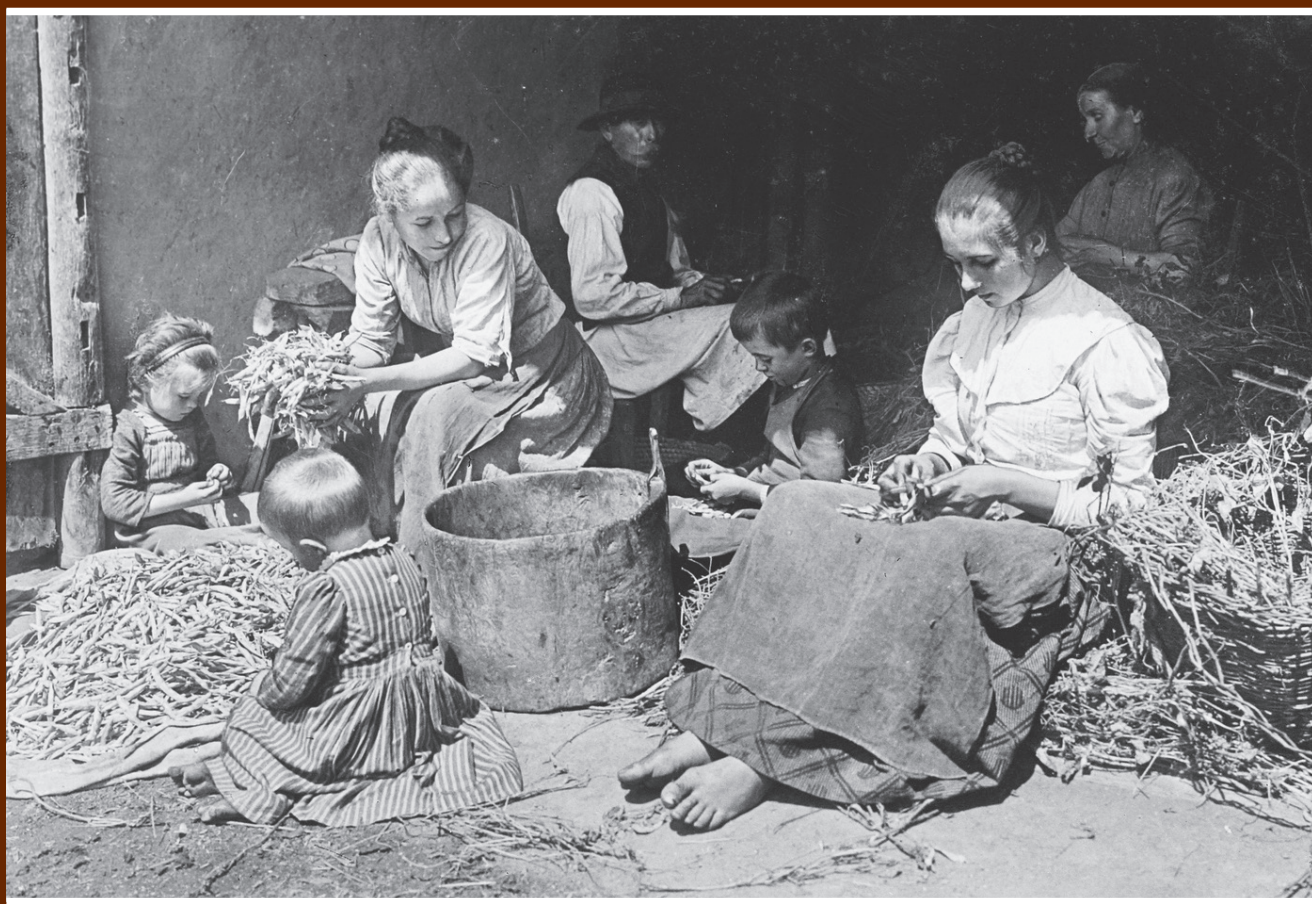
2021

VIDÉKTÖRTÉNET 3

VIDÉKTÖRTÉNET 3.

Fénytörésben

Struktúrák, lokalitások, mintázatok

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

VIDÉKTÖRTÉNET 3

Fénytörésben
Struktúrák, lokalitások, mintázatok

VIDÉKTÖRTÉNET

Szerkesztőség:
Csikós Gábor
Hegedűs István
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Ö. Kovács József

ELKH | Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2021

VIDÉKTÖRTÉNET 3

Fénytörésben
Struktúrák, lokalitások, mintázatok

ELKH | Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2021

A kötet kiadását támogatta
az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport.

© BTK, 2021
© Szerzők, 2021

ISBN 978-963-416-260-5
ISSN 2498-8804

A címlapon:
Babhántás (1908)
Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége, 86885. számú kép

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes tanulmányokat illetően is.

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató
Nyomdai előkészítés:
BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs osztály
Vezető: Kovács Éva
Borító és tördelés: Kele János
Nyomdai munka: Séd Kft., Szekszárd (www.sednyomda.hu)
Felelős vezető: Dránovits Anna

Tartalom

Módszertanok

Lencsés Gyula
A pszichológus falukutató
Tomori Viola fiatalkori pályaképe 7

Tanulmányok

Gárdonyi Máté
A katolikus alsópapság vidékképe a késő jozefinista korszakban 57
Hegedűs István
Jobbágyterhek és adózás Andrássy-birtokokon az úrbérrendezést követően 71
Koloh Gábor
Skerlecz Miklós Descriptiójának vidékképe 85
Szulovszky János
A magyarországi hagyományos paraszti társadalom transitusa 99
Schlett András
A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar exportképessége
a két világháború között 133
Bán Gergely Károly
Belterület és ami mögötte van.
A külterületi kérdéskör empirikus vizsgálata
az 1930-as településhálózat tükrében 151
Rigó-Ditzendy Orsolya
Párhuzamos valóságok.
Egy alföldi falu földjeinek sorsa a rendszerváltozás után 173
Alabán Péter
A fenntartható fejlődés és az élhető településkép Észak-Borsodban.
Kissikátor a rendszerváltozás után 193

Forrásközlés

Komjáthy Miklós
A magyar parasztság történetének vázlata.
(Egy kiadatlan dolgozat az 1940-es évekből) 211
Ö. Kovács József
A „hanyatlás lassításának" kérdései 1988-ban
egy somogyi tanácselnöki jelentés tükrében 239

Recenziók

Horváth Gergely Krisztián
Párhuzamos narratívák nemzeti látószögben 251
Bartha Ákos
Egy magyarországi falukutatás nemzetközi perspektívában 255
Ö. Kovács József
Kinek a történetei?
Politika- és gazdaságtörténeti tanulmányok finn és magyar vidékekről 261
Buzgó Gábor
A regionális kutatások eredményeinek felhasználása
(lehetőségek és korlátok) a mikroszintű vizsgálatokban 267
Csikós Gábor
„Emlékedet megőrzi más tudat."
Belső közelítéssel a vidéktörténethez 275
Szulovszky János
A népi jogélet kutatása Magyarországon – és ami mögötte van 279
Horváth Gergely Krisztián
Magyar tenger – egy gyarmatosítás története 287
Ritter György
Az ellenállás melankóliája 291
Ö. Kovács József
„Titkos kártalanítás" az államosított téeszekben 299
Horváth Gergely Krisztián
Bukógát. Egy hivatásrend felszámolása a kommunizmusban 303
Kimmel Máté
20. századi történések és tapasztalatok egy lokális közösségben 307
Ritter György
Egy alapkutatás irányába 311
Csikós Gábor
Kilátni a várkastélyból? 323

Szerzőink 327
Contents 329

Lencsés Gyula

A pszichológus falukutató Tomori Viola fiatalkori pályaképe

Tanulmányom Tomori Viola (1911–1996) tudományos portréját rajzolja meg 1938-ig. A társadalomnéprajz, szociográfia és szociálpszichológia határterületén kifejtett munkássága a legkevésbé feldolgozott a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma társadalomkutatással foglalkozó tagjai közül, szinte alig született róla publikáció az utóbbi évtizedekben.[1] 1935-ben megvédett doktori értekezése, *A parasztság szemléletének alakulása* a kortárs falukutató mozgalmakhoz csatlakozott, és akkor teljesen újszerűnek számító közelítésmóddal, társadalom-lélektani eszközökkel próbált hozzájárulni a parasztság megismeréséhez. Doktori értekezésének jelentős korabeli recepciója volt, amelyet írásomban részletesen bemutatok. A szaktudományos cikkek mellett Tomori egykorú írásainak fontos vonulatát képezik a szociografikus riportok, amelyek a disszertáció empirikus alapanyagát jelentik, egyúttal szerzőjük pszichológiai elméletének igazolását hivatottak szolgálni. Tomori fiatalkori munkássága nem csak a falukutató mozgalomban játszott szerepe miatt érdekes, de adalékokkal szolgál a két világháború közötti magyar értelmiség történetéhez is.

Tomori Viola életrajza

1911-ben született Kolozsváron. Családjával 1922-ben kerül Szegedre. Itt érettségizik, majd 1929 és 1933 között a szegedi egyetemen tanul matematika–fizika szakon. 1933 őszét amerikai tanulmányúton, az Ohio State Universityn tölti. 1934-ben szerez tanári oklevelet. Egyetemi évei alatt tagja lesz a szegedi Bethlen Gábor Körnek, majd 1932-től a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának. Részt vesz a szegediek agrársettlement munkájában. Rendszeresen kijár Tápéra, itt szerzett tapasztalatairól cikkben számol be. 1935 őszén falujárásra indul Északkelet-Magyarországon. Megfigyeléseiről 1936-ban riportsorozatot közöl. Hollókőről írott szociográfiájával részt vesz a Falukutató Intézet

1 Csaplár 1967 a Művészeti Kollégiumban betöltött szerepével foglalkozik, Némedi 1985 a népi szociográfiai mozgalomhoz való hozzájárulását értékeli, Lengyel 1985 az 1937-es dudari falukutatás megszervezését írja le Tomori szemszögéből. Az újabb irodalmak közül pedig voltaképpen csak Cornelius 1999; Miklós 2011 és Szokolszky 2013 írásait említhetjük.

községi monográfiapályázatán. 1934-től pszichológiai tárgyú tanulmányai és recenziói látnak napvilágot szegedi és országos folyóiratokban. 1935-ben pszichológiából doktorál. *A parasztság szemléletének alakulása* című disszertációja párhuzamosan jelenik meg a szegedi egyetem Lélektani Intézetének kiadványaként és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma könyvsorozatában. 1935 és 1937 között gyakornok a Lélektani Intézetben. Tanulmányai jelennek meg rangos konzervatív folyóiratok, többek között a *Magyar Szemle* és a *Társadalomtudomány* hasábjain. Az Egyetemet és Főiskolát Végzett Nők Egyesülete szegedi csoportjában annak 1935-ös megalakulásától kezdve ellátja a titkári feladatokat, a csoport működésében aktív szerepet játszik. Az 1936/37-es tanévet Humboldt-ösztöndíjjal Berlinben, majd Lipcsében tölti. Hazatérve 1937-ben megszervezi a dudari nemzetközi falukutatást. 1937-től a Szociálpolitikai Intézet kutatója Budapesten. 1940-ben a városi szociális ügyosztályon dolgozik Érsekújváron, majd az Országos Nép- és Családvédelmi Alap munkatársa lesz. 1942-ben az Országos Szociális Felügyelőségnél országos szociális gondozónak nevezik ki. 1941-ben és 1942-ben rendszeresen publikál a *Nép- és Családvédelem* című folyóiratban. Néhány tanulmány és számos recenzió mellett ekkor írott cikkeiben bemutatja az állami szociálpolitika kiépülését és működését a visszacsatolt területeken. 1942-ben Székelyudvarhelyre költözik, ahol a háború végéig szintén a hivatalos szociálpolitika területén tevékenykedik. 1945-től 1952-ig a Székelyudvarhelyi Tanítóképző tanára, majd igazgatója. 1949 és 1951 között pedagógiai témájú cikkeket közöl. 1952-ben állásától megfosztják, Nagyváradra kerül, ahol alkalmi munkákból él. 1957–1958-ban ismét publikál néhány gyermekneveléssel foglalkozó alkalmi írást, majd 1966 és 1982 között szociálpszichológiai tárgyú ismeretterjesztő tanulmányai jelennek meg a *Korunk* hasábjain. Ugyanitt sokat tesz a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma emlékének ápolásáért is. Az 1970-es években nevelési és erkölcsi kérdéseket taglaló cikkekkel jelentkezik a *Dolgozó Nő* című romániai magyar hetilapban. *Kukkó* címmel 1985-ben jelenik meg sajátos műfajú nevelési regénye, amely a szellemi önéletrajznak, a tudományos ismeretterjesztésnek, pedagógiai nézetei bemutatásának és gyermeknevelési tanácsainak ötvözete. 1987-ben Dudaron részt vesz az 1937-es kutatás 50. évfordulója alkalmából rendezett táborozáson. 1988-ban Nagyváradról áttelepül Magyarországra. Pályafutását összegző visszaemlékezést ír, és közreműködik a dudari kutatás 60. évfordulójára összeállított kötet előkészítésében. 1998-ban halt meg Tiszaújvárosban, Nagyváradon temették el.

Tomori Viola szakmai pályafutása négy részre osztható. Az első szakasz az 1934-es első publikációktól körülbelül 1938-ig tart, amikor tudományos karrier felépítésén munkálkodott több társadalomtudományi diszciplína határterületén. Amikor azonban 1937 végén állást vállal Budapesten, elkötelezi magát a hivatalos szociálpolitika mellett, és bár 1942-ig ebben a témában is sokat publikál, ezek a közlemények már sokkal inkább gyakorlati, mint tudományos célokat szolgálnak. A pálya 1945 utáni első szakaszában pedagógusként tevékenykedik, néhány szórványosan megjelent írása is pedagógiai tárgyú, egészen az 1950-es évek végéig. Ezek az írások magukon viselik a kor hivatalos ideológiai elvárásaihoz való kényszerű igazodás jegyeit. Végül az életpálya

utolsó szakaszának közleményeit az igényes tudományos ismeretterjesztés jellemzi. A továbbiakban csak az első pályaszakasszal foglalkozunk.[2]

Az első írások

Tomori legelső nyomtatásban megjelent írásának is a paraszti kultúrához való viszony a témája.[3] A *Budapesti Hírlap*ban megjelent cikk hozzászólás ahhoz a vitához, amely Németh László*: Őstehetség és fogalomzavar* című cikke és annak folytatása, *A nép Eötvös-kollégiuma*[4] körül bontakozott ki az újság hasábjain. Ez utóbbiban javasolja Németh László, hogy hozzanak létre egy, az Eötvös-kollégiumhoz[5] hasonló intézményt a nép köréből már felnőttkorban kikerülő, különleges művészi adottságokkal rendelkező „őstehetségek" számára. Tomori a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma tagjaként, a Szeged környéki tanyákon szerzett tapasztalataira támaszkodva szólal meg. Elutasítja Németh javaslatát: „a szükség nem kiemelkedő egyesek képzettségének hiányosságában van elsősorban, hanem a tömeg, a tehetségeket magából kitermelő réteg nem részesül hivatásának megfelelő oktatásban."[6] Vagyis a parasztság egészének felemelése fontosabb, mint a paraszti sorból kiváló tehetségek egyedi támogatása. Ugyanis „a magyar parasztságnak [...] nem elsőrendű kötelessége művészt termelni. Ennek a rétegnek súlyos hivatása van, melyet, sajnos, éppen tudatlansága miatt nem tud még betölteni."[7] Tomori szól a népi kultúra „felfedezésére", mesterséges életben tartására tett erőfeszítések disszonáns voltáról is.

A következő írás, melynek címe *Amerikai néger misztérium,* a Szegedi Fiatalok színházi folyóiratában, *A Színpad*ban jelent meg.[8] Amerikai tanulmányútján, vélhetően Columbus Ohióban látott előadásról számol be, melyet egy fekete színészekből álló amerikai társulat mutatott be. A cikkben Tomori reflektál a tömegkultúra számára még újdonságnak számító jelenségére is.[9]

Tomorinak a pszichológia tudománya felé történő tájékozódásában nagy szerepe volt Boda István munkáinak, aki ekkor a szegedi egyetem magántanára volt. *Bevezetés a lélektanba* című könyvéről[10] Tomori előbb két recenziót jelentetett meg,[11] majd Boda munkásságával a *Szellem és Élet* című filozófiai folyóiratban részletesebben is

2 Írásunkban ezen pályaszakaszon belül is mellőzzük a szűkebb értelemben vett pszichológiai kérdések tárgyalását.
3 Tomori 1934.
4 Németh 1934a és Németh 1934b.
5 A tanári elitképzés céljára 1895-ben alapított intézmény történetét bemutatja Garai 2016.
6 Tomori 1934, 5.
7 Tomori 1934, 5.
8 Tomori 1935b.
9 Tomori 1935b, 96.
10 Boda 1934.
11 Tomori 1934–35 és Tomori 1935i. Az első a szegedi tanárképző főiskola gyakorló iskolájának pedagógiai folyóiratában, *A cselekvés iskolájá*ban, a második a *Debreceni Szemlé*ben jelent meg.

foglalkozott.[12] Ezekben az írásokban találjuk meg annak a szemléletmódnak a gyökerét, amelyet voltaképpen Tomori egész pályájára érvényes módon az 'életközelség' fogalmával írhatunk körül. Az életközelség „az élet elemibb kérdései felé való fordulást jelent".[13] Az élet elemi szükségletei nemcsak gazdasági jellegűek, hanem érzelmi, akarati és értelmi igények is. A pszichológia feladata az, hogy „az eszméket kitermelő lélek megismerésére fordítsa tekintetét".[14] A lélektan feladata az érzékletek szerveződésének leírása. A tárgyképzetek, tapasztalatok, emlékképek, fogalmak, érzések, akarások eredeti globális egysége a kiindulópontja egy differenciálódási folyamatnak, amely egész lelki életünket is jellemzi.[15] Ezzel el is jutottunk Tomori disszertációjának pszichológiai alapvetéséhez, ahol ezt a közelítésmódot majd csoportszinten alkalmazza, és azt vizsgálja, hogy az archaikus globális szemléletmód mennyire jellemző még a magyar parasztságra. Tomori számára Boda munkásságának legfontosabb jellemzője az empirikus megalapozottságú tudományos megismerés. „Ezzel a vizsgálódásmóddal [...] a tényleges emberismeretet szolgálja az ezerarcú élet megcsonkítása és szkematizálása nélkül. Bebizonyítja, hogy a tudomány éppen a valóság mélyebb, igazabb és biztosabb megismerését szolgálja."[16]

Tomori érdeklődési körének bővülését jelzi következő publikációja, amelyben a pedagógiai lélektan új irányát mutatja be német pszichológusok, mindenekelőtt Adolf Busemann 1926 és 1933 között megjelent írásai nyomán.[17] Itt jelenik meg először a Tomorinál középponti szerepet játszó 'miliő' fogalma. A miliőelmélet értelmében az egyén és környezete állandó kölcsönhatásban áll egymással. A környezetet vizsgálva a következő szempontokra kell tekintettel lenni: (1) fizikai réteg, ami itt a földrajzi adottságokat jelenti, (2) élettani, biológiai réteg, vagyis a környezet növény- és állatvilága, (3) szociális réteg, ami azt a közösséget jelenti, amelybe az egyén beletartozik, és (4) szellemi réteg, vagyis az emberi kultúra termékei.[18] Busemann ismertetett elmélete szerint az egyéni fejlődés során időrendben követi egymást a biológiai, a szociális, majd a szellemi réteg kibontakozása, amihez a nevelés során alkalmazkodni kell. A második fokozaton jelenik meg az, amit korabeli német terminussal *Vergesellschaftung*nak hívtak, mai szóhasználattal a szocializáció vagy társadalmiasítás.[19] A nevelésnek fontos szerepe van abban, hogy a közösségi élmény létrejöhessen, ez segíti a társadalomba való beilleszkedést.[20] Tomori hangsúlyozza, hogy a parasztgyerekek a környezeti hatások miatt egészen

12 Tomori 1936a.
13 Tomori 1936a, 87.
14 Tomori 1936a, 88.
15 Tomori 1936a, 88–89.
16 Tomori 1936a, 90.
17 Tomori 1935–36a.
18 Tomori 1935–36a, 250.
19 A társadalmiasítás kifejezésen itt egyszerűen a társadalom életébe való bevonódás értendő. Azon erősen negatív konnotációk nélkül, amelyeket a közelmúlt társadalomtörténeti szakirodalmában a diktatórikus rendszerek összefüggésében – jogosan – kapott. Lásd pl. Ö. Kovács 2012, 423.
20 Tomori 1935–36a, 252–253. A *bildende Gemeinschaft* kifejezés is megjelenik Tomorinál. Ez tükörképe a 'növelő közösség' szókapcsolatnak, amely megjelenik Radnóti Miklós költeményében, a Művészeti Kollégiumnak írott verse *(Kortárs útlevelére)* ajánlásában.

más adottságokkal kerülnek az iskolába. Valójában „nem nevelik őket, hanem természetesen belenőnek a felnőttek világába", és „a parasztok gyermekeiket miniatűr felnőttként kezelik".[21] Ugyanúgy, ahogyan a paraszti réteghez tartozó felnőttek különböznek a városi emberektől, a gyermekek fantáziavilágára is a reális és irreális erők keveredése és a több mágikus elemet tartalmazó szemlélet jellemző.[22]

A szociológiai szempont megjelenésével tovább szélesedik Tomori látóköre rövid recenziójában, amelyet Baranyai Erzsébet könyvéről írt.[23] Hangsúlyozza, hogy „a mai lélektani kutatások egyik igen fontos célja a körülöttünk folyó mindennapi életet a maga teljességében megismerni. Mégpedig elsősorban az életben fontos szerepet játszó emberi közösségeken és csoportokon keresztül".[24] Az ismertetett kutatás kérdőívvel vizsgálta különböző egyetemi városokban a megkérdezettek értelmi képességeit, érdeklődését, szociális érzékét és hivatástudatát.

Reitzer Bélának a Művészeti Kollégium által kiadott könyvéről a *Szellem és Életben*, a Szegeden megjelenő filozófiai folyóiratban ír Tomori.[25] A művet, amely a kommunista neveléselmélet bírálatát adja, pedagógiai témája kapcsolta a recenzens érdeklődési köréhez. Az írás hangsúlyozza Reitzer közgazdasági és társadalomtudományi műveltségét, a vizsgálódás során alkalmazott szigorú logikáját. Tomori számára fontos kérdés, hogy a családnak az iparosodás folytán bekövetkező átalakulása milyen következményekkel jár a gyermekeknek a családban és a közösségben elfoglalt helyére nézve. „Az indusztrializmus kiragadta a gyermeket a családból és a felnőttel egyenrangúvá tette"[26] – foglalja össze Reitzer következtetéseit Tomori, ugyanakkor „bizonyos ideig mégis a család a nevelőközösség".[27] Tomorit ennek az idealizált kommunista neveléselméletnek a pedagógiai következményei érdeklik: „a nevelés gyakorlatát a gyermek iniciatívájára alapítják s a gyermek spontán kezdeményezőképességét és tevékenységét felülről jövő szoros irányításnak vetik alá."[28] Tomori ugyanakkor, Reitzerrel egyetértve, sajnálatosnak tartja, hogy a marxista teória hajlamos az ideális esetben az adottságokhoz és szükségletekhez simuló eleven gyakorlatot „erőszakosan és utólag egy már önmagában is idejétmúlt dogmatikával szankcionálni".[29]

Szorosabban vett pszichológiai témával foglalkozik Tomori recenziója a Művészeti Kollégium által kiadott színházi folyóirat második évfolyamában. Német szerzők 1932-ben megjelent munkáját, egy színészekre alkalmazott személyiségtipológiát ismertet.[30]

21 Tomori 1935–36a, 253–254.
22 Tomori 1935–36a, 254. A parasztnevelés Tomori saját kifejezése: „a magyar pedagógiának egyik legfontosabb feladata lenne a parasztnevelés kérdésének megoldása." (Uo.) Tomori ugyanúgy fontosnak tartja a proletármiliő tervszerű, tudományos vizsgálatát is.
23 Tomori 1935–36b. A recenzeált mű: Baranyai 1936. A könyv alcíme: *Milyen a mai egyetemi hallgatónő?*
24 Tomori 1935–36b, 498.
25 Tomori 1936b.
26 Tomori 1936b, 217.
27 Tomori 1936b, 217.
28 Tomori 1936b, 217.
29 Tomori 1936b, 218.
30 Tomori 1936g.

Ami ebből a cikkből kiemelendő, az a faji alapokon álló korabeli német tudományosság kritikája.[31]

A Várkonyi Hildebrand által szerkesztett *Magyar Psychologiai Szemle* Néplélektan rovatában jelent meg *A parasztcselekvés lelki dinamikája* című tanulmány.[32] Itt Tomori részletesen bemutatja azokat a pszichológiai fogalmakat, amelyeket majd a disszertációjában is használ, ugyanakkor kísérletet tesz arra, hogy a pszichológia nyelvére fordítsa le a parasztság életmódjára vonatkozó megfigyeléseit. Kiindulópontja Várkonyi fogalmi rendszere, amint azt a szegedi pszichológiai intézet professzora kifejti *A cselekvések elemzése* című tanulmányában.[33] Tomori számára meghatározó Várkonyi cselekvésekről alkotott felfogása: „Minden cselekvés egység, (pszichés) szükségleteknek, feszültségnek, kielégülésnek, mozgásoknak szétbonthatatlan egysége."[34] Várkonyi szerint a cselekvés lelki mozgás is, amely lelki energia átalakulásával jár.[35] Az emberi életet társadalmi szempontból mint szükségleteket és ezek kielégítésére irányuló törekvést lehet felfogni, ahol a gondolkodás és a cselekvéseink is ezt szolgálják. A szükségletet valamilyen hiány vagy – általánosabban fogalmazva – egyensúlybomlások idézik elő.[36] Az egyensúlyi állapotot megbontó ingerek „ösztönzést nyújtanak új irányokban, új célok felé való energiaráfordításra, új önérvényesítés- és önkifejtéskísérletekre".[37] Az önérvényesítést alaptörekvésnek tekinti Várkonyi, és sajátos szóhasználattal tendenciának nevezi. A tendenciák olyan irányultságok, amelyek adott szükséglet jelentkezésekor a cselekvést befolyásolják, irányítják.[38] Az ősi, egyetlen elsődleges tendencia az önérvényesítés, azaz: önfenntartás és önkifejtés tendenciája.[39] Új szükségletek hatására azonban új tendenciák is keletkeznek.[40] A szükségletek lehetnek maradandóak és alkalmiak. A maradandóak „fő példáját az élethivatás, az értelemmel és akarással meghatározott, vagy az egyszerűen csak megszokott szükségletek adják. A hivatalnok, a katona, a földműves életszükségletei mindnyájan ily másodlagos, de lényegessé és maradandóvá vált szükségletek, melyek a gyakorolt élethivatás menetéből szervesen folynak".[41]

---

31 „Jaenschék – akik a mai német szellemnek megfelelően sokat foglalkoznak faji kérdésekkel, – csaknem minden területén az I és főként az I2 típus felsőbbrendűségét igyekeznek kimutatni. U.i. szerintük ez a típus képviseli az igazi germán lelkiséget, méghozzá elsősorban a biológiailag is tisztafajú német egyéneknél." Tomori 1936g, 215.

32 Tomori 1935f.

33 Várkonyi 1935. A két írás ugyanabban a lapszámban jelent meg, így Tomori tanulmányát értelmezhetjük úgy is, mint amely kifejezetten Várkonyi elméletét szeretné illusztrálni egy sajátos területen.

34 Várkonyi 1935, 300.

35 Várkonyi 1935, 302. Figyelemre méltó, hogy Várkonyi hivatkozik Kurt Lewin mezőelméletére is, megkülönböztetve szituációszerű cselevést és pszichés mezőtől determinált cselekvést. Uo.

36 Várkonyi 1935, 303.

37 Várkonyi 1935, 303.

38 Várkonyi 1935, 304. Várkonyi ismét Kurt Lewin dinamikus pszichológiájára hivatkozik: „Minden szükségletnek megfelel egy vektor, mely a szükséglet céljára irányul" (uo.), Várkonyi ezeket a vektorokat a tendenciákkal azonosítja.

39 Várkonyi 1935, 305.

40 Várkonyi 1935, 306.

41 Várkonyi 1935, 309–310. Itt eljutottunk Tomori Viola kiindulópontjához. Várkonyi beszél még valódi és kvázi szükségletekről, igazi és nem-igazi szükségletekről, valamint pót-szükségletekről is. Uo. 311–313.

A szükségletek kielégítéséről írva Várkonyi kitér a szokásokra is, amit Tomori tanulmánya szempontjából is érdemes kiemelni: „A szokásaink sem egyebek, mint szükségletek és kielégülések rögzítődései."[42] A szükségletek összeütközése is elkerülhetetlen: „Általában mindig a szükségletek egyidejű sokaságával kell számolnunk életünk során, s az életdráma fő kérdése az, melyik jusson uralomra."[43] Ezen a ponton érdemes visszatérnünk Tomori tanulmányának kiindulópontjához, mely szerint „a parasztok cselekedeteinek lelki dinamikája és mechanizmusa csak az egész parasztéletbe ágyazottan érthető meg".[44] Várkonyi terminológiáját alkalmazva Tomori őstendenciának nevezi az önkifejtést, melyben benne van az önfenntartás és a fajfenntartás tendenciája is. Az önfenntartás mellé rendeli még a „többretörekvést" is, így a parasztság körében három uralkodó alaptendenciát különböztet meg. Az első „az önfenntartás tendenciájának a speciális paraszt életkörülmények közt kialakult formája, mely a termelő munkában jut kifejezésre".[45] Ennek részletezésénél azonnal a preindusztriális feltételek között élő parasztság társadalmi körülményeinek leírására tér rá. A választott pszichológiai nyelvhasználatnak megfelelően másodlagos tendenciáknak nevezi a természet kiaknázását, a természetnek a maga céljai szerinti átalakítását és a természethez való alkalmazkodást. Itt is megjelenik a disszertációban később részletesen elemzett miliő fogalma és a parasztságnak a miliőben való globális bennelevése is. A második alaptendencia a fajfenntartáshoz kapcsolódóan a paraszti erotika és szexualitás, a harmadik pedig az öndokumentáció, amely így a többretörekvésnek az eszköze.[46]

A dolgozat ezt a három alaptendenciát szemlélteti néprajzi példákkal, részben saját megfigyeléseivel,[47] végig mechanikusan igazodva a Várkonyi cikkében lefektetett terminológiához. Az ehhez való ragaszkodás azonban a mai olvasó szemében részben többnyire erőltetettnek, sokszor inadekvátnak tűnik. Így az értékes gondolatok fölöslegesnek tűnő, a trivialitás határát súroló általános megfogalmazásokkal keverednek.[48]

42 Várkonyi 1935, 315.

43 Várkonyi 1935, 317. Ez a gondolat megint csak Tomori cikke miatt bír majd érdekességgel, amikor ő a különböző tendenciák közötti konfliktusról beszél.

44 Tomori 1935f, 394.

45 Tomori 1935f, 395.

46 A 'többretörekvés' kifejezés Tomori saját nyelvi leleménye. Lásd pl. Tomori 1935f, 409.

47 Tomori itt bemutatott saját megfigyelései zömében Csengeléről, illetve Hollókőről valók.

48 Például: „A természeti miliő hatásai elsősorban a termelési munkába kapcsolódva jutnak szerephez, ez viszont az önfenntartás szükségleteiből fakadó kiaknázó, alakító és alkalmazkodó tendencia belső törvényeinek engedelmeskedik. Ez tehát az a háló, mely az egyént és miliőt összekötve, dinamikus cselekvő viszonyt létesít közöttük." Tomori 1935f, 401. Ez a meglehetősen semmitmondó megállapítás érdekes megfigyeléssel folytatódik, miszerint „a termelőmunka jelenségei a parasztok szemléletében inkább történés-, mint akciójelleggel bírnak." Uo. Egy másik példa a pszichológiai nyelv túlzásba vitt, öncélú alkalmazásáról: „Energiabomlások a parasztoknál túlnyomórészben külső miliőhatások következtében jönnek létre. Mégpedig a termelőmunka folytán csaknem kizárólagosan. Éppen mivel az évenként visszatérő szabályos miliőhatásokra való reakció módja évszázadok során szinte törvényszerű szabályosságokat termel ki, a termelőmunka alapfunkciói már beidegzetten mennek végbe. Így ezeknél az alaptevékenységeknél az energiabomlás, annak nyomán keletkező szükséglet, a szükséglet kielégítésére jelentkező felhívásjelleg és a végrehajtásához szükséges impulzus, mint a cselekvés elindítói már alig különböztethetők meg. [...] Az egyes miliőváltozások hatására születnek a momentán szükségletek, melyek

Ezt valószínűleg Tomori is így gondolta, mivel ugyanezeket a gondolatait az alapvető fogalmi rendszer megtartásával, de immár a pszichologizáló nyelv fölösleges sallangjai nélkül később egy másik folyóirat, a *Társadalomtudomány* számára átdolgozta.[49]

A doktori értekezés

Tomori Viola 1935-ben védte meg doktori disszertációját, *A parasztság szemléletének alakulása* címmel.[50] Pszichológiai közelítésmódja sajátos egyéni színt jelent a magyarországi falukutatások 1930-as évekbeli irodalmában. Kortársaihoz hasonlóan ő is a hagyományos paraszti világot, illetve ennek felbomlását vizsgálja szociografikus eszközökkel, mindezt azonban a pszichológia nyelvére igyekszik lefordítani.[51]

A dolgozat első részének célja a tudományos fogalmi keret felállítása. Az I. fejezet a közösséglélektan elméleteit tekinti át, és felveti a közösségi lélek létezésének kérdését. A közösségi lélek lenne az az integráló erő, amely egy adott cél érdekében való szerveződést lehetővé tesz. Példaként Tomori arra utal, hogy az egyéni cselekedeteket sokszor egyszerűen csak az emberek véleménye formájában megnyilatkozó közösségi szellem köti. A közösség „az egyéneknek csak olyan együttesét jelenti [...], ahol [...] közös cél szervezi a közösség tagjait és cselekedeteiket sajátos egységbe".[52] Tomori szerint a parasztság ilyen közösségnek tekinthető, ahol a közös jegyet a paraszti munka (földművelés, állattenyésztés, halászat) jelenti, annak is a természethez való, csak a hagyományos parasztságra jellemző viszonyulása: „A parasztmunka mindhárom ágában jelentkezik a természethez való kötöttség s az a motívum, hogy a paraszt inkább szolgálja, mint alakítja a természetet. [...] A paraszt reflektálatlanul benne van, benne él a természetben, s amennyiben azt alakítja, ezt mint a természet egyik funkcióvégrehajtója, eszköze teszi. A közös jegyet tehát a természettel való ilyen értelemben való munkálkodás adja meg."[53] Tomori az ekkor fénykorát élő német pedagógiai miliőkutatás eredményeire hivatkozva állítja, hogy a parasztság egyes csoportjai sajátos stílussal (tájszólás, beszédmodor, szólás-

éppen az illető miliőhatásra, mint ingerre válaszoló reakciót lehetségessé tevő eszköznek felhívásjelleget kölcsönöznek. [...] az évtizedes gyakorlás lehetővé teszi, hogy ebben az éberen figyelő feszült lelkiállapotban a miliő törvényszerű ingereire, mint fixált felhívásjellegekre, azonnal és öntudatlanul beálljon az adequát reakció." Tomori 1937f, 398. Ez a már-már parodisztikusnak ható megfogalmazás azt a jelenséget hivatott leírni, hogy a paraszti életben „minden évszaknak, sőt minden hónapnak megvan a maga speciális tennivalója" (uo.), amint ezt Tomori Hollókő példáján szépen leírja. Tomori 1937f, 398–399, illetve ugyanez: Tomori 1992.

49 Tomori 1936f. Jellemző, hogy amikor német nyelvű közlési lehetőséghez jutott, ezt az utóbbi változatot választotta. Tomori 1937f.

50 Tomori 1935a. A disszertáció születésének körülményeiről lásd Miklós 2011.

51 A törekvést nyilvánvalóan indokolja, hogy műfaját tekintve tudományos értekezésről van szó, a mai olvasó számára azonban a parasztság társadalomrajza sokkal érdekesebb, mint a Tomori által felhasznált kortárs pszichológiai elméletek arzenálja.

52 Tomori 1935a, 11.

53 Tomori 1935a, 12.

formák, népdalok) jellemezhetők.[54] Szerzőnk ennél továbbmegy: „a parasztság közös stílusa, életformája is feltételezi egy élő közösségi lélek létezését és csak ezzel magyarázható."[55] Érvei azonban gyenge lábakon állnak, hiszen a közös stílus és életforma sokkal inkább tulajdonítható a társadalmi körülményeknek, a közösség szerveződési módjának és természethez való viszonyának. A későbbiekben Tomori is ebbe az irányba mozdul el, hiszen már a folytatásban ezt írja: „a parasztegyedeket egységbe szervező jegy ép[p]en a természethez való kötöttség [...], egy paraszt szemléletét nem csak szociális környezetének szelleme befolyásolja, hanem egyéb környezeti tényezők is."[56] Ilyen tényezők a fizikai és biológiai környezet, de még a parasztkultúra termékei is, például a népművészet, a szokások. „[Ezen] tényezők hatása alatt alakul ki az a közösségi szellem, melynek hordozói és egyben alakítói is a paraszt individuumok."[57] Amennyiben a közösségi szellemet nem tekintjük önálló entitásnak, hanem csak az itt felsorolt tényezők eredőjének, akkor ez a fogalomhasználat a mai olvasó számára is elfogadható.

A következőkben a 'miliő' jelentése kerül további pontosításra. A fogalmat egyrészt az amerikai behaviorizmusból, másrészt a már említett német pedagógiai pszichológiából veszi át Tomori. Meglehetősen tágan értelmezve a miliőbe sorol minden hatást, „ami az egyénre születése előtt az anyán keresztül, továbbá születése után hat".[58] Ebbe beleértendő földrajzi és időbeli megkötés nélkül minden tudatos és nem tudatos hatás, figyelembe véve, hogy „ugyanazon hatás különböző egyének szubjektív átélésénél más és más eredményre vezet".[59] A miliő tehát relációfogalom, ahol az egyén és miliő kölcsönösen hatnak egymásra. Tomori értelmezésében a miliő „a paraszt számára: a lakóhelyül szolgáló falu a hozzátartozó földekkel s mindkettőnek biológiai és szociális rétege, melyek mind egyúttal egy egész közösség számára szolgáltak objektív miliőül".[60] A paraszti miliő azért érdekes, mert itt „egy objektív miliő [...] sok egyénnek [...] hosszú ideig szolgál szubjektív miliőjük anyagául".[61] A paraszti közösségeknél „a miliő szociális rétege is nagyrészt a miliő anyagi tulajdonságai által determináltatik, s így, az egyént közvetlenül, s szociális környezete által közvetve érő hatások ugyanazoknak a sajátosságoknak a kifejezői".[62] Tomori felveti a miliőhatások örökölhetőségének – felettébb kétes – lehetőségét. Bár ez a feltételezés nem tartható, annyi azonban igaz, hogy „ez a hatás a családi kötelékek révén, az idők folyamán, még csak fokozódik".[63]

54 Tomori 1935a, 13. A Tomori által hivatkozott mű Bode 1932, a pedagógiai miliőkutatás Adolf Busemann által szerkesztett kézikönyvéből.

55 Tomori 1935a, 13. A folytatásban valamelyest árnyalja ezt az állítását: „Természetesen ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy ez a létező közösség és ennek érzése tudatos." Uo.

56 Tomori 1935a, 13.

57 Tomori 1935a, 14.

58 Tomori 1935a, 18.

59 Tomori 1935a, 19.

60 Tomori 1935a, 21.

61 Tomori 1935a, 22.

62 Tomori 1935a, 24.

63 Tomori 1935a, 24. Amiről itt Tomori beszél, a mai olvasó számára sokkal egyszerűbben és érvényesebben leírható a szocializáció fogalmával. Ugyanez mondható el arról, amikor a közösségi léleknek a generációkon felüli, azokat összekapcsoló képességéről esik szó. Tomori 1935a, 29. Voltaképpen a

Az egyéni lélek működésének és fejlődésének alaptörvényeit a szegedi pszichológiai iskola (Várkonyi Hildebrand és Boda István) fogalmi rendszerére támaszkodva értelmezi Tomori. A lelki működésnek egyéni szinten három motivációs típusát, azaz három tendenciáját különbözeti meg: „az önérvényesítés, alkalmazás és alkalmazkodás".[64] A lelki fejlődésnek pedig, amit Tomori a paraszti közösségek fejlődésére is kiterjeszt, három szakasza van: „a globalitás, a differenciálódás és szintétizálás".[65] Természetesen mindezeket a miliő szabja meg. Ennek értelmében „az egyén minél tökéletesebb önkifejtésre törekszik s miliőjéhez alkalmazkodva ugyan, igyekszik azt minél gazdagabban felhasználni".[66] Másrészt pedig a miliőbe beleszületető egyén „előbb globálisan, differenciálatlanul, bennelevéssel érez valami jelentést a miliő elemei mögött. [...] A globalitás fokán álló egyén tehát egységet lát csak s nem részek szerves összeállításából keletkező egészet."[67] A differenciálódás korában „analizálni kezd, részeire szedi szét az egészet [...] s az illető dologról bírt globális, de egységes kép részek halmazára bomlik".[68] Ez már a tudatosulás, reflektálás foka. Végül a következő szakaszban „az így megismert részek között összefüggés és egy magasabb rendű egységbe történő struktúrálódás jelentkezik".[69] Ezen fejlődési fokok egymásra következését Tomori az egyénre és a közösségre egyaránt érvényesnek tartja. A legmagasabb fokozat az önmegvalósítás, a teremtés szintje, a művészet, tudomány, erkölcs és vallás kialakulása. A parasztkultúra termékei Tomori szerint nem sorolhatók ide.[70]

A globalitás fokán az egyén a miliőjét irányító törvényeket csak „tapasztalatilag ismeri meg s ép[p] ezért hozzájuk, mint természetes adottságokhoz igazodik".[71] A differenciálódás fázisában az egyén „megérti miliőjének öntörvényeit, ezzel a felismeréssel már úrrá lesz azon".[72] A fejlődés a passzivitástól az aktivitásig vezet, és „a fejlődés utolsó fokán [...] a kezdeményező képesség már teljesen az egyéné".[73] Az értekezés első részének végén a fejlődéslélektani megközelítést is felhasználja Tomori, mivel azt „[a]z egyéni lélek és a közösségi lélek fejlődésének törvényei egyaránt érdeklik".[74] Tomori megállapítja, hogy a parasztkultúra és a városi kultúra eltérő sebességgel bár, de ugyanazon a pályán halad, így az egyik közösség irányvonalainak megismerése segíthet a másik közösség életének vizsgálatában.[75] Mint minden kultúra, az európai civilizáció is a globalitás fokától

szocializáció működési mechanizmusát írja körül Tomori itt is: „A civilizált európai, nevezetesen magyarországi egyének nem csak biológiai, hanem a szociális rétegbe is beleszületnek." Tomori 1935a, 36.

64 Tomori 1935a, 32.
65 Tomori 1935a, 33.
66 Tomori 1935a, 35.
67 Tomori 1935a, 36.
68 Tomori 1935a, 36.
69 Tomori 1935a, 37.
70 Tomori 1935a, 37. Ez szintén vitatható állítás, hiszen a vallás, az erkölcs és a művészet szférája itt is megjelenik.
71 Tomori 1935a, 38.
72 Tomori 1935a, 38.
73 Tomori 1935a, 38.
74 Tomori 1935a, 43.
75 Tomori 1935a, 44.

halad(t) a differenciálódás felé. Ennek során „a részek relatíve önálló szerepének, s a maga hatalmának tudatosítása nyomán, mechanisztikus világszemléletre válik hajlamossá”.[76] Azonban Tomori ekkor még úgy gondolja, hogy a 19. és 20. század fordulóján megjelenő közösségi szellem elhozza a szintézist, amikor az egyéni lélek felismeri az egésznek tulajdonított magasabb rendű értéket, „melynek szolgálatába azonban az egyén öntudatosan és belső szükségből szegődik. Ez a fok tehát az autonómia foka [...] még fokozottabban tárul [az egyén] elé az egész természet magasabb rendű szervezettsége és értelme.”[77]

Ennek a kissé naiv és idealista utópiának a felvázolása után következik a mű második része, melynek célja a magyar parasztság bemutatása, különös tekintettel a közösséglélektan és a miliőkutatás szempontjaira.[78] Tomori szerint a miliőkutatás két alapkérdése az, hogy az egyén és a közösség milyen lelki alapszerkezettel (az értekezés szóhasználatában: konstitúciós alappal) rendelkezik,[79] illetve az imént ismertetett fokozatok közül „az eszmélés mely fokán áll”.[80] A válaszhoz valamennyi társadalomtudomány valamennyi módszerére szükség van: „a miliőkutatás felhasználja a valóságtudományok összes eszközeit. Ilyenek a kísérletezés, kazuisztika (az egyes esetek részletes kivizsgálása), statisztika, kérdőíves és spontán megnyilatkozások (napló, levelek stb.) s ezek feldolgozásai. Ezentúl az összes rokontudományok értékes anyagot szolgáltatnak. Így a szociográfia, etnográfia, illetve az ezek adatait feldolgozó szociológia és etnológia, továbbá a történelem, főként ennek szellemtörténeti módszerrel dolgozó iránya.”[81] Ezzel valójában kilépett a pszichológia keretei közül egy multidiszciplináris szemléletmód irányába.

Az értekezés második része tehát a parasztság hagyományos életmódját és ennek felbomlását írja le, ahol a pszichológiai fogalmak inkább már csak az értelmezést támogató segédeszközök. Tomori a felbomlási folyamatot értéksemleges módon a mezőgazdaság racionalizálódása, indusztrializálódása és a piachoz való igazodás kényszere következményeként értelmezi. Ezen folyamat során megszűnik a parasztságnak a várostól való viszonylagos elzártsága és a természethez való kötöttsége, „az azelőtt apáról fiúra

76 Tomori 1935a, 49.Tomori elítélően utal „a pozitivizmus szélső kilengéseire” (uo. 47), sőt a felvilágosodást is bírálja: „Az európai civilizáció a felvilágosodás kora óta ezen az úton haladt s a múlt század mechanisztikus racionalitásában az anyagba s csak önmagába vetett hitben csúcsosodott ki.” Tomori 1935a, 49–50.

77 Tomori 1935a, 50–51.

78 Ami a közösséglélektant illeti, Tomori Viola időskori visszaemlékezésében szívesen tüntette fel magát úgy, mint a magyar szociálpszichológia hajdani úttörőjét (Tomori 1989, 38), és ezzel nem járt messze az igazságtól. Történeti áttekintésében Erős Ferenc is a magyarországi társadalom-lélektani gondolkodás első képviselői között említi. Erős 2006, 131–132.

79 Bár Tomori részletesen taglalja ezt a kérdést a bevezető fejezetekben, ennek bemutatásától itt eltekintünk. Ezek a korabeli, részint elavult pszichológiai elméletekre építő fejtegetések legfeljebb csak a magyar lélektan története felől bírhatnak érdekességgel, az értekezés számunkra fontos szociográfiai olvasata szempontjából azonban irrelevánsak.

80 Tomori 1935a, 41.

81 Tomori 1935a, 41.

szálló termelési mód tudatos és tanult munkává válik".[82] A hagyományos paraszti világban a természeti miliőhöz való viszonyt a reflektálatlan *bennelevés*sel jellemzi Tomori. Ez spontán belenyugvást jelent a rendelkezésre álló föld korlátozott mennyiségébe és természeti adottságaiba. A technika fejletlensége, anyagi okok és a parasztság igen alacsony műveltsége miatt mindenfajta változtatási szándék távol állott a parasztságtól, „a természet rendjébe való aktív belenyúlás is csak annak természetes regenerálódásán alapult".[83] Belenyugvás volt tapasztalható a föld magántulajdonná válásával szemben is, „a paraszt a földesurával szemben belenyugvó, lojális viselkedést tanúsított [...], földjéhez és a termelés régi módjához hozzánőve irtózott minden erőszakos változástól".[84] Amikor a helyzet elviselhetetlenné vált, lázadás helyett inkább kivándorolt, „öntudatlanul, kritika nélkül fogadta [...] természetes és mesterséges adottságait".[85] Ennek magyarázata Tomori szerint a természet rendjéhez való igazodás. A természethez való viszony évszázados változatlanságának következménye tehát, hogy „a belenyugvás és alkalmazkodás a közösségi szellem jellemzőjévé lett".[86] A paraszti család mindenekelőtt termelőközösség, amely sok helyen a családok területi elhelyezkedésében is megnyilvánul.[87] Továbbá abban is, hogy a családtagok „a családon belül nem mint individuumok érvényesültek, hanem nemük és életkoruk szerint mint a termelés munkájában különböző funkciók végrehajtói".[88]

A természethez való igazodás megnyilvánulásaként értelmezhető, ahogyan a gyermek észrevétlenül belenő a felnőttek munkájába, de az is, hogy a parasztok természetes adottságnak fogják fel a közösségen belüli rétegződést, amely a földtulajdon nagyságán alapul. Ennek következményeként „a házasulandók egymáshoz illését is a birtok nagyságához igazodó hovatartozás szabta meg".[89] Tomori a parasztgazdálkodás önellátó voltát is pszichológiai okokkal próbálja magyarázni: az egyik tényező szerinte az önfenntartás ösztöne,[90] a másik a paraszt szituációhoz való kötöttsége.[91] Itt adja meg Tomori a paraszti miliő legpontosabb definícióját. A paraszt „[a] szituációval egybeolvadva, magától adódónak érzi saját szerepét és öntudatlanul kötelezőnek ismeri el azt.

82 Tomori 1935a, 55.

83 Tomori 1935a, 57.

84 Tomori 1935a, 58. Tomori a *Huszadik Század* folyóiratból Farkas Geizára (Farkas 1912), illetve Erdei egy 1934-es tanulmányára hivatkozik (Erdei 1934b).

85 Tomori 1935a, 59.

86 Tomori 1935a, 59.

87 „...a közös föld köré gyülekező családok együtt maradtak s a fiatal házasok családjai nem szakadtak el az apai háztól." Tomori 1935a, 60. Ugyanerre lát példát Tomori Hollókőn is: „Lakni is nemzetségek szerint laknak, egy-egy hosszú, lejtősen emelkedő udvaron három-négy család." Tomori 1992, 66.

88 Tomori 1935a, 86.

89 Tomori 1935a, 61.

90 Ezzel ugyanis nem férne össze, ha az alapvető élelmiszerek és ruhaneműk előteremtésében tőle idegen távoli rendszerekre kellene bíznia magát. Tomori 1935a, 61. Ugyancsak megjelenik itt az a két évvel később Dudaron is érvényesnek talált megfigyelés, hogy „a szomszédsági viszony a távollakó rokonságnál szorosabb kapcsolatot jelent, mert szükség esetén a szomszéd hamarább segítséget szolgáltathat". Tomori 1935a, 61.

91 Vagyis hogy „a búza az ő búzáját, a hús az ő háziállatának húsát stb. jelenti" (Tomori 1935a, 62), és ugyanez vonatkozik a használati tárgyakra és a ruhaneműkre is (uo.).

Így nő bele s olvad egybe azzal a miliővel, mely az ő szubjektív átélésében emberek, állatok, növények, föld és természeti erők globális és totális képét adja."[92] A szituációhoz kötöttség Tomori szerint megnyilvánul a paraszt beszédmodorában, tér- és időszemléletében,[93] de esztétikai és erkölcsi ítéleteiben is,[94] vagyis mindezek „az egész élet s főként a termelési folyamatba ágyazva nyernek jelentést".[95] A paraszti világkép komplexitása „a jelenségek mágikus szemléletében tükröződik".[96] Gondolatmenetét tápéi megfigyeléseivel illusztrálja, amikor vallás és mágia keveredéséről beszél.[97]

A miliőben való bennelevés a parasztművészet termékeinél is megfigyelhető. A paraszti művészet mindig alkalmazott művészet. „A parasztság egészséges anyagszeretete és anyagismerete mutatkozik"[98] az építőanyagoknak a környezet adottságaihoz igazodó használatában, valamint a használati tárgyak anyagának megválasztásában. A díszítő művészet formáiban szintén „a szituációhoz való kötöttség, motívumokban pedig vagy a mindennapi élet köréből vett elemek alkalmazása vagy a városi kultúra beszüremkedett elemeinek áthasonítása"[99] jellemző. A hagyományokat, azaz a szokásokat, hiedelmeket, a népi játékokat és táncot, valamint a népköltészetet a folytonos alakulás jellemzi, Tomori ezeket a közösségi lélek megnyilvánulásának tekinti: „A dal vagy a mese ép[p]en azért nem hal el minden rögzítetlenség ellenére sem, mert a közös szellemet kifejezve, a többi individuumban rezonanciára talál s a hasonló reagálások közös objektiválódását eredményezi."[100] A parasztság reflektálatlanul él környezetében, ami abban is megnyilvánul, hogy a művészi termékek keletkezése és használata is öntudatlan.[101]

92 Tomori 1935a, 62.

93 A beszédmód tekintetében ez mai fogalmainkra lefordítva a korlátozott kód használatát jelenti. További megnyilvánulási formái: az idő térbe vetítése, a történeti idő eseményekhez való rendelése és az, hogy a környező világ leírása nem fogalmakhoz, hanem konkrét tárgyakhoz kapcsolódik. Tomori 1935a, 62–63.

94 Az önmagáért való esztétikai érték helyett a gyakorlati hasznosság méltánylása: „egy szép naplemente sohasem festői képet jelent, hanem szelet, vagy derűs időt a holnapi munkához." Tomori 1935a, 64. Ugyanerre sorol további példákat a Hollókőről írott szociográfia: „a jól növő káposztát ügyesnek, a paprikát ékesnek, a gyors csikót szépnek nevezik." Tomori 1992, 24.

95 Tomori 1935a, 65. Tomori hivatkozik a betyárbecsületre mint a szociális paraszterkölcs részére, valamint a lányanyaság változó megítélésére.

96 Tomori 1935a, 66. Mindez összhangban van a fiatal Ortutay írásaival, aki dudari előadásában is foglalkozik a paraszti világkép mágikus elemeivel. Lencsés 2015.

97 Lásd Tomori 1936h. Ismét csak teljes összhangban Ortutay dudari előadásával. Lencsés 2015.

98 Tomori 1935a, 71.

99 Tomori 1935a, 73. Ebben a fázisban Tomori még feltételezi, hogy a parasztművészet be tudja építeni a városi kultúra felől érkező hatásokat. Tudjuk, hogy a paraszti kultúra felbomlási folyamata során a városi elemeknek ez az autonóm használata nem valósult meg.

100 Tomori 1935a, 74–75. Tomori is hivatkozik Ortutayra (Ortutay 1933a és Ortutay 1933b). A Művészeti Kollégium tagjainak szemléletmódjában ekkor meglévő nagy fokú hasonlóság illusztrálására utalhatunk Reitzer és Ortutay dudari előadásaira is (Reitzer 1986 és Lencsés 2015), akik mindketten Cecil Sharp nyomán boncolgatják, hogy mi szükséges egy-egy népköltészeti alkotás közösség általi szentesítéséhez. (Itt jegyezzük meg, hogy Reitzer és Ortutay előadása újra megjelent: Lencsés 2019, 274–285., ill. 345–356.)

101 Tomori 1935a, 76.

Az értekezés következő fejezete Tomori egyik legfontosabb gondolatáról, a polaritás törvényéről szól. A paraszt természetközeli életmódja folytán teljes mértékben alárendeli magát a munkájának. „A kényszer megszünte után, a pihenés perceiben felszabadul s a minél teljesebb önkifejtés szolgálatába áll."[102] Az önkifejezésnek ezt a módját, „az ellentétekben való kirobbanást, az energia poláris kanalizálódását értjük a polaritás törvénye alatt".[103] Tomori ezzel próbál magyarázni szinte minden olyan ellentétet, ami a parasztság életében megjelenik. A népi építkezés szoba-konyhás háztípusánál például a konyha jelenti a mindennapi élet színterét, míg a „parádézásra használt tisztaszoba"[104] az ünnepélyes alkalmakhoz kötődik, és a gazda öndokumentálását, reprezentációs célokat szolgál. Ugyanezt látja Tomori a ruházkodásnál az egyszerű hétköznapi és a cifrálkodó ünnepi viselet közti ellentétben,[105] de ugyanez az elv érvényesül az étkezésnél, a hétköznapok takarékos és igénytelen, illetve a családi ünnepek bőkezű és pazarló fogyasztásában.[106] A polaritás törvényének megnyilvánulása a társas érintkezésben a munkanapok szűkszavúsága és az ünnepnapok felszabadultságát jelző cifrabeszédűség közötti ellentét, valamint az ünnepi érintkezés bonyolult és szigorú szabályai például egy lakodalmi szertartás során – szemben a mindennapok egyszerűségével.[107] Az indulat megnyilatkozási formáit is említi Tomori: a hétköznapok békés belenyugvását a pihenőidőben könnyen féktelen indulatkitörések válthatják fel.[108]

A könyv utolsó része az eddigiekben leírt hagyományos paraszti világrend bomlási jelenségeiről szól. Előtérbe kerülnek a szociológiai szempontok. A folyamat fő mozgatóerejét a paraszti gazdálkodás racionalizálásában és a piaci termelésre való áttérésben látja, kiemelve a munka „tanultságának", a paraszti önművelődésnek és a színvonalas iskolán kívüli ismeretterjesztő előadásoknak a fontosságát.[109]

A városi kultúra egyéb szellemi termékei is eljutnak a falusiakhoz a közlekedés fejlődése és a katonáskodás révén. Tomori regisztrálja a mezőgazdasági rétegek városba áramlását is. A pozitív fejlemények közt említi a községi orvosok, szülésznők és védőnők munkájának terjedését, ugyanakkor szót ejt a mezőgazdasági munkások betegbiztosításának hiányáról.[110] A racionalizálódás és indusztrializálódás, az egyéb városi hatásokkal karöltve azonban a parasztság szemléletének megváltozásával jár együtt. A munkában a természettel való közvetlen viszony átalakul, a természet változtathatatlanságába vetett hit megrendül.[111] A paraszt elkülönül, sőt szembekerül a korábban megszokott miliőjével.[112] „Már pedig mindezek a természet és egyén tudatos elkülönítéséhez vezetnek s a

102 Tomori 1935a, 79.
103 Tomori 1935a, 79.
104 Tomori 1935a, 80.
105 Tomori 1935a, 81.
106 Tomori 1935a, 82–83.
107 Tomori 1935a, 84.
108 Tomori 1935a, 85–86.
109 Tomori 1935a, 89–92.
110 Tomori 1935a, 93.
111 Tomori 1935a, 95.
112 Ebben az összefüggésben említi a Nagyatádi-féle földreform és az Országos Falusi Kislakásépítő szövetkezet telepítési akcióját, amelyek azonban szerinte nem jártak kellő eredménnyel.

differenciálatlan globális bennelevést megszüntetik”[113] – vonja le a konzekvenciát Tomori. A differenciálódás és az individualizálódás következménye, hogy megszűnik az önellátáson alapuló családi közösség, illetve a nemzetség jellegű család, és a szülők hatalma is veszít jelentőségéből.[114] A paraszti életmód válságát jelzi, hogy amint azt Erdei Ferencre hivatkozva írja Tomori, immár a paraszt megnevezést is kerülik.[115] Problémát jelent a törpebirtokosok és nincstelenek két és fél milliót meghaladó létszáma.[116] „A mezőgazdasági munkásság két és fél milliós tömege szükségszerűen elvesztette a természettel és a parasztközösséggel való szoros kapcsolatát.”[117] A régi szellemet leghívebben a kisbirtokos paraszt őrzi, míg a módosabb gazdák inkább menekülnek a paraszti léttől, és gyermekeik útján szeretnének abból kiemelkedni.[118] Minden abba az irányba hat, hogy az öntudatlan bennelevést a tudatosulás és elkülönülés váltsa fel.[119] A racionalizálás részleges megvalósulása, a funkciókat széttagoló technika jelentkezése miatt „megszűnik a munkaeszközökkel és a munkával való összenövés s helyét idegen, bizonytalan érzés váltja fel”.[120] A szituációhoz való kötöttség megszűnésével absztraktabbá válik a tér- és időszemlélet is. Megváltozik a gyermeknevelés folyamata: az észrevétlen természetes fejlődést (vagyis a hagyományos paraszti létbe való belenövést) felváltja a tudatos nevelés. Az iskola pozitív hatását azonban gyengíti a megfelelő anyagi tényezők hiánya.[121] Átalakul az erkölcsi szemlélet is. „A közösségi szellemben kialakult és szokás formájában jelentkező erkölcsi parancsot az egyéni belátás helyettesíti, a régi közösségi lélek irányító szerepét az egyéni lelkiismeret veszi át.”[122] A komplex látásmód helyébe az elkülönítő szemlélet lép, a mágia és a természetfeletti erőkben való hit veszít jelentőségéből. Kialakul, bár többnyire illuzórikus a politikai szereplés lehetősége.[123]

A parasztszemlélet objektiválódása kapcsán arról beszél Tomori, hogy a városi kultúra diszharmonikus hatásai következtében „belülről kiinduló közösségi alkotás alig van, [...] a régi parasztkultúrát létrehozó közösségi szellem alapjában rendült meg”.[124] Mindez megmutatkozik az építkezésben és a ruházkodásban, de abban is, hogy a népművészet – eredeti funkcióját elveszítve – sok esetben már idegenforgalmi attrakcióvá

113 Tomori 1935a, 97.
114 Tomori 1935a, 98.
115 Tomori itt Erdeinek *A makói parasztság társadalomrajza* című művéből idéz. Vö. Erdei 1934a.
116 A hivatkozási alap ezúttal Szekfű Gyula *Három nemzedék*e (Szekfű 1934) és Matolcsy Mátyás elemzése (Matolcsy 1933).
117 Tomori 1935a, 99.
118 Tomori 1935a, 99. Ezt a jelenséget Erdei több ízben is leírja, és az ő nyomán megjelenik Reitzer dudari előadásában is. Reitzer 1986.
119 Tomori 1935a, 99. Az egyke jelenségét is, mint a természettel való visszaélést, menekülést és a közösség romlását értelmezi Tomori, összhangban a kemsei kutatás szemléletmódjával.
120 Tomori 1935a, 101.
121 Tomori 1935a, 102–103. Illusztrációként idézi Tomori azt az adatot, hogy „Szeged-környéki tanyákon a gyermekek 80%-a nem kap rendszeresen tejet”. Tomori 1935a, 103.
122 Tomori 1935a, 103.
123 Tomori 1935a, 104–105. A parasztság politikai képviseletének hiányáról Reitzer is ír dudari előadásában. Reitzer 1986.
124 Tomori 1935a, 106. Tomori itt szintén Ortutayra hivatkozik (Ortutay 1935b), és ez a gondolat Ortutay dudari előadásában is megjelenik. Lencsés 2015.

vált.[125] „Ahol ma díszítőművészet él, ott az többé nem parasztművészet, hanem foglalkozássá differenciálódott mesterség."[126] Tomori regisztrálja a szájhagyományok körében tapasztalható pusztulást is, majd kitér az „őstehetségek" és autodidakta parasztköltők megjelenésére. Ez a folyamat azonban szerinte elszakadáshoz vezet, és „a művészek munkájává differenciálódott parasztművészet hovatovább ép[p]en parasztos sajátságait veszíti el".[127] A népi kultúra pusztulását a zene és tánc területén is érzékeli Tomori. Miközben a parasztfiatalok már városi zenét hallgatnak, és a csárdás mellett inkább városi táncokat táncolnak, az autentikus parasztzene már csak Bartók és Kodály műveiben élő valóság, a népi táncot pedig elsősorban a Gyöngyösbokréta rendezvényein lehet látni.[128] Megváltozik a parasztság életritmusa is, a munkanapok és ünnepnapok közötti poláris különbség mérséklődik. „A mindennapi munka küzdelmesebb, több önérvényesítést igényel, az ünnep veszít jelentőségéből, vagy idegen formákat keres."[129] Az értekezés konklúziója az, hogy míg korábban a miliő és az egyén viszonyát az öntudatlan bennelevés jellemezte, ezt most felváltja a két elem tudatos szétválasztása. „Az egyént és a miliőt a tudatos reflexió köti össze."[130] Ennek az egyén és közösség viszonyában az a következménye, hogy „[a] közösség megszűnik élő és ható valóság lenni, individuumokra bomlik".[131] Az univerzális, totális szemlélet helyett immár az egyéniesedés, tagolódás, tudatosulás lesz a jellemző, a paraszti szemlélet a globalitás fázisából a differenciálódás fázisába kerül. Ez azonban bomlási jelenségekkel jár, mivel az átalakító tényezők „túlnyomórészt kívülről jött, erőszakos hatásként zúdultak erre a közösségre".[132] Tomori feltételezi, hogy volna lehetőség harmonikus, belülről érő fejlődésre is: „Ha azonban bízunk abban, hogy a parasztság lelki érése utoléri a mai erőszakos változásokat, akkor biztosra vehető, hogy a fejlődés harmonikus menetében maga is kitermeli az új, magasabbrendű és parasztvoltát vállaló formát."[133] Tomori tehát megőrzendőnek és felemelendőnek tartja a paraszti réteget. Záró gondolatai a magyar népi mozgalom és népi szociográfia hitvallásaként is olvashatók: „ma a parasztság jóformán egyetlen reménységünk s benne látjuk a magyarság legbecsesebb erőforrását. Tudományos érdeklődésünk és szubjektív érzésünk egyaránt arra késztet bennünket, hogy a parasztsággal, nehéz napjaiban, sorsközösségünket felismerjük és vállaljuk. [...] Ehhez azonban egyetlen út, a megismerés útja vezet."[134]

125 Tomori 1935a, 108–109.

126 Tomori 1935a, 110. Tomori később beszámol ezzel kapcsolatos saját mezőkövesdi megfigyeléseiről is: „Ők is mutogatják régi szokásaikat, s népi érdekességeiket, melyekben azonban már nem hisznek. Csinálják és mutogatják – pénzért." Tomori 1936c, 1.

127 Tomori 1935a, 111. Láttuk, hogy Tomori nyomtatásban megjelent egyik első írása éppen a parasztművészetről szólt. Tomori 1934. A parasztköltőként, illetve paraszti íróként megemlítettek közül pedig többen felbukkannak majd Tomori 1940-es évek elején írt recenzióiban. Tomori 1942a, 1942b.

128 Tomori 1935a, 111–112.

129 Tomori 1935a, 114.

130 Tomori 1935a, 115.

131 Tomori 1935a, 115.

132 Tomori 1935a, 116.

133 Tomori 1935a, 117–118.

134 Tomori 1935a, 118.

Tomori könyvének recepciója

Tomori pályája végül úgy alakult, hogy ez a disszertáció maradt tudományos főműve. Könyvéről számos recenzió jelent meg a magyar nyelvű sajtótermékek széles palettáján, a Szlovákiában megjelenő katolikus *Új Élet*től kezdve egészen a szélsőbaloldali *Gondolat* című folyóiratig, sőt gondolataira a falukutató mozgalom alapkönyveiben is reflektáltak.[135]

A Művészeti Kollégium tagjai közül Ortutay Gyula írt rövid ismertetőt a *Magyar Könyvbarátok Diáriumá*ba.[136] „Komoly, konkrét és lelkiismeretes vizsgálódás új távlatokat nyithat" – írja a könyvről –, méltatva, hogy a lélektani szempontok mellett figyelembe veszi „a néprajz- és társadalomtudomány újabb eredményeit" is.[137] Erényének tartja problémagazdagságát, sokrétűségét: „azok, kik akár politikai, akár tudományos koncepciójukban a magyar parasztsággal gondolni akarnak, könyvét figyelmen kívül nem hagyhatják."[138] Ugyanakkor vitathatónak tartotta Tomori polaritás-tételét.

A Szegeden megjelenő pedagógiai folyóiratban, a *Cselekvés Iskolájá*ban Békési Gizella Tomori miliőelméletére, a miliő–egyén rendszerre és annak fejlődési fokaira hívja fel a figyelmet, és a fejlődéslélektani eredmények felhasználását méltatja. Tomori gondolatait a pedagógiai gyakorlatban is alkalmazhatónak tartja.[139]

Bóka László az *Athenaeum*ban megjelent rövid írásában a könyvet az úttörő munkák közé sorolja, mégis főleg hiányosságait emeli ki.[140] Jegyzeteit alaposnak, de egyoldalúnak minősíti, ugyanakkor a munkát értékes lélektani vizsgálatnak tartja. „Hogy helyzetképe mégis a gyermekrajzok primitív skémáira emlékeztet, az nem egészen az ő hibája",[141] mivel ez betudható annak, hogy a Wundt örökségének tekintett tömeglélektan még mindig csak kialakulófélben van, és „a magyar parasztság lélektani vizsgálatához még ma is hiányoznak a nyelvészeti, ethnográfiai stb. előmunkálatok".[142]

A *Szellem és Élet*ben, a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Bartók György által szerkesztett folyóiratában Strausz Antal ír a könyvről. Megállapítja, hogy Tomori „kizárja a vizsgálatokból a parasztromantikát, de kizárja az etikai és világnézeti, valamint a szociális problémákat is".[143] A kötet érdemei közé sorolja, hogy Tomori a Szegedi Fiatalok többéves tanyai kiszállásainak „tapasztalatait dolgozza fel nagy hozzáértéssel és

135 *A tardi helyzet*ről és a Kemse-monográfiáról van szó, lásd később.
136 Ortutay 1935a, 219.
137 Ortutay 1935a, 219.
138 Ortutay 1935a, 219.
139 Békési 1935–36, 211.
140 Bóka 1935.
141 Bóka 1935, 154.
142 Bóka 1935, 154–155.
143 Strausz 1936, 262.

teljes elméleti felkészültséggel",[144] és „a magyar szakirodalomban ő az első, aki a lélektan módszereit alkalmazza következetesen a parasztkutatásban".[145]

A *Magyar Kultúra* című kétheti lapban Ijjas Antal méltatja a könyvet. „Vékony kis könyv, benne az elvont, bonyolult cím mögött a legégőbb izzás, amely ma a magyar élet összes nemzetpolitikai problémáit áthidalni készül. A munka [...] egy kibontakozni készülő parasztság-szociológia alaprajza; egyelőre még csak szociográfiai és társadalomlélektani igényekkel."[146] Ijjas szerint – és ebben osztja a legtöbb recenzens véleményét – „a munkának tulajdonképpeni súlypontja a parasztság mai átalakulásának rajza".[147] Tomori gondolatmenetéhez azonban hozzáfűzi, hogy „mindez kombinálva van súlyos szociális és gazdasági problémákkal is",[148] melynek taglalására nem tér ki a könyv szerzője, hanem „megelégszik annak a lelki átváltozásnak és súlyos válságnak rajzával, amelyet a miliő és egyén szétválasztódásának folyamata idézett elő a parasztságban".[149] A recenzens kiemeli, hogy mindez kulturális átváltozással is együtt jár, „amely van olyan súlyos probléma, mint a gazdaság – ez a ki nem mondott eredmény ott van a könyvnek mind a százhúsz oldalán".[150]

Simon László, a *Debreceni Szemle* filozófus szerzője párhuzamos recenziót közöl Matolcsy Mátyás *Az új földreform munkaterve*[151] című könyvéről és Tomori írásáról. Megállapítja, hogy „három millió szegény magyar szociális életének kereteit mutatja be Matolcsy, az új idők életformáinak lélektani hatásait Tomori Viola könyvéből ismerhetjük meg".[152] Simon számára kétséges, hogy „megengedi-e a paraszti élet- és termelésforma a globális fokon való túljutást, nem jelenti-e a túljutás éppen az eddigi parasztinak nevezett életformából való kivetkőzést".[153] Az idealista szellemtudományt képviselő Simon szerint fő kérdésként felmerül, hogy a Tomori által leírottak nem az alap és felépítmény materialista elméletét igazolják-e, illetve hogy ezen hogyan lehetne túllépni.[154]

Az ideológiai töltetű recenziók számát gyarapítja Gró Lajos írása a *Munká*ban, Kassák Lajos folyóiratában. Gró elismeréssel beszél a Szegedi Fiatalok tevékenységéről és Tomori könyvéről, amely szerinte a magyar parasztság átalakulását a részletek gazdagságával támasztja alá. „A pszichológiai motívumok törvényszerűségeinek feltárásával és a miliő kapcsolatok vizsgálatával elmélyíti a szociográfia nálunk eddig nagyon is felületesen értelmezett módszereit."[155] Ugyanakkor a könyv hibájának tartja, hogy

144 Strausz 1936, 263.
145 Strausz 1936, 264.
146 Ijjas 1935, 196.
147 Ijjas 1935, 197.
148 Ijjas 1935, 197.
149 Ijjas 1935, 197.
150 Ijjas 1935, 198.
151 Matolcsy 1934.
152 Simon 1936, 32.
153 Simon 1936, 33.
154 Simon 1936, 33. Egészen más kiindulópontból cáfolja ezt Molnár Erik (Szentmiklósy Lajos álnéven írt) következőkben ismertetendő tanulmánya.
155 Gró 1935, 1294.

„nem képes túllépni magán a miliőn".[156] Tomori „beállításában a paraszt nem társadalmi lény, hanem csak egy bizonyos embertípus megszemélyesítője. Mert az író a társadalomból visszamegy a szűkebb környezetbe és ott is marad, elszigeteli a parasztságot."[157] A könyv tehát leragad a miliő részletproblémájánál, miközben „a parasztság tegnapi életszemléletét igen erősen befolyásolta éppen negatívumaival az elzárkózottság, amelybe a parasztság társadalmi és politikai okokból került bele",[158] és ugyanígy „a parasztság mai konfliktusai végső lényegükben társadalmi konfliktusok, amelyek a városi proletariátusban is felléptek".[159]

A leghosszabb, tanulmánynak is beillő kritikát a kommunista *Gondolat* közölte Molnár Erik tollából.[160] Az erősen irányzatos írás lényegében a marxista társadalomelmélet alkalmazását kéri számon a könyvön. A kritikus hiányolja a falusi társadalom osztálytagozódásának figyelembevételét. Tomori elméletét úgy fordítja le a saját nyelvére, hogy mivel az a közösségi lélek fejlődése során alapvető fontosságot tulajdonít a társadalmi munkafolyamatnak, „így lényegében a társadalmi termelőfolyamat, ill. az abban működő termelőerők fejlődésére vezeti vissza a közösségi lélek fejlődését".[161] Ebben rejlik azonban szerinte Tomori hibája is: „A termelőerők fejlődése valóban meghatározza a közösségi lélek fejlődését, de alapvetően nem közvetlenül, hanem a termelőviszonyok közvetítésével és éppen ezért a polgári társadalomban a közösségi lélek nem is parasztlélek vagy faj, az emberiség lelke, hanem osztálylélek."[162] Molnár felrója, hogy a természettel szembeni spontán belenyugvás viszonyát Tomori kiterjeszti a társadalmi viszonyokra is. A bíráló szerint az utóbbi viszonyokkal való szembenállás a történelem során igenis gyakran megfigyelhető volt, a jelenlegi agrárválságban pedig az különböző tartalommal jelenik meg a parasztság különböző csoportjainál: a piacra termelő falusi tőkéseknél, a középparasztoknál és a szegényparaszt-bérmunkásoknál.[163]

Szociálpolitikai szempontokat tükröz Hilscher Rezső kritikája.[164] A bevezetőben a Szegedi Fiatalok „immár európai hírű" könyvsorozatát és a Kollégium elődje, a Bethlen Gábor Kör agrársettlement-mozgalmát méltatja.[165] „A gyakorlati szociális munka közben alakult ki a tagok speciális érdeklődési iránya és Tomori Viola a közösséglélektan nehéz és nálunk megmunkálatlan területét választotta."[166] Tomori kutatásainak fontosságát abban látja, hogy azok „a problémák olyan tömegére világítanak rá, amelyeknek meglátása s figyelembevétele nélkül a parasztság irányában érvényesülő népművelési és szociálpolitikai törekvések teljes értékű eredményhez soha nem fognak vezetni".[167]

156 Gró 1935, 1294.
157 Gró 1935, 1295.
158 Gró 1935, 1295.
159 Gró 1935, 1295.
160 Az írás álnévvel jelent meg: Szentmiklósy 1935.
161 Szentmiklósy 1935, 342.
162 Szentmiklósy 1935, 344.
163 Szentmiklósy 1935, 347.
164 Hilscher 1936.
165 Hilscher 1936, 50.
166 Hilscher 1936, 50–51.
167 Hilscher 1936, 51.

Hilscher is a második rész érdemeit emeli ki: „Itt dolgozza fel tulajdonképpen a settlement-munka kereteiben végzett falukutatás gyakorlati eredményeit",[168] a könyv befejező részéből pedig „a hivatalos parasztpolitika gyarlóságának" kritikáját olvassa ki.[169] A recenzióból kiütközik szerzőjének a német és osztrák szociálpolitika felé való orientációja, Wilhelm Heinrich Riehlt idézi, aki különbséget tesz jófajta paraszt (Bauer von guter Art) és elproletarizálódott paraszt (proletarisierter Bauer) között, hozzátéve, hogy „sajnos a magyar parasztság e második típushoz tartozó előcsapatait ott találjuk már a városok perifériáit szegélyező nyomortelepeken, bűnben, szennyben, összeomlottságban".[170] Hilscher szerint Tomori „könyve a legnagyszerűbb propagandaeszköz a földbirtokreform és a telepítés sürgős, becsületes keresztülvitele érdekében".[171]

Veres Péter a *Szocializmus* hasábjain a baloldali kritikusokhoz, mindenekelőtt Gró Lajoshoz csatlakozik. „Az egész magyar szellemi termelésből kiemelkedik a szegedi fiatalok munkája [...] a legridegebb magyar valóság feltárásával"[172] – írja. Szerinte Tomori könyve „az első határozottan komoly akarat és eredmény a parasztság tényleges megismerése felé",[173] ugyanakkor kérdés, hogy „ez egy egységes ideológia nélkül lehetséges-e, illetve meddig lehetséges".[174] Veres fölöslegesnek érzi „a túlterjedelmes lélektani, tudományos alátámasztást", főleg azért, mivel „ez a lélektan, minden tényleges eredményei ellenére is, szinte a levegőben lóg, szaktudomány íze van".[175] Veres vitatja és történelmi példákkal cáfolja Tomori azon állítását, hogy a paraszt természetesnek vette a földbirtok monopol jellegét. A könyv címére utalva Veres hiányolja, hogy „nincs egy szó sem ezt az alakulást előidéző társadalmi és történeti tényezők: állami, nemzeti, monarchisztikus, vallási erők szerepéről".[176] Veres szerint általánosságok helyett a miliő egyes formáit kellett volna elemezni, „az egyes síkokra vonatkozó konkrét levezetéssel".[177] A recenzens véleménye szerint a parasztság szemlélete társadalmi hatásoknak volt kitéve már a korábbi történeti korszakokban is: „A feudális, monarchikus, nemzeti uralmak és eszmék lényegesen átalakították a parasztot."[178] Veres saját valláskritikai gondolatait is beilleszti kritikájába: „nagyon értékes lett volna, ha a szerző rámutat, hogy a globális szemléletű parasztság természetes, mert létéből eredő metafizikai érzéseit hogyan igyekeztek a vallások, különösen a katolicizmus, társadalmi tartalommal ellátni."[179] Összességében azonban Veres a munkát értékesnek tartja és reméli, hogy a szerző a jövőben

168 Hilscher 1936, 52.
169 Hilscher 1936, 52.
170 Hilscher 1936, 53.
171 Hilscher 1936.
172 Veres 1935, 284.
173 Veres 1935, 285.
174 Veres 1935, 284.
175 Veres 1935, 284. Veres bírálja a könyv „papírosnyelvét". „Új mondanivalók pedig, hogy céljukat: a hatást, a tudattartalom átalakítását elérhessék, esztétikailag hatóképes, írói kifejezésbiztonságot követelnek." Uo.
176 Veres 1935, 285.
177 Veres 1935, 285.
178 Veres 1935, 285.
179 Veres 1935, 286.

alkalmazni fogja „a lélektani feltárást, a mostani nagyon általános parasztság helyett a jobbágy-paraszt, a polgár-paraszt, a kereskedő-paraszt, a földmunkás, stb. típusaira".[180]

Szabó Zoltán több alkalommal is foglalkozik a könyvvel. A *Válasz* 1935. évi 5–6. számában annak kapcsán ír róla, hogy a közéleti szereplők, köztük a reformok hívei valójában milyen kevés ismerettel rendelkeznek a parasztságról: „hogy a szerző [ti. Tomori] alig-alig tud felsorolni e tárgyhoz irodalmat, [...] mind irdatlan hiányokra mutat. Holott se földreformot, se telepítést, se egykeellenes propagandát, se népművelést, se más a magyarság legszélesebb rétegének szóló s a magyarság életébe vágó munkát nem lehet elvégezni a parasztság lelki alkatának ismerete nélkül."[181] A Szlovákiában megjelenő neokatolikus folyóiratban, az *Új Élet*ben Szabó kiemeli, hogy a Szegedi Fiataloknak ebben a könyvében a parasztság megismerése végre nem csak mint „indíték, rugó, tapasztalás és stílust szabó alapélmény"[182] jelenik meg, mint Buday György fametszeteiben és Radnóti verseiben, hanem Tomori immár témájául vette „a paraszti lelket és lényeget".[183] A könyvnek gyakorlati jelentőséget is tulajdonít: „a múltat látjuk és meg tudjuk határozni, a jövő alakítása ma még talán a kezünkben van. Ehhez az alakításhoz ad tudományos alapvetést Tomori Viola könyve és mondanivalója ebben nő a szokásos tudományos érték fölé."[184] Szabó részletesebben foglalkozik a könyvvel a Budapesten megjelenő *Új Kor* című – a lap saját meghatározása szerint – aktív katolikus orgánumban. Megállapítja, hogy a „paraszti élet jelenségeit csak belülről lehet szemlélni eredménnyel".[185] A beleélés megindítóiként Szabó a tápai tájat, a szegedi tanyavilágot és a Havi Boldogasszony búcsúját nevezi meg.[186] A könyv szaktudományos apparátust felvonultató első részét Szabó sem tartja annyira jelentősnek, mint azt, „amit e pszichológiai irányok ismertetése után a szerző a magyar parasztságra jellemzőnek és a népi lélek rajzához alapvető fontosságúnak talál".[187] Itt is megjelennek az *Új Élet*ben közölt recenzió főbb gondolatai a könyv jelentőségéről: „semmiféle komoly javítás, mélyen vett reform, gátlással számoló átalakítás nem lehet jó hatásfokú, amíg nem ismerjük az élet természetét, mely számára a szándékok és kivitelek találkoznak."[188] Szabó szerint a munka kiteljesedése az lesz majd, „ha a szerző halad tovább az útján, a kevés mindenütt érvényes általánosságoktól, a táji lélek egyes – talán vidékenkint is más – meghatározó vonásainak megállapításáig, személyiségkutatásokon át, egy kevésbbé [sic!] egységes, de részleteiben gazdagabb feldolgozásig".[189] Az *Élet* hasábjain Szabó a közelmúlt terméséből

180 Veres 1935, 286.
181 Szabó 1935a, 370.
182 Szabó 1935c, 590.
183 Szabó 1935c, 590. A folyóirat alcíme szerint: „Az ifjú katolicizmus szociális és világnézeti folyóirata". Lásd Roncz–Sebő Bugár 2015, 5.
184 Szabó 1935c, 590.
185 Szabó 1935d, 44.
186 A szegedi alsóvárosi Havi (Havas) Boldogasszony-templom országos nagybúcsúját minden évben augusztus első vasárnapján és előtte szombaton tartják. http://szeged-pleb.ofm.hu/informaciok/havasboldogasszony (Utolsó letöltés: 2018. május 8.)
187 Szabó 1935d, 44.
188 Szabó 1935d, 44.
189 Szabó 1935d, 44.

három könyvet emel ki, mint amelyek az agrármozgalom összefoglalásának tekinthetők. Tomori műve mellett Rusznyák Gyula *Faluvédelem* és – a *Debreceni Szemle* recenzenséhez hasonlóan – Matolcsy Mátyás *Az új földreform munkaterve* című könyveit.[190] Míg Rusznyák célja a morális alapvetés, és Matolcsy „a tények és pozitívumok megmutatója, a pontos orvoslás felvázolója", addig Tomori „nem a tényeket és kereteket, életlehetőségeket és állapotokat, hanem a lelket veszi vizsgálat alá, a szemléletet és gondolkodásmódot".[191] Szabó itt is megismétli azt a gondolatát, hogy „könyvét kötelező tankönyvül kellene adni mindazoknak, akik a népet kívánják mívelni és tanítani és a cél érdekében mindenről tanulnak, csak épp a népről nem".[192]

Szabó a *Válasz*ban reagált Szentmiklósy Lajos (alias Molnár Erik) és közvetetten Veres Péter kritikáira.[193] „A Gondolat című marxista gondolatrendszer formáiban értekező igen komoly szándékú folyóirat"[194] írásai „agyonbírálják a kipécézett másikat, [...] más szempontok értékelésének teljes hiánya teszi e kritikák hatását reménytelenné".[195] Szentmiklósy hibájának rója fel, hogy az elméletből indul ki, „a szociális valóságból keres a maga számára igazoló tényeket" és „nem tudja elviselni a szociális valóság kutatóit és keresőit, akik e valóság nyomása, súlya alatt jutnak el teóriákba".[196] Szabó ez utóbbit *'politikátlan vizsgálat'*-nak és *'kötetlen tapasztalás'*-nak, egyszóval pártatlan tudománynak minősíti, és természetesen ennek ad igazat a *Gondolat* által képviselt pártos tudománnyal szemben.[197]

Tomori könyvének korabeli hatását jól mutatja, hogy gondolataira reflektál Szabó Zoltán első nagy szociográfiájában, és ugyancsak hivatkozik a könyvre a kemsei falukutatásról megjelent monográfia. *A tardi helyzet* egy egész fejezeten keresztül rekapitulálja Tomori leírását a parasztság hagyományos világszemléletéről, a természethez, a munkához és a természetfelettihez való viszonyáról.[198] „A globális szemlélet e világában, ahogy a szegedi fiatalok nevezik, az élet és a társadalom, a szellem és a test valamilyen módon a termelés szabott és töretlen rendjétől függ, mint középponttól. [...] Ebben a világban a parasztság képe még zárt, világszemlélete teljes, az élet minden kérdésére tudja a maga illő és különlegesen paraszti feleletét. Ami azóta történt, hogy ez a világrend pusztulni kezdett."[199] A Kemse-monográfiának a község lelki életével foglalkozó fejezetében is végig ott van vonatkoztatási keretként Tomori koncepciója, és kiemelten a miliő

190 Rusznyák 1935 és Matolcsy 1934.
191 Szabó 1935e, 1001.
192 Szabó 1935e, 1001.
193 Szabó 1935b.
194 Szabó 1935b, 461.
195 Szabó 1935b, 461.
196 Szabó 1935b, 461.
197 Szabó 1935b, 461.
198 Szabó 1937, 107–111. A harmadik kiadásból idézünk. A könyv végén Szabó köszönetet mond Erdeinek, Ortutaynak és Tomorinak: „a régi paraszt szemléletre vonatkozó szempontjaikat és felfogásukat nagy vonalakban a társadalomrajz elkészítésénél figyelembe vettem és felhasználtam." Szabó 1937, 236.
199 Szabó 1937, 110.

fogalmának használata.[200] „Tanulmányoznunk kell a milieu-t, a kereteket, jelen esetben a pszichológiai-keretet, mint a lelkiélet aktuális formáinak meghatározóját."[201] Ez a könyv is beszél a közösségi lélekről, szerzői ugyanakkor megállapítják, hogy a Tomori által leírt globális világkép itt már egyáltalán nem érvényes: „totális szemléletük, az a mindent átfogó differenciálatlan látásmód, amelyet a magyar népi lélek közös vonásának tartanak, sehol sem található. A babonás egyének nem hisznek Istenben, a valamelyest hívők nem babonásak, keresztyén és mágikus hit amúgy is az intenzitás kis fokán csak alig, nyomokban keverednek."[202] A nyelvhasználat jellemzésekor nagy hangsúlyt kap, hogy az mennyiben a miliő által meghatározott,[203] és Kemsén ebből a szempontból is változást regisztrálnak. Tomori gondolatmenete képezi a viszonyítási alapot, amikor a racionális szemléletmód uralkodóvá válásáról esik szó: „Az ember úgy, amint van, lelki adottságai alapján leginkább külső tényezők hatására [...] jut el – a természettől eltávolodva – az észre, a rációra alapított életre. A kemseiek már erősen kiszabadultak azokból a szoros kapcsolatokból, melyekben a természettel voltak összenőve."[204]

Tomori könyvének híre eljutott Romániába is, ahol Dimitrie Gusti folyóirata, a *Sociologie Românească* 1937. évfolyamában Bakk Péter írt róla tartalmi ismertetőt.[205] Bakk elmondja, hogy Tomori a Buday és Ortutay által vezetett fiatal szociológusok csoportjához tartozik, akiknek már harminc publikációjuk van. A recenzió kiemeli, hogy Tomori parasztlélektani kutatásai átfogják a paraszti élet minden területét, és a szerző gazdag szakirodalmi háttérre támaszkodva bemutatja a közösségi élet különböző pszichológiai elméleteit. A könyv második felével kapcsolatban Bakk a legnagyobb terjedelmet a paraszti világ városi hatásra bekövetkezett válsága, ezen belül a közösségi szellem bemutatásának szenteli, megállapítva, hogy „számos fogódzót talál az, aki ennek a paraszti világnak a sorsa felől érdeklődik, és meg akarja ismerni ennek a társadalmi osztálynak a valóságát".[206]

Fontos megemlíteni Mályusz Elemér egykorú reflexióját is. Mályusz a *Bevezetés a népiségtörténetbe* című egyetemi kollégiumában foglalkozott Tomori könyvével az 1936/37-es tanévben.[207] Tomori a szociológiával mint a népiségtörténetet alkotó, illetve azt felépítő egyik tudománnyal foglalkozó előadásban került sorra.[208] Könyvének címét Mályusz mint a magyar parasztság életfelfogásának, világnézetének átalakulását értelmezi. „Tomori megállapításai, melyekkel a falusi lakosság régi életfelfogását jellemzi,

200 Elek et al. 1936, 66–103.
201 Elek et al. 1936, 67.
202 Elek et al. 1936, 72.
203 „A használt nyelv (a nyelvjárás) és a nyelvhasználat (alkalmazás) közös vonása szokott lenni a primitíven fejlődött, tudatalatti elemektől meghatározott és túlnyomóan milieu hatás alatt levő társadalmaknak." Elek et al. 1936, 85.
204 Elek et al. 1936, 97.
205 Bakk 1937. Bakk Péter ugyanebben a számban recenzeálja a Kemse-kötetet, valamint a *Puszták népé*t, *A tardi helyzet*et és Balázs Ferenc *A rög alatt* című erdélyi szociográfiáját. Telegdy Balázsnak köszönöm, hogy Bakk írására felhívta a figyelmemet.
206 Bakk 1937, 141. Kimpiánné Bihari Katalin fordítása.
207 Az előadások szövegét közli Mályusz 1994.
208 A *Szociológia* c. fejezet: Mályusz 1994, 151–156.

nagyon tanulságosak, s aki például a jobbágyság történetével foglalkozik, vagy egy-egy nagybirtok történetével, szintén jól teszi, ha olvasgatja."[209] Jó megfigyelésnek tartja, hogy a parasztság életében a polaritás törvénye uralkodik. Ugyanakkor Mályusz szerint Tomori pszichológiai kiindulópontja nagy egyoldalúságokhoz, például a vallási tényező figyelmen kívül hagyásához vezet a parasztok ünnepi viselete, illetve az ünnepi étkezések kapcsán.[210] Ugyancsak hiányolja a történeti módszer alkalmazását: „ha valahol, úgy a társadalom életében a ma nem érthető meg a tegnap nélkül. Ennek a múltnak, a tegnapnak a megértése hiányzik Tomori értekezéséből."[211] Mályusz szerint „téves például Tomorinak az az egyik alaptétele, hogy a parasztság nem törekedett a föld minőségén változtatni, terméketlen talajt nem igyekezett termővé változtatni, mert eleve belenyugodott minden adottságba."[212]

A magyar történelemből vett ellenpéldák felsorolása után megállapítja, hogy mivel a történettudomány mulasztásai miatt a kérdésre vonatkozó előtanulmányok alig álltak rendelkezésére, a matematika–fizika szakos tanárjelöltből lett pszichológus Tomorinak ezeket a tévedéseit nem vehetjük rossz néven.[213]

A disszertáció után

Tomori a disszertáció befejezését követő publikációiban továbbra is azzal foglalkozik, hogy a közösséglélektani szemléletmód hogyan kamatoztatható a parasztság megismerésében. 1935-ben indult el az Ortutay által szerkesztett *Magyarságtudomány* című folyóirat, melynek tartalomjegyzékében a Szegedi Fiatalok mellett már kezdettől olyan neves szerzők szerepelnek, mint Németh László, Honti János mesekutató, Szerb Antal és az építészettörténész Bierbauer Virgil. Az első számban Tomori módszertani tanulmánnyal jelentkezik, melyben már hivatkozik doktori disszertációjának eredményeire is.[214] Szemügyre veszi a pszichológiai típuskutatás néhány kurrens eredményét,[215] majd arra a kérdésre keresi a választ, ezek a tipológiák mennyire alkalmazhatók a parasztság vizsgálata során. Megállapítja, hogy a köztudatban a parasztság leírására használt tulajdonságokból (például szűkszavúság) nem indulhatunk ki, hiszen ezek „rendszerint igen komplexek és különböző lelki alapokra vezethetők vissza".[216] A típusalkotással

209 Mályusz 1994, 153.
210 Mályusz 1994, 153–154.
211 Mályusz 1994, 154.
212 Mályusz 1994, 154.
213 Mályusz 1994, 155.
214 Tomori 1935c. A tanulmány címe: „*Paraszttipológia vagy parasztismeret?*" A „parasztismeret" szó, melyet bízvást tekinthetünk Tomori szóalkotásának, nála a parasztság tudományos megismerését, míg később Erdeinél a parasztságnak a világra vonatkozó gyakorlati tudását jelenti. Lásd pl. Erdei 1938, 108.
215 Carl Gustav Jungot, Eduard Sprangert, Erich Rudolf Jaenscht és Ernst Kretzschmert idézi.
216 Tomori 1935c, 71.

szemben „a személyiségkutatás a lélektani megismerés útját követi”.[217] A személyiségkutatás fontossága abban rejlik, hogy „a valóságot a maga színeinek egész gazdagságával”[218] kívánja megismerni. A személyiségkutatást a klasszikus lélektannal szembehelyezve az előbbi az utóbbitól „éppen életközeliségével és valóságízével”[219] különbözik. A gyakorlati cél azonban a parasztismeret. Ha a magyar paraszt megismerése a cél, akkor „a már kész típusrendszerek valamelyikével [...] nem jutunk kielégítő eredményre”,[220] valamely eleve adott típusba való mechanikus besorolás nem jelentené a probléma megoldását. „A megismerést tehát az ellenkező oldalon kell kezdenünk, mégpedig a parasztszemélyiség vizsgálatánál. Első lépés a parasztságot a maga összes megnyilatkozó tulajdonságaival megismerni.”[221] Ehhez viszont mindenekelőtt szociográfiai és etnográfiai kutatómunkára van szükség, de „a parasztok szájaízéhez igazodó személyiségkutató ív is komoly segítség lehet”.[222] Ehhez pedig össze kell írni a parasztok szótárának személyiségjegyekre (lelki állapotra, viselkedésmódra, temperamentumra, jellemre, értelmi képességekre, beállítódásokra stb.) vonatkozó szavait. „Az így összegyűjtött adatokat osztályozni kell s a tapasztalt tulajdonságokat minél alapvetőbb vonásokra, szerkezeti sajátosságokra vezetni vissza.”[223]

Tomori tehát a parasztság pszichológiai megismerésének előfeltételéül szabja annak szociográfiai és néprajzi, sőt szocio-, etno- és pszicholingvisztikai vizsgálatát.[224] Ennek a programnak megfelelően a parasztszemélyiség vizsgálatával foglalkozik a *Magyarságtudomány* következő számában.[225] Itt a személyiségnek csak egyik összetevőjére, a temperamentumra szorítkozik, illusztrációként a csengelei tanyacsoport lakóit tárgyalja Tomori. A módszertani bevezető a temperamentum pszichológiai fogalmát járja körül,[226] majd vallomásos mondattal zárul: „Léleknek, megértésnek, sőt szeretetnek

217 Tomori 1935c, 72.
218 Tomori 1935c, 72.
219 Tomori 1935c, 73.
220 Tomori 1935c, 74.
221 Tomori 1935c, 75.
222 Tomori 1935c, 75.
223 Tomori 1935c, 75. Hogy ezt Tomori mennyire komolyan gondolta, mutatja a *Népünk és Nyelvünk* 1935-ös évfolyamában közzétett felhívása: „Egy részletes paraszt személyiségkutatás szükségessé tenné a parasztok szókincsében élő személyiségjegyek minél teljesebb összegyűjtését. Ezért kérem az érdeklődőket, hogy beszélgetéseik során tapasztalt azon szavak kisebb, nagyobb jegyzékét közölnék, amelyeket a parasztok egymás jellemzésére használnak. Így pl. lassú, gyors, indulatos, tempós, őszinte, makacs, stb. szavak válogatás nélküli csoportját. Általános vagy vidékenkénti jellegzetességek, lényeges és lényegtelen, ellentétes és meggyőző jegyekre egyaránt kitérve. Kérném továbbá, hogy a nyelvjárási sajátosságok jelentését is megmagyarázni szíveskedjenek, továbbá kérem a gyűjtési terület megnevezését.” Tomori 1935j, 107.
224 Tomori 1935c, 76.
225 Tomori 1935d.
226 Tomori fejtegetéseinek részletezése, melyekben a klasszikus szerzők közül Hippokratész, Galenus és Kant, a kortársak közül pedig főleg német szerzők (Gottfried Ewald, Ludwig Klages, Franziska Baumgarten, Ernst Kretschmer és Gerhard Pfahler), valamint ezúttal is a szegedi pszichológiai iskolához tartozó Boda István kerül említésre, a mi szempontunkból nem releváns.

kell hozzájárulnia, hogy a parasztlélek egész gazdagságát [...] felölelje a tudományos kutatás."[227]

A tanulmány alkalmat ad arra, hogy a csengelei tanyák parasztságáról rövid szociográfiai leírást kaphassunk. „Csengelén még élő, s a mai változást alig mutató parasztkultúrával találkozunk. [...] a tanyaiak hiedelemvilága, világszemlélete, életmódja még csaknem érintetlenül a régi, öntörvényű parasztkultúrát tükrözi."[228] A városok messze vannak, a kilenc-tíz éves gyermekek közül sokan nemhogy várost, de még falut sem láttak, a huszonöt év körüli asszonyok között gyakran találni analfabétát, a város hatása még csak most kezd beszivárogni. A betegségek közül jelen van a bélhurut, a vérhas, a tüdővész. Az egyke nem jellemző, azonban tiltott magzatelhajtás következtében nem ritkán fordul elő haláleset. Életmódjukról és hiedelemvilágukról is jellemzést kapunk: „az első benyomás egy régi törvények szerint igazodó, kollektív paraszti életet tár elénk."[229] Figyelemre méltó módszertani eszköze a szerzőnek, hogy a kutatási kérdéseire adott válaszhoz – saját megfigyelései mellett – a parasztok önjellemzését is felhasználja, vagyis azokat a szavakat, amelyeket ők saját magukról, illetve egymásról mondtak. Tomori számos helyen idéz nagy nyelvi leleményről tanúskodó ízes paraszti kifejezéseket, ez képezi a tanulmány egyik legértékesebb vonulatát.[230] A lélektani következtetések a hagyományos paraszti életfeltételekből adódnak, és ezek a mai olvasó számára sokkal inkább a paraszti életmód leírása és annak nyelvi reprezentációja, mintsem az értelmezési keretként használt pszichológiai elméletek szempontjából érdekesek. Megtudjuk, hogy a parasztokat energiabőség és – főleg a férfiakat – fölényes testi erő jellemzi, munkatempójuk a munka természete szerint változik, értelmi és érzelmi reakciójuk lassú, legalábbis nem mutatják ki azonnal. Mindennek magyarázatát Tomori a paraszt és miliője viszonyában látja, amelyet a termelés meghatároz.[231] A paraszti élet ritmusára a polaritás törvénye hat: a természet rendjéhez igazodó munka a legnagyobb úr, „a spontán felszabadult viselkedés többnyire csak robbanásszerűen szerez érvényt a parasztok önérvényesítő tendenciájának".[232] Erre szolgál példaként, amikor „látszólag békésen tűrő emberek egy szóra kirobbanva [...] jóvátehetetlen cselekedetekre ragadtatják magukat",[233] vagy enyhébb formában a káromkodások, az ittasság, a kocsmai verekedések.

227 Tomori 1935d, 161.

228 Tomori 1935d, 161.

229 Tomori 1935d, 164.

230 O. János családja két generációjának tizenegy tagjára jellemző tulajdonságok listáját Tomori táblázatos formában közölte. Tomori 1935d, 162–163. Ezzel példát mutatott arra, amit az előző tanulmányban igényként megfogalmazott a parasztok személyiségjegyekre vonatkozó szótárának összeállításáról.

231 „...nem annyira az egyén szabja meg a tempót, hanem benneélve munkájában, önkénytelenül annak szükségleteihez igazodik, s szinte összenőve vele, csak végrehajtja azokat a feladatokat, amelyek a szituációból önként adódnak. Viszont ha egyéniségét, mint önálló külön világot éri valamely inger, ennek az ingernek előbb le kell győznie a globálisan érzett egész természet parancsoló ingereit, s csak lassan, egyre mélyebbre szívódva, alkalomadtán az egyéni felszabadulás pillanataiban törhet ki." Tomori 1935c, 167.

232 Tomori 1935d, 167–168.

233 Tomori 1935d, 168.

Mozgékonyságuk saját maguk általi jellemzésére a 'szorgalmas–lusta' ellentétpárhoz tartozó szavak listája szolgál, mozgásjellegzetességeik leírásakor pedig arra hívja fel a figyelmet a szerző, hogy megfigyelő jelenlétében mozgásaik elveszítik természetes jellegüket, feszélyezettekké válnak. A parasztok általában az 'ügyes–ügyetlen' pólusok mentén jellemzik önmagukat. A fáradékonysággal kapcsolatban elmondja Tomori, hogy a parasztoknál a fizikai fáradékonyság igen csekély, és felveti, hogy azt valójában kísérleti módszerekkel lehetne megmérni. Végül a parasztok hangulati jellegéről azt állapítja meg, hogy „hangulatuk legtöbbször a miliő ingereinek hűséges tükrözője".[234] A kiszámítható hangulati hullámzással szemben az egyéni élet ambivalenciái leginkább a szerelmi életben nyilvánulnak meg: „ez talán azzal magyarázható, hogy a parasztnak igen sokszor ez jelenti küzdelmes életében az egyetlen gyönyörűséget."[235]

Ugyancsak 1935-ben, a *Kelet Népe* első évfolyamában jelent meg Tomori programadónak tekinthető írása *Életközel tudomány* címmel.[236] Az életközeliség itt lényegében az empírián alapuló valóságismeretet jelenti. A szerző megállapítja, hogy programszerűen ugyan nem lehet sem életközeli tudományt, sem életközeli művészetet művelni, azonban mégis „mindenütt megtalálhatjuk már az 'életközel' problémák felvetését s a megoldás lázas keresését".[237] Nem csak a természettudományban, de a gazdaságtudományban és a társadalomtudományban is, különös tekintettel a parasztkérdésre, amely „ma már a legszigorúbb tudományos kutatások tárgyává lett az etnográfia, szociológia és lélektan területein is".[238] Tudományos hitvallásában Tomori ezúttal is egyértelműen a multidiszciplinaritást tartja gyümölcsözőnek: „Az életközel magyar tudománynak tehát a primér magyar problémák felé kell fordulnia, elsősorban tehát a parasztkérdés felé. Jog, egészségtan, szociológia, etnológia, pedagógia, néplélektan nem kapcsolódhatik ki a parasztkérdés megoldásából."[239]

Szociografikus riportok

A szaktudományos igénnyel fellépő írások mellett témánk szempontjából legalább ilyen fontos, hogy lélektani indíttatású szociográfiai megfigyeléseit Tomori Viola riportok

234 Tomori 1935d, 170 – „ha jó a termés, szép csikó születik, a juhok sok gyapjút adnak – általában emelkedett a hangulat." Uo.

235 Tomori 1935d, 171.

236 Tomori 1935e.

237 Tomori 1935e, 22.

238 Tomori 1935e, 23. „Habár igaz, hogy pl. a szociológia még mindég nem találta meg a maga legmélyebbre tapintó módszerét, de a keresés már a leghivatottabbak belső, spontán szükségletévé vált." Uo. Tomori szót ejt a fajbiológia és néplélektan aktualitásáról is, az előbbitől való nem túl erőteljes elhatárolódás mellett: „ha ezek közül különösen az első egy határozott világnézet szolgálatába is szegődött, de ezen a határon belül a tudomány eszközeit használja fel." Uo. 1936–1937-es németországi élményeit követően a fajelmélet tudományosságát majd sokkal határozottabban kétségbe vonja. Tomori 1937c.

239 Tomori 1935e, 24.

formájában is megörökítette. A *Budapesti Hírlap* irodalmi mellékletében, a *Vasárnapi Újság*ban először csengelei, majd északkelet-magyarországi tanulmányútjáról számolt be, a *Búvár* című tudományos ismeretterjesztő havilapban pedig Tápé lélektani képéről írt.[240] Ide sorolható Hollókőről írott irodalmi szociográfiája is.[241]

Csengelét, amely már egy korábbi cikkben is szerepelt, Tomori magányos szigetnek látja, ezért is tartja érdemesnek írni róla: „Ötven kilométerre Szegedtől, a legelevenebb s teljesen elszigetelt, sajátos törvényű parasztkultúra közepébe pottyantam."[242] Tomori ismerteti a falu gazdálkodását: a juhtartás mellett a földművelést a rossz minőségű homoki föld, magas bérleti díjak és sok adó nehezíti. Általános pénztelenség jellemző, és ez az oka a szemléleti átalakulás hiányának. A gyermekek sokszor még a szomszéd faluba sem jutnak el, nemhogy városi hatások érhetnék őket. „Teljes a maguk életstílusába s a paraszti élet rendjébe való teljes elmerülés."[243] Tomori élvezettel jegyzi fel a paraszti nyelv ízes fordulatait: „meglátjuk, hogy fogja a kisasszonyt a hely, [...] semeddig se tart mán [az út], [...] csak úgy rebegök".[244] Megfigyelései kiterjednek a falusiak életmódjára, táplálkozására, lakásviszonyaira, de legfőképpen lelki tulajdonságaikra: az idegenekhez való viszonyukra és családi-közösségi életükre. A mesélés itt még élő hagyomány, a nagycsaládokban megfigyelt egyetértést személyes konfliktusok bontják meg, egyszerre figyelhető meg kollektivizmus és individualizmus. Általában is „ellentétek lappangó feszültsége van a nyugodt felszín mögött",[245] amit a polaritás törvénye illusztrációjaként is felfoghatunk.[246] A káromkodásban megnyilvánuló brutalitás csak pótkielégülés, amely kegyetlen sorsuk elviselésében segít. Legrészletesebben a parasztok tudatvilágában továbbra is élő babonákat ismerteti a cikk. Itt még előfordulnak rontások, működnek a tőlük való megszabadulás praktikái, él itt sárkánytól származó „tátorján embör" is. A bűbájos asszony hírében álló, magányosan élő idős nőt a falu aggodalma ellenére látogatta meg Tomori. Írásában többször is reflektál saját megfigyelői státuszára: „másként nem tehetek, minthogy [...] én is belemerüljek, felolvadjak az ő életstílusukban, [...] arra is ügyelnem kell, nehogy őket nem érdeklő dolgokról beszéljek, [...], el kell merüljek nagyfontosságú, kicsinyes, mindennapi eseményeikbe s hinnem kell mindazt, amit ők hisznek."[247]

240 Tomori 1935g, 1935h, 1936c, 1936d, 1936h. Tomori ambícióit pontosan kifejezi a csengelei írás alcíme: „Néplélektani tanulmányúton". Csengelével már a korábban bemutatott írásában (Tomori 1935d) is ebben a szellemben foglalkozott.

241 Tomori 1992.

242 Tomori 1935g, 2.

243 Tomori 1935g, 3.

244 Tomori 1935g, 1.

245 Tomori 1935g, 3.

246 Általában is igaz, hogy Tomori ezekben a szociográfiai riportjaiban leírt jelenségeket – nagyjából egyidejűleg – példaként használja fel tudományos igényű cikkeiben is.

247 Tomori 1935g, 3. Amikor pedig a szerelmi élet kerül terítékre, akkor a női mivoltából következő hátrányokra utal: „sajnálom, hogy nő vagyok s a legjellemzőbb anyag egy részét mégsem írhatom le. Bár ha férfi lennék, talán még erősebb dolgokat hallhatnék." Tomori 1936i, 8.

1936 áprilisában az ország északkeleti régiójában tett hátizsákos felfedező körútjáról számol be Tomori.[248] Az egymástól lényegesen különböző falvakban tett megfigyeléseivel azt szemlélteti, hogy a parasztok gondolkodásmódját hogyan befolyásolják lakóhelyük társadalmi és környezeti viszonyai. Mezőkövesd megerősíti előzetes várakozásait: itt már csak „csinálják a népművészetet, helyesebben a Pesten előnyomott mintákat varrják napi 35–60 fillérért".[249] Mindez szegénységgel párosul, a babonákban már nem hisznek, csak a városi emberek ugratására mesélik, szokásaikat „csinálják és mutogatják – pénzért".[250] A vasárnapi misében azonban Tomori még élő kollektív élettényt lát, ahol „a hatalmas község gazdag színes csokorrá egyesül. [...] Kétoldalt az öregek komoly fekete tömege, a hosszú sor középfele a menyecskék súlyos rojtokból s bőven pazarolt selymekből tömörülő színfoltjával világosodik s közbül a leánykák már szinte foszforeszkáló, vibráló oszlopa."[251] Tardon a környezetnek az öltözködésre tett hatását emeli ki: „Az Alföldön semmiféle ékesszólás sem tudja lemagyarázni az asszonyok s lányok fejéről a kendőt, itt pedig a lányok mindég hajadonfővel járnak",[252] amit egyből megmagyaráz azzal, hogy szemben az Alfölddel, itt nincsen por. „A parasztruházkodás pedig két törvényt ismer: az anyaghoz és szituációhoz való alkalmazkodást s a különböző életfázisok szimbolikus kifejeződését."[253] Mindennapi szükségleteik minimálisak, és alig telik rájuk, reprezentációs célokat szolgáló drága, cifra ruháikért viszont a lányok készek egész nyarakon át napszámba menni. A szegénység és a felhalmozódott adósságok hatására az emberek itt elkeseredetten politizálnak.

A következő falu, Verpelét eltérő képet mutat, mert áttértek a jövedelmező szőlőtermelésre, az értékesítést pedig a faluba költözött nagykereskedők segítik. A babonák jelenlétét azonban itt is példákkal tudja szemléltetni. Feldebrőn a műemléki altemplomhoz kapcsolódó legendák érdeklik, Recsken pedig a népi vallásosság másutt is idézett megnyilvánulása, a pap nélkül végzett litánia kelti fel a figyelmét: „A papi vallás, a természeti erők s a maguk primitív, de szigorúan kötött fantáziájából tevődik össze az a fülledt levegőjű, komplex dogmatika, amit paraszt-vallásnak lehetne nevezni."[254] Gyöngyöspatán szintén a szőlő piacra való termelésének köszönhetően javult a helyzet. Ez pozitív példa arra, hogy „a modern gazdálkodás milyen természetesen válhat a parasztok munkastílusává, [...] ha valóságos példát lát és kézzelfogható anyagi haszna van egy bizonyos gazdálkodásmódból".[255] Tomori szerint ez a néplélektani kutatások létjogosultságát igazolja: „Csak a parasztlélek ismeretében lehet megtalálni a helyes módszert kulturális és gazdasági emelésükhöz."[256] Tomori felfigyel minden apró jelre, amely alátámaszthatja társadalom-lélektani alapokon álló elméletének érvényességét. Ahogyan

248 Tomori 1936c és 1936d. Az írás két részletben jelent meg.
249 Tomori 1936c, 1.
250 Tomori 1936c, 2.
251 Tomori 1936c, 2.
252 Tomori 1936c, 2.
253 Tomori 1936c, 2.
254 Tomori 1936c, 4.
255 Tomori 1936c, 4.
256 Tomori 1936c, 4.

Gyöngyöspatán egy halálhírt kommentálnak a helyiek, számára azt igazolja, hogy „a paraszt társadalmi érintkezésnek is vannak – bár íratlan, de annál szigorúbb szabályai".[257] A következő faluban, Őrhalomban nyomorúságos viszonyokat talál: „és az őrhalmiak húzzák az igát s a maguk megváltására furcsa vallásos hitet teremtenek. Egy öregember fosztóka közben [...] árulja el a nagy titkot: miért van nyomorúság a földön."[258] Az ószövetségi történetek sajátos értelmezésével „megtalálták magukban a hibát, s mint kényszerű terhet hurcolják büntetésül nyomorúságukat".[259] A szociografikus riport utolsó állomásául olyan falut keresett, melynek „népviselete nincs képviselve a balassagyarmati múzeumban s amelyik a gyöngyösbokrétában sem vesz részt".[260] Hollókő ebben az időszakban megfelelt ezeknek a kritériumoknak. Már utazás közben is a leszerelő katonák énekét, hollókői útitársai és a szomszéd faluban a templomból kijövő asszonyok viseletét figyeli, végül Hollókőre megérkezve élvezettel hallgatja a helyiek régies beszédét. A párválasztással, udvarlással kapcsolatos helyi szokások bemutatása következik, amelyeket tanulmányaiban aztán illusztrációként még többször is említ. Érdekesség az endogámia előfordulásának regisztrálása: „a kicsi határral rendelkező szegény falut a védekezés arra is rászorította, hogy igen sokszor unokatestvérek házasságával ellensúlyozza a birtokaprózódást."[261] A falu lélekszámának, birtokviszonyainak, a jellegzetes foglalkozásoknak a leírása mellett a tudósítás kiemeli, hogy a faluban nincs egyke, a gyermekek még az egyébként szokásosnál is nagyobb gondoskodásban részesülnek.[262] A cikk a végén azt hangsúlyozza, hogy „a faluban csaknem teljesen a régi közösségi szellem uralkodik".[263] Például bizonyos munkákat közösen végeznek, közös szérűskertek és közös gépek vannak, a lakodalmakon az egész falu részt vesz, elfogadják a maguk közül választott bíró irányító szerepét. „Magukban és maguknak élnek s életüket itt fakadt és itt érvényes szükségszerűségek szabályozzák."[264] A szerző elméletének alátámasztását látja a helyieknek a kedvezőtlen körülményekkel dacoló, „minden egyéni megnyilvánulást letörő kegyetlen s mégis fanatizmussal vállalt"[265] munkájában, amely „az élniakarás, folyton regenerálódó életerő"[266] mint legalapvetőbb emberi tendencia megnyilvánulása. Ehhez azonnal kapcsolható a polaritás törvénye is olyan spontán, egyéni kitörések formájában, amelyek „esetleg minden racionális ok nélküli véres verekedéseket, esetleg irracionálisan pompás színes ruhákat, esetleg irracionális feszültségekkel teli mondákat és üdén csilingelő énekeket"[267] teremtenek.

257 Tomori 1936d, 9.
258 Tomori 1936d, 9.
259 Tomori 1936d, 9.
260 Tomori 1936d, 10.
261 Tomori 1936d, 11.
262 Mindezt részletesebben is leírja Tomori Hollókőről írott, később ismertetendő szociográfiájában. Lásd Tomori 1992.
263 Tomori 1936d, 12.
264 Tomori 1936d, 12.
265 Tomori 1936d, 12.
266 Tomori 1936d, 12.
267 Tomori 1936d, 12.

Tápé képezi a tárgyát *Egy tiszaparti falu lélektani képe* című írásának.[268] Megállapításait itt is a falu szociális helyzetének bemutatására alapozza. Amikor Tomori néplélektanról beszél, a társas környezet determináló tényezőinek sokaságát veszi figyelembe: „Az alap, a parasztkultúra valódi hordozója maga a néplélek, mely egy-egy közösségen belül az illető közösség egyedi múltja, földrajzi helyzete, szociális viszonyai, gazdasági állapotának megfelelően más és más formában jut kifejezésre."[269] Tápén nem voltak meg a feltételek, hogy virágzó paraszti kultúra alakuljon ki, ezért a népi kultúra csak olyan területeken nyilvánulhatott meg, melyek nem igényelnek külön erőforrásokat, nevezetesen a népi hiedelmekben és a színhasználatban. Mindkettőt példák hosszú sorával szemlélteti a cikk. Szól a népi építészetről, az öltözködésről, a báli és lakodalmas szokásokról, a még élő, analógiás gondolkodáson alapuló babonákról, kuruzslásról. „Differenciálatlan, az oki összefüggéseket nem ismerő gondolatvilágukra jellemző az a temérdek hiedelem, melyek [...] összes életmegnyilvánulásukat végigkísérik."[270] A babonák mágikus elemei itt is vallásos elemekkel keverednek, „Isten és más irracionális erők fogalma teljesen egybeolvad".[271]

A városi hatásokat a szegénység miatt nem tudják befogadni. A várostól való elzárkózás nem jár együtt belső összetartozással, „hanem sokkal inkább egy anyagilag és történelmileg megalapozott materiális és szellemi tehetetlenség megnyilvánulása".[272] Nincsenek helyi szociális szervezetek, olvasókör, de még gyékényszövetkezet sem.[273] A parasztok képtelenek a racionális alapokon álló együttműködésre, a földárveréseken rendszeresen saját maguk és egymás rovására verik fel indokolatlanul a bérleti árakat. „A nyomorúságos életstílushoz valami hihetetlenül tunya béketűrő, fásult beletörődés járul."[274] A népszaporulat azonban magas, egykének nyoma sincs, és bár a földbérlők évről évre tönkremennek, mégis minden tavasszal újrakezdik. Ebből Tomori az itteniek csökönyös, makacs, racionális életerejére, munkabírására és energiagazdagságára következtet. „Hogy azonban ezek a potenciák effektíve ható erőkké válhassanak, ahhoz már olyan körülmények szükségesek, melyeket a parasztság nem tud saját magának megteremteni."[275] Tomori a központilag kezdeményezett reform szükségessége mellett foglal állást.

Lélektani szempontú falurajzait folytatja Tomori a Magyar Társadalomtudományi Társulat folyóiratának hasábjain.[276] A megfigyeléseknek ezúttal a tudományos kontextusát is igyekszik megteremteni, hangsúlyozva a közösséglélektan helyét a társadalmat vizsgáló tudományok sorában. A közösséglélektant, korábbi nevén néplélektant, szerinte az különbözteti meg más társadalomtudományoktól, hogy „az illető társadalom

268 Tomori 1936h.
269 Tomori 1936h, 673.
270 Tomori 1936h, 676.
271 Tomori 1936h, 677.
272 Tomori 1936h, 674.
273 Holott a gyékényszövés fontos bevételi forrás volt a faluban.
274 Tomori 1936h, 674.
275 Tomori 1936h, 675.
276 Tomori 1936e.

kulturális, gazdasági, művészeti, vallási megnyilatkozásait nem önmagukban vizsgálja, hanem azt a közösségi lelket kutatja, mely ezeket a különböző síkon megnyilatkozó jelenségeket létrehozza".[277] Tomori a diszciplínát elhatárolja a szociológiai kutatásoktól és az etnológiától, még akkor is, ha azok előtérbe helyezik a lélektani szempontokat. Az utóbbi tudományággal szemben, amely szinte kizárólag primitív népekkel foglalkozik, a magyar néplélektan „saját határain belül rendelkezik olyan sajátos kultúrájú közösséggel, a parasztsággal, amely szinte önként kínálkozik a kutatások anyagául".[278] A cél a tudományos parasztismeret, és annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy „vajon a parasztság mint foglalkozási kategória jelent-e egyúttal külön lélektani kategóriát is".[279] A kérdés meglehetősen problematikus, és Tomori ebben a cikkében nem is próbálja megválaszolni. Így viszont, megmaradva az anyaggyűjtésnél, maga az alkalmazni kívánt módszertan kifejezetten gyümölcsöző: „A kérdés csak úgy dönthető el, ha lehetőleg minden vidék parasztsága, sőt azokon belül gazdasági, társadalmi, vallási és egyéb csoportosító tényezők szerint elkülönülő parasztcsoportok lélektani adatai és ezek elemzése rendelkezésre állanak."[280] Vagyis Tomori valójában a területi, társadalmi, gazdasági és vallási determináló tényezőket erősen figyelembe vevő lélektani szempontú társadalomrajz megalkotását tűzi ki célul. Az adatokat ezúttal három Bereg megyei falu, Vámosatya, Tiszaszalka és Tiszavid szolgáltatja. „Kemény nyakas természetüket"[281] az utóbbi falu esetében Tomori történelmi okokkal magyarázza: az ott lakó családok nagy része korábban nemesi címet kapott, és bár ebből jobb anyagi helyzet nem következett, mégis megkülönböztetik magukat még a jobb módú parasztemberektől is. Csoportlélektani hatásként írható le, hogy a helyiek „nemesi" szokásait a később betelepülők is átvették. A közösségre jellemző egyéb tulajdonságoknak is egyértelműen gazdasági okai vannak, a környezeti adottságok határozzák meg az építkezést és a ruházkodást is. „A pásztorokon kívül csak az asszonyok dolgoztak, a férfiak pedig, különösen ha egy kicsit jobbmódúak voltak, egész nap a szeszfőzdében mulatoztak, ittak."[282] A bőven termő szilva és a pálinkafőzés mint a kevés megélhetési forrás egyike így járul hozzá a férfiak szinte kegyetlenségig duhaj természetéhez. Tomori ismét sorolja az ezt illusztráló népszokásokat, a vérbosszút, a gyakori verekedéseket.[283] Képet kapunk a fejlődés gazdasági természetű akadályairól is: drága a műtrágya, messze esik a vasút, házalókkal kénytelenek előnytelen cserekereskedelmet folytatni, és a csempészet is szokványosnak számít. Elzárt világról lévén szó, tovább élnek a babonák, hiedelmek és látomások, amelyekből ezúttal is bőséges ízelítőt kapunk.

A tanulmány konklúziójával Tomori maga cáfolja kiinduló feltételezését az önálló és egységes paraszti lélek létezéséről: „Nyers, erős, színes fantáziájú nép ez, melyet sajátos

277 Tomori 1936e, 92.
278 Tomori 1936e, 93.
279 Tomori 1936e, 93.
280 Tomori 1936e, 93.
281 Tomori 1936e, 94.
282 Tomori 1936e, 96.
283 Említi a másutt is idézett példát az idegen legényhez húzó leányról, akinek emiatt éjszaka lekaszálják a kenderét. Tomori 1936e, 97.

életkörülményei alakítottak ilyenné."[284] A cikk regisztrálja a pozitív változásokat is: „a Tisza szabályozásával és az utolsó évtizedek rohamos változásaival magasabb gazdaságkultúrát igénylő életkörülmények közé kerültek",[285] ami új tulajdonságokhoz, a lázas szorgalom, szívós kitartás és munkaszeretet kialakulásához vezetett. Tomori tehát elsősorban politikai következtetésre jut, és a tiszai gát megépítését nyugtázva az állami gondoskodás, külső segítség fontosságát és eredményességét hangsúlyozza: „pusztán a feltételek megteremtése elég volt, hogy a nép lefojtott erői önmagukból új fellendülést indítsanak el."[286]

A *Hollókő* című falurajz a Magyar Falukutató Intézet 1935. évi községi monográfia pályázatára készült.[287] Az olvasmányos stílusban megírt tanulmányt úgy tekinthetjük, mint a doktori disszertációban megfogalmazott közelítésmód átfogó igényű alkalmazását egy konkrét településre.[288] Az írás alcímének megfelelően *(Egy palóc falu lélekrajza)* főleg pszichológiai kérdéseket boncol, és ebben elsősorban néprajzi megfigyelésekre támaszkodik. Ugyanakkor a szöveg különböző helyeire beleszőve, sokszor mintegy mellékesen megkapjuk a falu földrajzi helyzetére, infrastruktúrájára, közigazgatására és népességére vonatkozó legfontosabb adatokat is.[289] Megismerhetjük a falu birtokmegoszlását is, amelyet Tomori viszonylag egyenletesnek minősít.[290]

Tomori regisztrálja az önálló intézmények hiányát: „A falunak se jegyzője, se papja, a jegyző hetenként, a pap évenként egyszer jön ki a faluba."[291] Megtudjuk, hogy „Hollókő lakossága három bányászcsalád és néhány pásztor kivételével földművelőkből áll".[292] Kedvezőnek mondhatók a születési és halálozási adatok, annak ellenére, hogy orvos és védőnő sincs a faluban.[293] A közösségi feladatokat a helyiek látják el, „minden tisztség költségét a falu lakói viselik, és minden tisztviselő közülük kerül ki".[294] A községben az egyetlen városi ember a tanító.[295]

284 Tomori 1936e, 99.
285 Tomori 1936e, 99.
286 Tomori 1936e, 100.
287 Először Torkos Veronika közölt belőle részletet a pályamunkákból válogató kötetében (Torkos 1990, 103–113.), majd két évvel később az Akadémiai Kiadó a teljes szöveget megjelentette. Tomori 1992.
288 Erre az írásra is érvényes Bartha Ákos megfigyelése az utazásos keretezésről (Bartha 2013, 193–194), ahol a kutató magatartásának „jellemző mozzanata a keresésre indulás (quest) – azaz egyfajta kutatást, kalandot és felfedezést magában foglaló utazás". (Atkinson 1999, 123, idézi Bartha 2013, 194.) Tomori így indítja a szövegét: „Forró tűző napsütésben, nehéz hátizsákkal a vállamon gyalogoltam Szécsénytől Rimócig. […] S ahogy odaérek, és az egyik domb tetejéről megpillantom a kicsi falut, már egészen megszerettem." Tomori 1992, 5.
289 Tomori ugyanakkor hangsúlyozza: „Számsorokba rótt adatokkal ezt a külön világot sohasem közelíthetem meg." Tomori 1992, 6.
290 „…a gazdák 51%-ának birtoka 5–20 hold között váltakozik, 2%-é 20 és 40 hold között, 47% birtoka alulmarad 5 holdon." Tomori 1992, 12.
291 Tomori 1992, 10.
292 Tomori 1992, 10. A falu kiválóan alkalmas terep tehát a parasztság lélektanának tanulmányozására.
293 Tomori 1992, 25. Ebben a faluban az egyke is alig ismeretes. Tomori 1992, 24.
294 Bíró, kisbíró, kondás, gulyás, iskolaszék, gazdatanács. Tomori 1992, 63–64.
295 Tomori 1992, 64.

A társadalomrajz részét képezi még a hagyományos paraszti munka folyamatának havonkénti bontásban történő leírása.[296] Az ütemezés teljes mértékben a természethez való alkalmazkodást tükrözi: „Az alkalmazkodás, kihasználás és alakítás hármas törekvése az, mely a természetet és az embert összekapcsolja."[297] A szerző fő kérdései természetesen lélektaniak. „Számomra ezúttal a falu lelke a legérdekesebb kérdés."[298] A faluról szóló néprajzi leírásokkal a szerző a miliőhatások megjelenését kívánja igazolni.[299]

Az emberek értékrendszerét és beállítódásait hagyományos paraszti foglalkozásuk és a természethez való tradicionális viszonyuk határozza meg: „a természet önkéntes újjáteremtő működésére építő [...] munkát tartják a legfőbb termelő tényezőnek."[300] A falu életét ez szervezi egységbe, „közös beállítódást és ebből következően azonos értékek felé fordulást"[301] eredményez. Az számít értékesnek, ami közvetlen gazdasági előnyökkel jár. Az olvasás, tanulás, iskolába járás nem tartozik ezek közé. A természeti szépségek sem érdekesek, az erdei virágok is csak annyiban, amennyiben a piacon értékesíthetők. Gazdasági szempontok határozzák meg a házasságkötést, amitől jobbára elválik szerelmi életük. A tetszés fogalma ez utóbbival tart erős kapcsolatot, ez magyarázza az öltözködés, a díszes népviselet fontosságát, erre vonatkozik a népi hiedelmek nagy része, erről szólnak a közösségi események a vasárnap délutáni énekléstől a fosztókáig és a fonóig. Érzésvilágukat az intenzitás és a leplezetlenség jellemzi, amit Tomori szintén a termelőmunkához való igazodásnak tulajdonít,[302] a gazdasági szempont viszont „még intenzív szerelmi életüket is áldozatul kívánja".[303] Vallásos hiedelmeikről azt mondja, hogy „még a parasztoknál megszokott mágikus színeződésnél is bonyolultabb keveredést mutat".[304] A helyi parasztok gondolkodásmódját így jellemzi: „gondolkodásuk helyhez kötött, absztrakcióra nem hajlamos, konkrétumokra törekvő [...], ismereteiket szigorúan csak tapasztalati úton szerzik."[305]

A lakodalom szertartásának bemutatása e helyütt is alkalmat ad arra is, hogy – a terminus használata nélkül ugyan – ismét szemléltesse disszertációja fontosnak vélt gondolatát, a polaritás törvényét: „az ilyen alkalmakkal párosuló anyagi bőség már csak alkalmi tünet. [...] A munka szolgálatában áll a parasztok minden életgazdagsága, s csak

296 Tomori 1992, 15–17.
297 Tomori 1992, 18.
298 Tomori 1992, 5–6.
299 Tomori újra felveti a kérdést, hogy vajon a miliőhatások örökölhetők-e, sőt odáig megy, hogy szerinte „ma már a lélektani kutatások is valószínűvé teszik e felfogás helyességét" (Tomori 1992, 8), a kérdést azonban tovább nem boncolgatja.
300 Tomori 1992, 10.
301 Tomori 1992, 20.
302 Tomori 1992, 43.
303 Tomori 1992, 44.
304 Tomori 1992, 46. A paraszti vallásosság mágikus elemeiről olvashatunk Ortutay dudari előadásában is. Lencsés 2015. Egy fél mondat erejéig – Marcel Mauss nevének említése nélkül – még a mágikus szemléletből következő analógiás gondolkodásra is történik utalás. Tomori 1992, 60.
305 Tomori 1992, 56.

ritkán adódik olyan alkalom, mikor önfeledten, csak a pillanatnak élve nyerhetnek kárpótlást az önfeláldozó munkáért."[306]

Hollókőről szóló írása magyarul teljes terjedelemben csak 1992-ben látott napvilágot, angolul viszont rövidítve közölte a *The Hungarian Quarterly* 1937-ben.[307] A szöveg felvezetése hangsúlyozza, hogy a közlés idején Tomori berlini ösztöndíjjal a szociálpszichológiát tanulmányozza, és a szerző a közösséglélektan szakértője. Ebből a változatból mégis hiányzik a pszichológiai szempontok kifejtése. A cél inkább az, hogy a külföldi olvasót a magyar népszokásokkal megismertesse. Bemutatja a szerelmi élethez kapcsolódó szokásokat és babonákat, a közösségi eseményeket, a templomi szertartás koreográfiáját, ülésrendjét. Résztvevő megfigyelőként beszél a falusi lakodalomról, tájékoztat a hagyományos viseletekről és azoknak a különböző alkalmakkor betöltött szerepéről, különös tekintettel a párválasztásra. Képet ad a falusiak intenzív vallásos életéről, ahol a kereszténység tanításai keverednek mágikus elemekkel, de nem gyengítik, hanem éppen erősítik egymást. Ez a külföldieknek szánt cikk a hagyományos életmódnak csak a szebbik oldalát mutatja be, amint erre Tomori is utal, amikor írását a falusi lakodalomról beszámolva így zárja: „Aki ilyenkor látja a falut, […] azt gondolhatja, hogy hirtelen egy varázslatos szigetre került. Azonban az anyagi javakban való dúskálás egészen kivételes. A falu, amelyik máskor testestől-lelkestől, önmagát teljesen a munkának alárendelve keményen dolgozik, rászolgál ezeknek a rendkívüli alkalmaknak a pazarló bőségére."[308]

Az első pályaszakasz lezárulása

A *Társadalomtudomány* 1936. november–decemberi számának középpontjában Tomori terjedelmes írása szerepel.[309] Ez a tanulmány továbblépés a disszertációhoz képest. Szerzője eltávolodik a német néplélektantól, és már nem operál a kollektív lélek fogalmával sem. Munkáját inkább a társadalomnéprajz körébe sorolhatjuk, mivel a tanulmány tárgyát „a parasztkultúrának a népszokásokban jelentkező és lényegileg társadalmi törvényei"[310] képezik. A népszokások mögött rejlő lelki törekvések elemzését szeretné elvégezni az akkori társadalmi átalakulás tanulságainak levonásával együtt. Gondolatmenetét bőséges néprajzi példák illusztrálják. Tomori nem csak az ünnepélyes alkalmakat vonja be vizsgálódásai körébe. Definíciója szerint „a népszokás nem más, mint a paraszti élettények kötött formájú, mégpedig a közösség által létrehívott, vagy legalábbis elfogadott és szentesített, szabályozott átélési formája".[311] Ebbe tehát a hétköznapi élet szokásszerűen rögzült cselekvésformái is beletartoznak, és lényegüket a

306 Tomori 1992, 70.
307 Tomori 1937a.
308 Tomori 1937a, 140. (Saját fordításom – L. Gy.)
309 Tomori 1936f.
310 Tomori 1936f, 327.
311 Tomori 1936f, 328.

kötött, társadalmilag előírt és ellenőrzött, kollektív forma jelenti. Tomori a tendencia korábban bevezetett fogalmát arra használja, hogy azok három típusát megkülönböztetve a népszokásokat is három fő kategóriába sorolja, alaptörekvésként jelölve meg az önfenntartást, a fajfenntartást és az előbbre jutást. Ezek a törekvések – szemben az ösztönökkel – az adott társadalmi körülményekhez igazodva érvényesülnek.

Az önfenntartást a szerző a paraszti termelő munkával azonosítja. Szokások itt azért alakulnak ki, mert az évről évre szabályszerűen ismétlődő természeti viszonyokhoz való alkalmazkodás erre eleve alkalmat nyújt. Szokásjellegű a paraszti élet teljes napirendje, ennek elemei szintén kötelezők a mindennapi életben: „nemcsak a munkamódot, hanem az öltözködést, étkezést, lakásviszonyokat is szokások szabályozzák, mégpedig olyan szabályok, melyek valaha természetesen nőttek ki a közösség akkori helyzetéből, ma azonban már merev formákká váltak."[312]

A fajfenntartás tendenciájából következő szokásokat természetesen a szerelmi életből vett példák illusztrálják, hozzátéve azonban, hogy „a szerelmi élet sokkal több, mint egyszerűen a fajfenntartás tendenciájának szolgálatában álló cselekedetek összessége".[313] Szigorúan betartandó kötött formákhoz igazodik a legények udvarlása, a fiatalok egymás iránti hajlandóságának kifejezése, és ott, ahol a parasztkultúra törvényei még uralkodnak, a párválasztás is. Gazdasági okoknál fogva azonban „a házasság nem a fiatalok választása, hanem az öregek akarata szerint történik".[314] Ugyanakkor a szokások a társadalmi körülményekhez igazodnak, ezért eltérő például a leányanyák megítélése attól függően, hogy melyik társadalmi réteghez tartoznak.[315]

A harmadik tendencia, az előbbre jutás, a magasabbra való törekvéssel azonos jelentésű. Ebbe a kissé hibrid kategóriába sorolja Tomori egyrészt az öndokumentációt, másrészt pedig a magasabb rendű, természetfeletti erőkhöz való kapcsolódás vágyát, tehát a vallási élethez kapcsolódó népszokásokat. Az öndokumentáció lényegében az önreprezentációnak felel meg, és ennek legjobb példája a lakodalom, amely újra a polaritás törvényét illusztrálja. Ez érvényesül az öltözködésben is, ahol szintén a „látszólag érthetetlen pazarlás a legnagyobb igénytelenséggel párosul".[316] A lakóház tisztaszobája szintén csak reprezentációs célokat szolgál, és poláris ellentétben áll azzal, hogy a család tagjai „a konyhában, kamrában, istállóban, vagy a szabadban hálnak".[317] Tomori kiemeli vallási életük és hiedelmeik komplexitását, mindezt a szegedi alsóvárosi búcsú leírásán keresztül szemlélteti és ehhez kapcsolódóan a parasztok globális világképét is jellemzi:

312 Tomori 1936f, 332. Érdekes, de vélhetően inkább csak véletlenszerű a párhuzam a *racionalizált – szokásjellegű* fogalompár és Hajnal István – majdnem egyidejűleg bevezetett – *okszerű* és *szokásszerű* közötti dichotómiája között. (Hajnal 1937.) Ugyancsak felmerülhetne Hajnal elméletének figyelembevétele a szokásokból kikristályosodott társadalmi formákról. (Hajnal 1939.) Arról azonban nincs tudomásunk, hogy Tomori ebben az időszakban ismerte volna Hajnal gondolatait.

313 Tomori 1936f, 333.

314 Tomori 1936f, 336.

315 Tomori 1936f, 337.

316 Tomori 1936f, 339.

317 Tomori 1936f, 340.

„a parasztok globális, differenciálatlan szemléletében nincs külön keresztényi vallás és külön kép a természetfeletti erőkről, melyeket ők mágikusan képzelnek el."[318]

A tanulmány befejező része azt taglalja tovább, hogy a közösség normaképző ereje és ellenőrző funkciója hogyan ölt testet a népszokások gyakorlatában. A munkához kapcsolódó szokásszerűen rögződött cselekvések esetében a nevelés során kész formák átadásáról van szó, amelyek évszázados tapasztalatokon alapulnak. Ugyancsak tapasztalati alapja van a népi építkezés területenként eltérő formáinak, „melyek az illető vidék ismeretét és a rendelkezésre álló anyagok legtökéletesebb ismeretét rejtik magukban".[319] Ezek a szokások nem csak kötelezők, de célszerűek is egészen a modern mezőgazdaság térhódításáig. Ugyanez igaz az ünnepi szokások egy részére is: „Amint a munka módját átveszik a felnövő fiatalok az öregektől, ugyanúgy megszokják érzelmeik, hálaadásuk, ünnepi hangulatuk kifejezési formáit is. Különösen addig, amíg azok eleven funkciót teljesítő cselekedetek."[320]

A lakodalmi szokások konzerválásában is szerepet játszanak a célszerűségi szempontok. Gazdasági okoknak tudható be például, hogy a legtöbb lakodalmat ősszel tartják, és „ilyenkor alakulnak ki a következő esztendőben összeházasuló párok"[321] is. Az általában zárkózott parasztság körében az érzelmek kifejezésében is nagy segítséget nyújtanak a kollektív formák. Tomori választ keres a mágikus cselekedetek fennmaradásának okaira. „Ahol még ma is a tiszta tapasztalatokon alapuló és racionális ellenőrzés nélkül, pusztán téves általánosításokra szorítkozó és a véletleneket a jelentőségükön túl figyelembevevő ismeretszerzés a tudás legjelentősebb forrása, ott még ma is él a mágikus szemlélet."[322] Végül a régi szokások átalakulásának és az új szokások kialakulásának indítékait veszi szemügyre a tanulmány. Az új szokások kialakulása mindig konfliktusokkal jár: „a közösség konzervatív tendenciája és az új körülmények teremtette szükségletek, vagy a közösség konzervatív tendenciája és az egyéni invenció"[323] között. Tomori az utóbbit a népmeséken keresztül szemlélteti, ahol a hallgatóság mindig újra átéli, és azonnali reakcióin keresztül szigorúan ellenőrzi a bevett formulák betartását, ugyanakkor kész a neki tetsző újításokat is elfogadni.[324] A megváltozott körülmények hatására jó példa a kereszténység felvétele, amely más kultúrák szokásainak az átvételével járt. Szerinte a közösség „csak azokat a szokásokat vagy esetleg szokáselemeket veszi át, amelyek neki megfelelnek és a közösség intézményeibe eleven funkciót teljesítve beilleszkednek".[325] Amennyiben „egyszerűen csak a körülmények változnak meg és teszik feleslegessé vagy éppen hibássá a régi szokásokat, talán ebben az esetben jönnek létre a legnagyobb konfliktusok"[326] – írja, és az írás itt válik aktuálissá. A városi kultúrát

318 Tomori 1936f, 345.
319 Tomori 1936f, 348.
320 Tomori 1936f, 348.
321 Tomori 1936f, 350.
322 Tomori 1936f, 353.
323 Tomori 1936f, 355.
324 Tomori 1936f, 355–356.
325 Tomori 1936f, 356.
326 Tomori 1936f, 356.

megismerő, iskolázottabb fiatalság szembekerül a közösségi véleménnyel. Két világot, két különböző életmódot képviselnek: „az egyik világban az évszázados tapasztalatok, gazdasági kényszer, empirikus, mágikus szemlélet, egyéniséget és főként egyéni érzelmet csak a közösség kötött formáiban megtűrő" életmód, „a másik világban a megváltozott életkörülménynek, az újonnan feltárult, eddig ismeretlen lehetőségeket kínáló, a paraszti életen túl mutatkozó élet, az ezzel összefüggő racionális ismeretszerzés és főként az egyén növekvő individualitása"[327] áll szemben egymással. Tomori szerint a cél az ebből következő jelenlegi diszharmonikus állapotból – melynek társadalmi-politikai okaival nem foglalkozik – ismét a kiegyensúlyozottság állapotába eljutni.[328]

Az írás a következő évben kisebb rövidítésekkel, de a fő gondolatmenet változatlanul hagyásával németül is megjelent.[329] Richard Thurnwald, Tomori berlini professzora, majd az 1937-es dudari falukutatás egyik vendége az általa szerkesztett *Archiv für Anthropologie und Völkerforschung* hasábjain erről a német változatról közölt recenziót.[330] A recenzens egyik fő szempontja a városi és falusi kultúra különbözősége volt. Miután Tomori a parasztkultúrát a népszokások kötött formájával jellemzi, Thurnwald ezzel hasonlítja össze a városi kultúrát jellemző, sokkal szétszórtabb és töredezettebb kötelékeket. Legérdekesebbnek a tanulmány befejező részét tekinti. Mint írja, „figyelemre méltó a napjainkban zajló átalakulásnak és a vele járó konfliktusoknak a leírása".[331] Tomori példái közül a népmese elmesélésének folyamatát, annak közösségi kontrollját emeli ki, illetve azt, hogy milyen konfliktusokkal jár, ha a körülmények változása a népszokásokat már fölöslegessé teszi. Thurnwald, aki alapvetően a természeti népek kutatója volt, összefoglalóan így értékeli a tanulmányt: „Tomori Viola vizsgálódásainak a jelentősége abban van, hogy magyar kutatóként pszichológiailag belülről tudta megragadni a magyar parasztság körében zajló folyamatokat. Ha a primitív népekkel foglalkozunk, akkor többé-kevésbé mindig idegenként tekintünk rájuk. Végezhetünk ugyan pontos megfigyeléseket, de a legjobb esetben is csak kívülről, vagy pedig bizonytalan információkra kell hagyatkoznunk."[332]

Tomori 1936-ban kezd el a szociálpolitika irányába tájékozódni.[333] Első ilyen tárgyú publikációja a *Magyar Szemle*ben jelent meg *Faluművelés és néplélektan* címmel.[334] A tanulmány Tomori addigi kutatási eredményeit, lélektani megfigyeléseinek tanulságait kínálja megfontolásra azok számára, akik a parasztság körében kívánnak szociális munkát folytatni. Megállapítja, hogy a speciális magyar szociálpolitikának az agrár-

327 Tomori 1936f, 357.
328 Tomori 1936f, 357.
329 Tomori 1937f.
330 Thurnwald 1938. Jelenlegi ismereteink szerint ez Thurnwald egyetlen publikált írása, amelyben dudari tartózkodása említésre került.
331 Thurnwald 1938, 282.
332 Thurnwald 1938, 283. Thurnwald cikkét saját fordításomban idézem.
333 Ennek egyik előzménye, hogy a Szociális Munka 3. Nemzetközi Konferenciája (London, 1936) magyarországi előkészítő rendezvényén Tomori Viola képviselte a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát. Lásd Lencsés 2019, 60–62.
334 Tomori 1936i.

szociális kérdésre kellene irányulnia, hiszen „még mindig hiányzik az agrárlakosság betegségi és öregkori biztosítása",[335] és agrárvonatkozásban mindössze néhány szociálpolitikai kezdeményezésről beszélhetünk.[336] A cikk az agrár-szociálpolitika napirenden lévő kialakításához kíván hozzájárulni. „Már maga a tény, hogy a parasztságnak sajátos, a maga törvényei szerint szervesen fejlődött kultúrája van és főként volt, megkívánja, hogy minden kívülről jövő beavatkozás is ehhez a szerves egészhez alkalmazkodjék."[337] Az első szempont ezért az, hogy a részproblémákat (földreform, mezőgazdasági szakoktatás, gazdavédelem, politikai öntudatosítás) nem lehet külön-külön kezelni, hanem csak együttesen, vagy legalábbis egymásra tekintettel. Másrészt mindennek a tudományos megismerésen alapuló szakszerűségen kell alapulnia, figyelembe véve a szociológia, etnológia, néplélektan, antropológia, közegészségtan, statisztika és miliőkutatás eredményeit.[338] Tomori ezért ajánlja disszertációja főbb megállapításait gyakorlati alkalmazásra, példái között felsorakoztatva a szociográfiai riportjaiban leírt megfigyeléseit.[339] Fontosnak tartja a társadalmi környezet figyelembevételét: „a konkrét embercsoport saját konkrét múltja a maga egyszeriségével, a konkrét szociális miliő, a konkrét földrajzi helyzet, gazdasági állapot, stb. is létrehoz beidegzettségeket, beállítódásokat, szokásokat és azután ezekhez kapcsolódó hiedelmeket",[340] ami megjelenhet például helytelen táplálkozási szokásokban. Tomori végül kiemeli, hogy természetesen egyéb csoportosító szempontokat is figyelembe kell venni: a vagyoni és gazdasági helyzetet, a földrajzi tényezőket, a településformát és a foglalkozási ágakat. Tomori ebben a tanulmányában tehát egy szociológiailag és társadalom-lélektanilag megalapozott szociálpolitikai szemléletmód alkalmazására tesz javaslatot.

Németországi tartózkodásának gyümölcse az az írás, amely a *Magyar Szemle*ben jelent meg 1937 októberében. Mint tudjuk, Tomori Humboldt-ösztöndíjjal egy évet töltött Németországban az 1936/37-es tanév két szemeszterében. Írásában a társadalomtudományok ottani állapotáról, a nemzetiszocialista rendszer alatti változásokról számol be. A tanulmány a hitleri Németország „társadalomtudományának" három csoportját mutatja be, a fajelméletet, a néprajzot (Volkskunde) és az összehasonlító etnológiát (Völkerkunde). Elsőként a német fajelméletet tárgyalja és bírálja. Megállapítja, hogy „a biológiától, orvostudománytól és lélektantól eltekintve az összes rokontudományok módszereit lehetőleg mellőzi, [...] az antropológiai módszereket is csak egyes kutatók alkalmazzák, míg a többiek mellőznek minden eddigi tudományos módszert".[341] Rámutat a német faj különböző definíciós kísérleteinek és a német ideáltípusnak az ún. északi fajjal való azonosításának ellentmondásosságára, érvei – ki nem

335 Tomori 1936i, 335.

336 Tomori itt a Stefánia és a Zöld Kereszt mozgalom mellett az agrársettlementet is megemlíti. Tomori 1936i, 335.

337 Tomori 1936i, 336.

338 Tomori 1936i, 337.

339 Ezúttal Gyöngyöspata, Tiszavid, Csengele és Hollókő kerül említésre.

340 Tomori 1936i, 341.

341 Tomori 1937c, 143. Tomori azt is megjegyzi, hogy a lélektan inkább csak hivatkozási alap, mintsem tudományos módszer.

mondva – mind a faji gondolat abszurditására hívják fel a figyelmet. Mindez „Németországban az északi faj szaporítását és a többi fajok csökkentését igényli”[342] – vonja le a baljós következtetést. A fajelmélet bírálata arra is alkalmat ad, hogy visszatérjen a környezeti és örökletes hatások viszonyának korábban tárgyalt kérdéséhez, elutasítva a fajelméletnek az örökletes hatások szinte kizárólagos szerepét hangsúlyozó álláspontját.[343]

A fajelmélet egyértelmű kritikája után a néprajztudomány helyzetére tér rá Tomori. Megállapítja, hogy „a néprajz mai nagy előretörése párhuzamosan halad a weimari Németországban oly erősen kifejlődött háttérbeszorulásával”.[344] A fajelmélet következtében „nemcsak a szociológia, mint önálló tudomány, hanem a szociológiai szempont is csaknem teljesen száműzetett”.[345] Tomori ugyanakkor méltatja a „népiség”-kutatás céljaira létrehozott intézményrendszert és az így megszületett kutatási eredményeket. Fontosnak tartja kiemelni, hogy a német néprajztudomány atlasza külön tárgyalja a magyarországi német településeket.[346] A harmadik bemutatott tudományág az összehasonlító néprajz (etnológia), amely politikai okokból háttérbe szorult, és „inkább egyes kutatók és elsősorban Richard Thurnwald személyi eredményeként könyvelhető el”.[347] Tomori írásának ezt a részét lényegében arra használja fel, hogy bemutassa a Dudarra is ellátogató tudós tudományos programját és módszertanát. Thurnwaldot kiemeli az eddig bírált német tudományosság és tudománypolitika közegéből, mivel az általa művelt összehasonlító etnológia „általánosabb és internacionálisabb érdeklődési irányokkal tart kapcsolatot”.[348] Thurnwald számára fontos a szociológiai szempont, de elveti a háború utáni német szociológiát annak filozofikus beállítódása miatt, és felfogása az amerikai gyakorlati szociológiához áll közel. „Legújabban oly szociológiai iskolát igyekszik megteremteni, mely Németországban a német társadalom különböző közösségi formáinak megismerését tűzné zászlójára.”[349] Tomori, aki Berlinben járt Thurnwald szemináriumaira, kiemeli, hogy egyetemi óráin is „konkrét embercsoportok személyi tapasztalatok alapján való szociológiai elemzését kívánja”.[350] A német tudós sokat átvett Malinowski funkcionalista módszeréből is. A cikk kiemeli Thurnwald fogalmi megkülönböztetését kultúra és civilizáció között, ahol az utóbbin „tárgyak, eljárások és tudásanyag technikai használhatóságát értjük, valamely nép kultúrája ezzel szemben [...] a technikai elemek köré épített, a népnek velük szemben való szubjektíve beállítódásából adódó intézmények és eszmék rendszere”.[351] A hagyományok szerepének vizsgálatában a történeti szempont jelenik meg. Thurnwald dinamikus szemléletmódja „a jelenségeket

342 Tomori 1937c, 145.
343 Tomori 1937c, 146–147.
344 Tomori 1937c, 148.
345 Tomori 1937c, 148.
346 Tomori 1937c, 149.
347 Tomori 1937c, 150.
348 Tomori 1937c, 150.
349 Tomori 1937c, 152.
350 Tomori 1937c, 152.
351 Tomori 1937c, 151.

állandó alakulásban, hatás és kölcsönhatásban látja".[352] Tomori számára érthetően különösen fontos a német professzornál a lélektani szempont előtérbe helyezése. Itt olvashatjuk azt a gondolatot, amellyel később a dudari kutatás kapcsán is jellemezni fogja a berlini tudóst: „Lélektani vizsgálódásainál mindig az individuumból indul ki és a személyiségen keresztül jut el a közösség lelki minőségéig."[353] A szerző meglátása szerint azonban Thurnwald tevékenysége a nemzetiszocialista Németországban elszigetelt maradt, nagy fokú közömbösség övezi.[354]

Tomori jelenlétét mutatja a korabeli magyar szellemi életben, hogy bekerült az *Új Könyvek Könyve* 1937-es kiadásába.[355] A könyvben 170 író, művész, tudós vall olvasmányélményeiről, az igazán illusztris társaságban a Szegedi Fiatalok közül is sokan helyet kaptak.[356] Tomori aktuális ars poeticájaként fogható fel az itt közölt írása, amelyből képet kaphatunk széles körű olvasottságáról „a *Mahábhárata*tól kezdve *a Nibelung éne*ken keresztül Shakespeare-ig és Moliere-ig".[357] A világirodalomból Julien Green, François Mauriac, G. B. Shaw, D. H. Lawrence, Henrik Ibsen, Knut Hamsun, Sigrid Undset, William Somerset Maugham és az oroszok szerepelnek a kedvencek között,[358] a magyar irodalomból Balassi, Csokonai, Arany és Babits. Meghatározó élménynek azonban a Szegedi Fiatalokkal való találkozást tekinti. Rajtuk keresztül vált Ady, Szabó Dezső és Móricz Zsigmond hatása alapvető közös élménnyé, és ekkor vált életközeli élményévé a parasztkérdés.[359] A Művészeti Kollégium közegében születő könyvek közül

352 Tomori 1937c, 152.

353 Tomori 1937c, 152.

354 Ez a tanulmány, amely meglehetősen kritikusan jellemzi a korabeli német tudományosságot, közvetlenül a második világháború utáni vitákban sajátos fénytörésben került elő. Barcsai Géza neve alatt 1946-ban könyv jelent meg *A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen* címmel (Barcsai 1946), melyben a szerző azt igyekszik igazolni, hogy a magyar szellemi élet nyíltan vagy burkoltan milyen sok helyütt vitában állott a náci Németország tudományos nézeteivel. Külön alfejezet foglalkozik a népiségkutatással, és a példák sorában, többek között Szekfű Gyula és Hóman Bálint mellett Tomorinak ez a cikke is terítékre került, talán kicsit alul is értékelve annak kritikai élét. Ezt pellengérezi ki Lukács György Barcsai könyvének lesújtó kritikájában: „Még nagyobb 'hősként' mutatkozik Tomori Viola. A röpirat róla a következőket írja: 'Tomori Viola: A német népiségkutatás című cikkében (Magyar Szemle, 1937) tárgyilagosan, tudományos alapon foglalkozik a német népiségismeret (Volskstumskunde) három résztudományával, a fajelmélettel, a népismerettel (Volkskunde) és a néprajzzal (Völkerkunde). Ítélet, állásfoglalás nincs benne, de a szerző szkeptikus hangja alkalmas az olvasó befolyásolására' (44). Senkit nem [győz(?)] meg, hogy a röpirat szerzője óvakodik egy idézet példáján illusztrálni, hogy mire befolyásolja Tomori Viola 'szkeptikus' hangja az olvasót". (Lukács 1946, 477. A rendelkezésünkre álló másolatban a kérdőjellel jelölt szó olvashatatlan.) Lukács kritikája itt inkább Barcsai vérszegény érvére, mint Tomori eredeti írására vonatkozik, amit talán nem is olvasott.

355 Tomori 1937e.

356 A Művészeti Kollégium tagjai közül Tomori mellett szerepel Baróti Dezső, Buday György, Gáspár Zoltán, Ortutay Gyula, Radnóti Miklós és Tolnai Gábor is.

357 Tomori 1937e, 348.

358 Konkrét nevet ugyan nem említ Tomori, de ezt írja: „Az oroszokat már nem is részletezem, a régi nagy regényírók éppúgy, mint a mai modernek, legkedvesebb könyveim közé tartoznak." Tomori 1937e, 352.

359 Tomori 1937e, 349.

Buday György fametszet-sorozatát, a *Boldogasszony búcsúját* és Ortutay Gyula tanulmányait emeli ki. A kortárs magyar írók közül Tamási Áron *(Jégtörő Mátyás)*, József Attila és Illyés Gyula *(Puszták népe)* szerepel, az erdélyiek közül Kós Károly és Bartalis János. A népballadák, népmesék és népdalok kapcsán saját személyes élményeit idézi: „A népdalokat nem tudom elválasztani attól a kicsit éles, merev hangtól, ahogy a parasztlányoktól hallom, valami eldugott faluban."[360] A szépirodalommal azonos súllyal szerepelnek a tudományos tájékozódás meghatározó művei. Tomori önmagát a közösséglélektan művelőjének tekintve elsőként William McDougall szociálpszichológiáját említi: „A tudományban ő nyitotta meg szememet a reális látásra."[361] Etnológiai tárgyú olvasmányai közül legfontosabbak Bronisław Malinowski és Richard Thurnwald, filozófiából pedig Henri Bergson művei. Vallomása szerint azonban saját útját Boda István könyve segített megtalálni: „A hitét annak, hogy az élet és ennek egyik szűkebb kategóriája, a lélek reális, materiális alapokból kinőve [...], éppen az élet sajátos hajtóerejénél fogva produkálja mindazt, amit eddig távolról, mint valami metafizikai szférában lebegő idegen csodát szemléltem."[362] Ehhez járult még Várkonyi Hildebrand szegedi pszichológus professzor közvetlen személyes hatása. Így jut el Tomori Bergson metafizikájától a szociálpszichológiáig, vagy az akkori szóhasználat szerint a néplélektanig, illetve közösséglélektanig.

A *Magyar Szemle* novemberi számában jelent meg Tomorinak a dudari napokról szóló beszámolója.[363] Ez a közlemény nem sokkal az 1937 szeptemberében lezajlott nemzetközi falukutatás befejezése után íródott, melynek megszervezésében és lebonyolításában Tomori meghatározó szerepet játszott.[364] Ennek a cikknek a fő funkciója a figyelemfelhívás. Szerzőnk, mint az esemény fő szervezője ismerteti a kutatás körülményeit, felsorolja azokat az érveket, amelyek miatt épp ezt a falut választotta a kutatás helyszínéül, beszél a kutatás során alkalmazott módszerekről, valamint a külföldi vendégek és vendéglátóik, a dudari parasztcsaládok közötti viszonyról.[365]

1938 januárjában, immár a dudari falukutatás után a *Társadalomtudomány*ban jelenik meg a parasztság lélektanával foglalkozó utolsó tanulmánya, amely valójában Tomori dudari előadásának a folyóiratközléshez igazított változata.[366] Összefoglalja Tomori pályájának első szakaszát, megismétli és néhány Dudarról származó példával kiegészíti korábbi megállapításait.[367]

360 Tomori 1937e, 351.
361 Tomori 1937e, 352.
362 Tomori 1937e, 353–354.
363 Tomori 1937d.
364 Tomorinak a dudari falukutatás megszervezésében játszott szerepéről elsőként Lengyel András tanulmánya számolt be. Lengyel 1985. A dudari falukutatás történetét és benne Tomori közreműködését részletesen dokumentálja könyvem. Lencsés 2019.
365 Tomori a dudari kutatás előtti napokban egy „beharangozó" cikket is közölt a *Budapesti Hírlap*ban. Tomori 1937b.
366 Tomori 1938a. Érdekes összevetni Tomori dudari előadásának szövegét a *Magyar Szemle*ben megjelent változattal. Lásd Lencsés 2019, 313–324.
367 A tanulmány később változatlan szöveggel, egy Arany Jánostól származó mottó beillesztésével újra megjelent egy Békés megyei helyi kiadványban. Tomori 1939.

Az utolsó szociográfiai vonatkozású írás a tárgyalt időszakból egy angol nyelvű ismertetés a magyarországi és két szomszédos országbeli ifjúsági falukutatásokról.[368] Tomori a bevezetőben megállapítja, hogy Kelet-Európa lakosságának több mint fele a parasztsághoz tartozik, és bár mesterséges politikai határok elválasztják őket, valójában közös a sorsuk, és közösek az érdekeik. A felelősen gondolkodó fiatal értelmiség felismerte a parasztság problémájának központi jelentőségét, és ezért a kelet-európai ifjúsági mozgalmak jellemzően a paraszti probléma körül tevékenykednek. Tomori részletesebben csak három országgal, Magyarországgal, Csehszlovákiával és Romániával, az utóbbiakban is elsősorban a magyar kisebbségek mozgalmaival foglalkozik. Gondolatmenete azért is érdekes, mert abból kitűnik, hogyan pozicionálja a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma tevékenységét. A falukutató mozgalmak eszerint mintegy tíz évvel korábban részben egymástól függetlenül, részben személyes és baráti kapcsolatok révén jöttek létre, de nem meghatározott tervek és egységes célkitűzések alapján. Az együttműködés azon a megfontoláson alapult, hogy a parasztság ezen államok számára jelentős erőforrást jelent, de nincs abban a szociális és kulturális helyzetben, hogy ezek kiaknázhatók lennének. Mindezt tovább bonyolítja, hogy ezeknek az országoknak a városi kultúráját nagymértékben nyugat-európai hatások alakították, de csak kevesek privilégiuma maradt az ehhez való hozzáférés. A parasztság kultúrája „mint kultúra azonban nem kevésbé értékes, a kultúra fogalma alatt a parasztság társadalmi életének összes mozzanatát értve, ahol minden részletre kiterjedő szabályok vonatkoznak a munkavégzés közösségi formáitól kezdve az építkezésre, a házak berendezésére, a szokásokra, a szerelmi életre, és a babonák világára. Kulturális értelemben tehát nem elmaradottságról, hanem csak elzártságról lehet beszélni."[369] Ezeket az értékeket ismerték fel azok a fiatalok, akiknek célkitűzése a parasztság felemelése a nemzet javára, szociális és kulturális értelemben egyaránt, és ez vezetett a falukutató mozgalmak kialakulásához.[370] A cikkben Tomori ezen mozgalmak közül négyet mutat be. Az első a cserkészmozgalomból kinőtt Sarlósok csoportja. Róluk fontosnak tartja elmondani, hogy csehszlovákiai magyar kisebbségi fiatalok hozták létre, falujáró útjaik egyszerre szolgálták a paraszti

368 Tomori 1938b. A cikket saját fordításomban idézem. A kiadvány a genfi székhelyű International Student Service (ISS) havi értesítője. A World Student Christian Federationből kinövő szervezet a szociális munkával foglalkozó diákszervezetek közötti nemzetközi információcserét volt hivatva szolgálni. (Forrás: http://www.idcpublishers.com/ead/313.xml, letöltve: 2017. február 23.) A szerkesztőségi bevezető ezt írja: „Az a szellemiség, amely eredetileg az ISS segélyezési tevékenységét inspirálta, most azon diákok munkájában látszik testet ölteni, akik a nagy létszámú közép-európai paraszti populációk kultúrájának megőrzésén fáradoznak. Dr. Tomori Viola, akinek a falusi rekonstrukcióról szóló írása jelen számunkban olvasható, megfelelő személy arra, hogy mérleget vonjon az eddig történtekről, mivel 1929 óta vesz részt a falukutató mozgalomban. Szociálpszichológusként Magyarországon, az Egyesült Államokban és Németországban tanult, jelenleg a Budapesti Szociális Akadémia számára ír könyveket és cikkeket a parasztság lélektanáról. Az, amit Dr. Tomori mond a magyarországi diákok hozzáállásáról és a gyakorlati szociális munkában elért eredményeikről, figyelemre méltó hasonlóságot mutat Mr. Sven Björklund múlt havi számunkban leírt svédországi tapasztalataival." (I.S.S. 1938, 3. Saját fordításom – L. Gy.)

369 Tomori 1938b, 9.

370 Tomori 1938b, 10.

hagyományok felkutatását, a parasztság szociális helyzetének megismerését és a szociológiai adatgyűjtést, de politikai reakciók hatására a mozgalom idővel elhalt.[371] Tomori értékelése szerint „jelentőségük nem annyira az elért alapvető eredményekben, hanem a mozgalom dinamikus jellegében rejlett".[372]

Másodikként a román Dimitrie Gusti monografikus falukutatásairól szól Tomori.[373] Kiemeli, hogy az 1918-as kezdetekre visszanyúló munka különlegessége abban áll, hogy a román állam támogatását elnyerve intézményesülni tudott, 1925-ben még egyetemi tanszék is alakult erre a célra. „Az egyetemi hallgatók megfelelő tudományos felkészítést követően vonulnak ki vidékre, az adatgyűjtés meghatározott rendszer szerint történik. A kutatási területeket előzetesen felosztják egymás között, mindenki a szakértelme szerint foglalkozik földrajzi, biológiai, történelmi, pszichológiai, gazdasági, kulturális, vallási, művészeti és egyéb kérdésekkel."[374] A falukutatáshoz a falusi népesség segítése is kapcsolódik, egészségügyi, gazdasági, szociális és kulturális szempontok szerint. „A kormányzat pénzügyi és politikai támogatásának köszönhetően sokkal hatékonyabb munka folyhatott és jelentősebb eredményeket érhettek el."[375] A többi közép-európai ifjúsági mozgalom javára írható viszont Tomori szerint a független kezdeményezésből és a kemény harcokból következő erkölcsi haszon.[376] Ezen felvezetés után következik a cikkben a részben egymáshoz kapcsolódó, részben hasonló tevékenységet is folytató Erdélyi Fiatalok kisebbségi kutatómozgalmának, illetve a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának bemutatása. Megemlíti az erdélyiek sikeres faluszemináriumait, akik azonban a szociális, politikai és anyagi nehézségek közepette nem voltak képesek a kívánt eredményességgel dolgozni.[377]

Tomori szerint a Szegedi Fiatalok tudták „megvalósítani azokat az elméleti és gyakorlati törekvéseket, amelyeket a többi magyar falukutató mozgalom célul tűzött ki magának".[378] Független tevékenységük, amelyben tükröződnek a közép-európai parasztság problémái, inspirációt és iránymutatást jelentett a többieknek. Tomori elsőként az agrársettlement módszeréről beszél: „A Szeged környéki falvakat és tanyákat körzetekre bontották és két-három fős csoportokban látogattak el minden egyes otthonba, [...] igyekeztek megismerkedni a parasztcsaládok életével. Segítettek a hivatalos ügyek intézésében, tanácsokkal és információval látták el őket."[379] Gyakorlati szociális munka folyt tehát, gazdasági és orvosi tárgyú felvilágosító előadásokkal, szabadidős programokkal. „Megállapították azonban, hogy az egyéni szociális munka kevéssé tudja megváltoztatni a parasztság életkörülményeit, és ennél sokkal nagyobb haszonnal járna a parasztság és az ország egésze számára ezen problémák tudományos

371 Tomori 1938b, 10.
372 Tomori 1938b, 11.
373 A cikk tévesen Dimitrunak írja Gusti keresztnevét.
374 Tomori 1938b, 11.
375 Tomori 1938b, 11.
376 Tomori 1938b, 11.
377 Tomori 1938b, 11–12.
378 Tomori 1938b, 12.
379 Tomori 1938b, 12.

vizsgálata."[380] A szociológiai adatgyűjtés és a tapasztalataik különböző formákban történő megismertetése mellett ezért egyre nagyobb szerepet kapott a tudományos és művészeti kutatás – folytatja Tomori. A Kollégium művészek, szociológusok, jogászok, néprajzosok és nyelvészek gyűjtőhelyévé vált. Említésre kerül a Művészeti Kollégium könyvsorozata és az évente megjelenő *Szegedi Kis Kalendárium*. Utóbbi úgy is, mint legfőbb bevételi forrás,[381] hangsúlyozva, hogy a szervezet, „csakúgy, mint a felvidéki és erdélyi kisebbség mozgalmai, teljesen önfenntartó, és semmilyen kormányzati vagy egyéb támogatást nem kap".[382] Tomori szerint csak Gustiék és a szegediek tudtak maradandó tudományos eredményeket produkálni, de az itt bemutatott és a hozzájuk hasonló többi ifjúsági falukutató mozgalomnak közös érdeme, hogy „habár a parasztság problémáját megoldani nem tudták, de legalább felismerték, és megfelelő pszichológiai és szociológiai tudás áll a kulturális, agrár- és szociálpolitika rendelkezésére a kérdés kezelésére".[383] Tomori tehát az eredmények gyakorlati hasznosítását tartja a legfontosabbnak a parasztság érdekében: „Milliók sorsáról van szó, akik szabadulni szeretnének paraszti kultúrájuktól és menekülésképpen, negatív osztálytudattal, a városi kultúra felé fordulnak. Nem mindegy, hogy találnak-e olyan megoldást, amely kimozdítja őket elszigeteltségükből, amelytől ugyanakkor nem válnak gyökértelenné. Nagy jelentőségű politikai változások múlhatnak azon, hogy a parasztság mennyire őrzi meg a biztonságát, és mint a közösség meghatározó része milyen szerepet játszik nemzetének heves politikai küzdelmeiben."[384]

Tomorinak ez a külföldi olvasóknak szánt írása egyfajta számvetés is saját szerepével, áttekintése életpályája első szakaszának, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában végzett tevékenységének. A cikk hosszabban idézett befejező mondatai pedig egyértelműen mutatják a jelzett elmozdulást az eddig megszerzett ismereteknek a parasztság érdekében való gyakorlati alkalmazása felé. Ez Tomori esetében a Művészeti Kollégium tényleges működésének megszűnése után a hivatalos szociálpolitikába való bekapcsolódást jelentette, beleértve annak elméleti és gyakorlati vonatkozásait egyaránt.[385] Ennek a pályaszakasznak a tárgyalása azonban már kívül esik a jelen írás keretein.

380 Tomori 1938b, 12.

381 Buday György meghatározó szerepe természetesen nem marad említés nélkül. Érdekes, hogy az angol szöveg így jellemzi: „internationally known for his folk art". Tomori 1938b, 12.

382 Tomori 1938b, 13.

383 Tomori 1938b, 13.

384 Tomori 1938b, 13.

385 A Művészeti Kollégium formálisan ugyan nem szűnik meg, de ténylegesen az 1938. évi *Szegedi Kis Kalendárium* (Buday 1937) megjelentetése volt az utolsó nyilvános tevékenységük.

Hivatkozott irodalom

Atkinson, Paul 1999, A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Kijárat, Budapest, 121–149.

Bakk, Petru [= Bakk Péter] 1937, Viola Tomori: A parasztság szemléletének alakulása. *Sociologie Românească*. 2. 2–3. (Februarie-Martie). 140–141.

Baranyai Erzsébet 1936, *Vonások az egyetemi és főiskolai hallgatók lelki arculatából.* Magyar Női Szemle Könyvtára, Budapest.

Barcsai Géza 1946, *A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen*. Athenaeum Ny., Budapest.

Bartha Ákos 2013, *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Hernád Kiadó, Sárospatak.

Békési Gizella 1935–36, Tomori Viola: A parasztság szemléletének alakulása. *A Cselekvés Iskolája,* (4) 3–4. 210–211.

Boda István 1934, *Bevezető a lélektanba*. Csáthy, Budapest.

Bode, Paul 1932, Land, Landkind und Landjugend. In: Busemann, Adolf (Hg.): *Handbuch der Pädagogischen Milieukunde.* Pädagogischer Verlag Hermann Schroedel, Halle (Saale). 193–222.

Bóka László 1935, Tomori Viola: A parasztság szemléletének alakulása. *Athenaeum,* (21) 1–4. 154–155.

Buday György (szerk.) 1937, *Szegedi Kis Kalendárium 1938*. Szegedi Kollégium, Szeged.

Cornelius, Deborah S. 1999, Woman in the Interwar Populist Movement: The Szeged Youth. In: Lengyel András (szerk.): *Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok 1*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. 49–57.

Csaplár Ferenc 1967, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Akadémiai, Budapest.

Elek Péter et al. 1936, *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete.* Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., Budapest.

Erdei Ferenc 1934a, *A makói parasztság társadalomrajza*. Csanád Vármegye Közönsége, Makó.

Erdei Ferenc 1934b, Egy parasztváros társadalmi szerkezete. *Népünk és Nyelvünk,* (6) 4/6. 89–100. és (6) 7/9. 167–173.

Erdei Ferenc 1938, *Parasztok*. Athenaeum, Budapest.

Erős Ferenc 2006, Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei Élet-Mű*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 127–159.

Farkas Geiza 1912, A falusi jellem. *Huszadik Század,* (26) 2. 555–565.

Garai Imre 2016, *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.

Gró Lajos 1935, Két szegedi könyv. *Munka,* (7) 43. 1294–1296.

Hajnal István 1937, A technika fejlődése. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 227–250.

Hajnal István 1939, Történelem és szociológia. *Századok,* (73) 1. 1–32, 2. 137–166.

Hilscher Rezső 1936, Tomori Viola: A parasztság szemléletének alakulása. *Társadalompolitikai Füzetek,* (4) 4–6. 50–53.

I.S.S. [International Student Service] 1938, *I.S.S. Bulletin. Monthly Organ of International Student Service, Geneva*. 14. 8. (May).

Ijjas Antal 1935, Tomori Viola: A parasztság szemléletének alakulása. *Magyar Kultúra,* 12. 17. (szeptember 5.) 196–198.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.

Lencsés Gyula 2015, Ortutay Gyula kiadatlan dudari előadása 1937-ből. *Ethnographia,* (126) 3. 477–488.

Lencsés Gyula 2019, *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es dudari falukutatásának története és dokumentumai.* Gondolat Kiadó – MNL Veszprém Megyei Levéltára, Budapest–Veszprém.

Lengyel András 1985, *A szegedi fiatalok dudari falutanulmányozása*. Szegedi Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

Lukács György 1946, Barcsai Géza: A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen [Könyvismertetés]. *Társadalmi Szemle,* (1) 6. 477–479.

Mályusz Elemér 1994, *Népiségtörténet*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Matolcsy Mátyás 1933, Magyarország agrármunkanélkülisége, *Magyar Szemle,* (17) 1. 22–31.

Matolcsy Mátyás 1934, *Az új földreform munkaterve*. Révai, Budapest.

Miklós Péter 2011, Kísérlet a parasztság lélektani értelmezésére. Tomori Viola doktorálásáról. In: *Miklós Péter: A szegedi bölcsészkar Radnóti Miklós diákéveiben.* Radnóti Miklós Öröksége Alapítvány, Szeged–Szabadka. 131–141.

Némedi Dénes 1985, *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Budapest.

Németh László 1934a, Őstehetségek és fogalomzavar. *Budapesti Hírlap,* (54) 191. (augusztus 25.) 5.

Németh László 1934b, A nép Eötvös-kollégiuma. *Budapesti Hírlap,* (54) 192. (augusztus 26.) 5.

Ortutay Gyula 1933a, A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban. *Népünk és Nyelvünk,* (5) 7–9. 107–116.

Ortutay Gyula 1933b, A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban II. *Népünk és Nyelvünk,* (5)10–12. 162–169.

Ortutay Gyula 1935a, Tomori Viola: A parasztság szemléletének alakulása. *Magyar Könyvbarátok Diáriuma,* (5) 7–8. 219.

Ortutay Gyula 1935b, Népmesegyűjtés közben. *Magyar Szemle,* (23) 4. 364–372.

Reitzer Béla 1986, Szerkezeti változások a magyar paraszttársadalomban. In: Lengyel András – Simon János: *Dudar 1937*. Országos Közművelődési Központ, Budapest, 98–115.

Roncz Melinda – Sebő Bugár Beáta (összeáll.) 2015, Új Élet repertórium 1932–*1943*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet. http://mek.oszk.hu/15300/15392/ (Utolsó letöltés: 2018. május 8.)

Rusznyák Gyula 1935, *Faluvédelem: a falu társadalmi problémái*. Szent István Társulat, Budapest.

Simon László 1936, A magyar föld és népe. *Debreceni Szemle,* (10) 95. (január) 32–33.

Strausz Antal 1936, Tomori Viola: A parasztság szemléletének alakulása. *Szellem és Élet,* (1) 4. 262–264.

Szabó Zoltán 1935a, A politika betörése (Folyóiratszemle). *Válasz,* (2) 5–6. 365–371.
Szabó Zoltán 1935b, Középosztály és magyarság (Folyóiratszemle). *Válasz,* (2) 7–8. 456–371.
Szabó Zoltán 1935c, Tomori Viola: A parasztság szemléletének alakulása (Könyvek – Írások). *Új Élet,* (4) 11 (40). 590.
Szabó Zoltán 1935d, Tomori Viola: A parasztság szemléletének alakulása. *Új Kor,* 2. 6–7. (július 1.). 44.
Szabó Zoltán 1935e, Egy mozgalom útvesztői. *Élet,* 48. (december 1.) 1001.
Szabó Zoltán 1937, *A tardi helyzet.* Cserépfalvi, Budapest.
Szekfű Gyula 1934, *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
Szentmiklósy Lajos [= Molnár Erik] 1935, A parasztság szemléletének alakulása. *Gondolat,* (1) 5. 342–347.
Szokolszky Ágnes 2013, A „szociokulturális képzelőerő" helye a pszichológiában, a pszichológia helye a falukutatásban. In: Lencsés Gyula – Feleky Gábor (szerk.): *Múlt és jelen. Szegedi társadalomkutatók Dudaron 1937–2012.* Belvedere Meridionale, Szeged. 13–23.
Thurnwald, Richard 1938, Tomori V.: „Zur Psychologie der ungarischen Volksbräuche." *Archiv für Anthropologie,* Neue Folge. 24. 3–4. 281–283.
Tomori Viola 1934, A magyar őstehetségek problémái. *Budapesti Hírlap,* 54. 232. (október 14.) 8.
Tomori Viola 1934–35, Boda István: Bevezető a lélektanba. *A Cselekvés Iskolája,* (3) 7–8. 379–380.
Tomori Viola 1935a, *A parasztság személetének alakulása*. Szegedi Fiatatok Művészeti Kollégiuma, Szeged.
Tomori Viola 1935b, Amerikai néger misztérium. *A Színpad,* (1) 1–3. (január–március) 95–99.
Tomori Viola 1935c, Paraszttipológia vagy parasztismeret? *Magyarságtudomány,* (1) 1. (július) 69–76.
Tomori Viola 1935d, Paraszt személyiségkutatás. *Magyarságtudomány,* (1) 2. (november) 156–171.
Tomori Viola 1935e, Életközel tudomány. *Kelet Népe,* (1) 2. (november) 21–24.
Tomori Viola 1935f, A parasztcselekvés lelki dinamikája. *Magyar Psychologiai Szemle,* (8) 3–4. (július–december) 394–413.
Tomori Viola 1935g, Csengelei tanyák közt. Néplélektani tanulmányúton. Naplójegyzetek. *Vasárnapi Újság. A Budapesti Hírlap vasárnapi melléklete,* november 3. 1–4.
Tomori Viola 1935h, Csengelei tanyák közt. Néplélektani tanulmányúton. Naplójegyzetek. (Befejezés) *Vasárnapi Újság. A Budapesti Hírlap vasárnapi melléklete,* november 10. 8.
Tomori Viola 1935i, Boda István: Bevezető a lélektanba. *Debreceni Szemle,* (9) 3. 139–140.
Tomori Viola 1935j, A parasztok szókincsében élő személyiségjegyek összegyűjtése. *Népünk és Nyelvünk,* (7) 4–6. 107.
Tomori Viola 1935–36a, A személyiségpedagógia egy újabb iránya. *A Cselekvés Iskolája,* (4) 5–6. 249–253.
Tomori Viola 1935–36b, Milyen a mai egyetemi hallgató? Vonások az egyetemi és főiskolai leányhallgatók mai lelki arculatához. Dr. Baranyai Erzsébet könyve. *A Cselekvés Iskolája,* (4) 9–10. 497–498.

Tomori Viola 1936a, Immanens idealizmus lélektani alapon. Boda István lélektani felfogása. *Szellem és Élet,* (1) 1. 87–90.
Tomori Viola 1936b, Reitzer Béla: A proletárnevelés kérdéséhez. *Szellem és Élet,* (1) 3. 216–218.
Tomori Viola 1936c, Honismeret. *Vasárnapi Újság. A Budapesti Hírlap vasárnapi melléklete,* április 19. 1–4.
Tomori Viola 1936d, Honismeret. Befejező közlemény. *Vasárnapi Újság. A Budapesti Hírlap vasárnapi melléklete,* április 26. 9–12.
Tomori Viola 1936e, Néplélektani kutatás beregi falvakban. *Társadalomtudomány,* (16) 1–3. (január–június) 92–100.
Tomori Viola 1936f, A népszokások lelki dinamikája. *Társadalomtudomány,* (16) 5. (november–december) 327–357.
Tomori Viola 1936g, Erich Jaensch und Edmund Schnieder: Der Berufstypus des Schauspielers. *A Színpad,* (2) 3–4. 213–216.
Tomori Viola 1936h, Egy tiszaparti falu lélektani képe. *Búvár,* (2) 10. 673–677.
Tomori Viola 1936i, Faluművelődés és néplélektan. *Magyar Szemle,* (28) 4. (december) 335–342.
Tomori Viola 1937a, A Very Little Village. *The Hungarian Quarterly,* (3) 1. (Spring) 132–140.
Tomori Viola 1937b, Dudar, egy kicsi dunántúli falu. *Budapesti Hírlap,* (57) 202. (szeptember 5.) 5.
Tomori Viola 1937c, A német „népiség" kutatás. *Magyar Szemle,* (31) 2. (október) 143–152.
Tomori Viola 1937d, A dudari napok. *Magyar Szemle,* (31) 3. (november) 269–272.
Tomori Viola 1937e, [Vallomása olvasmányairól] In: Kőhalmi Béla (szerk.): *Az új Könyvek Könyve. 170 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól.* Gergely R. kiadása, Budapest, 348–354.
Tomori Viola 1937f, Zur Psychologie der ungarischen Volksbräuche. *Ungarische Jahrbücher*. Band XVII, Heft 4. (Dezember 1937). Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig, 293–316.
Tomori Viola 1938a, A magyar parasztság lélektana. *Társadalomtudomány,* (18) 1–2. (január–június) 28–39.
Tomori Viola 1938b, Youth Works for Rural Communities in Central Europe. *I.S.S. Bulletin. Monthly Organ of International Student Service, Geneva,* (14) 8. (May) 8–13.
Tomori Viola 1939, A magyar parasztság lélektana. In: Tantó József (szerk.): *Békés vármegye Törvényhatósági Iskolánkívüli Népművelési Bizottságának III. Évkönyve.* Törvényhatósági Iskolánkívüli Népművelési Bizottság, Gyula. 1–10. [Tomori 1938a utánközlése]
Tomori Viola 1942a, Gellért Vilmos: Sértő Kálmán élete (Könyvszemle). *Nép és Családvédelem,* (2) 6. (június) 221–222. [V.T.V. dr. szignóval]
Tomori Viola 1942b, Sinka István: Fekete bojtár vallomásai (Könyvszemle). *Nép és Családvédelem,* (2) 9. (szeptember) 356–357. [V.T.V. dr. szignóval]
Tomori Viola [Váróné Tomori Viola néven] 1989, Mint pattogó labda... Váróné Tomori Viola szabálytalan emlékiratai – 2. rész. *Szeged. Szeged Megyei Városi Tanács közlönyének várospolitikai melléklete,* 5. 38–41.
Tomori Viola 1992 [1935], *Hollókő. Egy palóc falu lélekrajza*. Akadémiai, Budapest.

Torkos Veronika (szerk.) 1990, *Falurajzok 1935 (Faluszociográfiai dolgozatok a 30-as évekből).* MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest.
Várkonyi Hildebrand 1935, A cselekvések elemzése. *Magyar Psychologiai Szemle,* (8) 3–4. 293–322.
Veres Péter 1935, Komoly könyv a parasztságról. *Szocializmus,* (25) 6. 284–286.

Gárdonyi Máté

A katolikus alsópapság vidékképe a késő jozefinista korszakban[1]

Egyháztörténeti szempontból is hasznos kutatási terület a magyarországi elitek vidékképének vizsgálata az úrbéri rendelettől a téeszszervezésig terjedő mintegy kétszáz évben, tekintettel arra, hogy a hierarchikusan szervezett katolikus klérus – az 1945 utáni időszakot leszámítva – a makro-, illetve a lokális társadalom vezető rétegeihez sorolódott, míg az egyház híveinek döntő többségét a vidéki lakosság tette ki. Jelen vizsgálódás a 18. század végére és a 19. század első felére fókuszál, vagyis arra az időszakra, amelyet politikatörténeti alapon a koalíciós (napóleoni) háborúk korának és reformkornak, alkotmánytörténeti és társadalomtörténeti szempontból késő rendi korszaknak,[2] egyháztörténeti megközelítésben pedig késő jozefinista korszaknak lehet nevezni.[3] Utóbbi elnevezés arra a jellegzetes vonásra utal, hogy az állami egyházpolitikában – az elveket és működési mechanizmusokat tekintve – 1790 után nem mutatkozott lényegi változás a Mária Terézia regnálásának második felében jelentkező és II. József által tökélyre fejlesztett felvilágosult abszolutista államegyháziságot illetően, sőt a napóleoni idők elmúltával ismét megerősödve érvényesült a jozefinista szemléletű uralkodói gyámkodás a katolikus egyház felett.[4] E megközelítésben a korszak végét az 1855-ös birodalmi konkordátum jelöli ki, amely ismét biztosította a Szentszék felügyeleti jogát a püspökségek és szerzetesrendek vonatkozásában, valamint a püspökök kormányzási szabadságát egyházmegyéjük felett, ideértve az iskolai ügyeket is (az 1848. áprilisi törvényeket úgy lehet tekinteni, mint a kiegyezés utáni egyházpolitikát előlegező, jelentős epizódot).[5]

Vizsgálódásunk arra irányul, hogy fényt vessünk a „vidékről gondolkodás" jellemző vonásaira a néppel közvetlen kapcsolatban álló katolikus alsópapság körében. A rendi társadalomban a katolikus egyházi rend, melynek létszáma a korszak vége felé

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport elittörténeti műhelyében készült.

2 Dobszay 2019; Dobszay 2005, 57–124.

3 Ezt a fogalmat Katus László használja az osztrák Ferdinand Maaß nyomán, lásd Katus 2007, 43–97. A józefi rendeleteknek és a következő évtizedek egyházpolitikájának kontinuitását sugallja címében Meszlényi 1934, 55–445. A korszak második felére a „bürokratikus jozefinizmus" kifejezést alkalmazza Hermann 1973, 375–421. A jozefinizmus „kemény" változatától némileg elválasztja a következő korszakot a posztjozefinizmus fogalmának használata, lásd Gergely–Kardos–Rottler 1997, 114–130.

4 Katus 2007, 74–76, 84.

5 Katus 1991, 59–73.

megközelítette a 11 ezer főt, s mintegy 60%-a vett részt közvetlenül a pasztorációban,[6] országgyűlési képviselettel rendelkezett (mind a felső-, mind az alsótáblán), s mivel „származásától függetlenül saját személyére nézve nemesi joggal bírt", a vármegyei közéletben is részt vehetett.[7] De nemcsak politikai jogai emelték a papságot a társadalom többsége fölé, hanem iskolázottsága is. Ráadásul olyan „hagyományos értelmiségi csoportról" beszélhetünk, melyet a vele szemben támasztott magasabb iskolázottsági követelmény mellett a népoktatás irányítása is terhelt.[8] Ugyanakkor „a világi papság nemcsak nagy számánál, hanem széles feladatkörénél fogva is a legintenzívebben érintkezett a népességgel, aminek következtében valós társadalomismeretet is feltételezhetünk körükben. Hagyományos szerepköre, a teológiai értelmű lelkigondozás a felvilágosodás hatására – különösen a falvakban, ahol más, hasonlóan magasan képzett értelmiség nem volt – gyakorlati-reális ismeretek terjesztésével, gazdasági, egészségügyi népműveléssel bővült."[9] Utóbbi feladatkör mutatja, hogy a klérusnak olyan normakommunikációs szerepet tulajdonítottak – már előzőleg is –, amelyre nemcsak az egyház, hanem az állam is számított a maga társadalompolitikai célkitűzéseinek érvényre juttatása terén.[10] Arra nézve, hogy ez a közvetítő funkció állami részről a prioritások közé került, bizonyíték az alsópapság egységes képzésének forszírozása a tereziánus oktatási reformtól kezdve; a II. József-féle generális szemináriumok ugyan csak egy kevéssé sikerült epizódot jelentettek ezen a téren, ám a 19. század elején sem szűnt meg a törekvés az államilag jóváhagyott tankönyvek bevezetésére, valamint a pasztorálteológia hangsúlyosabbá tételére.[11] A kortársak számára evidens volt, hogy a lelkipásztorkodó papság egyfajta szimbiózisban él a rá bízott hívekkel, egyszersmind a kánoni előírások szerint elkülönül a néptől életformáját tekintve, s a tőle elvárt erkölcsi ellenőrző és népnevelő funkció révén mintegy a falusi társadalom felett áll.[12] Éppen ez a kettősség teszi érdekessé az alsópapságot a népi (vagy lokális) kultúra kutatása felől nézve, mint olyan közvetítő réteget, amely nemcsak a „népi kultúra felfedezésében" játszott megkerülhetetlen szerepet, hanem bizonyos értelemben annak ki- és átalakításában is.[13] Ezeket a szempontokat összefoglalva a vizsgált korszakban a lelkipásztorkodásban közvetlenül érdekelt alsópapság funkcionális elitként értelmezhető, amennyiben képzettsége miatt a társadalom más rétegei fölé emelkedett, szociális státusza és lokális irányító szerepe révén pedig befolyásolta a közvéleményt.[14]

6 Fényes Elek statisztikai adatgyűjtése szerint az 1840-es évek elején a római katolikus egyházi rend létszáma 9422, a görögkatolikusé 1367 volt. A római katolikus egyházi rendből 4826 fő végezte a plébániai lelkipásztorkodást (plébános, káplán), a szerzetes papok száma pedig 1383 volt, ehhez adódik a görögkatolikus papság száma. Fényes 1842, 100, 103.

7 Dobszay 2019, 49–50, 55–56.

8 Sasfi 2013, 66–71.

9 Sasfi 2013, 67. Ez a megállapítás a protestáns lelkészekre egyaránt érvényes.

10 Gőzsy 2013, 53–84, különösen 71–79.

11 Gőzsy [2021].

12 Találó hasonlattal élve a falusi pap olyan volt, mint ma az osztályfőnök, aki úgy részese a diákok közösségének, hogy irányítja őket, lásd Gőzsy 2013.

13 Bárth 2019, 197–210.

14 Dreitzel 1962, 71.

A katolikus alsópapságra jellemző vidékkép megismeréséhez forrásul szolgálhatnak olyan szövegek, ahol a klérus testületi jelleggel nyilvánult meg (papi tanácskozások elaborátumai, zsinati határozatok), illetve amelyek a papságot voltak hivatottak orientálni (prédikációs segédkönyvek, egyházi sajtó). További kutatási lehetőség rejlik a papi egodokumentumokban, ezek azonban csak szélesebb merítésben lehetnek informatívak a mentalitást illetően. De mindenekelőtt vessünk egy pillantást a falusi plébánosokkal szemben támasztott sajátos elvárásokra! Ezen követelmények közül a fennálló társadalmi viszonyok legitimálásának és megerősítésének kívánalma fogalmazódik meg Mitterpacher Lajosnak a bécsi Theresianum nemesi növendékei számára készült mezőgazdasági tankönyvében.[15] A jezsuita – majd a Jézus Társasága eltörlése után világi pap – tanár szerint ahhoz, hogy a földbirtokos növelhesse bevételeit, megfelelően gondoskodhasson alattvalóiról és az egész állam boldogulását is előmozdítsa, támaszkodnia kell az intézőkre és a lelkészekre. Utóbbiakra azért, mert nem elég, ha az alárendeltek tudják, mire fordítsák erejüket, szükséges az akarat hajlandósága is, hogy az erőfeszítés szorgalommal és örömmel párosuljon a munka során. E belátásnak a buzgó lelkipásztor előadásai és megnyilatkozásai adhatnak kellő nyomatékot, továbbá hatékonnyá tehetik az elterjesztett mezőgazdasági ismereteket. A vallási oktatás mellett – hallgatóinak felfogóképességéhez igazítva – mind a prédikációkban, mind bizalmas összejöveteleken és baráti beszélgetésekben gyakran beszéljen azokról az okokról, amelyek miatt az emberek társadalomba egyesülnek, de arról is, hogy mennyire szükségszerűen kellett létrejönnie az államnak és a rendi különbségeknek. Ettől függ az emberek biztonsága, boldogulásuk sajátos eszközei, de egész szerencséjük is. Isteni rendelkezés alapján van alárendelve az ember feljebbvalóinak, azért, hogy hivatását pontosan betöltse, és ne takarékoskodjon erejével. Az egyik társadalmi rend kötelességei teljesítésével tudja segíteni a másikat: a földműves táplálja a polgárt és a katonát, a katona védi a polgár és a földműves életét, amit pedig mindahányan az államnak adnak, mindnyájuk javára válik.[16]

A 18–19. század fordulóján kiadott prédikációs gyűjtemények,[17] melyek az egyes plébániák könyvtárába jutva mintegy segédanyagul szolgáltak az igehirdetéshez,[18] egyrészt visszatükrözik az imént vázolt elvárást, másrészt morális szempontok hangsúlyozásával igyekeznek helyes irányba terelni a különböző társadalmi rétegekhez tartozók együttélését. A szerzők számára „a társadalom hagyományos felépítése természetes és szükségszerű”,[19] e meggyőződés jegyében kerül szóba az állam, a közjó, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek és a születési előjogok kérdése, sőt van olyan prédikáció, ami tételesen felsorolja azokat a közterheket, amelyeket a nemteleneknek kell viselniük. A felvilágosodás korának sajátos kihívásaként foglalkozni kellett a társadalmi egyenlőség kérdésével, amire a prédikátorok akként válaszolnak, hogy az emberek ugyan egyenlők Isten színe előtt, de amint a természetben nem található egyenlőség, úgy a társadalom

15 Mitterpacher 1773. Mitterpacherről lásd Barta 1973, 61–64; Kökényesi 2012, 35–68, különösen 45–47.

16 Mitterpacher 1773, 35–36, 46–47.

17 Lukácsi 2013.

18 Hermann–Eberhardt 1942, 28–32.

19 Lukácsi 2013, 199.

felépítésében is szükségszerű az alá-fölé rendeltség. Ebből következőleg a társadalmi feszültségeket annak tulajdonítják, hogy az emberek nem elégszenek meg saját sorsukkal és állapotukkal, viszont a társadalmat az emberi testhez vagy a családhoz hasonlítják, ahol minden tagnak megvan a maga feladata, mindenki rászorul a másikra. Alexovics Vazul szerint „minden Rendet, még a parasztokét-is, még a szolgákét-is, még a napszámosokét is betsületben szükség tartani; mivel minden Rendek egymás-közt szorosan kaptsoltatnak-öszve; mivel minden Rend, akár melly alá-való légyen az, még-is az Egésznek hasznos, és szükséges; mivel minden lelket, nem más, hanem maga az isteni Gond-viselés helyheztette az ő Rendjébe".[20] „És illy formán – véli Klenák Nárcisz – minnyájan eggyenlőknek álithattyák lenni magokat; mivel minnyájan eggyenlőképpen szükséges tagjai az Emberi köz társosságnak."[21] Ugyanakkor a prédikátorok erkölcsi jellegű kritikát fogalmaznak meg a hatalmukkal visszaélő földesurak, a szegények nyomorát alamizsnával nem enyhítő gazdagok, az egyszerű embereket megvető hatalmasok felé, sőt Alexovics Vazul a nemeseket azzal vádolja, hogy a közemberek tőlük tanulják el az illetlen viselkedést és a szabadgondolkodást, tehát a társadalom felső rétegének egyfajta mintaadó szerepet tulajdonít. Ugyanez a gondolat másoknál a falu belső viszonyaira vetítve jelenik meg (vagyis szóba hozzák a falusi társadalom rétegződését is): többször esik szó a cselédes gazdákról, akiknek olyan kötelességeik vannak háznépük felé, mint az erkölcsi és vallási példaadás, a cselédek serkentése a vallásosságra, vagy a gondoskodás a beteg cselédről. Az erkölcsi útmutatások egyrészt a hagyományos vallási értékrendet tükrözik, másrészt a korszellemhez is igazodnak, amennyiben „a korabeli prédikációk keresztény eszményképe egyre inkább a társadalom számára is hasznos, becsületes, erényes keresztény polgár".[22]

A plébános példaadása a hívek felé – a gazdálkodás tekintetében is – legalább akkora jelentőséggel bírt, mint a lelkesítő prédikációk. Az „alsópapság" kifejezés többféle anyagi helyzetű papot takar, s a falusi plébánosok jövedelmi viszonyainak, végrendeleteinek vizsgálatából kiderül: az elnyert javadalom jövedelmezősége és a családilag örökölt vagyon mellett a pap jómódját és településen belüli tekintélyét az is befolyásolta, hogy miként disponált a gondozására bízott javakkal. A kalocsa-bácsi főegyházmegye ilyen irányú feltérképezése arra jut, hogy „a gondos plébános nemcsak a rábízott lelkekkel törődött, hanem[…] szemét mindig rajta tartotta a plébániai jövedelmeken és kiadásokon. Gazdasági tevékenysége során ésszerűen beosztotta a saját jövedelmét, és arra törekedett, hogy növelje azt." A megbecsült plébános számára egyaránt fontos volt „plébániája kiegyensúlyozott működése és saját anyagi gyarapodása".[23] A pécsi egyházmegye 18–19. század fordulóján működő plébánosainak korabeli értékelése azt mutatja, hogy mindez az egyházon belüli reputációt is befolyásolta: az életrajzok kiemelik, ha valaki rendbe tette az elődje által elhanyagolt kertet, szőlőt, malmot, fejlesztette gazda-

20 Idézi Lukácsi 2013, 245.
21 Idézi Lukácsi 2013, 281.
22 Lukácsi 2013, 207.
23 Bárth 2019, 177–179.

ságát (pl. gyümölcsfák ültetésével), addig parlagon hagyott területeket vont művelés alá, vagy híveit megismertette a szekszárdi borkultúrával.[24]

Annak főbb szempontjai, ahogy az alsópapság a vidékről gondolkodott, leszűrhetők olyan forrásokból, mint az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, mivel a plébánosoknak többek közt nyilatkozniuk kellett híveik vallási és erkölcsi életéről is. Korszakunkban ezekről a vizitációkról a főpásztoroknak összefoglaló jelentéseket kellett készíteniük, amelyek eljutottak a bécsi kormányszervekhez, sőt magához az uralkodóhoz is.[25] A veszprémi egyházmegyében Kurbély György püspök egyházlátogatásának anyaga (1815–1817) azt mutatja,[26] hogy a plébánosok válaszai a vallási előírások (miselátogatás, gyónás, böjti fegyelem) betartására és a tipikus erkölcsi problémákra (káromkodás, kocsmázás, házasságon kívüli nemi kapcsolatok) korlátozódtak. Az általános kép az, hogy a legtöbb faluban a vallási élet hagyományos keretei a többség számára normaadók voltak. Ott, ahol a szombati böjtölés archaikus szokása megrendült, a lelkipásztorok a német betelepülőket okolták a lazább böjti fegyelem elterjesztésével. A Kurbély-féle vizitáció egyik jellegzetessége, hogy a jozefinista neveltetésű püspök nagy szorgalommal tiltotta be a babonásnak ítélt helyi szokásokat és a vallási élet „túlzásait", például az általa feleslegesnek ítélt búcsújárásokat, fogadalmi ünnepeket és körmeneteket. Mindez annak fényében érdekes, hogy a korszak fiatalabb papi nemzedékéből egyesek figyelme ekkor fordult a sajátos helyi szokások felé, és publikálták is ezeket a korai néprajzi dolgozatokat (Szeder Fábián: Palócok 1819; Krizsány János: Verőce leírása, 1827), ráadásul ezek a szerzők „reformszándékkal közelítettek a népi kultúrához".[27]

A papság általános felfogásáról képet alkothatunk az 1822-es nemzeti zsinat előkészítő munkálataiból, mivel a zsinat egyik kitűzött témája a hitélet fellendítése és az erkölcsök megszilárdítása volt. A veszprémi egyházmegye espereskerületi tanácskozásai komoly elaborátumokat küldtek be a püspökségre, amelyekben a papság a nép aktuális helyzetéről is nyilatkozott, és javaslatokat is tett.[28] De éppen ez a kiindulópont okozza, hogy „a festett kép természetszerűen, bár nem rosszhiszeműen egyoldalú, de mégis igen sötét lett",[29] ami különösen igaz az erkölcsi defektusok számbavételére. Általános véleménynek tűnik, hogy a vidéki papság a nemeseket romlottabbnak tartotta, mint a parasztokat, mivel náluk ütötte fel a fejét a szabadgondolkodás, az egyház- és papgyűlölet, a vallási kötelezettségek elhanyagolása. A hanyatlás okai között említik az erkölcstelen, babonás vásári ponyvairodalmat, amely ekkor már utat talált a falusiakhoz, illetve a falu hagyományos értékrendjének megbontása miatt a katonai beszállásolásokat. A megoldást egyrészt az államtól várták (cenzúra, a papság tekintélyének megerősítése, a vallási kötelezettségek kikényszerítése), másrészt az egyházi felsőbbségtől (imakönyvek kiadása, felmentések visszavonása a nemesektől).

24 Gőzsy [2021], 211–258.
25 Galán-Fazekas 2018, 52–65; Galán-Fazekas 2020, 59–71.
26 Hermann 1947, 142–146.
27 Bárth 2019, 396–410.
28 Hermann 1947, 146–155.
29 Uo. 146.

Magán a nemzeti zsinaton az egyházmegyei elaborátumok figyelembevételével hoztak határozatokat a hívő nép erkölcsi fegyelmének visszaállítása érdekében.[30] Bár a zsinat a késő jozefinista egyházpolitika ellenállási közegében nem tudta kifejteni hatását, mindazonáltal támpontokat ad témánkhoz. Az egyik megoldandó feladatként szerepel a hitbeli nevelés a családon belül, ami nem annyira a szülők gondatlansága, mint inkább tudatlansága miatt szenved hiányosságot, hiszen „mindennapi munkájuk, amely társadalmi helyzetükkel jár együtt, és a megélhetés előteremtésében való foglalatosságuk elvonja őket eme üdvös tevékenységtől".[31] De sokan – szegénységük következtében – oktatásra sem tudják adni gyermekeiket, ezért a zsinat a plébánosok feladatává akarta tenni, hogy róluk gondoskodjanak. Az újabb időkben terjedő visszásságok felsorolásából (színház, erkölcstelen könyvek, papság elleni pamfletek) kiderül, hogy a zsinat szerint az elfordulás a vallástól nem annyira a falvakat, mint inkább a városokat jellemezte ekkor. Falun az erkölcsi kihágások a fonóban rendezett összejövetelekből és az udvarlás korlátainak be nem tartásából, azaz a két nem tradicionális különválasztásának lazulásából fakadtak az általános vélemény szerint. A zsinat felfigyelt arra a kihívásra, melyet a plébániától távol élők lelkipásztori gondozásának hiánya jelentett: „Azok is a püspök gondoskodására vannak bízva, akik az erdőkben és hegyekben elszéledve, vagy a jószág legeltetésével foglalkozva, vagy a pusztákon élve, s nehezen megtehető távolságra lévén az anyaegyháztól olyanok, mint a pásztor nélküli juhok."[32] E réteg pasztorációjának érdekében egyrészt állami beavatkozást sürgettek (a birtokosokat kötelezzék, hogy a pásztorok tudjanak misére járni), másrészt misszionáriusokat alkalmaztak volna – a püspök felügyelete alatt – azok körében, akikkel a többi hívő oktatásával elfoglalt plébános nem tudott foglalkozni. Ennek ürügyén kérték a jezsuita rend mint „apostoli buzgóságú társaság" helyreállítását „Mária országában".[33] Abban is uralkodói segítséget kértek, hogy a birtokok intézői ne vasárnap foglalkozzanak alárendeltjeik ügyeivel, s ne akkor adják ki nekik a következő heti munkát.

Az első magyar nyelvű egyházi folyóiratok, az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (Veszprém, 1820–1824),[34] illetve a *Religio és Nevelés* (Pest, 1841–1849)[35] célközönsége elsősorban a katolikus alsópapság volt, az ő szellemi nívójuk emelésére, aktuális ügyekben történő tájékoztatásukra vállalkoztak a szerkesztők (Horváth János, illetve Szaniszló Ferenc, Somogyi Károly és Danielik János – ők később püspöki székekbe, kanonoki stallumokba emelkedtek). A vidéki lakossággal foglalkozó írások visszatérő témája a népnevelés, illetve később annak alátámasztása, hogy az iskolák a katolikus egyház irányítása alatt tudják legjobban kifejteni hatásukat.

Az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* – minden bizonnyal a szerkesztő, Horváth János tollából – hosszabb értekezést közölt „a nép felvilágosításárúl".[36] A szerző elöl-

30 Fejérdy 2018, 478–522.
31 Uo. 482.
32 Uo. 504.
33 Uo. 504–505.
34 Horváth 1937.
35 Fehér 2004, 14–28.
36 A nép felvilágosításárúl 1822, 57–80.

járóban leszögezi, hogy „felvilágosítani annyit tesz, mint a homályt elűzni [...] annyit, mint a tudatlanságot, csalódást, előítéleteket hasznos ösmeretekkel, igaz megfogásokkal, józan itéletekkel felcserélni".[37] Az egész eszmefuttatás egyik célja, hogy cáfolja azt a nézetet, miszerint a felvilágosítás engedetlen jobbágyokat nevel (Horváth maga is jobbágyszülők ivadéka volt): „Ama megrögzött előítélet, hogy a köznépet tudatlanságban kell hagyni, mind az egyházi, mind a polgári társaságnak igen ártalmas. Csak az a kérdés, miben szükséges a köznépnek a felvilágosítás." A szerző amellett érvel, hogy más ismeretekre van szüksége a tehetősek gyerekeinek, mint a szegény napszámos fiának, a közönséges ember gyermekének, aki kétkezi munkával keresi kenyerét. Neki a munkájához szükséges ismereteket kell megtanítani a köz javára, mivel „az emberek, akármely rendbéliek legyenek is, ugyanazon értelmes lélekkel bírnak [...] A legutolsó jobbágy is érdemes tagja az emberi társaságnak, neki is ki van szabva működre, tiszti hivatallya; igen hasznos lehet, ha okosan vezettetik, de éppen olly ártalmas, ha durvaságban és miveletlenségben hagyatik." Az „arányos felvilágosodás" egyúttal az előítélek elleni küzdelmet jelenti, mert a köznép „egész formáltatása nem annyira a meggyőződésen, mintsem[...] az örökségképpen vett ősi szokásokhoz való ragaszkodáson épül". Igaz ez vallási téren, ahol a papság nem elégedhet meg a hitigazságok megtanításával („a Relígyió jobban az emlékező tehetségnek, mintsem a szívnek dolgává tétetik [...] hiszi a Relígyióját, de szívére nem veszi"), további papi feladat megtanítani az embereknek, hogyan kell hálásnak lenni a természet adományaiért, s tűrni a nehézségeket.[38] Sőt egészsége megőrzésére, földjeinek, kertjeinek jobb művelésére, a fákkal, méhekkel, állatokkal való bánásra, terményeinek hasznosítására is tanítani kell a népet. „Minő jótevői fognánk lenni községeinknek – szól az intelem –, ha hallgatóinkat hasznos polgárokká, szeretetreméltó férjekké, jó házigazdákká, békességszerető szomszédokká formálnánk."[39] A téves előítéletek elleni küzdelemben a szerző fokozatosságot javasol, mivel „az igazságra csak lassan lassan garádicsonkint jutunk". Ugyanez a meggyőződés hatja át a nép felvilágosításának egészéről alkotott véleményét: „a nagy világosság árt a gyenge szemeknek, s az igen nagy fényt a legjobb szemek sem tűrhetik el"; „ha a rövidlátót meg akarjuk világosítani, nem kell annak az égő fáklyát a szemébe döfni, mert megvakul".[40]

Két évtizeddel később, a *Religio és Nevelés* lapjain Somogyi Károly hasonló álláspontra helyezkedett: „A népet művelni és fölvilágosítani kell, sőt kötelesség is, de csak bizonyos fokig a tanulmányokban, s inkább erkölcsileg, mint a fensőbb tudományokban; mert csak az erkölcsileg művelt ember hű és engedelmes alattvaló, jó atya, jó polgár, jó hazafi." Nézete mellett még azt az érvet is felhozza, hogy a társadalom számára haszontalan lenne „nyomorgó értelmiséget" képezni: „...de a népnek felsőbb iskola termeit korlátlanul megnyitni, hogy ki-ki, akár bír elmetehetséggel s hivatással, akár nem – szabadon járhasson, ott fiatal éveit eltöltse, magát születési sorsából minden lángész nélkül kiemelje, s aztán mint középszerű elme a tényleges életbe lépjen, s ott valamely

37 Uo. 58.
38 Uo. 64–65.
39 Uo. 72–73.
40 Uo. 74–75.

osztályban éhséggel küzdjön, az csekély belátásom szerint túlságos emberség."[41] Ez a vélemény nem volt egyedülálló, a kortársak közül mások is felpanaszolták a túlkeresletet („tódulást, csődülést"), „a jogi diploma iránti veszélyesen egyoldalú vonzalmat – nemcsak a kis- és középnemesség, hanem a jobbágyfiak körében is – és mindennek fenyegető következményeként a szellemi proletariátus kialakulását".[42]

A népiskolákra vonatkozóan a *Religio és Nevelés* közölte Kopácsy József hercegprímás körlevelét, amely eredetileg az esztergomi főegyházmegye papságához szólt. A főpap az elemi ismeretek oktatásán túl fontosnak látta, hogy az iskolai nevelés révén a gyerekek rendes életmódhoz szokjanak (pl. az időpontok rendszerességével), testükre kellő gondot fordítsanak (tisztaság, holmijuk rendben tartása). Előírta továbbá, hogy a szokásos diktálás keretében a tanítók „néha vegyenek föl példányokul a gazdaságban, vagy ház elrendezésében vagy a társas életben használható rövid szabályokat – kik nagyobb előmenetelt tesznek, némely, a közéletben többször előforduló fogalmazásoknak, milyenek a levelek, nyugtatványok, kötelezvények stb. helyes és csinos föltevésében gyakoroltassanak".[43] Vidékről küldött beszámolók témája is volt a lapban az iskolai élet; Száz János nagykörüi plébános a tanévet lezáró vizsgáról írta, hogy „a földesúr örömmel szemléli hű jobbágyai pajkos fiainak virgonc elmetehetségeit".[44]

Az 1840-es évek egyházi lapja rendszeresen közölt épületes történeteket, némelyikben a falusi híveket állítva jó például. Ilyen az a kis írás, amelyben a juhász azért mondja királynak magát, mert tud uralkodni indulatain és vágyain. A vele beszédbe elegyedő utazó konklúziója: „imádám az isteni jóságot, mely a világ előtt annyira megvetettet ily különös módon fölvilágosítja."[45] Egy másik történet főszereplője Pál gazda a Rába partjáról, aki a vihar után a többieket az út menti feszülethez vezeti, és egyfajta „laikus prédikációval" elmagyarázza nekik a természeti csapás értelmét: felhívás ez arra, hogy forduljanak Istenhez.[46]

A *Religio és Nevelés*ben megjelenik a szegénység, nyomor témája is. Egyházi részről küzdeni kellett azon felfogással, hogy egyes vidékek szegénységének oka a katolikusok és ortodoxok sok ünnepe, melyek dologtevő napokra estek: „Mintha mind elveszett idő volna, mi nem szoros értelemben vett napszámban töltetik! Az embernek nemesb foglalkozásban töltött ideje [...] a statusra nézve korán sincs elveszve; s legkevésbé az által, ha a kath. egyház értelmében, a lélek fönségesb javainak megszerzésére, az értelem kimivelésére és szív nemesítésére fordittatik."[47] Nem tagadva a nyomor sokféle okát, a katolikus lap az alkoholizmus elleni harcban[48] jelölte ki a papságra váró feladatot: „Míg mások

41 Somogyi 1841, 260–264.
42 Sasfi 2013, 53.
43 Prímás pásztorlevele 1841, 241–243.
44 Száz 1841, 111.
45 Tauler és a juhász 1841, 13–14.
46 Pál gazda 1841, 28–29.
47 Szerkesztői jegyzet Csajághy 1847, 101.
48 „Az alkoholizmus a 19. század első felében jelent meg társadalmi problémaként, a pálinkaivás elterjedéséhez kapcsolódva. Egyes vidékeken, főleg a Felvidéken már népbetegségnek számított. A földesúr eladhatatlan gabonájának, krumplijának kiváló értékesítési lehetőséget teremtő szeszfőzés a 18. század

a burgonyavész-, innen eredt inség- és még mindig dühöngő epidemiának okait fürkészik, azalatt az egyházi rend – fönséges hivatását követve – egy alkalmat sem mulaszt el, az emberi-nemet minden módon, de leginkább az üdvhozó mérsékleti egyletek által segíteni" – írta Ondriszik János vágújhelyi plébános.[49] Deskó János, Lipcsepolyána (Lipcsemező) görögkatolikus parókusa ugyanezen az álláspontón volt („lelkészi és honpolgári kötelességöknek tartanák hiveiket minden aljasság és rossz-lét szennyéből kivetkőztetni, behozván a mérsékleti egyesületeket"), egyúttal drámai képet festett hívei helyzetéről: „már ha ki e vad regényességü, ásványokban dus, de az elemi-iskolákban olly szegény Marmaros megye hegyi pórnépének életképét figyelemmel visgálja, elborzad az itt olly nagy mértékben szemlélhető elaljasodás és rosszlét látásán; s az okát fürkésző szem csakhamar az inség s nyomor legfőbb eszközlőén, a pálinkán állapodik meg, melly ugy tetszik Marmaros szép bérczei közt ütötte föl legöldöklőbb táborát." A szerző kritikát fogalmazott meg az elmaradt fejlesztések miatt: „ki több ideig volt szemtanuja e hegyi pórnép pálinka következtében lett elszegényedésének, önkénytelenül is ellent kell mondania e század kikiáltott fölvilágosultságának, melly nem akar, vagy nem képes annyi szerencsétleneknek vezércsillagul szolgálni [...] Annyi századok sujták már nyomorral e népet, s annyi számtalan közbirtokosok a [takarék]magtárak fölállitásának példájával maig sem száriták le az éhező jobbágyok könyeit!" A nép felemelésének legfőbb akadályát mégis abban látta, hogy „a gyermek [...] iskolába jártatása után is megszégyenitendi mesterét: mivel az iskolából kikerülve hü fog maradni a részegségnek áldozó apjához, s öröklendi annak életképét, minden borzalmával".[50]

A korszak egyházi irodalma súlyt fektetett a család mint a társadalom és az egyház „alapsejtje" védelmére, s ezzel összefüggésben felfigyelt a leánynevelés jelentőségére. A nemzeti zsinat a hitre nevelés szempontjából tulajdonított jelentőséget a családi életnek, s ennek jegyében hangsúlyozta a serdülő leányok nevelésének fontosságát, hiszen ők a leendő édesanyák, akik saját családjukban fogják majd betölteni ezt a küldetést: „Ha a gyermekek a hit és erkölcs alapismereteit gyakran hallják édesanyjuk ajkáról, azokat kétségkívül mélyebben vésik szívükbe... Mert semmi sem édesebb, semmi sem kedvesebb nekik édesanyjuk szavánál és példájánál."[51] Az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* egyik írása ennél tovább ment, amikor – külföldi folyóiratokat szemlézve – amellett érvelt, hogy a haza a háznépek összessége, a rendezett családi életnek pedig társadalmi haszna van: „Szaporodhatnak ugyan a hazák idegen gyarmatok által is [...] de a tapasztalás a hazáknak céljaira nézve mindenkor [...] hasznosabbnak tanította a honi házasságok által tenyésztett népesedést." Azonban nem elegendő a lakosság számának növekedése, mert a családban „fejtődnek ki a polgári erkölcsök", vagyis a polgári erények, melyek által „a hazáknak állapottya is szükségképpen emelkedik". A család „kebelében zsendül

végétől olcsó pálinkával árasztotta el a falusi kocsmákat. Korszakunkban már a hatóságok is kénytelenek voltak vele foglalkozni, mert az alkoholizmus miatt érezhetően csökkent a katonai szolgálatra alkalmas legények száma. Az 1840-es években társadalmi mozgalom is indult az egészségügyi és morális veszélynek tekintett pálinkaivás visszaszorítására." Dobszay–Fónagy 2005, 61.

49 Ondriszik 1847, 319.

50 Deskó 1847, 258–260.

51 Fejérdy 2018, 500.

az egymásról való szíves gondoskodás, a minden iparkodásnak és szorgalmatosságnak leghathatósb ingere".[52]

A különböző társadalmi rétegek együttműködésének kívánalma a nőnevelés terén is jelentkezett, erre jó példa a bencés Fenix Farkas tankönyve, melyhez a szerző „erkölcsileg mulattató párbeszédeket" csatolt.[53] Az egyik kis történetben a kertész lánya, aki zöldséget, gyümölcsöt visz egy városi házhoz, így morfondírozik magában: „Csodálatos kisasszonyok ezek... nem vetnek, nem ültetnek, és oly tudálékosak. Meg nem foghatom, minden tudományjuk mellett mi reánk szorulnak, s ha mi nem termesztenénk, talán még zöldséget sem ennének." Ám miután a gazdálkodási ismereteket is tanuló városi lány kioktatja őt a kártevők elleni védekezésről, falusi beszélgetőtársa is be akar iratkozni az intézetbe...[54] Egy másik dialógusban a leendő gazdaasszonyok erre a konklúzióra jutnak: „Úgy van kedves barátném! Én úgy tekintem a parragi leányt, mint a vad fát, melybe ha jó gyümölcságat oltunk, jó gyümölcsöt fog teremni; úgy a tudatlan cselédet, ha mind isteni félelemre, mind egyéb szükséges munkára szépen tanítjuk, oktatjuk, bizonyára jó és hasznos cselédet formálunk belőle; célt pedig mégiscsak úgy érünk, ha tetteinkkel cselédeinknek mi is jó példát adunk."[55] A városi és a falusi leány párbeszédében a kisasszonynak azzal kell szembesülnie, hogy vidéken hiányos az iskoláztatás: „Te okos lány vagy, ugy-e jársz oskolába? Ott sok szépet, jót tanulsz? – Dehogy járok, nekünk a szőlőhegybeli lakóknak nincs oskolánk, a távol lévő faluban pedig télen a hideg, fagy, hó miatt nem is lehet elmenni. Nyáron pedig ott is megszünik az oskola." A vidékről jött látogatónak viszont előítéletei vannak a városi élettel kapcsolatban: „Te mindég oly jó, egészséges színben vagy, mind télen, mind nyáron, majd csak nem irigylem is már. – Ne csodálja kisasszony! Minket nem csíp ám meg oly könnyen a dér, mint a városiakat, mert mi nem vagyunk oly kényesek... Osztán én abban a véleményben is voltam, hogy városban nem jó lakni, mert azt tapasztaltam, ha a városi szolgálók haza kerülnek, olyan büszkék s kevélek, még anyjuknak sem engedelmeskednek, csak cifrálkodni szeretnek." A városi leány reflexióját a beszélgetésre lehet életvezetési tanácsként, de a vidéki élet – többféle háttérből (fiziokratizmus, szentimentalizmus) magyarázható – apológiájaként is olvasni: „Oh mely szerencsésnek tartom magamat, hogy ezzel a leánnyal beszédbe eredtem, mert én mindég úgy vélekedtem, miszerint mi városiak sokkal szerencsésebbek vagyunk, mint a falubeliek. Azonban most látom, hogy nem a gazdagság, nem a fényűzés, nem a kényelem szüli a boldog életet, hanem az egyszerű megelégedés; és ez leszen ezután életem vezércsillaga, tudniillik a reám mért sorsommal való megelégedés."[56]

A vizsgálat alá vont prédikációk, kollektív megnyilatkozások és publicisztikák visszatérő eleme a társadalom stabil és hatékony szervezettségének alátámasztása a corpus-elmélet segítségével, amely Szent Pálnak Krisztus testéről szóló tanítására megy vissza

52 A házasság filozofiai... 1821, 103–123.
53 Fenix 1850.
54 Uo. 145.
55 Uo. 130.
56 Uo. 189–191.

(1Kor 12, 12–27). Ez a bibliai hasonlat eredetileg az egyházkép megalapozására szolgált, ám a rendiség ideológusai átvitték a társadalom struktúrájának igazolására.[57] Az alsópapsággal szemben elvárás volt ennek a társadalomképnek a legitimálása, egyúttal a tridenti egyházfegyelem érvényre juttatása a nép körében.[58] A vidék rendjének fenntartása mellett a klérus részt vállalt a társadalom fejlesztéséből is. A papok tollából származó, s papokhoz, tanítókhoz szóló írásokban tetten érhető az együttműködési szándék a népnevelés hatékonyságának emelése és a népegészségügy javítása terén, amint a társadalmi rétegek kooperációjának előmozdítására, az előítéletek mérséklésére irányuló törekvés is.

Felhasznált irodalom

A házasság filozofiai s polgári tekintetben 1821, *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (1821) 2. 103–123.

A nép felvilágosításáról 1822, *Egyházi Értekezések és Tudósítások,* (3) 4. 57–80.

A posztjozefinizmus kora (1790–1848) 1997. In: Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc (szerk.): *Az egyházak Magyarországon. Szent Istvántól napjainkig*. Korona Kiadó, Budapest, 114–130.

Barta János 1973, *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 61–64.

Bárth Dániel 2019, Papok a 18. századi lokális közösségekben. Attitűd, mentalitás, világkép. In: Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11.) META Egyesület, Pécs, 197–210.

Bárth Dániel 2019, Papság és népi kultúra a 18–19. században. Tudománytörténeti kérdésfelvetések. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 27. Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 396–410.

Bárth János 2019, *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*. (Folcloristica Historica 1.) MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 177–179.

Csajághy Sándor 1847, Párvonalak a keresztény év- és életgyakorlatok között c. cikkéhez. *Religio és Nevelés,* (7) I. 101.

Deskó János 1847, Népnevelési ügy Marmarosból. *Religio és Nevelés,* (7) II. 258–260.

Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2005, A rendi társadalom utolsó évei. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. (Osiris tankönyvek) Osiris Kiadó, Budapest, 57–124.

Dobszay Tamás 2019, *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Országház Könyvkiadó, Budapest.

57 Dobszay 2019, 23–24.

58 Gárdonyi 2013, 43–52.

Dreitzel, Hans Peter 1962, *Elitebegriff und Sozialstruktur. Eine soziologische Begriffsanalyse*. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.

Fehér Katalin 2004, Egy reformkori katolikus hetilap, a Religio és Nevelés (1841–1849). *Magyar Könyvszemle,* (120) 1. 14–28.

Fejérdy András (összeáll.) 2018, *Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat története*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti Források 15.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 478–522.

Fenix Farkas 1850, *Magyar Gazdaasszony. Köznép és serdülő leánykák használatára*. Győr.

Fényes Elek 1842, *Magyarország statistikája*. I. kötet. Trattner-Károlyi, Pest.

Galán-Fazekas Ibolya 2018, Püspöki jelentések a bécsi udvarhoz 1804 és 1835 között. Fischer István egri érsek jelentésének közlésével. *Egyháztörténeti Szemle,* (19) 3. 52–65.

Galán-Fazekas Ibolya 2020, A szabolcsi főesperesség állapota Pyrker László vizitációs jelentése alapján. In: Horváth István (szerk.): *Emlékkönyv Pyrker János László és Szmrecsányi Lajos érsekek tiszteletére*. (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai 3.) Érseki Vagyonkezelő Központ, Eger, 59–71.

Gárdonyi Máté 2013, A plébánossal szemben támasztott követelmények a tridenti zsinat után. In: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 43–52.

Gőzsy Zoltán 2013, A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 53–84.

Gőzsy Zoltán [2021], A katolikus alsópapság a 19. század első felében. In: Csibi Norbert – Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. (megjelenés előtt)

Hermann Egyed – Eberhardt Béla 1942, *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 8.) Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 28–32.

Hermann Egyed 1947, *Kurbély György veszprémi püspök (1755–1821)*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 11.) Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 142–146.

Hermann Egyed 1973, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.) Aurora Könyvek, München, 375–421.

Horváth Konstantin 1937, *Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások" (az első magyar kat. teol. folyóirat) története (1820–1824)*. Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése (1819–1822). (A veszprémi egyházmegye múltjából 4.) Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém.

Katus László 1991, A magyar katolicizmus a XVIII–XIX. században (Jozefinizmus, liberalizmus és katolikus megújulás). In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *A katolikus egyház Magyarországon*. (Ecclesia Sancta 1.) Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest, 59–73.

Katus László 2007, A Szentszék és Magyarország 1700–1848 között. In: Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Ecclesia semper reformanda et renovanda. Katus László egyháztörténeti tanulmányai és cikkei*. (Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis IV.) Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 43–97.

Kökényesi Zsolt 2012, A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján. A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században. *Világtörténet,* (34) 1–2. 35–68.

Lukácsi Zoltán 2013, *Szószék és világosság*. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr.

Meszlényi Antal 1934, *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846)*. Stephaneum Nyomda R. T., Budapest, 55–445.

Mitterpacher, Ludwig 1773, *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse, welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adeligen Jugend beygebracht werden*. Joseph Kurzboeck, Wien.

Ondriszik János 1847, Mértékletességi ügy. *Religio és Nevelés,* (7) II. 319.

Pál gazda (Rába partján) 1841, *Religio és Nevelés,* (1) II. 28–29.

Prímás pásztorlevele a nevelésről 1841, *Religio és Nevelés,* (1) II. 241–243.

Sasfi Csaba 2013, *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. (Társadalomtörténeti Monográfiák 4.) Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 66–71.

Somogyi Károly 1841, Gondolatok a népnevelésről. *Religio és Nevelés,* (1) II. 260–264.

Száz János 1841, A nagykörüi iskola és a próbatét Heves vármegyében. *Religio és Nevelés,* (1) II. 111.

Tauler és a juhász 1841, *Religio és Nevelés,* (1) II. 13–14.

Hegedűs István

Jobbágyterhek és adózás Andrássy-birtokokon az úrbérrendezést követően[1]

A 18. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténet egyik kiemelt vitapontja a jobbágyterhekkel és adózással, a jobbágy gazdasági terhelésével és terheltségével kapcsolatos kérdéskör. A rendi társadalom utolsó évszázadának forrásait vizsgálva szembetűnő, hogy a történeti irodalom elmúlt 60-70 évének „megtanult parasztságképe" mintha korrekcióra szorulna.[2] A kontextus rendkívül árnyalt, elég ha az örökös és szabadmenetelű jobbágyokkal, azokra vonatkozó jogszolgáltatással, vagy akár a jelen tanulmány témáját is jelentő adókkal és terhekkel kapcsolatos, azokról értekező korai szintézisek, összefoglalók tételeit ütköztetjük[3] kurrens helytörténeti forrásközlések, tanulmányok[4] adataival, eredményeivel. Talán a legnagyobb probléma, hogy az 1950-es és 1960-as években keletkezett tanulmányok, monográfiák általánosító tételei mögött (a dekódolhatóan marxista téziseken túl) gyakran mindössze lokális vizsgálatokban feltárt források kerültek feldolgozásra.[5]

Tanulmányomban először az úrbérrendezés időszakát jobbágyterhek szempontjából vizsgáló fontosabb szakirodalmat elemzem, azok főbb eredményeit ismertetem.[6] Ezt követően két rövidebb esettanulmányon (korabeli források bemutatásán, regionális vagy szűkebb területet érintő elemzéseken) keresztül vizsgálom a gróf Andrássy család gömöri és tiszadobi birtokain élő jobbágyok terheit és földesúri adóztatását. Célom, hogy az úrbérrendezést közvetlenül megelőzően keletkezett urbáriumok, összeírások, az úrbérrendezés kapcsán létrejött tabellák adataiból, valamint a már publikált információk segítségével képet alkothassak a 18. századi jobbágynépesség gazdasági állapotának egy fontos aspektusáról.[7] Már itt lényegesnek tartom leszögezni, hogy nem célom általános megállapítások tétele, sokkal inkább szeretném felhívni a figyelmet a regio-

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomtörténeti munkacsoportjában készült.

2 Horváth 2008, 230.

3 Egy ilyen korai összegzésre példa a Spira György által szerkesztett 1952-es tanulmánykötet. Spira 1952.

4 Lásd például Tompa 2021.

5 Gondolok itt Szántó Imre később is idézett munkájára: Szántó 1954. Lásd még: Sarosácz 1988; Tóth 1992; Varga 1967.

6 Itt és most nincs lehetőség az erdélyi viszonyokkal foglalkozó kötetek és tanulmányok elemzésbe való beemelésére. Példaként lásd: Berlász 1958; Szendrey 1963; Szentgyörgyi 1962. Szintén nincs lehetőségem a jobbágyok adózásán túlmutató jogállás kérdéskörének vizsgálatára sem. Ehhez lásd Horváth 2009. A jobbágyi földbirtoklás és adózás főbb formáinak részletes elemzésére lásd: Varga 1967. és 1969.

7 Egy korábbi időszakra vonatkozó struktúravizsgálatot lásd: Kirilly–N. Kiss 1967.

nális különbözőségekre és azok vizsgálatának jelentőségére. Jelen elemzés egyik fő kérdése, hogy az úrbérrendezést megelőzően vagy épp annak következményeként terhelték-e jobban a jobbágyot.

Bár a földesurat illető, a jobbágyot terhelő adók sokkal összetettebbek, az ország egész területén három párhuzamosan alkalmazott alaptípust különböztethetünk meg: a pénzszolgáltatást (census), az ajándékot (munera) és a robotot (servicium).[8]

A témában megjelent szöveget elemezve két jellemzőbb vélemény emelhető ki. Egy részük egyértelműen a jobbágyság „agyonterhelése" mellett érvel, míg másik részük a jobbágyság terheinek árnyaltabb – akár régióspecifikus, akár földesúri viszonytól függő – vizsgálatának a fontosságára hívja fel a figyelmet. E vélemények között kifejezetten középutat képvisel a mindössze ténymegállapításokkal operáló Domanovszky György, a *Magyar Művelődéstörténet* második kötetének jobbágyélettel foglalkozó fejezetében: „Legnehezebben talán a robotot teljesítette a jobbágy. Nem azért, mert ez munkabírása súlyos megterhelését jelentette, hanem mert többnyire abban az időben kellett teljesítenie, amikor saját földjének megmunkálásával volt elfoglalva. [...] Ez a három főszolgáltatás sehol sem történt egyenlő mértékben és hol az egyik, hol a másik volt jelentősebb."[9] Hasonló álláspontot képviselt Szabó István is, aki 1940-ben megjelent parasztságtörténeti munkájában hangsúlyozta a lokális vizsgálatok eredményeinek összehasonlítását, valamint a jobbágyterhek régiós eloszlásának fontosságát, az örökös jobbágyság sorsának javulására irányuló tendenciákat.[10] A fentebb példaként hozott megállapítások mellett már 1945-öt megelőzően is inkább a jobbágyság túlzott terheit előtérbe helyező szövegeket olvashatunk. Szekfű Gyula szerint (Acsády Ignác 1908-as munkájában foglaltakhoz hasonlóan[11]) a „robottal elfoglalt jobbágy alig jutott saját földjei megműveléséhez, saját termése betakarításához s különösen az egyház számára járó termés hevert sokáig keresztekben a földeken, kitéve az időjárásnak".[12] Bakács István János, szinte szó szerint idézve Szekfűt úgy gondolta, hogy a „robot következtében alig volt a jobbágynak érkezése ahhoz, hogy földjét megművelhesse, de még ennek haszonélvezete után is fizetett kilencedet, amely nem ritkán a hetedig, sőt az ötödig emelkedett".[13] Bakács ezen túl kísérletet tett az emelkedő jobbágyterhek okainak elemzésére is. Részben Wellmann Imre gondolatmenetére támaszkodva megállapítja, sőt nagy ívekben fel is skicceli a jobbágyság 18. századi történetét, annak mozgatórugóit:

„A magyar jobbágyság történetében tehát az ősi patriarchialis kapcsolatot a földesúr és jobbágya közötti fokozatos elhidegülés váltotta fel. Az első rést a nagybirtokrendszer kifejlődése ütötte, amely elvonta a földesurat jobbágyai köréből s ispánokra bízta a birtokokat. Amint aztán a növekvő igények, a fejlődő városi élet, a fényűzés mind több pénzt követeltek, az urbariumban leszögezett szolgáltatásokon túlmenő követelményeket támasztottak a jobbágysággal szemben, amelyet végül is az államhata-

8 *Magyar Művelődéstörténet* [1939–1942], 27.
9 Uo.
10 Horváth 2008, 231.
11 Acsády 1908.
12 Szekfű 1935, 479.
13 Bakács 1936, 287.

lomnak kell védelmébe vennie. Ez a magyar jobbágyság rögös útja, ezt kellett megjárnia a XVIII. század folyamán."[14]

A jobbágyterhek fokozatos, ám véleménye szerint sem egyöntetű növekedését tehát a földesúri életviszonyok és életmód megváltozásában látta, Mária Terézia úrbérrendezését pedig egyértelmű enyhítésként értelmezte ebben a viszonyban. A korábbi szövegeiben olvasható árnyaltságtól elemelkedve, az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetében már egyértelműen fogalmaz: „Az eredmény: a népnek robottal való soha nem látott agyonterhelése. Az ország nyugati és északi vidékein messze túllépik azt a mértéket, amit az 1514-i kegyetlen törvény megtorlásképp szabott a fellázadó jobbágyokra."[15] Hasonló véleményre jutott Szántó Imre is a keszthelyi Festetics-uradalom 18. századi forrásainak vizsgálatakor. Könyvében a jobbágyterhek kapcsán több helyen is a „földesúri kizsákmányolás nagyarányú megnövekedése és a parasztság kisajátítása"-ról, a „dolgozó tömegek szörnyű és embertelen kisajátításáról" értekezik.[16] Fentiekre rímelve, de sokkal árnyaltabban, a jobbágyvallomások szövegeinek módszeres újraolvasása nyomán jellemezte bevezetőjében Schneider Miklós Nógrád megye 18. század végi jobbágyterheinek mértékét is: „Világosan kirajzolódik előttünk az egyik legsúlyosabb tehernek, a robotnak a jellegzetessége. Látjuk, hogy a földesúr nem csak a rendes, megszokott mezőgazdasági munkák (szántás, vetés, aratás, behordás, szőlőművelés, szüretelés, komlószedés, stb.) végzésébe vonta be jobbágyait, de rendkívül nagy mértékben igénybe vette fuvarozások céljára..."[17]

Noha a sokszor torz, aránytalan képeket már a rendszerváltást követő szövegeiben megcáfolta Benda Gyula, Horváth Zita szerint továbbra is a Wellmann által felvázolt 18. századi parasztságkép terjedt el.[18] Benda idézett munkájában mindezeken túl a régióspecifikus összehasonlító források hiányát rótta fel Wellmann Imre szövegeinek.

Kereskényi Miklós a gyulai uradalom viszonyaival foglalkozó írásaiban[19] mutatott rá az újszerzeményeken gazdálkodó birtokosok adóztatására. Kutatásai szerint a majorságok bővülése magával hozta az adók emelkedését is. Ellentétben az ország török dúlás által kevésbé érintett területeivel, a jobbágyok Békésben inkább pénzjáradékkal adóztak. A Harruckern-uradalom kígyósi állattartó majorságában sem alkalmaztak robotot.[20]

Ha összevetjük néhány megye úrbérrendezés előtti adóinak mennyiségét azzal, amit az egységes urbárium előírt, azt láthatjuk, hogy a legtöbb helyen kevesebbet adóztak korábban, vagy lényegesen nem haladta meg az adó mértéke az 1767. évi urbáriumban foglaltakat. Horváth Zita kutatási eredményeivel összhangban, kevés helyen olvashatjuk a paraszti vallomásokban, hogy a jobbágyok emelkedő terhekről panaszkodnak.[21]

14 Bakács 1936, 298.
15 Wellmann 1955, 577.
16 Szántó 1954, 7.
17 Schneider 1971, 5.
18 Horváth 2008, 232.
19 Kereskényi 2017, 292.
20 Uo. 307. Ezt erősíti meg a gyulai uradalomról szóló monográfiájában is: Kereskényi 2015, 21.
21 Horváth 2009.

Ebben az esetben nincs okunk feltételezni, hogy a vallomást tevő jobbágyok valamilyen szempontból elhallgatták volna elviselhetetlen terheiket.

Korábban már jeleztem, hogy a jobbágyi vallomásokban adózásra utaló jellegzetességek, bár nem állnak jelen munka fókuszában (erre terjedelmi okok miatt sincs lehetőség), mégis fontosnak tartom néhány tanulmány ezzel kapcsolatos főbb megállapításait is bemutatni.[22]

Lukács Zsófia már a Domanovszky-sorozat tizenharmadik kötetében kiemelten foglalkozott a jobbágyvallomások regionális vizsgálatával. Véleménye szerint a magyar jobbágyság általános helyzete a 18. század első felében kedvezőbb volt, mint a kelet- és közép-európai régióban máshol. Ezt a hódoltsági területen élők szabadabb viszonyaival, a majorsági gazdálkodás későbbi elterjedésével magyarázza.[23] Ezen tézist az elmúlt 30 évben azóta többen is árnyalták.[24] Rátérve a korábban már vizsgált megyék viszonyaira, a következő megállapítások azonosíthatóak jobbágyterhek tekintetében. Pest megyében lényeges a különbség a szerződéses és urbarialista csoportok között. Míg előbbi csoport felének semmi vagy csekély, addig utóbbinak sok, részben meg nem szabott robotja volt.[25] Sopronban a kilenced teljes hiánya volt jellemző, noha már jelek mutatkoztak a szerződéses és úrbéres községek közötti különbségek csökkenésére.[26] A kilencedadás hiánya jellemezte Zala megyét is Horváth Zita kutatásai szerint.[27] Szatmárban a 3 kiváltságos mezővároson kívüli községek többsége pénzt fizetett, kisebb mértékben robotolt. A megyében jelentős számban voltak szokás szerint szolgáló községek, melyek között szabadmenetelűek és taksások fordultak elő gyakrabban.[28] Abaújban a gyér multietnikus lakosság általában szegény volt, az urbárium szerint a legnépesebb csoport a szolgálóké volt. A szokás szerint szolgálók között többségében nagy robotteher volt tapasztalható a vallomások szerint.[29] Torna megyében a szerződésesek száma csekély, viszonyai Abaújhoz hasonlóak, viszont jelentősebb a szerződés nélküli szabadmenetelű, a robottól részben vagy egészben mentesültek aránya.[30] Ezen adatokat erősítette meg Torna vonatkozásában Pozsgai Péter is, kiegészítve azzal, hogy többségében a nagybirtokosok tették szabadossá jobbágyaikat.[31] Ebből következik másik tanulmányának egyik fontos megállapítása is, miszerint az egy- vagy néhány falvas földbirtokos aránytalanul nagyobb mértékben vette igénybe jobbágya munkaerejét, mint az uradalmak.[32] Fentiekhez hasonló tapasztalható a 18. század során is sok tulajdonos-

22 Erre a kérdésre vonatkozóan lásd Lukács 1937, Horváth 2009.
23 Lukács 1937, 11.
24 Horváth 2009, 1074.
25 Lukács 1937, 46.
26 Uo. 53.
27 Horváth 2009, 1090.
28 Lukács 1937. 64.
29 Uo. 74.
30 Uo. 77. Ezt a tényt erősítette meg Horváth 2009, 1090.
31 Pozsgai 2009, 127. Torna vonatkozásában ezt erősítette meg egy másik tanulmányában is: Pozsgai 2008.
32 Pozsgai 2008, 483.

váltást megért észak-zempléni homonnai uradalomban.[33] A Kaposi Zoltán által vizsgált Somogy megyei vrászlói uradalom egyazon időszakában a robot volt a jobbágyságot sújtó legnagyobb teher.[34]

Horváth Zita nagyobb lélegzetű tanulmányába[35] beépítette Lukács Zsófia korábban jelzett eredményeit is, de más megyéket is vizsgált. Baranya megyében alacsony számú szabadköltöző elemet (a korábbi tézisekkel ellentétben, miszerint a hódoltsági területen kedvezőbben alakult a jobbágyok helyzete, így jogállása is), Tolnában változatos viszonyokat, alacsony örökös jobbágyi sorban levő településszámot talált.[36] Ettől jelentősen eltértek a Pécs környéki bosnyákok terhei, ami össze sem volt hasonlítható a fentebb jelzett tónusokkal. Az uradalom az urbárium ellenére az év végén a le nem dolgozott robotot nem törölte el, hanem azt átvitték a következő esztendőre és a jobbágyaikkal ledolgoztatták.[37] Borsod megyei forrásokon nyugvó kutatásai magas szabadmenetelű elemet, az úrbérrendezésnél általánosan alacsonyabb szolgáltatásokat, valamint viszonylag kevés jobbágypanaszt azonosítottak.[38] Papp Klára részletes és kidolgozott Bihar megyei kutatásai rávilágítottak, hogy az úrbérrendezést megelőzően már folyamatosan növekedő robot- és járadékteher jellemezte a világi és egyházi uradalmakat is. Mária Terézia rendezési kísérlete tulajdonképpen ebbe a folyamatba illeszkedhetett.[39]

Jobbágyterhek a gömöri Andrássy-birtokokon

Ennél a mikrovizsgálatnál a különféle, szűkebbnek tekinthető időhatárokon belül fellelhető források összevetésének a fontosságát szeretném kiemelni. Célom, hogy a vizsgált Andrássy-birtokokhoz kapcsolható adatokat, az azokból azonosítható tendenciákat a regionális szakirodalmi elemzésekkel és következtetéseivel hasonlítsam össze. Úgy vélem, hogy hasonló adatgyűjtések és rövidebb esettanulmányok elvégzése nélkül nem alkothatunk időtálló és kellően árnyalt összegzéseket még egy földrajzilag szűkebb régió tekintetében sem. Ezen rendkívül időigényes, de annál lényegesebb feladatok elvégzése nélkül csak a korábban megjelent szintézisek summázata kerül újra és újra megírásra, továbbörökítve elődeink sok esetben általánosító és egyhangú történeti vidékképét.

A történeti Gömörrel foglalkozó gazdaságtörténeti, parasztságtörténeti tanulmányok szerzői már a kezdetektől komoly forrásbázist forgattak át kutatásaik során.

33 Barta 2008, 50.

34 Kaposi 2000, 218.

35 A tanulmány hátránya, hogy nincsenek a viszonyokat valamiféle azonos mátrixban bemutató táblázatok.

36 Horváth 2009, 1081–1082.

37 Sarosácz 1988, 380. A tanulmányból sajnos nem derül ki, hogy pontosan milyen uradalom népességét vizsgálta a szerző. Általánosságban, baranyai uradalomról ír a szövegében. Hozzá kell tennem, hogy saját tiszadobi kutatásaim során is a későbbi ledolgoztatásra utaló bejegyzéseket azonosítottam az 1820-as évek robotjegyzőkönyveiben.

38 Horváth 2009, 1090.

39 Papp 2005, 251.

Horváth Zita 231 gömöri településből 129 paraszti vallomást elemzett egy közelmúltban megjelent tanulmányában.[40] Horváth véleménye szerint az úrbérrendezés idejére kiegyenlítődés ment végbe az úrbéri terhek tekintetében, jelentős különbségek, jogállástól függetlenül nem fedezhetőek fel, különösebb jobbágypanaszokat sem találni a vallomásokban. Tény azonban, hogy a jobbágyi terhek Gömörben is az urbárium bevezetését követően emelkedtek.[41] A vizsgálatban szereplő települések között 8 szabadmenetelű, 91 örökös jobbágyok által, 28 pedig vegyes jogállásúak által volt lakott. Általánosan kijelenthető, hogy a rendezést megelőzően szokás szerint adóztak, készpénzben, kevés robottal tartoztak földesuruknak. A kilencedet jellemzően pénzben váltották meg (melynek forrása a gyakori napszámosmunka, piacolás volt). Jobbágykontraktusra mindössze egy példát talált a szerző.

Ila Bálint az 1930-as évek végén publikálta adatgazdag munkáját a gömöri jobbágyság 17–18. századi viszonyairól, melyben történeti földrajzi, etnográfiai és gazdaságtörténeti szempontból vizsgálta a régió társadalmát.[42] Már ekkor kijelentette, hogy a „jobbágyság összefoglaló története kielégítően csak azután lesz megírható, ha az előbb helyzetképekben feldolgoztatik".[43] Külön fejezetben foglalkozott a térség jobbágyainak kötelezettségeivel és terheivel. Általában a felvidéki megyékre, így Gömörre is igaz, hogy nagy tehertöbbletet jelentett a földek trágyázásának szükségessége, a majorságban ezt is a jobbágyok látták el lényeges robottöbblet formájában. Kilencedet elsősorban a déli magyar falvak fizettek és a nagyobb határú tót falvak.[44]

Az Andrássy-birtokokra vonatkozó úrbérrendezés kori források adatainak elemzését megelőzően szükségesnek érzem röviden bemutatni a család birtokainak 17–18. századi történetét. Az Andrássy nemzetség Erdélyből származik. A család ősét, Andrássy Pétert 1575-ben, az elhunyt János Zsigmond utódlásáért folyó harc középpontjában találjuk a kerelőszentpáli ütközetben, ahol az utódnak tekintett Bekessy (Békési) Gáspár seregét erősítette az ellenfél Báthory István ellenében. A számára vesztes csata után, vagyont és méltóságot vesztve kényszerült elhagyni Erdélyt. Ezt követően a Habsburg-udvarhoz fordult kérvénnyel, melynek eredményeként kapta meg a felső-magyarországi Krasznahorka várának kapitányi pozícióját. Több évtizednyi szívós harc után, az örökös tulajdonjogot csak Péter unokájának, II. Mátyásnak sikerült elérnie 1642-ben, amikor is december 22-én III. Ferdinánd császár és király adománylevélben biztosította a családot az örökös tulajdonjogra. A birtokhoz több község és gazdaság tartozott Gömörben, többek között Betlér, Jólész, (Krasznahorka)Hosszúrét, Dernő és Hárskút is. Az egykor a Bebekek által épített krasznahorkai várat szintén Mátyás építette át és bővíttette ki. Monoky Annával történt házasságát követően nagy terjedelmű zempléni

40 Horváth 2015, 158.

41 Az egységes urbárium bevezetése egy elméleti keretet alkotott a jobbágyság terheinek átláthatóbbá és egységesebbé tétele érdekében, annak alkalmazására azonban, mind a rendezést követően közvetlenül, mind néhány évtizeddel később rendkívül változatos példákra lelhetünk egy-egy mélyfúrás nyomán.

42 Kutatásai forrásbázisának az Országos Levéltár Urbaria et Conscriptiones gyűjteményét választotta. Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E156. állaga.

43 Ila 1938, 5.

44 Ila 1938, 27.

(Monok, Lazony) és szabolcsi (Tiszadob) birtokokat szerzett családja számára.[45] 1695-ben, már tíz fiútestvér lévén a családban, szükségszerűségből döntöttek a családi vagyon szétosztásáról. Krasznahorka várát nem osztották fel, a költségeit közösen fedezték a testvérek. A következő évszázadban több vagyonosztás is történt a családban, mely a birtokok sorsát is befolyásolta. A 18. században a család már két ágon folytatta vagyongyarapító tevékenységét. Az idősebb vagy betléri ág 1779. december 17-én,[46] az ifjabb vagy monoki ág 1766. szeptember 17-én nyert grófi méltóságot.[47]

Csetneki uradalma példáján a család már a 17. század végén áttérhetett az egyetemleges adóra, emellett két helységükben maradt meg a robot és terményadó. 1742-ben heti 3 napot kellett volna szolgálniuk.[48] Andrássy Károly és István 1768-ban egy dernői családi tanácson döntöttek birtokaik újbóli megosztásáról, melyről a szomolnoki bányakamara fiskálisának két példányban készült, 1775-ös irata tudósít.[49] Az osztozkodás alapján Andrássy Károlyt, mint Istvánnak egyetlen utódját, megillették Alsó Sajó és Henczkó birtokok, 15 lakos Dobsina oppidumból és Oláhpatak birtoknak a fele. Ezenfelül Péter, Pál és Mátyás testvére elhalálozása folytán Krasznahorkavárallya, Pacha, Jólész és Uhorna birtokoknak a fele, Oláh Patak birtokból a negyedrész, Nagy- és Kisveszverés birtokoknak a fele, azonkívül Andrássy Mátyásnak csetneki részéből a fél, és magának Krasznahorka várának a fele, Betlér birtoknak is a fele, mint amely szintén Krasznahorkának egyik tartozéka. Andrássy István grófhoz a felosztás nyomán Dernő, Kovácsi, Hárskút, Hoszúrét és Gócs birtokok, valamint Péter, Pál és Mátyás elhalálozása nyomán Károlyhoz hasonlóan Krasznahorkavárallya, Pacha, Jólész és Uhorna birtokoknak a fele.

Az úrbérrendezés előtt 1768-ban történt hivatalos összeírás és becslés észrevételezi a birtokos felé a kihasználatlanul maradt robotot (nem lévén nagy allódiumok, Andrássy Károly nem tudja kihasználni), és ezért ajánlja, hogy a heti robot 3 nappal számítva, évenként fizetendő állandó pénzösszegben állapítsák azt meg. Egész telkes igás paraszt számára váltság címén évi 16 forintot, azaz minden robotnapért 10 dénárt javasoltak. Ila Bálint munkájából ismerjük, hogy Berzétén, az uradalom szomszédságában, 1571-ben ugyancsak 10 dénárra becsültek egynapi igás robotot, tehát a robot becsértéke a gyakorlatban két évszázadon keresztül nem változott.[50] Ez ellen egyébként az okirat tanúsága szerint is nyilatkoztak a jobbágyok, miszerint ennyit sosem robotoltak, sőt a földek terméketlensége miatt nem is lett volna lehetőségük ezt teljesíteni. A birtokos mindemellett a szállításért (ami az uradalom sajátossága miatt vas és szén volt főleg) napszámot is fizetett a jobbágyainak, ahogy azt megjegyzi, „in finem conservationis

45 György 2003, 16.

46 Gudenus [1990], 46–51.

47 Mihályfalusi 1909, 49.

48 Ila 1938, 66.

49 MNL OL E 156 a. Fasc. 189. No. 005. Az osztozkodást követően készült el az uradalmak urbáriuma 1768. júniusában, mely két megegyező példányban is megtalálható az U et C gyűjteményben, MNL OL E 156 a. Fasc. 91. No. 054., MNL OL E 156 a. Fasc. 111. No. 047. jelzet alatt, valamint előbbiek kivonata, MNL OL E 156 a. Fasc. 142. No. 038. jelzet alatt.

50 Ila 1938, 66.

colonorum!", tehát a jobbágyság megőrzése érdekében.[51] A legtöbb úrbéres településen már ekkor is pénzben váltották meg szolgáltatásaik nagy részét.

A kamarai összeírás részletes főiratában még aprólékosabb információkat szerezhetünk az uradalom addigi működéséről.[52] A betléri birtokon a majorság jobbágyai állataikkal heti 3 napot, míg állatok nélkül egész héten át dolgoztak. Az úgynevezett „inquilini curiales" („kuriális zsellér") réteg évi 12 nap robottal tartozott. Kisveszverés és Nagyveszverés település mind a robotot, mind a kilencedet, illetve a bérleteket és réthasználatot egy összegben váltotta meg.

Ahogy azt fentebb is megjegyeztük, a források tanúsága szerint Andrássy Károly krasznahorkai uradalmában a jobbágyterhek a 17. századhoz viszonyítva szinte semmit nem emelkedtek az úrbérrendezés időszakáig. Ehhez jelentősen hozzájárult az, hogy az Andrássyak birtoklása folyamatos volt, zálogbirtoklás a krasznahorkai uradalomban nem következett be.

Robotterhek az Andrássyak tiszadobi birtokán

A Lőcsei Állami Levéltár Andrássy-Betlér fondjában fellelhető, 1826–1827. évekre vonatkozó tiszadobi robotjegyzőkönyv[53] kiváló forrás az úrbérrendezés és a jobbágyfelszabadítás közötti időszakhoz. Mint kontrollforrás, az úrbérrendezés tabelláit, valamint az 1828-as összeírás adatait is felhasználva azonosíthatjuk a népességmozgás és a birtokaprózódás momentumait.

Az úrbérrendezés legismertebb forrása maga az urbárium, amelyet a vármegyére nyomtatott változatban küldtek, azt az adott helységre jellemző adatokkal mindössze ki kellett tölteni. A dokumentum először a jobbágyi adózás alapját jelentő jobbágytelket, a szántó és rét nagyságát határozta meg. Itt találhatók az adatok arról, hogy hány kézi vagy igás robotnapot kell egy évben végezni a jobbágyoknak. Az országos norma szerinti robot (heti egy nap igás vagy két nap gyalogrobot) napkeltétől napnyugtáig tartott, a robotra való menetel és visszajövetel beleszámított a robot idejébe.[54]

Tiszadobon az első Andrássy, Károly, a rendelkezésre álló források szerint 1741-ben jelent meg a településen mint birtokos. Ekkor a község lakossága 250 fő, közülük 12 nemes, 43 nem nemes származású családfő. A 18. század második felében a lélekszám 250 és 360 között ingadozott. 1817-től a település országos vásártartási joggal rendelkező mezővárossá vált. Ez adhatta meg aztán a lökést a 19. századi gazdasági és társadalmi

51 MNL OL E 156 a. Fasc. 91. No. 054. 33.

52 MNL OL E 156 a. Fasc. 111. No. 047.

53 Štátny archív Levoča, fond Andrássy-Betliar, Kr. Tiszadob 1721–1881. A Tisza Dobi Robothoz Jegyző Könyv 1826/27 Esztendő. Az Andrássy család betléri ágának levéltára jelenleg nem kutatható, az iratanyag jórészt feldolgozatlan. Külső alapítványi támogatással jelenleg is zajlik az iratanyag feltárása, jegyzékek készítése, valamint digitalizálása.

54 Horváth 2001, 13.

fejlődésnek. Ennek nyomán a lakosságszám folyamatosan emelkedett, 1800-ban 1283 fő, 1851-ben pedig már 2446 fő élt a településen.[55]

Tiszadobon egy egész jobbágytelekhez 28 hold szántó, valamint 10 kaszálóra való rét tartozott, évi kétszeri kaszálással. A jobbágyok Szent Mihály napjától karácsonyig árulhattak bort. A bormérés joga egyébiránt akkor illette meg a jobbágyokat karácsonyig, ha nem volt szőlőjük. Minden egész telkes jobbágy köteles volt az egységesítés alapján heti egy nap robotot adni. Ez Tiszadobon általános robot idején két marhával, saját szekérrel vagy szántás idején négy marhával és saját boronával, ekével történt. A tabellák tanúsága szerint a féltelkes jobbágy 26 nap igás, 52 nap gyalogrobottal szolgált. Abban az esetben, ha valaki nem tudott négy marhát kiállítani, összefogva mással kétnapi munkával helyettesítette azt. Kiemelt időszakban (tehát aratáskor, kaszáláskor, szüretkor) a földesúr dupla robotot is kérhetett.[56]

Különösen érdekes adatokat tartalmaznak Tiszadob esetében az úrbéri tabellák is, amelyek rögzítették a helységre jellemző adatokat. Feltüntették az adott helységben birtokos földesúr nevét, (örökös vagy szabadmenetelű) telkes jobbágyainak, valamint a házas és házatlan zselléreinek nevét. A telkes jobbágyoknál megadták a telek nagyságát. A robot mennyiségét szintén a telek nagyságához mérten adták meg. Ebben az időben két birtokos, Andrássy Károly és Andrássy István volt a településen. Míg előbbihez nyolc örökös jobbágy és két örökös zsellér, addig utóbbihoz két örökös jobbágy és négy örökös zsellér tartozott. A mezőváros (oppidum) többi családfője, bár Andrássy joghatósága alatt, de szabad menetelű jobbágynak (50 fő) és zsellérnek (34 fő) számított, a településen élt hét házatlan zsellér családfő is. Ezek az adatok kiemelkedően magas szabad menetelű arányról tudósítanak, több mint 80%-ról, miközben Horváth Zita, Varga János nyomán mindössze 30–40%-ról, Zala megyében 50%-ot meghaladó arányról ír. Az úrbéri tabella alapján megállapíthatjuk, hogy 1774-ben a település 30 egész jobbágytelekkel, az ehhez tartozó összesen 855 hold szántóval, 360 vágó réttel rendelkezett. Az Andrássyak ezen úrbéres föld lakossága után összesen 1500 igás, továbbá 3924 kézi robotnappal számolhattak a település 100 forintnyi árendája mellett.

További, a lokális jellegzetességet kidomborító információkat nyerhetünk az 1772. szeptember 11-én keletkezett, kilenc kérdőpontra adott paraszti vallomások szövegének vizsgálatával.[57] Ebből kiderül, hogy a tiszadobi jobbágyok szokás szerint adóztak az úrbérrendezést megelőzően. A település akkori két birtokosa, Andrássy Károly és István között a település nem volt felosztva, ezért a robotot sem határozták meg egymás között. Kilencedet mindössze 20 éve adtak, valamint más egyéb adózást 200 magyar forinttal váltott meg a faluközösség. A bevallás szerint 16 örökös jobbágy kivételével a többiek szabadmenetelűek voltak. Ez némileg ellentmond a tabellák adatainak, ahol 10

55 Bugya 2006, 7–8.

56 https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/szabolcs-tiszadob. Eredeti irat jelzete: MNL SzSzB-ML IV. A. 1. g. 1362. kötet – Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Tisza Dóbb helységnek urbarioma 1774. Átiratban megtalálható még: Štátny archív Levoča, fond Andrássy – Betliar. Kr. Tiszadob 1721–1881. 1772. szeptember 11. Investigatio ad novem Puncta Urbarialia.

57 A vallomások szó szerinti közlését adja: Takács 1987, 64–68.

örökös jobbágyot jegyeztek fel. A közösség így láthatóan a zselléri minőségben szolgálókat is jobbágyként tartotta számon. A vallomások szerint korábban robotot néha-néha teljesítettek a jobbágyok, de főként pénzben váltották meg terheiket. Saját bevételeik egyrészt a hegyaljai napszámokból, másrészt a jól jövedelmező dohány- és dinnyetermesztésből lehettek.

Rendkívül adatgazdag az a robotjegyzőkönyv, amelybe 1826-ban és 1827-ben jegyezte fel az uradalom tisztje személyenként vezetve az adott évben teljesített robotszolgáltatások számát és a végzett munkát. Társadalomtörténeti forrásértéke mellett a kor gazdálkodásával kapcsolatosan is kiváló információkat találunk, nem beszélve az etimológiai, agrárgazdálkodási, sőt éghajlat- vagy meteorológia-történeti adalékokról. A teljes jegyzőkönyv több mint 370, betűrendbe rendezett jobbágy nevét, telkes állapotát, robotteljesítményét tartalmazza (külön vezetve, hogy igás vagy gyalogrobot-e), havonkénti és naponkénti bontásban. Mivel robotjegyzőkönyvről először egy 1827-es tiszti instrukcióban[58] találunk utalást, ezelőtt nagy valószínűséggel nem készültek hasonló részletességű feljegyzések.

Ha csak egy példát emelnénk ki, akkor a 21. oldalon találjuk Kovács Andrást, aki féltelkes jobbágy és 15 napi igás, valamint 11 napi gyalogrobotot teljesített a földesurának 1826-ban, míg 1827-ben 21 napot robotolt marhával, 10 és fél napot pedig gyalogosan. Január 2-án már a sertésakolnál dolgozott egy napot, majd ezt követően csak március közepén tért vissza sövényt vágni (feltehetően újabb irtásföldön dolgozott). Áprilissal megkezdődtek a mezei és kerti zöldmunkák, április 1-én szántott, 8-án „nyesett a szőlőben" (szőlőt metszett), majd 26-án téglát hordott. Május hónapban egy napot szántásra hívták, ezt követően júniusban 2 napot kapált. Júliusban, az aratás előtt, 6-án trágyát hordott, majd 13-án, 17-én és 19-én már az aratással foglalkozott. Augusztus 3-án zabaratás, majd többnapi fuvarozás következett (répa, zab). Szeptember végén kétnapi szántást végzett. A novemberi munkák között találunk ágbehordást (feltehetően tűzifa-behordást), 25-én a juhakol környékén dolgozott. December 8-án és 15-én a majorban és a veremnél (feltehetően a zöldségveremnél) végezte munkáját. 1827-ben szinte kizárólag fuvarozási feladatokat látott el (trágya, tégla fuvarozását).[59]

Tiszadob település 1774. január 24-én hitelesített urbáriuma 60 féltelkes jobbágyot írt össze, míg 1826/1827-re ez a szám (ahogy azt fentebb is láthattuk) 370-re emelkedett. Az 1828-as országos adóösszeírás 181 családfőt (342 családtaggal) írt összse.[60] Egyelőre kérdéses, hogy a robotjegyzőkönyvben is jelzett jobbágyszám milyen összefüggést mutat az 1828-as összeírás lélekszámával. Jelen vizsgálatban (reprezentatív mintaként kiemelve), a robotjegyzőkönyv mintegy 37 féltelkes és 40 negyedtelkes jobbágyának robotszolgáltatását vizsgáltam *(1. táblázat).*

58 Štátny archív Levoča, fond Andrássy – Betliar, Kr. Tiszadob 1721–1881. 130.

59 Štátny archív Levoča, fond Andrássy – Betliar, Kr. Tiszadob 1721–1881. A Tisza Dobi Robothoz Jegyző Könyv 1826/27 Esztendő. 21.

60 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) N 26 Conscriptio Regnicolaris Loci. Dob 1828. 30. csomó, fol. 1–22.

1. táblázat
Robotnapok száma (db)

		Maximum	Minimum
Igás	Féltelkes	30	8
	Negyedtelkes	13	2
Gyalog	Féltelkes	27	8
	Negyedtelkes	18,5	2

A robotnapok maximum- és minimumadataiból láthatjuk, hogy féltelkes jobbágy esetében szinte azonosak voltak ezek a számok mind az igás, mind a gyalogrobot esetében. A várt arányokat inkább a negyedtelkesek számai igazolták, ahol alacsonyabb (bár mindössze 30%-kal) igásrobot-számot találtunk, szemben a gyalogrobot maximumadataival.

2. táblázat
Átlagos robotnapok száma (db)

		1826. év	1827. év	1826/1827. év átlaga
Igás	Féltelkes	12,48	19,83	16,16216
	Negyedtelkes	6,03	7,43	6,7375
Gyalog	Féltelkes	19,40	17,35	18,37838
	Negyedtelkes	10,78	10,08	10,4375

A féltelkes jobbágyok átlagos robotnapjainak számát tekintve feltűnő az igás napok és gyalognapok számának aránytalansága mindkét esztendőben *(2. táblázat)*. Míg 1826-ban az igás robot 65%-a gyalogrobotnak, addig 1827-ben már annak 114%-át regisztráltuk. Az aránytalanság a két év összesített átlagát tekintve sem változik. Kiegyenlítettebbnek tűnnek a számok, ha megfigyeljük a negyedtelkesek átlagos robotnapjainak számát. Az arányok mindkét évben azonos nagyságrendűek, melyek az összesített adatoknál is megmutatkoznak. A gyalogrobot átlagos száma 154%-a az igás robotnak.

A vizsgált robotnapok száma (minden telkes kategóriában együttvéve) mindkét évre vonatkoztatott átlaga igás robot esetében 11,44 nap, míg gyalogrobot esetében 13,42 nap volt. Ez rendkívül alacsonyt eltérés mutat az elviekben várt, gyalogrobot átlagra eső kétszeres értékhez képest.

A jegyzőkönyv eddig elvégzett elemzéséből, a végzett munkák típusából azt láthatjuk (bár nem célom általánosítani), hogy a földesúr számára nem minden esetben volt kulcsfontosságú a robotidő maximális kihasználása, sőt a komolyabb szakértelmet igénylő munkákat már ekkor is bérmunkával helyettesíthette.[61] Mindinkább szembetűnő ez, ha felidézzük az 1774-es tiszadobi urbárium idején kötelező napok számát,

61 Ezt megerősítik a szép számban megjelenő konvenciós jegyzékek is.

melyek féltelkes jobbágynak évente 26 napi marhával, valamint 52 napi gyalog végzett robotot írtak elő. Emlékezzünk a rendezést megelőző vallomásra, mely szerint robotot néha-néha teljesítettek a jobbágyok.

A robotjegyzőkönyv adataiból a későbbi kutatások során érdemes lehet vizsgálni, hogy milyen időszakokban terhelték a jobbágyokat, milyen típusú munkákat (akár néprajzi szempontból) végeztek a falu lakosai.

Összegzés

A fenti elemzés eredményeként érdemes más régióban is megvizsgálni a jelzett tendenciákat, mivel ezen adatok nyomán erősen kérdéses az úrbérrendezés szakirodalomban eddig feltárt és bemutatott hatása. A közelmúlt kutatásainak összegzése nyomán megállapítható, hogy az úrbérrendezés általánosan rosszabb feltételeket teremtett a jobbágyterhek tekintetében, mint azt megelőzően Mindezek mellett azonban azt is fontos kiemelni, hogy az urbárium regionális, lokális hatása, pontos alkalmazása is rendkívül különböző lehetett az azt követő évtizedekben.

A történeti Magyarország társadalmának döntő többsége a 19. században is – sőt egészen a 20. század közepéig – az agrárnépesség volt. A termőföld birtoklástörténetében igen fontos korszakhatár volt a Mária Terézia-féle 1767-es úrbéri rendelkezés, mely a 16. század eleje óta érvényes Werbőczy-féle Hármaskönyvet (Tripartitum) követően először szabályozta újra a termőföld birtoklásának és adózásának mikéntjét. Ezt követően már jogilag is elkülönült az adófizetésre kötelezett jobbágytelek (úrbéres föld) és az adómentes nemesi major (allódium). Az 1848-as márciusi forradalom és annak vívmányai ezeket az úrbéri kapcsolatokat is megszüntették (a robotszolgáltatással és az ősiséggel együtt), ami a telkes jobbágyságon kívül az addig házhely nélkül élő földnélküliek saját tulajdonhoz juttatását is eredményezte. Ennek következményeként az egyes birtokok – földrajzi és egyéb helyzetüktől függően – egymástól eltérő módon folytatták gazdálkodásukat és életüket.

Források

Slovenský národný archív Štátny archív Levoča (SNA SAL)

Fond Andrássy-Betliar (A-B), Kr. Tiszadob 1721–1881. A Tisza Dobi Robothoz Jegyző Könyv 1826/27 Esztendő

Fond Andrássy-Betliar (A-B), Kr. Tiszadob 1721–1881. 1772. szeptember 11. Investigatio ad novem Puncta Urbarialia.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

E 156 a. Fasc. 91. No. 054. Conscriptio et aestimatio. Bonorum Dominii Krasznahorka. 1768. április 28.

E 156 a. Fasc. 111. No. 047. Conscriptio és Aestimatio. Bonorum Dominii Krasznahorka. 1768.
E 156 a. Fasc. 142. No. 038. Conscriptio. 1768. március 30.
E 156 a. Fasc. 189. No. 005. Aestimatio. 1775. február 12.
N 26 Conscriptio Regnicolaris Loci. Dob 1828.
Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SzSzBML)
IV. A. 1. g. 1362. kötet. Tisza Dóbb helységnek urbarioma 1774.

Hivatkozott irodalom

Acsády Ignácz 1908, *A jobbágyság története*. Grill Károly, Budapest.
Bakács István János 1936, A magyar jobbágy a XVIII. században. *Századok,* (70) 7–8. 282–303.
Barta János, ifj. 2008, Uradalom az ország szélén. In: Oborni Teréz – Á. Varga László (szerk.): *Memoria Rerum (Tanulmányok Bán Péter tiszteletére)*. Eger, 37–52.
Berlász Jenő 1958, *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 10.) Budapest.
Bugya István (szerk.) 2006, *Tiszadob*. Tiszadob.
Domanovszky György [1939–1942], A jobbágyság élete. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet*. 2. kötet. Budapest.
Gudenus János József (Összeáll.) [1990], *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Natura, [Budapest].
György Tibor 2003, *Krasznahorka és Betlér*. Méry Ratio, Somorja.
Hóman Bálint – Szekfű Gyula (szerk.) 1935, *Magyar történet*. IV. Budapest.
Horváth Zita 2001, *Paraszti vallomások Zalában I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában*. (Zalai Gyűjtemény 51.) Zalaegerszeg.
Horváth Zita 2008, A földesúr–jobbágy viszony a Mária Terézia kori úrbérrendezés paraszti vallomásai alapján Borsod, Pest és Zala vármegyékben. In: Czoch, Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 228–250.
Horváth Zita 2009, Örökös és szabadmenetelű jobbágyok a 18. századi Magyarországon. *Századok,* (143) 5. 1063–1104.
Horváth Zita 2015, Gömör megye parasztsága az úrbérrendezés idején. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Régi nagybirtokok, új kutatások*. Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 158–166.
Ila Bálint 1938, *A gömöri jobbágyság a XVII–XVIII. században az úrbérrendezésig*. Budapest.
Kaposi Zoltán 2000, *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs.
Kereskényi Miklós 2015, *A gabonafélék termelése és a kilenced szedése a gyulai uradalomban (1730–1737)*. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula.
Kereskényi Miklós 2017, A gyulai uradalom jobbágyainak adózása a XVIII. században az urbárium bevezetéséig. In: Héjja Julianna Erika – Sáfár Gyula (szerk.): *EÁrchívum. Tanulmá-*

nyok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula. 289–310.

Kirilly Zsigmondné – N. Kiss István 1967, A XVI–XVII. századi parasztgazdaság struktúrájának vizsgálata. *Történelmi Szemle,* (10) 2. 201–216.

Lukács Zsófia 1937, *A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig*. Budapest.

Mihályfalusi Forgon Mihály 1909, *Gömör-Kishont vármegye nemes családai*. Kolozsvár.

Papp Klára 2005, Jobbágyi szolgáltatások az úrbérrendezés idején. In: ifj. Barta János – Papp Klára (szerk.): *Bihar vármegye az úrbérrendezés idején*. Erdély Történeti Alapítvány, Debrecen, 151–182.

Pozsgai Péter 2008, Robot és vállalkozói magatartás. A jobbágyság földesúri terhei és jövedelemszerzési lehetőségei Torna megyében a 18. század végén. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 471–501.

Pozsgai Péter 2009, Uradalmi regulák és paraszti stratégiák. Jobbágyok és zsellérek Torna megyében a 18. század végén. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Századvég, Budapest, 125–140.

Sarosácz György 1988, Földesúr, robot, jobbágyterhek, jobbágysorsok a Pécs környéki bosnyákoknál. *Baranyai Helytörténetírás* (17) 1. 373–384.

Schneider Miklós (összeáll.) 1971, *Dézsma és robot*. Salgótarján.

Spira György (szerk.) 1952, *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szántó Imre 1954, *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a Dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850*. Művelt Nép, Budapest.

Szendrey István 1963, Jobbágyterhek a XVIII. századi Erdély magánföldesúri birtokain. In: *Acta. Egyetem történeti tanulmánykötet*. 2. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 127–156.

Szentgyörgyi Mária 1962, *Jobbágyterhek XVI–XVII. századi Erdélyben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Takács Péter 1987, *A dadai járás parasztjainak vallomásai, 1772*. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 3. Nyíregyháza.

Tompa László 2021, A szerződéses jobbágyság rendszerének regionális mintázatai. *Századok,* (155) 2. 263–283.

Varga János 1967, *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest.

Varga János 1969, *A jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései évszázadaiban 1566–1767*. Budapest.

Wellmann Imre 1955, A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. *Századok,* (89) 4–5. 551–587.

Koloh Gábor

Skerlecz Miklós Descriptiójának vidékképe[1]

Kontextus

„[…] a leginkább elhagyatottnak látszó vidékeken, a lakosság a földmivelésre rosszul helyezkedett el és hogy az elpusztult városok helyén olyan városok keletkeztek, mint Kecskemét és Vásárhely, melyeknek nagyszámu lakossága csak földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkozik, azért nagy területre van szüksége" – vélekedik Magyarország vidékeiről 1792-ben báró Skerlecz Miklós (1731–1799),[2] az az évi országgyűlésre készített jelentése, a *Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relate ad Commercium* című munkája XXVII. paragrafusában. Milyen korban, milyen szellemi irányzatokhoz csatlakozva vált az ország gazdasága egy korszak meghatározó, közös gondolkodásának színterévé és hogy jelent meg abban a magyar vidék? Honnan indult és merre ágazott az erről folytatott és egymásra közvetlenül is ható diskurzus és két évszázados távot átfogó vizsgálatunk szempontjából kiindulópontként vett alapszövegünk, Skerlecz báró nagylélegzetű munkája miként visz bennünket közelebb a történeti ország vidékképéhez? E kérdésekre törekszek kielégítő választ adni, és ha ez nem is mindig lehetséges, legalább tisztázni, hogy miért nem az, ugyanakkor számunkra miért válnak relevánssá még a sporadikus megjegyzések is.

Kautz Gyula 1868-ban megjelent *Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* című munkájában már egyértelműen

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport elittörténeti munkacsoportjában készült.

2 A zágrábi születésű Skerlecz – aki Marczali Henrik szerint kora talán legnagyobb politikai tehetségének tekinthető (Marczali 1907, 61.) – Kőszegen, Bécsben, Bolognában, Egerben és Pesten jogot tanult. Emelkedő hivatali karrierje során volt ítélőmester, kormányszéki tanácsos, belső titkos tanácsos, zágrábi főispán, horvát- és dalmátországi iskola-főigazgató, a néhány évig működő Horvát Gubernium meghatározó szereplője (Horbec, Ivana 2018). Aktív, tevékeny szabadkőműves, akit 1791-ben már politikailag megbízhatatlannak tekintettek (Hajós 2012, 91–93.). 1797-ben, a közeledő francia csapatok ellen nem soroztatta fel katonáit, így 1798-ban szigorú dorgálásban részesült. A következő év januárjában lemondott főispáni hivataláról és a hónap során meghalt. Skerlecz Miklós életével, hosszabban-rövidebben, az elmúlt bő száz évben többen foglalkoztak, így nem tekinthető elfeledett szerzőnek. Életére vonatkozóan lásd például: Szinnyei 1908, 1183; Berényi 1914, 3–21; Kosáry 1980, 415; Penyigey 1980, 45; Horváth L. 1999, 20–21; Soós 2010, 340–341; Rózsa 2014, 633–634.

korszakhatárnak tekintette az 1802. évet, Skerlecz Miklós munkájának kiadási dátumát, miközben a korszak nyitányát 1790-re helyezi. Az *elme-termékek* Kautz korszakolásánál szempontként tekint a szövegek megjelenési nyelvére, jelesül a latinra, de lényegesebbnek tűnő megfontolása, hogy azok „practikus irányú és dogmatikus fejtegetésekre nem igen kiterjeszkedő kísérletek, még túlnyomólag a mercantilismus eszmekörében mozognak, de egyidejüleg már a kor magasb fokú tudományi szinvonalával is némi összhangban mind a Physiocratismus, mind a Smithianismus némely elemeit is tartalmazzák [...]."[3] Népesség és vagyoni források az oszlopai a Kautz által felvonultatott kulcsszövegeknek, így a névtelen szerzői megjelenésű, de Bencsik József (~1764–1827) jogtudós és plébános által írt *Dissertatio statistica de industria nationali Hungarorum* című értekezésnek és a Blaskovits József (~1771–1849) selyemtenyésztési biztos tollából született *Schedium de praesenti statu fabricarum et manufacturarum in Hungaria atque modo promovendi rem sericeam* című *munkácskának* (Kautz kicsinyítése a terjedelemre utal). E művek fölé emelkednek Skerlecz Miklós írásai, köztük a citált *Descriptio.* A Kautz lehatárolta korban keletkezett továbbá gróf Almásy Pál (1749–1821), báró Podmaniczky József (1756–1823) és gróf Batthyány Vince (1772–1827) királyi titkos tanácsosok, majd főispánok egy-egy írása, amelyek akár az országgyűlési előkészítő munka folyamatának részeként, akár attól többé-kevésbé függetlenül, de jórészt a szárazföldi és esetenként a tengeri kereskedelmi lehetőségeket mérlegelték. Hogy Berzeviczy Gergelynek (1763–1822) a részben Skerlecz, de emellett Podmaniczky munkáján is alapuló, még 1797-ben Lőcsén, latinul megjelent *De commercio et industria Hungariae* című munkája miért az 1803–1825 közötti korszak jeles alkotása, azt Kautz elegánsan így indokolja: „ismertetését, az oknál fogva, minthogy inkább már a jelen század elején hazánkban ujolag megindult eszmemozgalommal függ össze, a következő szakaszra halasztjuk."[4] Más megközelítésben, a jakobinus mozgalom bukását és a retorziókat követő *hosszú politikai hullámvölgyet* véve alapul Kosáry Domokos is a *felvilágosult hagyományok kisszámú folytatóinak* egyikeként definiált Berzeviczynél húzta meg a korszakhatárt,[5] így számomra is érdemesnek tűnik a 18. század végi időszakra és különösen Skerleczre összpontosítani a figyelmemet, ha a kor elitjének vidékképéről tájékozódni kívánok.

A századvég gondolkodását többfelől érte impulzív szellemi hatás.[6] A nemesi mozgalom kibontakozásának egyik eszmei alapvetése gazdasági, amely szerint „a nemesek eleinte támogatták a Habsburg felvilágosult abszolutizmus bizonyos modernizációs törekvéseit a mezőgazdaság, közlekedés, hajózás, vízszabályozás stb. terén. Erről elég jelentős egykorú irodalom tanúskodik. De mind szűkebbnek találták az agrárkivitel korlátait

3 Kautz 1868, 163–164.

4 Kautz 1868, 170.

5 Kosáry 1985, 40–41.

6 „A korai közgazdasági irányzatokban központi helyet foglalt el az ország gazdagodásának, gazdasági felemelkedésének problémája. Ez állt a merkantilisták, a fiziokraták érdeklődésének előterében." – Mátyás 1955, 162.

nyugat felé, miközben más irányban is keresték az új kereskedelmi lehetőségeket."[7] Ezt az orientálódást jelentősen megalapozta az a tény, hogy a korábban említett szerzők közül is többek „a magyar tengerparton és az azzal kapcsolatos területeken szerezték közgazdasági ismereteiket, innen merítették az impulzust, hogy egyes közgazdasági kérdéseket irodalmilag is feldolgozzanak".[8] Így bontakozott ki tehát a századvég nemesi mozgalma, melynek – a hungarus-tudatú unionistának tekintett[9] – Skerlecz Miklós is képviselőjévé vált.[10]

Másfelől, nemcsak az inspiratív szellemi közeg játszott meghatározó szerepet, de az eszköztár fejlődése, a leíró statisztika metodikájának finomodása, jelesül a gazdasági folyamatokkal való összefűzése is impulzív hatással bírt.[11] Ez a 18. század végén kifejlődő kvantitatív közgazdasági gondolkodás ugyanis az, amely „a budai helytartótanácson keresztül megvalósított államigazgatás statisztikai alapjaira épült fel, melynek makroökonómiai teljessége páratlan és ritka lehetőséget nyújtott a közgazdaság-tudományi és a gazdaságpolitikai vizsgálódásokhoz az anyaghoz hozzáférő szakemberek számára".[12] Erre épített Skerlecz, Almásy és Berzeviczy is, bár Skerlecz kapcsán érdemes megjegyezni, hogy „a statisztikai alap szintén szilárdan 'leíró' jellegű, a közgazdasági érdeklődés pedig ritkán éri el az elméleti szintet, és inkább csak a gazdaságpolitikai problémák szintjén marad [...]",[13] vagyis még nem próbálkozik a makroökonómiai rész- és összproblémák egymásra való hatásának vizsgálatával és összeépítésével. Fontos azonban látni, hogy kevés jó minőségű statisztikai adat állt rendelkezésre, igaz, ez a korban inkább további munkára inspiráló, semmint demotiváló hatással bírt.[14] Ennek lett eklatáns példája Schwartner Mártonnak (1759–1823) a Pesten, 1798-ban megjelent európai viszonylatban is fontos munkája *(Statistik des Königreichs Ungern),* amelyben – Horváth Róbert vitatható meglátása szerint – a közgazdasági gondolkodás dominanciája Skerlecz és Berzeviczy egyértelmű hatásának tekinthető.[15] A problémacentrikus gondolkodás

7 Kosáry 1985, 39. Előzményekre lásd Horváth J. 1934, 78; Mátyás 1955, 162–164; Kosáry 1962, 216; Fónagy 2003, 30.

8 Domanovszky 1918, 179–180.

9 Horváth L. 1999, 21; Miskolczy 2014, 17. Ezt a képet árnyalja Deér 1931, 99; Benda 1957, 370; Kosáry 1980, 362; Pajkossy 2003, 131.

10 Erről bővebben: Barta 1973, 114; Kosáry 1980, 300–301; Kosáry 1985, 39–41; Pajkossy 2003, 129–131.

11 Ennek fejlődési irányáról, a klasszikus angol közgazdasági iskola jelesei, így az Adam Smith és David Ricardo neve által fémjelzett deduktív megközelítési módszertől eltérő hazai, induktív eljárásról bővebben: Horváth R. 1970, 290–295.

12 Horváth R. 1970, 1. 295.

13 Horváth R. 1970, 1. 295.

14 Horváth R. 1970, 2. 80–81.

15 Horváth R. 1966, 23. Továbbá Horváth R. 1970, 1. 294; Horváth R. 1970, 2. 80–81; Horváth R. 1981, 183–184. A vitathatóság a Horváth által megfogalmazott *egyértelműség*re vonatkozik, amellyel lebecsüli annak a ténynek a jelentőségét, hogy Schwartner Göttingában tanult és August Ludwig Schlözer tanítványa volt.

eredményeként ugyanakkor Skerlecz hangsúlyozta, hogy a népességszám alakulása önmagában nem, csak a gazdaság fejlesztésével együtt képes az előrehaladást biztosítani.[16]

A Descriptio és a vidék megjelenítése

Skerlecz Miklós *Descriptió*ja, az ország általános leírása a kívánatosnak vélt reformok törvényjavaslatként való megfogalmazásával[17] az országgyűlés 1792. évi ülésére, a Deputatio Commercialis, avagy Kereskedelmi Bizottság keretében került sor.[18] Ennek, a hazánk „első, mai értelemben vett gazdaságstatisztikai leírásának tekinthető"[19] szövegnek kapcsán a szakirodalom konszenzuálisan elfogadta, hogy Skerlecz szerzősége nem kizárólagos, mivel a Bizottság több tagja közreműködött az összeállításában, így elsősorban Podmaniczky József, de vélhetően Almásy Pál is.[20] Az a tény azonban, hogy *lényegében véve* mégis Skerlecz munkája a *Descriptio,* elvitathatatlan,[21] a többiek közreműködése pedig annyiban hangsúlyos számunkra, hogy így nem kizárólag Skerlecz meglátásait, hanem egy szűk elit véleményét tükrözi. A *gyakorlati célú műbe ágyazott határozott elméleti jellegű eszmefuttatás* „a hazai közgazdaság fejlődésére és alakulására közvetlen befolyást gyakorolt"[22] és mi sem mutatja jobban jelentőségét, hogy bő egy évszázaddal latin nyelvű megjelenését követően érdemesnek tűnt magyarra fordítva újra kiadni.[23] A *Descriptio* első, szűk egyharmada, 78 paragrafusából 22 Magyarország

16 Szabady 1967, 866; Mátyás 1985, 178.

17 Ez képezi másik jeles munkájának, az 1826-ban Pozsonyban kiadott *Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendarum* magvát.

18 *Közgazdasági Enciklopédia* 1931. IV. 546; Eckhart 1958, 168; H. Balázs 1967, 178–179; Horváth L. 1999, 21.

19 Mészáros 1954, 130.

20 Mészáros 1954, 137.

21 Barta 1973, 114.

22 Horváth L. 1999, 20.

23 Berényi Pál fordításának minősége ugyanakkor a szakma körében komoly kritikát váltott ki. Kosáry Domokos meglátása szerint az „elég hiányos és hibás". Kosáry 1962, 208. Horváth László 1999-ben árnyaltabban fogalmazott, amikor elemzésében azzal indokolta a latin eredetiből való kiindulást és egyúttal a Berényi-fordításhoz való ragaszkodást, hogy az „idézeteknél Berényi fordításától akkor tértünk el, ha az ott használt szakszavak mára elavultak, vagy ha úgy éreztük, hogy a szöveg nem pontosan adja vissza az eredetit. Minden esetben utaltunk az eltérés tényére és indokára, s a tartalmi eltéréseknél mindig vázoltuk Berényi interpretációját és idéztük a latin szöveget is." Horváth L. 1999, 24. H. Balázs Éva is tett arra utalást, hogy az „elavult BERÉNYI-féle kiadvány (Skerlecz Miklós báró művei. Bp. 1914.) helyett rövidesen hozzáférhető lesz a Descriptio és a Projectum teljes szövege" (H. Balázs 1967, 179.), méghozzá Kosáry fordításában. Emlékiratában ezt Mályusz Elemér is megerősítette („Kosáry Domokos, amikor javaslatot tett az Akadémiának, hogy kiadja a közgazdasági bizottság munkálatát, kétségtelenül abban a meggyőződésben tette ezt, hogy a XVIII. század törekvéseinek megértését fogja kiadványa elősegíteni." – Hivatkozással itt: Mályusz [1980 k.] 2015, 220.). A *Descriptio* kritikai fordítása végül nem jelent meg, tehát továbbra is a latin eredeti és a Berényi-féle fordítás érhető el közvetlenül a kutató számára. Vizsgálatomban utóbbira hagyatkozok, tekintve hogy a főbb tendenciák ábrázolásához a fordítás színvonala kielégítőnek mutatkozik.

természetföldrajzát írja le, „mert a szerző szerint a természeti adottságok képezik a gazdaság alapját".[24] A leírás – célkitűzéséből fakadóan – a kereskedelmi viszonyokat vette alapul (III. §: *Magyarország földrajzi helyzete a kereskedelem szempontjából; Kiterjedése, fekvése, népessége és hogy mindenünnen hegyek zárják be*), majd három részen keresztül a természetes vizeket (folyókat, tavakat és mocsarakat) mutatja be (V–IX. §), valamint a mezőgazdaság főbb ágait (X–XIV. §), hogy aztán hosszabban taglalja az országnak a közelebbi és távolabbi országokkal folytatott kereskedelempolitikáját (így például a német örökös tartományokkal, Törökországgal vagy Oroszországgal: XV–XXI. §). A következőkben összefoglalja a Habsburgok fél évszázados (1715–1765 közötti) gazdaságpolitikáját, különösen hangsúlyozva az annak fellendítésére hozott intézkedéseiket és a további tennivalókat (XXII–XXVI. §), ezt követően (XXVII–L. §) pedig részletesen írja le és elemzi „a belkereskedelem szerkezetét, valamint külkereskedelmünket és az abban rejlő potenciált".[25] A következőkben a kereskedelem általános és részletező mérlegét vonja meg (LI–LXXVI. §) és a pénzforgalom modern elméletét taglalja, hogy végül összegezze munkáját (LXXVII–LXXVIII. §).

Vizsgálatomban – igazodva a fent megfogalmazott kérdésekhez – a XXVII. paragrafust követő elemzésekre koncentrálok, különösen azokra a részekre, amelyekben az ország egészére vonatkozó, általános leírásoknál egy-egy helyre, így régióra, megyére vagy településre vonatkozóan finomabb, mélyebbre hatoló megállapításokat tesznek. Ezekből összesen 136 olyat találtam a szövegben, amely a történeti Magyarországnak – a zágrábi kerülete nélküli – területén elhelyezkedő helyeire vonatkozik. Ennek közel fele, 61 egy-egy szabad királyi várost, 43 egy-egy megyét, 23 egy nem szabad királyi jogállású települést, 9 pedig egy régiót említ. A forrásait tekintve a józsefi népszámlálás, a helytartótanácsi összeírások és a vámhivatali iratok mellett Podmaniczky József iparstatisztikai felmérésére és elemzésére, valamint Johann Baptist Nayss fiumei kereskedő magyarországi úti beszámolója mellett saját tapasztalataira is építő Skerlecz láthatóan – és a kereskedelem fejlesztése szempontjából kézenfekvően – a szabad királyi városokra helyezte a fő hangsúlyt.[26] Forrásain túl persze inkább a tapasztalatai tűnnek meghatározónak, tekintve hogy erre „sokat utazgatott az országban, s gyakran idézte Cicero ama mondását, mely szerint »a köztársasággal kapcsolatos tanácsadáshoz alapvető, hogy ismerjük a köztársaságot.«"[27] Bár Skerlecznél a hangsúly a városokon van, a vidék vizsgá-

24 Horváth L. 1999, 23.

25 Horváth L. 1999, 23–24.

26 Skerlecz forrásaira vonatkozóan lásd Eckhart 1958, 168–169; Kosáry 1962, 208–217; Barta 1973, 121; Kosáry 1980, 600–601; Rózsa 2014, 633.

27 Horváth L. 1999, 21–22. Emiatt viszont túlzónak vélem Berényi megállapítását, miszerint „Skerlecz Miklós nem volt elméleti tudós, a ki rendszert csinált. A gyakorlat embere volt. Tisztviselő és politikus, a ki látta, hogy mi történik körülötte, és az események sorozatából vonta le a tanulságokat, meg tudása szemüvegén keresztül vizsgálta a helyzetet, az embereket és az eseményeket. Utazott, tanult, látott sokat, és mindazt, a mit összegyüjtött, és megtisztitott tudásának bővizű medrében, azt mind megvalósitva szerette volna látni hazájában." – Berényi 1914, 35. Skerlecz rendszere, a szöveg struktúrája önmagában is cáfolja Berényi megállapítását. Berényinek ugyanakkor – megítélésem szerint – *végletesen* mond ellent Borotvás-Nagy Sándor megállapítása, mely szerint „Skerlecz nagysága is tipikusan jogászi: nem az ötletek kitermelésében, hanem a begyűjtött anyag hasznos részének rendszerezésében nyilatkozik.

lata szempontjából előbb a régiókat és a megyéket, majd a szabad királyi városokat és a kisebb településeket veszem sorra.

Régiók és megyék

Skerlecz a régiók közül a bácskai térség szerepét emelte ki. A XXVIII. §-ban – Horvát-Szlavónországgal, Temes és Torontállal együtt selyemtermesztése miatt, a LXIII. §-ban gabonapiaca miatt kapott hangsúlyt, bár érdemes itt megjegyezni, hogy függő tételként, vagyis Baja körzeteként. Szerepét elsősorban a nagyobb gabonaszükséglet esetén beálló keresleti hiányt pótló termelése nyújtja, ráadásul mint végleges megoldási pozíció, hiszen *rendkívüli kereslet idején* a vásárlók még Bajánál is délebbre, Újvidékig mentek. A Kunság összefoglaló megnevezése a vele együtt említett Pest megyével a gabonahiány esetén nyeri el fontosságát, hiszen mint Duna menti térség a szállítás gazdaságosabb megoldását teszi lehetővé.[28] A Bánságot a viasz-előállítása miatt látta érdemesnek megemlíteni (LXXII. §), míg Hegyalja a bora miatt, amelyet főképp Galíciába és Varsóba szállító podolini és lublói kereskedők vásároltak fel (LXIX. §). A régiók közül Skerlecz a Szepességet is nevesíti, amelyet a szintén Galíciába exportált méhsöre (LXXII. §) és az itt készített, hangsúlyozottan jó minőségű kordován miatt emelt ki (XLVI. §).[29] Az Alföld ezzel szemben mint a Felvidék egyes megyéiből érkező nyári idénymunkások célterülete jelenik meg.[30] Mindezzel együtt Skerlecz a régiókról értekezik a leginkább érintőlegesen, amely elsősorban a fent említett forrásai megközelítéséből következett. A közigazgatási egységeket alapul vevő összeírásokban az egyes régiók nem jelentettek felvételi, vizsgálati egységet, így az innen származó észrevételek mint települési összegzések az utazásokból, útleírásokból táplálkozó felszínes benyomások megfogalmazásaként születtek meg. Skerlecz és forrásai számára így ezek a klasszikus értelemben vehető vidékek egységükben nem kerülnek megragadásra, amely az országrészek és az egyes vidékek komplex fejlesztési lehetőségeinek bemutatásának elmaradását magyarázza. Másrészt a birodalmi kereskedelemben főképp gabonaexportáló Magyarország régióinak széles körű együttműködését, láthatóan, leginkább a gabonaválság váltotta ki, amely nem rendszeres és nem is teljesen hatékony együttműködést jelent.

Eredetit teremtő ereje a kereskedelem és a közlekedés paragrafusaiban csillog." Borotvás-Nagy 1938, 197. Skerlecz módszerét illetően lásd még Deér 2005 [1931], 26; Mészáros 1954, 132; Hajdu 1982, 293.

28 „Nagyobb szükség esetében a gabonát a váczi és pesti vásárokon, vagy Pestmegyében és a Kunságban szedik össze, és lemennek egész Bajáig, a mely város a Bácskának fő gabonapiacza." – LXIII. §.

29 „Ámbár annak daczára, hogy nincsen bőrgyárunk, a Szepességben olyan finom kordovánt készítenek, a mely – amaz utazó kereskedő állítása szerint – jobb a török kordovánnál is, mert a víz kevésbbé járta át." – XLVI. §.

30 „A többi északi megyéknek, mint Trencsénnek, Árvának, Liptónak és Túrócznak lakói napszámból élnek. Nyáron át az alföldi megyék birtokaira és a latifundiumokra járnak munkára; ugyanilyen módon keresik kenyerüket a zsellérek. A városokban és virágzóbb községekben külön néposztály él a kereset ezen neméből; innen van, hogy rendesen napszámosoknak nevezik őket." – XXVIII. §.

A források jelzett tulajdonsága miatt Skerlecz bővebben tájékoztat viszont a megyékről, gyakran szorosan együtt tárgyalva őket a gazdasági erősségük, egyben térbeli szomszédságuk vagy közelségük miatt. Az ország déli megyéi, így különösen Temes, Bács és Torontál azok, amelyek elsősorban állattartásuk, ló- és szarvasmarha-, valamint sertéstenyésztésük miatt kerültek kiemelésre (XXVII–XXVIII. §). Ezekhez kapcsolódóan említi meg a szomszédos és közeli Aradot és Csanádot. A hangsúlyt ezt követően az északi vidékekre helyezi. Nyitra és Komárom megyék kisebbrészt a gabonakivitel, de inkább az állattartás, különösen a juhtenyésztés miatt kerültek említésre (LXIII. és XXVIII. §). Ezután Pest megye a már említett gabonakereskedelmi útvonal, illetve szarvasmarhatartás kapcsán jelenik meg, akárcsak Békés. A kárpátaljai Bereg és Ung sertéstartása, Máramaros és Szatmár bányászata miatt kerül említésre (XXVIII. §).[31] Az ország nyugati vidékéről Pozsony, illetve Moson megye ugyancsak a gabonaszállítási útvonalak kapcsán jelenik meg, jelesül az onnan szállított gabona apropóján, de nagyobb bécsi igény esetén Győr, továbbá Komárom és Esztergom vármegyék termése is bevonásra került. Skerlecz ugyanakkor nem törekszik az ország lehető legtöbb vármegyéjének bemutatására. Érdemes így arra is figyelemmel lennünk, hogy mely megyék nem jelentek meg önállóan (tehát nem településeik révén) Skerlecz *Descriptió*jában. 33 megye 46 alkalommal szerepel a leírásban, és nemcsak hogy nagyobb égtájak szerint, de a zágrábi nélküli józsefi kerületek alapján rendezve is elmondhatjuk, hogy a szerző, ha nem is mindegyik megyét, de mindegyik kerületet érintette. A nyitrai és temesvári kerületek e szempontból teljesek, a munkácsiból csak Ugocsa hiányzik. Feltűnő hiányt mutat viszont a kassai kerület, ahonnan kizárólag Szepes megye szerepelt, Abaúj, Sáros, Torna és Zemplén önmagában megemlítésre sem kerül (így például Tokaj is csak mint önálló bortermő vidék jelenik meg). Észrevehető, hogy a nagyváradi és pesti kerületnél is fele-fele arányban oszlik meg a szereplő és nem szereplő megyék, illetve egységek aránya. A pécsi kerület öt megyéjéből Baranya és Szerém hiányzik, míg a győri kerület hét megyéjéből Sopron és Vas. Nyilván ezek mögött az eloszlások mögött részint a szerzői válogatás áll (hiszen nem feltétlen jelent meg számára minden megyében említésre méltó, az országos homogenizálásból kiemelésre érdemes, kereskedelmi potenciállal bíró tényező), de eljárásában a forrásadottságok is közrejátszhattak. Vizsgálatunk szempontjából mégis egy teljesebb kép bontakozik ki, amelyből láthatóan Skerlecz leírása a megélhetési és kereskedelmi adottságok sokféleségét mutatja egy-egy területre koncentrálva. Egyes megyék így már specializálódások révén váltak a korabeli elit számára ismertté, még ha mindez mai szemmel még így is túlzóan általánosan hat. Ez az alap azonban, kiegészülve az alább bemutatásra kerülő, a a szabad királyi városokra és egyéb településekre vonatkozó ismeretekkel, egyúttal kapcsolódva az ország egészére – a kezdő

31 Társítva hozzájuk néhány felvidéki és Krassó megyével egy dél-magyarországi területet is: „Bányászattal azon megyék lakói foglalkoznak, a mely megyéket a természet megfosztott attól, hogy lakosai akár a föld-, akár a szőlőműveléssel, akár baromtenyésztéssel foglalkozzanak; ilyenek: Bars-, Zólyom-, Gömör-, Szatmár és Krassómegye. Máramarosmegye annyi sót bányász, hogy ebből győzi be szükségletének legnagyobb részét." – XXVIII. §.

sorokban is citált – ismeretekhez viszont már kellő tényanyagot biztosítottak számukra az ország életének jobb megismeréséhez.

Szabad királyi városok és egyéb települések

A szabad királyi városok jellemzően erős agrárkarakterrel bírtak, a vidékkel való szoros kapcsolatukat a 18–19. századra vonatkozóan Bácskai Vera mellett több jeles hazai szerző is részleteiben tárgyalta.[32] Dominkovits Péter – Kőszeg és Sopron példáján keresztül – rámutatott, hogy a szabad királyi városok polgárságának utánpótlását a környező települések biztosították, piacaik emellett a vidék által megtermelt javak eladását tették lehetővé, markánsan meghatározva a vidék fejlődési lehetőségeit.[33] A kistájak közötti árucsere és társadalmi kapcsolatok fejlődéséhez ezek a fórumok nagymértékben hozzájárultak.[34] A gazdasági kapcsolatok mellett a városi tapasztalatok a piacra állataikat felhajtó, terményeiket felvivő uradalmi jobbágyok látókörét is szélesítették, gondolkodását formálták.

Skerlecz leírásában Pest, Pozsony és Sopron fontosságában messze kiemelkedik a többi szabad királyi város közül. Pestet mint a „magyar kereskedelemnek központja" (XLIX. §) emeli ki (Budával együtt, de a hangsúly minőségében mégis Pesten van), amely összeköti az ország vidékeit egymással és közvetve a környező országokkal. A közvetettséget, vagyis a környező országok piacaival való összeköttetést a nagyobb hazai települések úgynevezett „közbenső piacai" biztosítják. „Stájerország, Ausztria, Morvaország és Szilézia felé (mert Csehországgal Magyarország seholsem érintkezik közvetlenül) Győr, Komárom, Pozsony és részben Sopron; Galiczia felé Kassa, Eperjes és Lőcse; Erdély, Oláh- és Morvaország felé Debreczen, Szeged és Temesvár; Törökország felé Újvidék és Zimony." (XLIX. §.) Mindez azonban – folytatja Skerlecz – közel sem kielégítő, amelyet példáz, hogy az ország délnyugati kereskedelmi forgalma Károlyvároson át zajlik, így Pestet teljesen kikerüli. A helyzetet emellett az is rontja, hogy a kereskedelmi útvonalak közel sem tervszerűen működtek, amely mögött a szervezetlenség és nem például a piaci rugalmasság kezdetleges megjelenése állt. Pozsonynak a fent említettek mellett az ínség idején felfokozódó, gabonakereskedelemben betöltött közvetítő szerepe vált hangsúlyossá: „a hajók Pozsonyon túl nem mennek; itt kirakják a gabonát és áruba bocsájtják az egymással versenyző szomszéd kereskedőknek, a kik a Bécshez közel fekvő helységek heti vásárjain azt ismét eladják [...]." (LXIII. §.) A gabonán kívül természetesen az állat-, különösen a sertéskereskedelemben, illetve a borkivitelben játszott szerepét emelte ki a szerző. Skerlecz ugyanakkor erőteljesen hangsúlyozta, hogy a vidékek fejlődése szempontjából döntő jelentőséggel bír a fejlett(ebb) települések hálózatának sűrűsége, ahogy azt a tanulmányt bevezető idézet is példázza. Pozsony közelsége

32 Bácskai V. 2007.
33 Dominkovits 1999.
34 Viga 1990; Viga 2001.

Ruszthoz [70 km], Szentgyörgyhöz [20 km], Bazinhoz [22 km] és Modorhoz [28 km] szoros gazdasági szövetet jelent, szemben a nagy kiterjedésű és a hajózható Dráva mellett fekvő, ám fejlettebb várossal mégsem rendelkező Somogy és Zala megyékkel. Nem részletezi tovább, ám ha a korabeli elit vidékképét és a vidékről való gondolkodását jobban meg szeretnénk érteni, kulcsfontosságúnak kell tekintenünk ezt az alapvető problémát. Skerlecz ugyanis mindamellett, hogy az ország lehetőségeit hangsúlyozta, olyan mélyrétű gazdasági szerkezeti problémákra mutatott rá, amelyekről a korabeli elit joggal érezhette, hogy a legnagyobb elköteleződés mellett is csupán lassan és hatalmas erőfeszítéssel érhetnek el eredményt, és ráadásul mindezt politikai ellenszélben kell megtenniük.

Sopron legtöbbször mint közbenső piac jelenik meg és többnyire az egyes felsorolások részeként kerül megemlítésre. Egyedi karaktert a mézforgalom kapcsán nyer, melynek során a varasdi és a többi, környező vármegyék kereskedői által összegyűjtött mézet ide szállítják, hogy a bécsi kereskedők jó áron felvásárolhassák. A település emellett a Sziléziába irányuló borkivitel során tölt be hasonló szerepet, de a sertés- és szarvasmarha-kereskedelem egy része is Sopronon keresztül ment végbe. A többi esetben a szabad királyi városok szerepeltetése leginkább felsorolásszerű, egy-egy kereskedelmi ágazathoz kapcsoltan jelenve meg.

A további, nem szabad királyi városok és egyéb települések feltűnése is erősen exemplatív jellegű. A 14 megyében fekvő, 23 megemlített település közül Mezőhegyes, Rozsnyó, Új-Szőny és Vác kapott nagyobb hangsúlyt. Az ekkor még viszonylag frissen, 1784-ben alapított mezőhegyesi ménesbirtokról a XLI. paragrafusban Skerlecz a szarvasmarha-tenyésztéssel összefüggésben írt, kitérve a hazai lóállomány minőségére. Ennek kapcsán jegyzi meg, hogy ezek általában „alacsonyak és inkább hajtásra valók, mint nagy teherkocsik huzására. Ennek a hiánynak a pótlására már a boldogult királyné [királynő – K. G.] elrendelte, hogy a megyék szerezzenek be magasabb és erősebb ménlovakat és ezeket bocsássák a földmivesek rendelkezésére, hogy általuk kanczáikat megtermékenyítsék" – majd a próbálkozás kudarcára térve Skerlecz megjegyzi, hogy – „Mivel azonban a megfelelő eljárás igen sok körülményes utánjárással volt összekötve, csak azon megyékben volt eredménye, a hol kezelése buzgó és szakavatott ember kezében volt. A mezőhegyesi ménes ménlovait tavasszal a szomszédos megyék gazdáinak kanczáira eresztik ugyan; de ez sem hozza meg a kívánt eredményt." (XLI. §.) A még hét-nyolc éves intézet kereskedelemformáló hatását érintve Skerlecz azt is megemlíti, hogy miután az intézmény a korábban bérbe adott kincstári birtokait saját használatba vette és ott marhahizlalást is folytatott, azzal a pesti és váci vásárokat hátrébb szorítva már ők váltak a császárvárosi mészárosok főbb exportőreivé (LXIV. §).

Vácot részint tehát itt, ennek kapcsán, részint pedig a már érintett, nagyobb szükség esetén jelentkező gabonavásárlás esetén említette. Mindkét helyen érdemes megfigyelni, egyrészt Vác a vásárai révén válik Skerlecz számára számításba vehetővé, továbbá mindkét esetben a pesti vásárral együtt tárgyalja, amellyel a kettő – földrajzi közelségből is adódó – szoros egymásra hatását hangsúlyozza. Amellett, hogy Rozsnyó szintén a gabonakereskedelem útvonalán betöltött szerepével jelenik meg a *Descriptió*ban (LXIII. §), mint jelentős viaszkivitelt biztosító település került említésre. A Komárom

megyei Új-Szőny előnyös fekvése miatt amellett, hogy a gabonakereskedelemben érintett, az itt eladásra kerülő réz árucikkek miatt nyert kiemelést. Ennek kapcsán azonban a szerző következőképp fogalmaz: „A Selmeczen és Uj-Szőnyben készített és Sziléziában vagy Galiciában eladásra kerülő réz-áruczikkek Magyarországra nézve csekély, 20 ezer forintnyi aktívát tesznek ki." (LI. §.)

Ezekből a példákból is látható, hogy Skerlecz a vizsgálatát még ezen, nem szabad királyi városok esetében is többnyire a nagyobb népességszámú településekre koncentrálja (a józsefi népszámlálás értékei szerint Vác lakossága 8334 fő, Rozsnyóé 4496 fő). Ha mégsem így tesz, akkor a kereskedelmi szempont érvényesítési igénye diktálta módon választ: a 423 lakosú Új-Szőnyt kedvező fekvése, a 114 főt számláló Mezőhegyest ménesbirtoka tette fontossá. A további, egyszer megemlített települések zömében vármegyeközpontok (például Arad, Miskolc, Szombathely), de Cibakháza és Rácbecse – Szegeddel együtt – révük miatt,[35] Budaörs a juhértékesítésben betöltött tranzitforgalmi szerepe miatt került megemlítésre.[36]

Összegzés és utóhatás

Skerlecz Miklós *Descriptió*jában a vidék élete akár régióin, akár megyéin vagy településein keresztül a korabeli elit számára egy biztató, cselekvésre serkentő, fejleszthető és fejlesztésre érdemes terület képét mutatta. Mindemellett a szöveg a kereskedelem jobb, hatékonyabb működésének elérését célzó javaslatokat fogalmazott meg, ebből fakadóan pedig nem az egyes vidékeket, azok gazdasági és társadalmi komplexitását vizsgálta, az említett helyek is zömében illusztratív példaként jelentek meg. Gazdaságelmélete az ország egészére fókuszált és talán ezért is lett önmagában túlságosan nagy léptékű a megvalósításhoz.[37] A települések példáján keresztül ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a vidék fejlesztése számos esetben kisebb léptékben is megvalósítható, az elit tevé-

35 „Ami megmarad, az a pesti és a váczi vásárokra kerül, ha ugyan útközben meg nem veszik a nagyobb magyar vásárok mészárosai, a kik, hogy könnyebben juthassanak jószághoz, egészen a Tiszáig, nevezetesen a czibakházai, a szegedi és a rácz-becsei révig mennek a felhajtok elé. És részben igy kél el a marha; részben pedig fölkerül a pesti vásárokra, a hol a dunántúli mészárosok, különösen pedig a soproniak és a győriek vásárolják össze azokat, és vagy a szenczi vásárra hajtják, hogy ott osztrák, cseh és morva kereskedőknek, vagy a soproni vásárokra viszik, a hol a stájerországi mészárosoknak adják el." – LXIV. §.

36 „Magyarországon szám szerint, megfelelő a juhok mennyisége. De a gyapju rossz és csak ritkán éri el a közepes minőséget. Ennek javítására a boldogult királynő 100 darab juhot hozatott Spanyolországból és azokat Mercopailban, a Carolina-út mellett helyezte el. Innen adták a kosokat mérsékelt dij mellett magánosoknak használatra, hogy a magyar juhfajokat javitsák. Hogy pedig ezt a törekvést mennél könnyebben elérhessék, a spanyol juhoknak egy részét Buda-Eörsre, majd pedig Holitsba hajtották." – XLII. §.

37 Skerlecz és egyúttal a *Descriptio* gazdaságelméletével – amely itt nem képezi vizsgálatom tárgyát – többek is foglalkoztak. Erre vonatkozóan lásd Berényi 1914, 36–50; Nagy 1934, 13; Borotvás-Nagy 1938, 196; Mátyás 1955, 164–171; Kosáry 1962, 210; Kosáry 1980; 646–647; Wellmann 1979, 71–74; Kurucz 1989, 21; Horváth L. 1999, 22–36.

kenységét az országért való tettvágy kell sarkallja és ebből a szempontból a helyi lehetőségek kiaknázásának kell elsődleges szerepet kapnia. Uradalomtörténeti irodalmunk legjelesebbjei már rámutattak a következő évek, évtizedek konjunkturális, majd a napóleoni háborúkat követő dekonjunkturális hatások mögött álló földesúri elköteleződés pozitív vagy az el nem köteleződés negatív hatásaira,[38] Skerlecz munkája pedig pontosan ennek a tenni, fejleszteni akaró gondolkodásnak vált az egyik alapvető szövegévé. Skerlecz és Berzeviczy munkáit követően a „gazdasági fogalmak és tematikák a politikai nyelv és viták fókuszába kerültek, nem véletlen, hogy az első reformországgyűlésen is a kereskedelmi munkálattal kezdték volna a rendek a reformtervezetek tárgyalását".[39]

A Kereskedelmi Bizottság részére összeállított, törvényjavaslatokat tartalmazó *Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendarum...* című munka a *Descriptió*n alapuló mű. A *Projectum legum* 1826-ban jelent meg Pozsonyban latinul és szintén Berényi Pál fordításában 1914-ben magyarul. Skerlecz törvényjavaslataiban „sürgette az osztrák–magyar vámegyenlőség kimondását, a kereskedelem szabadságának biztosítását, új utak és csatornák építését, a céhek működésének szabályozását. A merkantilista gazdaságfilozófia híveként a magyar gazdaság fellendülését az eladható mezőgazdasági fölösleg növekedésétől, végső soron a külkereskedelem felvirágzásától várta."[40] Domanovszky Sándor megítélése szerint „Skerlecz és Almásy munkássága révén a tengerparton felmerült kereskedelmi elvek országgyűléseink munkálataiba is bekerültek, sőt alapját szolgáltatták a harmincas években megindult reformnak".[41] Arra vonatkozóan azonban, hogy javaslatai miért nem kerültek megvalósításra, érdemes Mályusz Elemér következtetését idéznünk: „Kiváló alkotás volt, de keresztülvitele nehézségekbe ütközött volna, mert nem volt tekintettel Magyarországnak a monarchiában elfoglalt tényleges helyzetére."[42]

Hivatkozott irodalom

Bácskai Tamás 1983, Egy magyar merkantilista. *Élet és Tudomány,* (38) 21. 654–655.

Bácskai Vera 2007, *Városok és polgárok Magyarországon*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. Várostörténeti tanulmányok 8.

38 Igaz ez akkor is, ha tudjuk, hogy a földesúr leginkább irányelveket fogalmazott meg és a tényleges gazdálkodást uradalmi elöljáróira bízta. Pozitív példára lásd a tatai és gesztesi uradalom gazdálkodását (Szabad György 1957), negatív példaként pedig álljon itt a gödöllői uradalom hányatott sorsa. Wellmann 1933.

39 Miru 2015, 40.

40 Rózsa 2014, 633.

41 Domanovszky 1918, 180. Ezt erősíti továbbá: Beöthy 1904, 261; Közgazdasági Enciklopédia 1931, IV. 546; Horváth J. 1934, 78; Nagy 1934, 14; Mészáros 1954, 130; Mátyás 1955, 166; H. Balázs 1967, 152; Horváth R. 1967, 885; Penyigey 1980, 78; Bácskai T. 1983, 655; Kokas 1992, 289; Fónagy 2003, 27; Horváth G. K. 2013, 181–182.

42 Mályusz 1923, 30. Ennek a véleménynek a jogosságát tükrözi többek közt Felsőbüki Nagy Pálnak az 1820-as években kifejtett munkássága is. Melkovics 2013, 134.

Barta János 1973, *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 67.

Benda Kálmán (szerk.) 1957, *A magyar jakobinusok iratai 1.* Magyar jakobinus mozgalom iratai Magyarország újabbkori történetének forrásai. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Beöthy Ákos 1904, *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei.* Athenaeum, Budapest.

Berényi Pál 1914, *Skerlecz Miklós báró művei.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.

Borotvás-Nagy Sándor 1938, *Közgazdasági művelődésünk kezdetei.* Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest.

Deér József 2005 [1931], A magyar–horvát államközösség kezdetei. In: Uő: *Királyság és nemzet.* II. kötet. Tanulmányok 1930–1947. Attraktor, Budapest. Historia incognita 1.

Domanovszky Sándor 1918, Duna–feketetengeri hajózásunk múltjáról. *A tenger,* 8. 161–183.

Dominkovits Péter 1999, Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. *Soproni Szemle,* 99–122.

Eckhart Ferenc 1958, *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Fónagy Zoltán 2003, A bomló feudalizmus gazdasága. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Osiris, Budapest.

Grünwald Béla 1887, A régi Magyarország. Közgazdasági viszonyok. *Budapesti Szemle,* 52 (131) 161–202.

H. Balázs Éva 1967, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hajdu Lajos 1982, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hajós Ágnes 2012, Ellenzék vagy lojális szolga? Köznemes főispánok politikai szerepe a felsőtáblán, 1790–1812. In: Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor: *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 76–98.

Horbec, Ivana 2018, Kroatischer königlicher Rat (1767–1779). Eine Wende in der Entwicklung des öffentlichen Dienstes in Kroatien. In: Forgó András – Kulcsár Krisztina*: „Die Habsburgische Variante des Aufgeklärten Absolutismus" Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780.* Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien – Balassi Institut Collegium Hungaricum Wien – Ungarisches Nationalarchiv – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. 137–161. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 16.

Horváth Gergely Krisztián 2013, *Bécs vonzásában.* Balassi Kiadó, Budapest.

Horváth Jenő 1934, Magyarország és az európai politika irányelvei 1790–1815. *Budapesti Szemle,* 683. 64–83.

Horváth László 1999, Egy XVIII. századi magyar közgazdász nézetei. Skerlecz Miklós gazdaságelméleti elvei a Descriptio alapján. *Társadalom és Gazdaság,* (21) 1–4. 20–37.

Horváth Róbert 1966, *A magyar leíró statisztikai irány fejlődése.* KSH NKI, Budapest. A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának Kiadványai 13.

Horváth Róbert 1967, A magyar pénzügy és árstatisztika kialakulásának problémái. *Statisztikai Szemle,* 8–9. 884–901.

Horváth Róbert 1970/1, A magyar statisztikai tudomány kialakulásának tudománytörténeti és tudományelméleti problémái (I). *Statisztikai Szemle,* 1. 71–87.

Horváth Róbert 1970/2, A magyar statisztikai tudomány kialakulásának tudománytörténeti és tudományelméleti problémái (II). *Statisztikai Szemle,* 2. 182–194.

Horváth Róbert 1981, Statisztika és közgazdaságtudomány Magyarországon 1920 előtt. *Statisztikai Szemle,* 3. 290–307.

Kautz Gyula 1868, *Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon.* Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

Kokas Károly 1992, Egy elfelejtett reformkori gondolkodónk: Erdélyi János. *Agrártörténeti Szemle,* (34) 1–4. 278–293.

Kosáry Domokos 1962, Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle,* (4) 1–2. 208–233.

Kosáry Domokos 1980, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kosáry Domokos 1985, A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korabeli gazdaságpolitikai törekvések Magyarországon 1790–1848. *Világtörténet,* 1. 39–42.

Közgazdasági Enciklopédia 1931, Skerlecz Miklós. In: Szterényi József (főszerk.): *Közgazdasági Enciklopédia.* Athenaeum, Budapest, IV. 546.

Kurucz György 1989, Jobbágy vagy farmer? A nemzeti gazda kísérlete a programadásra. *Agrártörténeti Szemle,* (31) 1–4. 1–23.

Mályusz Elemér 1923, A reformkor nemzedéke. *Századok,* (57) 1–6. 16–75.

Mályusz Elemér [1980 k.] 2015, Legsikerültebb könyveim. *Századok,* (149) 1. 213–228.

Marczali Henrik 1907, *Az 1790/1-diki országgyűlés.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Mátyás Antal 1955, Egy magyar közgazdász a XVIII. századból. *Közgazdasági Szemle,* 2. 162–173.

Mátyás Antal 1985, *A polgári közgazdaságtan története a marxizmus megjelenése előtt.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Melkovics Tamás 2013, *Felsőbüki Nagy Pál élete, politikai pályafutása és közéleti szerepvállalásának jelentősége.* Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy. A Magyar Nyugat Történeti Kiskönyvtára 13.

Mészáros István 1954, Adalékok a statisztika magyarországi fejlődésének történetéhez. A statisztika és a törvényhozás kapcsolata a XVIII. század végén. *Statisztikai Szemle,* 2. 130–140.

Miru György 2015, *Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Miskolczy Ambrus 2014, *A múlt megszelídítése.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Nagy Miklós 1934, A volt Monarchia közösügyi bizottságainak (delegációk) történeti előzményei. *Budapesti Szemle,* 680. 1–24.

Pajkossy Gábor 2003, Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Osiris, Budapest.

Penyigey Dénes 1980, *Tessedik Sámuel.* Akadémiai Kiadó, Budapest. Agrártörténeti tanulmányok 9.

Rózsa Dávid 2014, Skerlecz Miklós. In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből: életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* KSH Könyvtár, Budapest, 633–634.

Soós István 2010, Skerlecz Miklós. In: Kőszeghy Péter – Tamás Zsuzsa (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon X: Középkor és kora újkor.* Balassi Kiadó, Budapest, 340–341.

Szabad György 1957, *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szabady Egon 1967, A népességtudomány fejlődése Magyarországon. *Statisztikai Szemle,* 8–9. 861–883.

Szekfű Gyula [1934] 2001, *Rövid magyar történet, 1606–1939.* Osiris, Budapest.

Szinnyei József 1908, *Magyar írók élete és munkái.* Kiadja Hornyánszky Viktor, Budapest.

Viga Gyula 1990, *Árucsere és migráció Észak-Magyarországon.* Ethnica Kiadó, Debrecen–Miskolc.

Viga Gyula 2001, A Bodrogköz piackörzetének alakulásához. In: Csorba Csaba (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén levéltári évkönyve.* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc. 303–314.

Wellmann Imre 1933, *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre.* Stephaneum Nyomda R. T., Budapest.

Wellmann Imre 1979, *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest. Agrártörténeti tanulmányok 6.

Szulovszky János

A magyarországi hagyományos paraszti társadalom transitusa[1]

Katus László (1927–2015) emlékének

1881. szeptember 1-i dátummal látott napvilágot Kolozsvárt az *Acta Comparationis Litterarum Universarum,* az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok tizedik évfolyama hasábjain a felhívás: „a mindent hasonló niveaura egyengető neoeuropai áramlatok culturözönéből mentsünk meg hazai néptraditiónk közül, gyűjtés útján, a mit csak lehetséges menteni".[2] Az „egy magyar folklore társulat alapítása ügyében" tett javaslat megvalósulására azonban még jó néhány esztendőt várni kellett. A néprajz eszméjének elkötelezett harcosa, Herrmann Antal a létesítés érdekében hat-hét évvel később is ekként agitált:

> Átalakul az ország képe is, de itt egy évszázad alig jön tekintetbe (kivéve az ember kéz munkáit: a folyók szabályozása, városok, stb.); a hazai florából és faunából vajmi ritkán veszhet ki egy-egy faj; a történelem emlékei, az irodalom termékei megmaradnak múzeumokban, könyv- és levéltárakban. De a nép lényege, eredeti mivoltának vonásai napról-napra pusztulnak, halványodnak. Mesék, mondák, babonák, régi nóták, ősi szokások és eszközök, a néphagyomány kincsei, a népélet sajátságai tünedeznek, gyakran nyomtalanul elvesznek. Minden uj vasutvonal irtó csapás a népiség erdejében s nemcsak a föld felett irtja az élő néphagyományt, hanem kihányja az őskornak a föld alatt megőrzött ereklyéit, a melyeket vajmi gyakran megsemmisít a tudatlanság és kapzsiság. S mindaz, a mi különben üdvös a nemzet szükséges haladására nézve, romboló hatású az ősnépiség terén: közlekedés, iskola, könyv, ujság, magyarosodás stb. s a fajkeveredés is. Máshol is megvan ez az enyésző processus, de talán egy európai népnél sem olyan gyökeres hatású, mint nálunk. Mert máshol fokozatosan alakultak át az ősállapotok, a fejlődés szerves és önmagából való volt, a jelenből azért némileg rekonstruálható a mult. Nálunk

1 Jelen dolgozat alapötlete a Szász Zoltán 70. születésnapja alkalmából készült Történelmi Szemle 2010. évi 4. száma számára fogalmazódott meg (Szulovszky 2010). Ott a rövid, tézisszerű változata jelent meg, ez a lényegesen bővebb, kellően adatolt kifejtés. Ezúton is hálás köszönettel emlékezem meg Katus Lászlónak (1927–2015), Surányi Bélának és Horváth Gergely Krisztiánnak e tanulmány kéziratához fűzött hasznos, baráti észrevételeiről. A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportjában készült.

2 A felhívás teljes szövegét újraközölte: Hála 1989, 5.

azonban félő, hogy az ősnépies sajátságok egyszerre és nyomtalanul fognak szürke színtelenségbe veszni s egy idegen kultúra inváziója talán új özönvízzel borítja kivált a magyarság helyét, a hajdani krétatenger medenczéjét. Siessünk tehát megmenteni, a mit még lehet! Építsünk e czélra egy Noé bárkáját, alkossunk Magyarországi Népvizsgáló Társaságot.[3]

A hazai szellemi élet számos kiválósága részvételével 1889. január 27-én a Tudományos Akadémia Kisfaludy termében végül megalakult a Magyarországi Néprajzi Társaság.[4]

Mindezek ugyanannak az évtizednek a krónikájához tartoznak, amelynek során annyi különböző eredőjű, jelentős folyamatban történt olyan minőségi vagy mennyiségi változás, amelyek miatt joggal nevezhetjük az 1880-as éveket a fordulópontok évtizedének. A „nemzet szükséges haladása" valóban „enyésző processus"-nak bizonyult a hagyományos paraszti kultúra és társadalom számára. Olyan mértékű és horderejű átalakulások sora zajlott le, amelyre minden bizonnyal méltán alkalmazható a gazdag tartalmú és egyetemes mondandójú transitus kifejezés. E latin eredetű szó jelenthet átmenetet, áthaladást, átkelést, de egyfajta útkereszteződést is. Alapvetően egy olyan jelenséget jelöl, amikor minőségi átalakulás történik, olyan, amelyik rendszerint egy állapot lezárásával jár.[5]

* * *

1. Magyarország népessége 1850-től hat évtized alatt 6 és fél millióval gyarapodott, így az ország lélekszáma 1910-re meghaladta a 18 milliót *(1. táblázat).* A csaknem 60%-os népességnövekedés mögött alapvetően az ún. *demográfiai átmenet* jelensége húzódik meg. Így azt a folyamatot nevezzük, amikor az ipari forradalom előtti agrártársadalmakra jellemző népesedési modellről áttérés történik a modern ipari és városi társadalmakra jellemző népesedési modellre. A tradicionális társadalmakban mind a születési, mind a halálozási arányszám magas, s időről időre – háborúk, természeti csapások, illetve járványok miatt – rendre bekövetkeznek nagy halálozási többlettel járó népesedési katasztrófák. A közösség fennmaradását a magas születésszám biztosítja. Az éhínségek és a tömegpusztító járványok legyőzése jelenti a demográfiai átmenet első szakaszát, ami révén kibontakozhat a „demográfiai forradalom".

3 Idézi Hála 1989, 17–18. (Az írás eredetileg az *Ethnologiai Közlemények* I. évf. II. füzet, 1887–1888. 221–224. hasábjain jelent meg.)

4 A megalakulás részleteiről Hála 1989, 23–59; Kósa 1989.

5 A transitus ősmintája a zsidók átvonulása Egyiptomból az Ígéret Földjére. Szélesebb körben a ferenceseknek köszönhetően vált ismertté ez a szó: évszázadok óta transitusként emlegetik a rendalapító Szent Ferenc halálának ünnepét. E mögött az a keresztény tanítás húzódik meg, amely a földi életet lezáró halált egyáltalán nem a végnek, nem az utolsó mozzanatnak tekinti, hanem egy átmenetnek. Ugyanúgy, mint e paradigma mintaadó transitusát: Jézus Krisztus szenvedését és halálát, a „peszachot", a húsvétot, amely áthaladás a feltámadásba, az örök élet dicsőségébe.

1850 és 1880 között az ország népessége évente átlagosan 5,8 ezrelékkel növekedett. A növekedés üteme tartósan csak az 1880-as évektől gyorsult fel. A jelentős kivándorlási veszteség ellenére 1880 és 1910 között évente mintegy 9 ezrelékkel nőtt a népesség.[6]

1. táblázat

Magyarország, illetve a városi és a falusi jellegű települések népessége, 1850–1910 (Fiume nélkül)

	Népesség (ezer fő)						
	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Magyarország népessége	11 554	12 112	13 561	13 729	15 133	16 684	18 093
Városi népesség*	2 160	2 540	3 011	3 413	4 135	5 075	6 224
Falusi népesség	9 394	9 572	10 550	10 316	10 998	11 609	11 869

* A városi jogállású és az 5000 lakosnál népesebb nagyközségek együtt.

Forrás: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Bp. 1993; Katus László: A népesedés és a társadalomszerkezet változásai. In: Kovács Endre szerk.: *Magyarország története (1848–1890).* Bp., 1979, 1139–1140; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat, 1. kötet. Bp. 1893. 30*; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 27. kötet. Bp., 1909. 227–228; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat, 64. kötet. Bp., 1920. 7, 216–219.

1854/55-ben, illetve 1872/73-ban kolerajárvány pusztított, mindkét időmetszetben a halálozás meghaladta a születési arányt. Az utóbbi során a járványt követő éhínség súlyosbította a helyzetet, így számítások szerint 350-400 ezerre tehető az áldozatok száma.[7] Ez különösen az ország keleti felét sújtotta, kevésbé érintette az északnyugati és a dunántúli megyéket. Az utóbbi térségben az 1870-es években a természetes szaporodás többszöröse volt az országos átlagnak. Az ott megindult demográfiai átmenet lassan terjedt kelet–délkelet felé. Magyarország lélekszáma az 1870-es évek végére érte el újra az 1869. évi szintet. A kolera és az éhínség miatt a legtöbbet szenvedett keleti és délkeleti megyék többsége azonban csak az 1880-as évek végére heverte ki a katasztrófák csapásait. Az országos mutatók az 1880-as évek elején kezdték jelezni a makroszintű demográfiai átmenet kezdetét, s egy szűk évtizednyi időre szétnyílt a demográfiai olló.[8] Kezdetét vette a normális évek halálozásainak lassú és visszafordíthatatlan csökkenése,

6 Vö. Katus 1980a, 271; Katus 2009, 376. – A demográfiai folyamatokról részletesebben: Thirring 1963, 221–389.

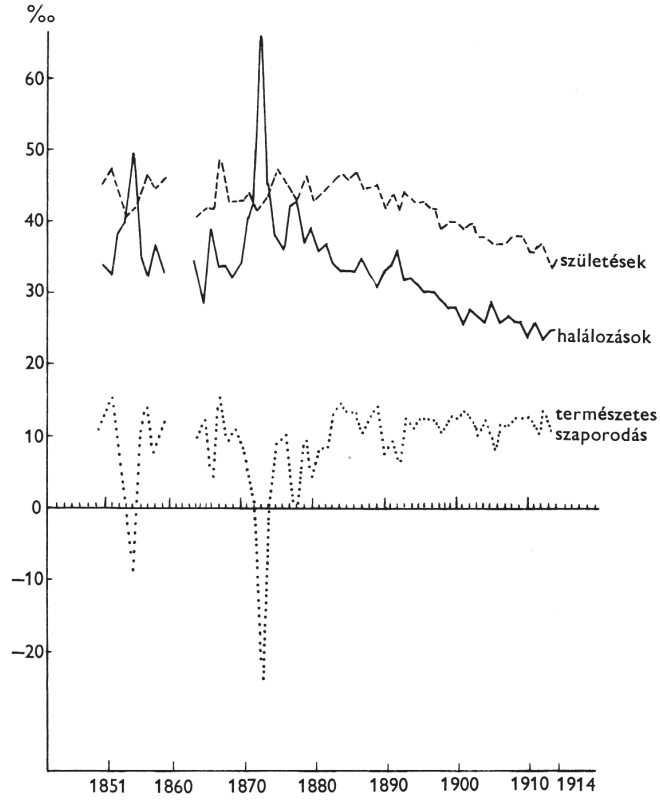
7 Kövér 1998, 42. – Katus László félmillióra becsüli az utolsó nagy demográfiai válság áldozatainak a számát. Katus 1980a, 273. – A haláloki statisztika mintegy 190 000-re teszi a járvány közvetlen áldozatainak a számát. Vö. Mádai 1983, 1047–1059.

8 Mindez az ország egyes térségeiben jelentős időbeli eltérésekkel zajlott. A főváros, valamint az ország nyugati részein már a halandósági viszonyok javulása előtt is alacsonyabb termékenységet mutatott. Ahogy Danyi Dezső megállapította, „a termékenység hanyatlása Magyarország egyes régióiban sokkal hamarabb következett be, minthogy azt az átmenet-elmélet eredetileg feltételezte. (...) Magyarországon a XIX. század utolsó negyedében és a XX. század első évtizedében egyszerre és úgyszólván párhuzamosan csökkent a termékenység és a halandóság." Danyi 1977, 56–87.

majd az évtized végén már a születések számában is visszaesés következett. Az 1880-as évek végétől az első világháborúig lényegében párhuzamosan haladt a két görbe lefelé *(1. ábra)*.[9] A demográfiai mutatók kedvező alakulásában minden bizonnyal szerepet játszott az életkilátások javulása – az ellátás helyzetén csak az 1860-as évek szárazsága, illetve az 1870-es években kitört keleti marhavész rontott.

1. ábra

Születések, halálozások, természetes szaporodás Magyarországon (1851–1914)

Forrás: Kövér 1982, 99. után.

9 A halandósági viszonyok jelentős javulásában szerepet játszott az 1876. évi XIV. tc., a közegészségügyi törvény, amely nyomán megindult a korszerű egészségügy intézményrendszerének a kiépülése. Minden városnak és 6000 főnél népesebb községnek orvost kellett tartania, aki köteles volt a szegényebb betegeket ingyen kezelni. A törvény nagy súlyt fektetett a megelőzésre, s pontosan megszabta az állam, a törvényhatóságok és a községek teendőit. Az 1880-as évek végére sikerült legyőzni a himlőt az újraoltás kötelezővé tételével. – Katus 1980, 473. és Katus 2009, 384.

2. A polgári Magyarország kiépülésének korszakát a városi jellegű települések[10] népességének gyors ütemű növekedése jellemezte. Katus László kalkulációja szerint 1850-ben 2,16 milliót tett ki *a városi jellegű településeken lakók lélekszáma.*[11] 1910-re ez a szám csaknem 4 millióval gyarapodva 6,1 millióra emelkedett, vagyis hat évtized során 182%-kal nőtt. Mivel ez idő alatt az ország népessége 56,6%-kal nőtt, ez azt jelenti, hogy a jogilag városi népesség növekedése több mint háromszorosa volt az országos értéknek. A növekedés üteme 1880-tól némileg felgyorsult: míg 1850 és 1880 között a városi népesség átlagos évi növekedése mintegy 15 ezrelék volt, addig 1880 és 1910 között már csaknem 19 ezrelék lett az évi gyarapodás *(2. táblázat, 2. ábra).* E nagyarányú növekedésben meghatározó szerepet játszott a migráció; a városi népesség termékenysége ugyanis számottevően elmaradt a vidékétől. Szükséges továbbá arra is rámutatni, hogy a szóban forgó városi népességnek egy jelentős része a város falain kívül élt: 1910-ben a legnépesebb tíz város összesen mintegy 1,5 milliós polgári népességéből 370 ezer, vagyis csaknem egynegyede külterületen élt. A tízből ötnél különösen kimagasló volt a külterületi népesség aránya: Szegeden 35,2%, Debrecenben és Hódmezővásárhelyen egyaránt 42,6%, Kecskeméten 48,1%, Szabadkán 50,1%.[12]

2. táblázat

Magyarország, illetve a városi és a falusi jellegű települések népességének növekedése, 1850–1910 (Fiume nélkül)

	Átlagos évi növekedés ezrelékben								Növekedés (%)
	1850–1857	1857–1869	1869–1880	1880–1890	1890–1900	1900–1910	1850–1880	1880–1910	1850–1910
Magyarország népessége	6,7	9,4	1,1	9,7	9,7	8,1	5,8	9,1	56,6
Városi népesség*	23,1	14,1	10,8	19,9	20,3	20,3	14,9	18,8	182,4
Falusi népesség	2,7	8,1	–1,8	6,2	5,4	2,2	3,1	5,0	27,7

* A városi jogállású és az 5000 lakosnál népesebb nagyközségek együtt.

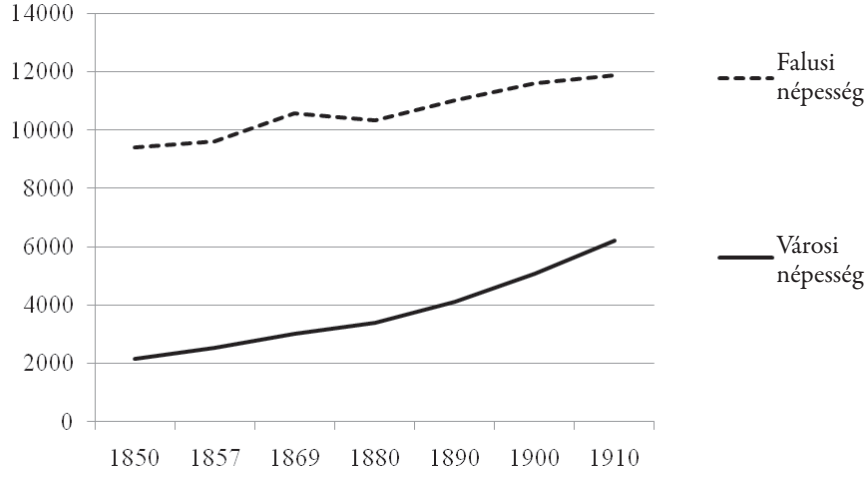
Forrás: saját számítások, a Katus László által összeállított Osztrák–Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve korrekciós számításainak adatai, valamint Katus László: A népesedés és a társadalomszerkezet változásai. In: Kovács Endre szerk.: *Magyarország története (1848–1890).* Bp., 1979. 1139–1140; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 27. kötet. Bp., 1909. 227–228; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 64. kötet. Bp., 1920. 216–219. alapján.

10 A nemzetközi statisztikai irodalom bevett gyakorlata alapján a jogilag városnak minősülő helységek mellett ideszámolom az 5000 főnél népesebb községeket is.

11 Katus 1979, 1140.

12 *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 42. kötet. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1912, passim. Vö. Leopold 1917, 111.

2. ábra
A városi és a falusi népesség, 1850–1910 (ezer fő)

3. *A városi népesség ellátása* kihívás és lehetőség volt: 1850-ben az ország népességének még az egyötödét sem érte el az arányuk, s 1910-re a „városlakók" részesedése már a lakosság egyharmadát is meghaladta *(3. táblázat, 3. ábra).*

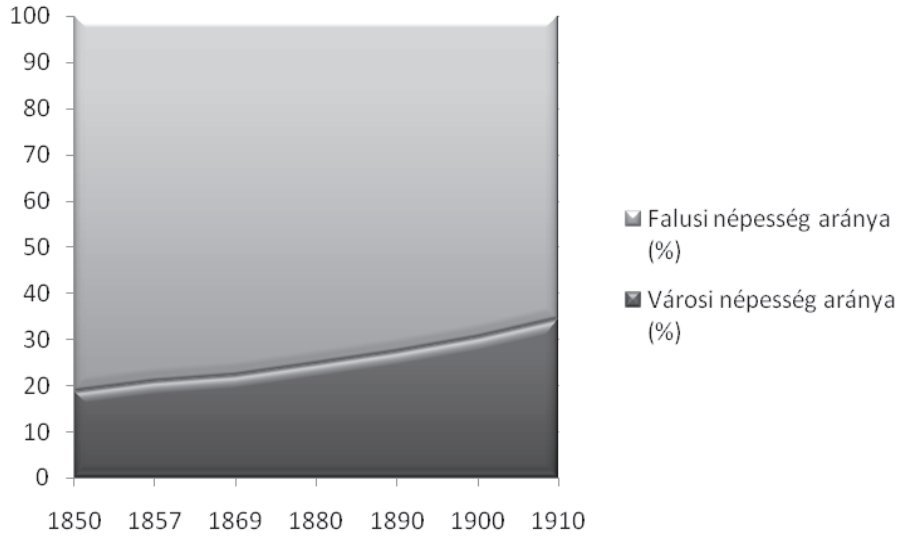
3. táblázat
A városi és a falusi népesség megoszlása, 1850–1910 (%)

Népesség	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Városi*	18,7	21,0	22,2	24,7	27,3	30,4	34,4
Falusi	81,3	79,0	77,8	75,3	72,7	69,6	65,6

* A városi jogállású és az 5000 lakosnál népesebb nagyközségek együtt.

Forrás: saját számítások, Katus László: A népesedés és a társadalomszerkezet változásai. In: Kovács, Endre szerk.: *Magyarország története (1848–1890).* Bp., 1979, 1139–1140; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 27. kötet. Bp., 1909. 227–228; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 64. kötet. Bp., 1920. 216–219. adatai alapján.

3. ábra
A városi és a falusi népesség aránya, 1850–1910

Volt tehát tere a szolgáltató szektor, s ezen belül a kereskedelem kibontakozásának, ugyanis a városodásnak a szükségszerű velejárója a kereskedelem fokozott ütemű fejlődése.[13] Míg 1846-ban Fényes Elek szerint 21 ezer kereskedő volt Magyarországon,[14] 1857-ben már csaknem 64 ezer, 1910-re pedig több mint 253 ezer volt a számuk – igaz, területileg egyenlőtlen eloszlásban.[15]

Lakóhelytől függetlenül a kereskedelem, illetve tágabban a gazdasági szolgáltatások iránti igényt közvetve jelzi a kereső népességen belül az agárfoglalkozásúak arányának a csökkenése, direkt módon pedig az iparforgalmi keresők arányának a növekedése *(4. ábra)*. A kereskedelem gyarapodása kapcsán ne feledjük: ez az időszak, amikor a zsidóság aránya 1%-ról 5%-ra emelkedett.

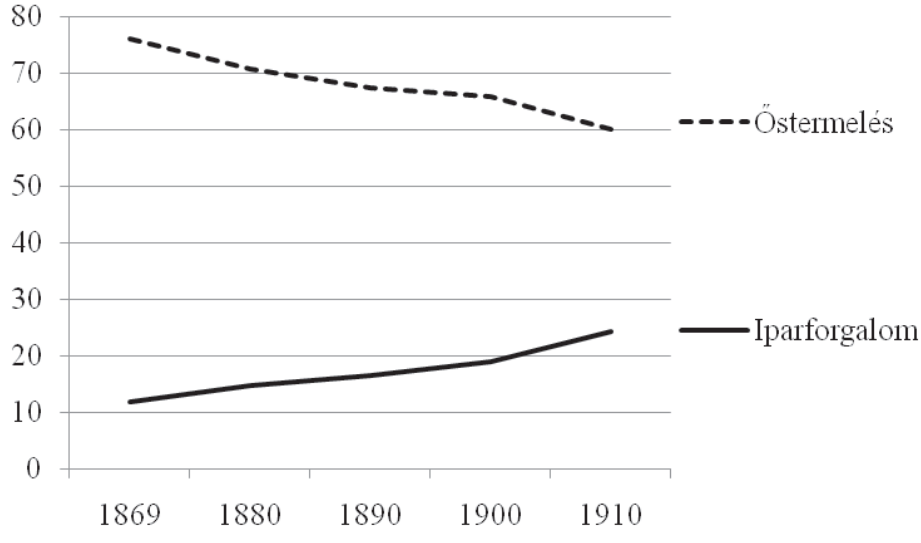
13 Vö. pl. Csató 1975, 630–633.

14 Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest, 1847. – Idézi: Bácskai 1989, 15.

15 „...a csere belső tagozódása nálunk egészségtelen, nincs mértéke s fejlődése elvtelen. Nemcsak azért, mert a kereskedelem a városok után épen a legszegényebb északkeleti vármegyékben (Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung) a legnépesebb és ma is gyarapodó, hanem a kereskedelmi munkakör nem csekély részének megokolatlansága, gazdasági feleslegessége miatt is." Leopold 1917, 126.

4. ábra

Az őstermelő és az iparforgalmi népesség arányának változása (1869–1910)

Míg 1869 és 1910 között a keresőkön belül az agrárnépesség aránya 76%-ról 60%-ra csökkent, addig az iparforgalommal foglalkozók részesedése mintegy 12%-ról több mint kétszeresére emelkedett. Ha csak a gazdasági szolgáltatások szféráját nézzük, akkor igen gyors térnyerés adatait találjuk: 1,9%-ról 6%-ra, azaz több mint háromszorosára nőtt a kereső népességen belüli arányuk *(4. és 5. táblázat, 5. ábra).*

4. táblázat

A kereső népesség főbb csoportjai, 1869–1910 (ezer fő)

	1869	1880	1890	1900	1910
1. Őstermelés	5002	4385	4499	4960	4656
2. Bányászat, ipar	657	749	862	1095	1418
3. Kereskedelem, hitel, szállítás	126	165	242	336	467
2+3. Iparforgalom	*783*	*914*	*1104*	*1430*	*1885*
4. Egyéb kereső foglalkozások	810	903	1069	1140	1210
Összesen	6595	6202	6672	7532	7751

Forrás: Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács Endre szerk.: *Magyarország története (1848–1890).* Bp., 1979. 926; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 64. kötet Bp., 1920. 188.

5. táblázat

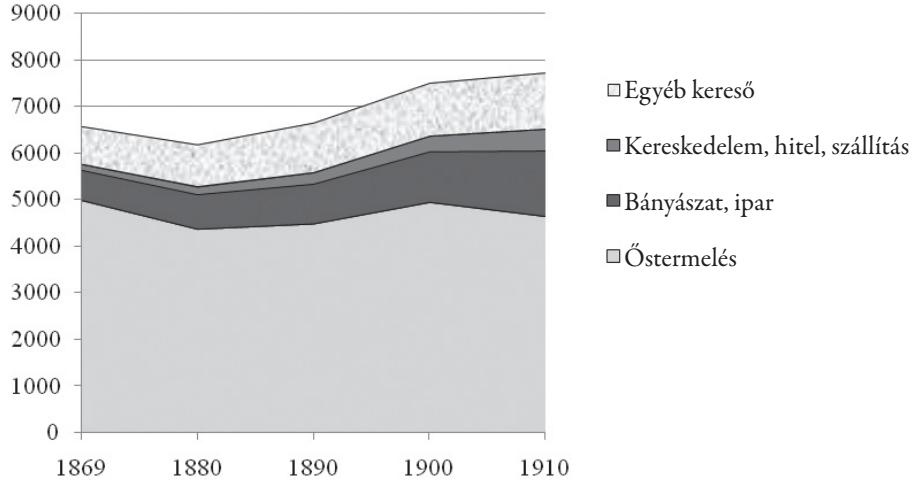
A kereső népesség főbb csoportjainak megoszlása, 1869–1910 (%)

	1869	1880	1890	1900	1910
1. Őstermelés	75,9	70,7	67,4	65,9	60,1
2. Bányászat, ipar	10,0	12,1	12,9	14,5	18,3
3. Kereskedelem, hitel, szállítás	1,9	2,7	3,6	4,5	6,0
2+3. Iparforgalom	*11,9*	*14,7*	*16,5*	*19,0*	*24,3*
4. Egyéb kereső foglalkozások	12,2	14,5	16,1	15,1	15,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját számítások, Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács Endre szerk.: *Magyarország története (1848–1890).* Bp., 1979. 926; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 64. kötet Bp., 1920. 188. adatai alapján.

5. ábra

A kereső népesség Magyarországon fő foglalkozási csoportok szerint, 1869–1910 (ezer fő)

Korszakunkban a kereskedelem, hitel, szállítás terén dolgozók számának az 1880-as években volt a legdinamikusabb növekedése: 1880–1890 között 46,7%-kal, azaz 77 ezerrel gyarapodtak *(6. táblázat).* A szolgáltató szektor ily dinamikus kifejlődésében jelentős szerepet játszott a magyarországi zsidóság, amelynek – több évszázados jogfosztott helyzet után – az 1840. évi XXIX. tc. tette lehetővé a szabad letelepedés jogát.[16]

16 E törvénnyel sem a zsidóság, sem a magyar liberalizmus nem volt megelégedve, mivel nem mondta ki a teljes egyenjogúságot. Ennek ellenére a galíciai zsidók tömegesen vándoroltak be Magyarországra. Báró Eötvös József a városi német iparosok és kereskedők kenyérféltésének, a konkurenciától való

E folyamatot az izraeliták polgári és politikai egyenjogúságát kimondó 1867. évi XVII. tc., valamint a zsidó vallást bevett vallássá minősítő 1895. évi XLII. tc. teljesítette ki.

6. táblázat

A kereső népesség főbb csoportjainak növekedése, 1869–1910 (%)

	1869–1880	1880–1890	1890–1900	1900–1910	1869–1910	Átlagos évi növekedés (1869–1910)
1. Őstermelés	–12,3	2,6	10,2	–6,1	–6,9	–0,2
2. Bányászat, ipar	14,0	15,1	27,0	29,5	115,8	1,8
3. Kereskedelem, hitel, szállítás	30,9	46,7	38,8	38,98	270,6	2,8
2+3. Iparforgalom	*16,7*	*20,8*	*29,5*	*31,8*	*140,7*	*2,0*
4. Egyéb kereső foglalkozások	11,5	18,4	6,6	6,1	49,4	1,0
Összesen	–5,9	7,6	12,9	2,9	17,5	0,4

Forrás: saját számítások, Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács Endre szerk.: *Magyarország története (1848–1890).* Bp., 1979. 926; *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat 64. kötet. Bp., 1920. 188. alapján.

Az árucsere tradicionális formái: a piacok, a hetivásárok, az országos vásárok a 19. század utolsó harmadáig nem sokat vesztettek jelentőségükből.[17] Dinamikus bővülése ellenére a hagyományos piaci kereskedelem nem volt képes kielégíteni a városok és a nagyobb települések növekvő népességének a szükségleteit, ezért a kibontakozó tőkés viszonyok első szakasza a *szatócsboltok, vegyeskereskedések* elszaporodásának az időszaka volt.[18] E boltok viszonylag széles körű választékkal rendelkeztek a mindennapi közszükségleti cikkekből, s nemcsak élelmiszereket és élvezeti cikkeket árusítottak, hanem a háztartásokban használt, gyakrabban keresett iparcikkeket is tartottak, s rugalmasan alkalmazkodtak a vásárlók helyi igényeihez.

A változás sokáig abban nyilvánult meg, hogy egyrészt olyan községekben is megjelent egy vegyeskereskedés, ahol korábban semmilyen üzlet nem volt, másrészt pedig a városokban megnőtt a szatócsboltok, vegyeskereskedések száma. Az 1880-as években már kitapinthatóvá vált a belkereskedelem új szakasza, a *szakkereskedések* megjelenése és fokozatos terjedése. Előbb a mezőgazdasági termékeket, majd pedig a különböző ipar-

félelmének tulajdonította, hogy 1840-ben elmaradt a teljes egyenjogúsítás. – A betelepült zsidók eleinte a németséghez számították magukat, s az 1840-es években a jelentős részben német származású városi népességgel együtt indult meg a magyarosodásuk. – Vö. pl. Glatz 1975, 158–162; Katus 1980b, 431–436; Gottas 1980, 353–356.

17 Vö. Dankó 1992.

18 A szatócsok helyéről, helyzetéről, típusairól Gyáni 1983, 89–98; Gyáni 1990, 225–237; Gyáni 1995, 53–75.

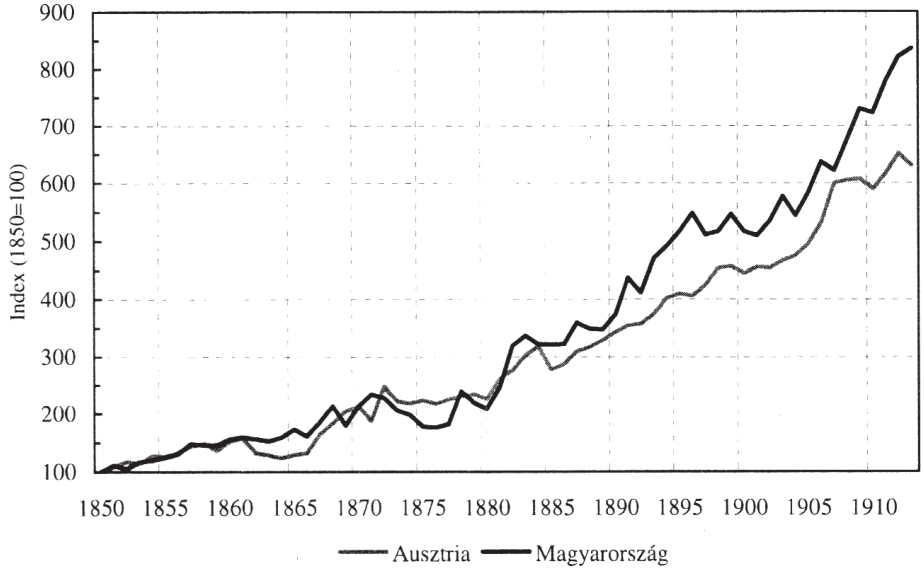
cikkeket árusító szakboltok (vaskereskedés, ruházati, bútorbolt stb.) tűntek fel – eleinte természetesen a városokban, majd idővel a nagyobb községekben is.[19]

4. A kereskedelmi foglalkozásúaknál jóval nagyobb arányban éltek a falvakban az ipari népességhez tartozók, akik zömmel kisiparosok voltak. A falusi lakosság önellátásának csökkenése egy sor kézműves mesterség – különösen az élelmezési és ruházati iparok – számára teremtett kedvező fejlődési lehetőségeket. Ezzel egyidejűleg a gyors ütemben növekvő városi népesség gyarapodása a kisipar városi terjedését is elősegítette. Ahogy arra Csató Tamás rámutatott, míg a városlakók a fogyasztási cikkek növekvő hányadát a kisiparosok mellett az egyre jelentősebb számú kereskedőtől szerezték be, addig a lakosság mindennapi szükségletei kielégítése a falvakban növekvő mértékben a helyi iparosokra hárult.[20] Ez azzal együtt alakult így, hogy a 19. század utolsó harmadában a magyarországi kézművesipar szerkezetének a jelentős átalakulása zajlott, s az *1880-as években lezárult a hagyományos kézművesipar felbomlásának a 19. század derekán megkezdődött folyamata.* Bár szerepet játszott ebben előbb a belső vámhatárok eltörlése után beáramló osztrák gyári termékek konkurenciája, majd a hazai gyáriparnak a kézműves portékák egy részét kiszorító piaci hatása is, amelyet a kiépülő korszerű közlekedési hálózat (egyre nagyobb teret behálózó vasútvonalak), illetve a kisebb településeket is elérő belkereskedelem is felerősített, azonban túlságos leegyszerűsítés lenne a kisipar szerkezetében végbemenő átalakulást pusztán a gyáripar rovására írni. Ugyan vitathatatlanul volt hatása abban, hogy teret vesztett egy sor hagyományos kézművesipar (pl. szövő- és fonóipar, fazekas, esztergályos, fésűs, szappanos, kalapos, varga, szitakötő, kötélgyártó, cipész) a gyári portékákkal szemben, néhánynak (pl. lakatos, kovács, bádogos, kádár, asztalos, szabó) pedig megváltozott a működési köre, s függő viszonyba került a nagyvállalatokkal.[21] Ezen túlmenően azonban nem elhanyagolható az a körülmény, hogy a 19. század utolsó harmadában szinte gyökeresen átalakult a hagyományos paraszti kultúra és társadalom, s ennek megváltozó igényvilága is olyan kihívásokat jelentett a kézművesség számára, amelyre az nem mindig tudott megfelelő válaszokat adni. Egy sor mesterség, főként az élelmezéssel kapcsolatos, illetve a személyi szolgáltatásokat nyújtó iparok előtt azonban továbbra is viszonylag tág működési tér maradt. Bár az 1880-as években kezd nagyobb mértékben Magyarországon kibontakozni a gyáripari termelés, az évtized végéig még a kézműves kisüzem maradt az ipar uralkodó üzemformája.

5. Az 1880-as évek elején a magyarországi ipar növekedésének az üteme beérte az ausztriait, s egészen az első világháborúig – a John Komlos által kiszámított ipari termelési indexek idősorai alapján – végig nagyobb növekedést ért el *(6. ábra).*[22] Szükséges itt megjegyezni, hogy a grafikon képe csalóka: nem veszi figyelembe, hogy a magyar növekedés sokkal alacsonyabb bázisról indult. A termelésében nem is érte utol az ausztriait.

19 Csató 1975, 642–645.
20 Csató 1975, 635.
21 Vö. Matlekovits 1911, 14–60; Szulovszky 2005, 260–276.
22 Komlos 1983, 281–318; Katus 2007, 34–35.

6. ábra
Az ipari termelés növekedésének indexei Ausztriában és Magyarországon John Komlos szerint

Katus László: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca. In: Gerő András szerk.: *A Monarchia kora – ma.* Budapest, 2007. 35. után.

A modern gyáripar kiépülésével párhuzamosan az ipar munkaerő-felszívó ereje az 1880-as évtized utolsó harmadától fogva, 1887–1914 között, a magyarországi ipari forradalom kiteljesedésének idején volt a legerőteljesebb.[23] Az adatok tanúsága szerint az Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázada esélyt adott a gazdasági felzárkózásra, s ezzel a lehetőséggel törekedtünk élni is.

6. A 19. század második felében megpecsételték a hagyományos malmok sorsát a természeti energiaforrás helyétől függetlenül telepíthető, mérnökök által tervezett gőzmalmok.[24] Ezek tökéletesítésében nemzetközi viszonylatban is jelentős szerepet játszottak Magyarországra települt szakemberek. Mechwart András, Ganz Ábrahám, és Haggenmacher Károly újításai révén világszabadalmak jöttek létre (hengerszék, Haggenmacher-féle síkszita). Ezeknek, valamint a magas sikértartalmú, acélos magyar búzának s a jó termésátlagoknak köszönhetően a világ élvonalába tartozott a magyar malomipar.[25] Olyannyira, hogy az 1880-as években az észak-amerikai malomipar fellegvárából, Minneapolisból már ipari kémet küldtek a magyar malomipar titkait kifür-

23 Vö. pl. Kövér 2007, 44–72; Katus 2009, 402–470.
24 Vö. Vajkai 1978–1980, 351–371; Vajkai 1981–1983, 349–369; Balázs 1995, 45–78.
25 Balázs 2005, 413.

készni.[26] Az első világháborúig Magyarország a gabonatermesztés, gabona- és lisztkivitel, a malomipar s a hozzá szorosan kapcsolódó malomipari gépek gyártása terén vezető szerepet játszott a világon.

7. Jóllehet, 1850-ben a belső vámok megszüntetésével, a „magyar tartományok"-nak a birodalmi piacba történő betagolódásával, a közgazdasági környezet egységesülésével a tőkeáramlás szempontjából vitathatatlanul kedvezőbb lett a helyzet, azonban a hitelélet kibontakozását gátolta – többek között – a birtokrendezés és a kártalanítás elhúzódása, a polgári öröklési rend részleges késleltetése, a hitbizományi rendszer továbbélése s a kamatalakulás korlátozása. A neoabszolutizmus időszakában a kormányzati adminisztráció szándékosan is késleltette az új magyarországi hitelintézetek alakítását. Éppen ezért egy ideig még fontos szerep hárult azokra a nagykereskedőkre, akik a kereskedelem mellett váltóüzletekkel, bank- és értékpapírüzlettel is foglalkoztak. Mellettük az 1850-es évek második felében egyre-másra alakultak pénzüzletre szakosodott pénzváltó irodák. Az 1860-as évek hiteléletének már ezek adtak lendületet. A kereskedőcégérek alatt működő magánbankházak alkonya az 1880-as évekre jött el. Némelyek átalakultak részvénytársasággá, mások lassanként csupán egyfajta vagyonkezelőséggé sorvadtak.[27]

Ausztria és Magyarország viszonyának közjogi rendezése a hitelügy rendkívül dinamikus kibontakozásának nyitott teret. 1848-ban összesen 36 pénzintézet működött Magyarországon. 1848-at bázisévnek tekintve a hitelintézetek száma 1867-re 2,9-szeresére, 1913-ra 166-szorosára nőtt, eközben a saját tőkéjük 1867-re 7,8-szeresére, 1913-ra pedig csaknem 690-szeresére emelkedett. Hasonlóképpen kimagasló volt a többi mutató alakulása is. Az 1848-as takarékbetét-állomány a kiegyezés évére 7,5-szeresére, az utolsó békeévre több mint 215-szörösére nőtt. A váltótárca-állomány 1867-re 30-szorosára, 1913-ra pedig több mint 1200-szorosára terebélyesedett. A jelzáloghitel-állomány ugyanezekre az időmetszetekre csaknem 10-szeresére, illetve mintegy 228-szorosára emelkedett.[28] A fejlődés dinamikája azonban nem volt töretlen: az 1873. évi tőzsdekrachot követő pénzügyi válság, illetve az 1870-es évek második felének gazdasági recesszióját követően az 1880-as évek elejétől vett újabb lendületet a pénzügyi infrastruktúra megerősödése. 1873-ban 632 hitelintézet működött Magyarországon, 1880-ban alig 7 %-kal több, 677 volt a számuk. Ezt követően tíz esztendő alatt – elsősorban a hitelszövetkezetek számának nagyarányú gyarapodása miatt – jelentősen megugrott, 80%-kal nőtt, s 1221-re emelkedett a hitelintézetek száma *(7. táblázat)*.[29]

26 Erről bővebben: Crowell 1925.

27 Vö. *Magyarország története* 6/1. 550–553; Kaposi 2002, 194–197. – A témakör Kövér György révén sokoldalú és új megközelítéseit lásd válogatott tanulmányai kötetében: Kövér 2002. Lásd még: Kövér 1988, 47–69; Kövér 1989, 29–40; Kövér 1991, 319–345.

28 Berend T. – Ránki 1973, 476.

29 Tomka 2000, 32.

A gazdaság legdinamikusabban növekvő és nemzetközi összehasonlításban is legfejlettebb ágazatává a hitelszervezet vált,[30] bár a hitelintézeti tőke túlnyomó része a fővárosban koncentrálódott.[31]

7. táblázat
A magyarországi hitelintézetek számának változásai (1866–1895)

Pénzintézetek fajtái	1866	1873	1880	1890	1895	Növekedés (%)			
						1866–1873	1873–1880	1880–1890	1890–1895
Bankok	4	122	107	170	264	2950,0	–12,3	58,9	55,3
Takarékpénztárak	57	298	316	455	583	422,8	6,0	43,9	28,1
Földhitelintézetek	1	4	5	5	7	400,0	25,0	0,0	40,0
Hitelszövetkezetek	22	208	249	591	968	845,4	18,7	137,3	63,8
Összesen	*84*	*632*	*677*	*1221*	*1822*	*652,4*	*7,1*	*80,3*	*49,2*

Forrás: Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947.* Bp., 2000, 32. és saját számítások.

8. Társadalomtörténeti szempontból fontos fejlemény volt az 1886-ban megalapított Magyar Királyi Postatakarékpénztár, amely külföldi példák nyomán a pénzmorzsák összegyűjtésére létesült. Ennek az intézménynek a létrehozása Baross Gábor egyik első jelentős, a kezdeményezéstől egészen az országgyűlési előterjesztésig a nevéhez fűződő sikere volt.[32] A törvényjavaslat indoklása szerint a postatakarékpénztár küldetése „úttörőként működni a takarékossági hajlam felélesztésére és ezáltal a közjó előmozdítására, mert az egyszer felkeltett takarékosság a szorgalmat, a becsületességet és józanságot is maga után vonja és az önállóság érzetét fejleszti. A postatakarékpénztár a magán takarékpénztáraknak nem vetélytársa, hanem azoknak inkább kiegészítését fogja képezni, s velük egyetemben a néptakarékpénztárak célját és rendeltetését fogja betölteni."[33] Jóllehet, a Postatakarékpénztár létesítéséről szóló 1885. évi IX. tc. 3,6%-ban állapította meg az alkalmazandó kamatlábat, s ez 0,8–1,5%-kal alacsonyabb volt az átlagos banki kamatoknál, az új pénzintézmény mégis átütő sikert ért el azzal, hogy mindössze 50 krajcárban szabta meg a legkisebb elfogadható betétösszeget. Okkal fogalmazott Vargha Gyula ekképpen: „a postatakarékpénztárat azok az apró megtakarítások keresik föl, melyeket a közönséges takarékpénztárak, éppen kicsinységüknél fogva fel nem szívnak, hanem elkallódni engednek."[34] Amikor 1886. február 1-én takarék- és értékpapírüzletággal megkezdte működését, mintegy 700 postafiókban lehetett igénybe venni a

30 Kövér 1988, 47–69; Kaposi 2002, 194–197, 212–215.
31 Leopold 1917, 117–118.
32 Kovács 1997, 33.
33 Idézi Kovács 1997, 34.
34 Idézi Kaposi 2002, 213.

szolgáltatásait. Az év végére már a postahivataloknak több mint a felében, mintegy 2000 helyen működött Postatakarékpénztár. 1891-re már valamennyi postahivatalban rendelkezésre állt postatakarékpénztári szolgáltatás. 1913-ban már csaknem 4700 volt a fiókjai száma. Ezek jelentőségét többek között az adja, hogy a társadalom szélesebb körei számára szorgalmazta és tette lehetővé a takarékoskodást. 1886-ban 942 pénzintézet működött Magyarországon, zömmel a városokban, így a településeknek még az 5%-át sem tette ki azon helységek aránya, ahol elérhetőek voltak ezek pénzügyi szolgáltatásai. A Postatakarékpénztár kisebb községekben is működő országos hálózatának köszönhetően már az alapítás évében jelen tudott lenni a települések egytizedén. 1892-ben pedig már minden negyedik településen volt fiókja.[35] A postatakarékpénztárak szolgáltatásaival elsősorban a kézműiparosok, a házicselédek és csekélyebb mértékben a napszámosok éltek. E pénzintézet működésére vonatkozó adatsorok a megtakarítások jól látható növekedéséről tanúskodnak.[36]

9. Az 1880-as évek elejére kormányzati körökben is egyre inkább kezdték felismerni, hogy az államnak nem elég csupán kereteket kijelölni, a köz érdekében olykor szükséges preferálnia, vagy éppen bizonyos korlátokat felállítania is. Az 1872. évi VIII. törvénycikk, az első ipartörvény a megalkotása óta folyamatosan a kritika kereszttüzében állt. A korlátlan iparszabadság bevezetése következményein túl az 1873. évi tőzsdekrach áttételei a kézművesipart különösen érzékenyen érintették. Az 1879-ben megrendezett második országos iparosgyűlés idejére már meglehetősen sok rossz tapasztalat gyülemlett fel. Egyre-másra érkeztek a panaszok, hogy az ipari pályát elárasztják a hozzá nem értő, már mindenből kikopott, megbízhatatlan elemek, akik gyatra minőségű portékáikkal megfertőzik a piacot. Ennek hátrányait erősen érezték a továbbra is minőségi munkát végző régi mesterek. Ekkor már hivatkozhattak arra is, hogy az osztrák törvényhozás bevezette a képesítés elvét, s ott bizonyos iparágakban már csak az lehet önálló iparos, akinek ehhez megvan a szükséges végzettsége.[37]

Az új ipartörvény-javaslat 1884. február elején a Tisztelt Ház elé került. A törvényjavaslatba hosszas viták után bekerült a *képesítés elve,* valamint az ezzel összefüggő néhány fontosabb rendelkezés (a tanoncidő kitöltése, illetve a segédlevél megszerzése, kétévi, szakba vágó gyakorlat követelménye stb.). Bár a képviselőházi vita eredményeként némileg csorbult a képesítés elve, a honatyák az ipartörvény-javaslatot megszavazták. Rövid felsőházi tárgyalás és elfogadás után 1884. május 18-án a király szentesítette a törvényt, amelyet három napra rá már a Magyar Törvénytárban is kihirdettek.[38] Míg a szinte teljes iparszabadság elvén alapuló 1872. évi ipartörvény értelmében minden ipar szabad lett, addig az ún. *második ipartörvény* az „ipari rend és az iparfejlesztés érdekében" *korlátozott iparszabadságot* biztosított.

10. 1882. január 1-én életbe lépett az 1881. évi XLIV. törvénycikk, az ún. *első ipartámogató törvény.* Ez új korszakot nyitott, igazán csak ekkortól beszélhetünk tudatos

35 Kovács 1997, 34–35.
36 Kövér 2002, 251.
37 Laky 1930, 30–32.
38 A törvény szövegét lásd *Corpus Juris Hungarici. Az 1884–1886. évi törvényczikkek.* Bp., 1897. 59–93.

kormányzati iparfejlesztési politikáról. Előtte a magyar állam 1868-tól 1880-ig mindössze mintegy 416 ezer koronát fordított ipari célokra, beleértve a háziipar és az iparoktatás támogatását is. Ezzel szemben 1880-tól 1890-ig valamivel több, mint egy és egynegyedmillió korona, átlag évi 126 ezer korona jutott iparfejlesztésre és iparoktatásra. Az első ipartámogató törvény beváltotta a hozzá fűzött reményeket, így újabbak (1890: XIII. tc., 1899: XLIX. tc., 1907: III. tc.) követték, amelyek fokozatosan bővítették a kedvezmények és a kedvezményezettek körét.

11. Az új gazdasági rend számára alapvetően fontos volt a nagy tömegű áru mozgatását lehetővé tévő szállítási módok széles körű kiépítése. Sajnos, az 1850-es népszámlálás nem tartalmazott részletes foglalkozásstatisztikát, s az 1857. évi sem alkalmazott kellően tagolt csoportosítást. Becslésem szerint 1857-ben legalább 65 ezren dolgozhattak a *kereskedelem, hitel és szállítás* berkeiben.[39] 53 esztendő leforgása alatt már 467 ezren voltak, vagyis 1910-re e foglalkozáscsoport művelőinek a lélekszáma 615%-os növekedést mutat, ami csaknem évi 3,8%-os bővülést jelent. De ha a későbbi és megbízhatóbb, 1869-es népszámlálástól nézzük az adatokat, akkor is kimagaslik a többi foglalkozáscsoporthoz képest a kereskedelem–hitel–szállítás szférájában dolgozók számának a kiterebélyesedése: 1910-re 126 ezerről 467 ezerre, azaz 270%-ra nőtt (lásd *4. táblázat*). Az 1857 és 1880 közötti 23 esztendő alatt évi 3,8%-os volt a növekedés. A következő három évtized során e foglalkozáscsoportban dolgozók számának a növekedése, bár csekély mértékben visszaesett, a többi ágazathoz képest még mindig a legkiemelkedőbb, évi 3,2%-os gyarapodást mutatta fel évente (vö. *6. táblázat*).

12. Méltán használja Katus László a 19. századi Magyarország kapcsán a „szállítási forradalom" kifejezést.[40] Valóban gyors ütemű és jelentős horderejű változások történtek ekkor, főként a század második felében. Ebben különösen a vasút játszott nagy szerepet.[41]

---

39 A népszámlálási kötet bevezetője szerint a „Handelsleute" kifejezés nemcsak a kereskedőket, hanem a hitellel foglalkozókat is magában foglalja. A segédszemélyzettel kapcsolatban ezt már nem mondja kifejezetten, de feltehető itt is az összevonás. Vö. *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857.* Wien 1859. XIX–XX. – Magyarország 1873 utáni területére számítva az 1857. évi összeírás szerint Handelsleute: 39 570, segéderő (Hilfsarbeiter beim Handel): 22 808, vagyis összesen 62 378 fő dolgozott a kereskedelem és hitel terén. Külön kategóriát képezve együtt szerepel a két vízi foglalkozás, a hajós és a halász. Belőlük 4424 főt írtak össze, ennek legalább a fele hajós lehetett. 65 ezernél minden bizonnyal azért is több lehetett a kereskedelem, hitel és szállítás területén dolgozók száma, mert Pozsgai Péter Torna mezőváros példáján – más források bevonásával – meggyőzően bizonyította: az 1857-es népszámlálásban a tulajdonosi státuson (földbirtokos, ház- és járadékbirtokos, napszámos), illetve a munkaviszonyon alapuló státusok (iparűző, kereskedő) keveredése érhető tetten, ami torzításokhoz vezetett. Ugyanis ha valaki a tulajdonosi kategórián belül például földdel és/vagy házzal rendelkezett, s emellett más kereső foglalkozást is űzött, akkor az összeírók az adott sorrendben haladva töltötték ki a lajstromot, először a föld- és házbirtokot regisztrálták, s akik egyikkel sem rendelkeztek, csupán azoknál lehetünk biztosak abban, hogy a megfelelő helyen, pl. az iparosoknál vagy a kereskedőknél lettek összeírva. Vö. Pozsgai 2003, 160–168. – Az 1857. évi korrigált népszámlálási adatokat Katus Lászlónak köszönhetem.

40 Katus 1996, 385–393.

41 Az alternatív szállítási lehetőségek hiánya, illetve nem kielégítő állapota miatt a nyugat-európai országokhoz képest Magyarországon a vasút fontosabb szerepet töltött be a szállítási forradalomban. Katus 1996, 388.

Mivel Ausztriában már az 1840-es évek elejétől kezdve az államvasúti rendszert tartották célravezetőnek a vasúthálózat kiépítése során, az 1850-es évek elején az addig épült magyarországi vasutak is az államosítás sorsára jutottak. Azonban az állami vasútépítés olyan terhet jelentett az osztrák kormány számára, amelyet nem tudott tartósan finanszírozni. Már az első pénzügyi válság felülvizsgálatra késztette a döntéshozókat. Eladták az államvasutakat, s 1855-től újra a magántársaságok kaptak lehetőséget új vonalak megépítésére. A kormányzat ehhez az állami kamatbiztosítás rendszerével igyekezett kedvet ébreszteni.[42] A kiadott koncessziók a birodalmi vasúthálózat-fejlesztési koncepcióhoz igazodtak. 1854-ben még az 500 km-t sem érte el az addig megépített magyarországi szakaszok összes hossza. Ezzel szemben 1866 végére, a magánvasúti rendszer évei alatt több mint háromszor ilyen hosszú vasútvonal épült ki. Különösen az 1857–1861 közötti öt esztendő volt kimagasló, ekkor évente átlag 236 km új vonal létesült.[43] A kiegyezést követően, 1867 és 1873 között valóságos „vasútláz" jellemezte az országot: évente 585 km új vasútvonalat adtak át.[44] A válságot követő időszakban, 1874–1881 között csupán ötödannyi, átlag évi 119 km vasút épült. Olybá tűnik, az 1880-as elejére kikerült a gazdaság az 1873-as krach okozta gödörből, s ekkortól csaknem a vasútláz idejét idéző ütemben épültek tovább a vonalak. 1882–1886 között már átlag 429 km készült el évente, s a harmadik nagy vasútépítési hullámban pedig, 1887–1898 között lényegében elérte a kiegyezés utáni dömpingszintet az újonnan átadott vasúti vonalak hossza (évi átlag 583 km).

13. Az 1880-as évek a magyar vasút államosítása jegyében teltek. Az 1880-as évekig több nagy vasúti társaság működött egymás mellett.[45] Mivel nem volt más szállítási alternatíva, e társaságok helyzeti előnyükkel meglehetősen visszaéltek, az állammal szemben is érvényesíteni tudták akaratukat. E társaságok igazgatótanácsai tagjainak igen jelentős politikai hatalma volt.[46] Az államosítás első lépését a Tiszavidéki Vasút megváltása jelentette (1880. évi XXXVIII. tc.).[47] Csaknem ezzel egy időben fogadta el a törvényhozás a korszakos jelentőségű 1880. évi XXXI. törvénycikket a helyi érdekű vasutakról. Ez lehetővé tette, hogy az ország félreesőbb vidékein is épülhessenek – állami kamattámogatás nélkül – a helyi erők összefogásával, az érintett térség forgalmi és gazdasági igényeinek megfelelő, olcsó és jövedelmező vasutak. E kezdeményezéshez a példát az arad–körösvölgyi vasút mutatta. A törvényhozás szinte nyomban engedélyt is

42 Ez azt jelentette, hogy a befektetett tőke meghatározott százalékát kamatként éves jövedelemként garantálta, tehát ha a vasútépítő társaság évi haszna ezt a mértéket nem érte volna el, a különbözetet az állam fizette.

43 Miklós 1937, 150; Czére 1989, 865; Katus 1996, 389. 1. táblázat.

44 *Magyar Statisztikai Közlemények* Új folyam XXI. kötet, Bp., 1899. 14*; Kövér 1982, 75, 78.

45 A legnagyobb magántársaság az Osztrák Államvasút volt. Az Alföld búzatermő vidékeit a Tiszavidéki Vasút kapcsolta be az áruforgalomba, a trieszti kikötővel a Déli Vasút biztosította az összeköttetést. Sátoraljaújhelyet, Máramarosszigetet és Munkácsot a Magyar Északkeleti Vasút hálózta be, a Felvidék legjelentősebb vasúttársasága Kassa–Oderbergi Vasút volt.

46 Frisnyák 1997, 62.

47 Az államosítás első szakasza az Első Erdélyi Vasút, a Duna–drávai Vasút, majd pedig az Alföld–fiumei Vasút megváltásával folytatódott (1884. évi XXIX., XXX. és XXXIX. tc.).

adott a szamosvölgyi, illetve a nyitra–nagytapolcsányi másodrendű vasút megépítésére (1880. évi XXXII. és XXXIII. tc.).[48]

A vasutak államosításában 1882-től államtitkárként, majd 1886–1892 között miniszterként oroszlánrésze volt Baross Gábornak. Amíg 1885-ig alapvetően kényszerűségből, pénzügyi okok miatt vállalkozott az állam a magántársaságok megváltására, addig Baross miniszterségétől kezdődően már tudatos a kormányzati törekvés az államvasúti rendszer megvalósítására. A Vasminiszter ugyanis felismerte a hálózatot képező állami vasútban a gazdaságpolitika alakításának a lehetőségét. Ehhez először az elszigetelt, a magánvasutak vonalai között helyezkedő MÁV-vonalakból egységes hálózatot kellett formálni, majd észszerű átszervezésekkel hatékonyabbá tenni.

14. Az 1889. augusztus 1-ével bevezetett, ún. *zónatarifa*-rendszerrel sikerült a magyar társadalmat mozdulásra késztetni. Eddig a vasutat elsődlegesen áruszállításra használták, a személyforgalom nem volt számottevő. A zónatarifa bevezetését követő 11 hónap alatt 7 millióval nőtt meg az utasok száma, 1892-ben az 1888. évihez képest 216%-kal több utast szállítottak. Ez a hatalmas növekedés aligha történhetett volna meg a falusi társadalom bekapcsolódása nélkül. Társadalomtörténeti szempontból fontos fejlemény, hogy az olcsó vasúti utazás lehetőségével a korábban meglehetősen bezárkózó paraszti közösségek kinyíltak a tágabb külvilág felé. Megélénkült a munkaerőpiac is, immár egy kedvező munkalehetőség elfogadásának kevésbé volt gátja a távolság, s az emberek fokozottabb mértékű utazásai az üzleti életet is élénkebbé tették.[49] Minden várakozást felülmúló magyarországi sikere után több országban is bevezették ezt az új díjszabási metódust. 1891-re kialakult az államvasút dominanciája. A vasút-államosításokkal egyenes arányban nőtt meg a kormány befolyása az áruszállítási tarifákra. Vitathatatlan, hogy az 1880-as évek korszakos jelentőségű intézkedései készítették elő a talajt ahhoz, hogy a következő, az 1891 és 1918 közötti időszak a magyarországi vasút fénykoraként vonult be a szakirodalomba. (Indokoltnak tűnik itt megemlíteni, hogy a működéséhez nélkülözhetetlen menetrendje révén a vasút jelentős szerepet játszott a társadalom időszemléletének formálásában is. Az e téren végbemenő változások javában zajlottak még az 1880-as években is.[50])

15. A korabeli statisztikai összeírás szempontrendszerének fogyatékosságai miatt csak megbecsülni tudjuk, hogy a 19. század derekán az ország népességének kb. 75-80%-a élt a mezőgazdaságból. Mindenesetre, még 1880-ban is a lakosság 73%-át tartotta el a földművelés és állattartás. 1910-re ez az arány 61,5%-ra csökkent (vö. *4. ábra*).[51] Hasonló tendenciát mutat a falusi lakosság arányának az alakulása: 81,7%-ról a korszak

48 *Magyar Statisztikai Közlemények* Új folyam XXI. kötet, Budapest, 1899. 16*–17*.

49 Frisnyák 1997, 68–69.

50 A magyarországi vasúti társaságok 1871-ben egyeztek meg, hogy az addig használatos sokféle helyi idő helyett a fővárosi időhöz igazítják a menetrendet. Ennek ellenére még hosszú évekig eltartott, míg minden helység elfogadta a központi időt. Bár a vonathoz fővárosi idő szerint kellett kimenni, a hétköznapi életben még évekig ragaszkodtak a toronyóra mutatta helyi időhöz. 1891-ben a magyarországi vasútvonalakon is bevezették az egységes világidőt, a greenwichi délkörön alapuló közép-európai időzónát. – A szemléletváltozásról bővebben Kósa 2000, 213–220.

51 Szabó 1972, 9.

végére 65,6%-ra esett vissza. Igen lényeges azonban az a különbség, hogy a relatív számokkal ellentétben a falusi lakosság abszolút számokban ez idő alatt jelentősen, csaknem két és fél millióval gyarapodott.[52] A kereső népesség főbb csoportjaira vonatkozóan 1869-től rendelkezünk összehasonlítható adatokkal. Az 1910-ig tartó időmetszetben a főbb csoportok között az őstermelés volt az egyetlen, amelyiknél a két szélső pont között abszolút számokban fogyást mutatott az egyenleg: míg 1869-ben még több mint ötmillió kereső talált megélhetést az agráriumban, négy évtized múltán már mintegy 350 ezer fővel voltak kevesebben *(4. táblázat).* 1869 és 1880 között részben annak folyományaként, hogy az osztályos örökösödéssel és földaprózódással megjelent az első, a földből kiszorult hátterű nemzedék, részben a filoxéra, illetve a mezőgazdaságot is súlyosan érintő recesszió miatt 12,3%-kal csökkent az őstermeléssel foglalkozók száma. 1880-tól 2,6%-kal, 1890-től pedig 10,2%-kal nőtt egy évtized alatt az ebben a szektorban dolgozó keresők száma, ám 1900-tól újra apadt – ezúttal 6,1%-kal – a dekád során az összeírt őstermelők száma (vö. *6. táblázat).* A létszámnak ez a hullámzása elsősorban annak tulajdonítható, hogy a különböző népszámlálások a női segítő családtagokat és a napszámos nőket eltérő módon számították a keresők közé. Mivel 1910-ben szigorították a felvételt, ennek következtében a mezőgazdaságban a női keresők száma több százezerrel csökkent.

Jóllehet, már a napóleoni háborúk idejétől a jobbágyság is élt a gabonakonjunktúra kínálta értékesítési lehetőségekkel, ez azonban többnyire csak szerény felhalmozást tett lehetővé a számukra. Ahogy Vörös Károly rámutatott, a jobbágyfelszabadítás azt a reményt keltette, hogy a szabaddá vált parasztbirtok versenyképes lesz, s ezáltal megőrizhető marad a paraszti életforma. Ez az illúzió azonban csak az első nemzedéket jellemezte, a következő generáció már leszámolt ezzel. Az 1880-as évekre ugyanis világossá vált, hogy az új korszak viszonyai között a paraszti gazdálkodás csupán a hagyományos termelési eszközök kisebb alakítgatásával, illetve egyes termelési eljárások apró, tapasztalati úton csiszolódó, gyakorlatias módosításával már nem tud igazán helytállni. Saját erőből nem tudnak annyit megtakarítani, pénzeszközöket felhalmozni, amennyi a gazdaságok fejlesztésére, korszerűsítésére szükséges lenne.[53] (Éppen ezért korszakos jelentőségű volt, hogy a paraszti hiteligények biztosítására az 1880-as években helyi hitelszövetkezetek kezdtek el működni, ezek országos méretű összefogására és szervezetté formálására csak az 1890-es években került sor.[54]) A gazdák rádöbbentek, hogy a gazdasági versenyben csak a hagyományos formákon túllépve lehet esélye a parasztbirtokoknak. Mindez jelentős szemléletváltást eredményezett, amely szinte a paraszti élet minden területére kihatott.[55]

52 Mindössze 1869 és 1880 között csökkent – mintegy 210 ezer lélekkel – a falusi népesség. Ebben jelentős szerepet játszott az 1874. évi, utolsó nagy magyarországi kolerajárvány.

53 Vörös 1977, 8.

54 E problémáról: Schmidt 1886; Vargha 1896, 419–451; Orosz 1979, 1051.

55 Kisbán 1997, 436; Kósa 1992, 143–155.

16. *A paraszti gazdálkodás terén az 1880 utáni korszakot a specializálódás jellemezte.*[56] A specializáció az ún. tájtermesztéssel,[57] a tájfajták térhódításával függött össze.[58] A tájhoz és a piachoz igazodó növénytermesztés elsősorban a kertészek körében bontakozott ki.[59] Számuk azonban a kínálkozó lehetőségekhez képest nagyon alacsony volt.[60] A mezőgazdaság tőkés viszonyai közepette még ha a fölösleget piacra vitték is, sokáig az önellátásra törekvés jellemezte a parasztgazdaságokat. A kimondottan árutermelő paraszti gazdaságok aránya nem volt nagy. Az árutermelés tekintetében a történelmi borvidékek gazdaságai mellett az intenzív kertkultúrás vidékek jártak elöl, megcélozva a nagyvárosok zöldség- és gyümölcsszükségletének kielégítését.

A 19. század utolsó harmadában az állattenyésztés terén is kibontakozott a tájfajták térnyerése. Az 1880-as évek elején a *tenyészkerületek* kijelölésénél igyekeztek figyelembe venni a helyi adottságokat.[61] A kapás- és kerti kultúrákban, az intenzív állattartásban, vagyis a munkaigényes ágazatokban a kisüzemek életképeseknek bizonyultak. Egyes tájak kivételével összességében csökkent a falusi társadalomban az önellátás mértéke, s megnőtt a piac szerepe.[62]

17. A magyar gazdaság exportszerkezetében 1840-ben az állati termékek részesedése 60%, a gabonaféléké 26,5% volt. Mivel mezőgazdaságunk kapitalista viszonyokra való áttérése egybeesett egy, a gabonaféléket felértékelő erőteljes európai konjunktúrával, ehhez Magyarország egy gyökeres szerkezetváltással igazodott. A magyar exportban így 1870-ben a gabonaneműek aránya 52,7%, az állati termékeké pedig már csak 33,7% volt. Az 1870-es évek végén kezdődő agrárválság a gabonát és a gyapjút értékelte le a legnagyobb mértékben – azokat a termékeket, amelyek termelése az előző időszakban Magyarországon előtérbe került.[63] Mivel a gyapjúval ellentétben a gabona esetében az árcsökkenés nem járt együtt eladási nehézségekkel, s az európai átlagnál jobban lehetett értékesíteni a Monarchia védett piacán a gabonaféléket, ezért e téren nem indult meg lényegi szerkezetátalakítás, a korábbihoz hasonló jövedelem elérése érdekében inkább a többtermelést célozták meg a magyar gazdák.[64] Összességében az agrárium fejlődése az 1880-as, de különösen az 1890-es évektől az első világháborúig tartó időszakban alapvetően az állattenyésztésnek volt köszönhető. Mind az állatállomány, mind

56 Paládi-Kovács 2001a, 202.

57 Surányi Dezső meghatározása szerint „a tájtermesztés lényege, hogy minden faj és fajta bizonyos ökológiai feltételekkel rendelkező földrajzi egységben, termesztési tájban termeszthető a legsikeresebben. Ez a géncentrummal nem mindig, ökológiai adottságainak hasonlatosságaival viszont szoros kapcsolatban áll. Az árutermelés csak részben függ össze ökológiai tényezőkkel, legalább ilyen fajorientáló szerepe lehet a gazdasági tényezőknek is: a piaci szükségletnek, a népesség számának, a szállítási-forgalmi lehetőségeknek, a geológiai-fizikai tényezőknek (víztározók létesítése, tavak közelsége, hévizek). A termesztési körzet tehát gazdasági fogalom." Surányi 1985, 199.

58 Áttekintést nyújt ezekről Surányi Béla: Surányi 2005, 136–145; Surányi 2008, 138–145.

59 Surányi 2008, 144.

60 Vö. Leopold 1917, 106–107.

61 Surányi 2008, 234.

62 Paládi-Kovács 2001a, 202.

63 Ez nem általános agrárkrízis volt, hanem alapvetően gabonaértékesítési válság.

64 Gaál 1966; Orosz 1979, 1052–1062; Orosz 1989, 831.

pedig az állatkivitel jelentősen megnőtt. Míg az 1880-as évek elején a magyar agrárkivitel 57%-át a növényi termékek adták, s csak 43%-a volt élő állat és állati termék, addig 1913-ra már fele-fele arányban osztozott a kivitel értékén az agrárium két szektora.

Az állattenyésztés terén lényeges változások zajlottak. 1880–1914 között a magyar szarvasmarha-állomány csaknem teljesen kicserélődött. Dánia kivételével sehol sem ment végbe ilyen gyorsan a fajtaváltás.[65] E folyamatban a nagybirtok és a kormányzat szerepe kevésbé volt meghatározó, annál inkább az volt az új iránt fogékony kisbirtokos parasztoké. Nélkülük nem is mehetett volna végbe e néhány évtized alatt a fajtaváltás, ugyanis a marhaállomány túlnyomó részét a parasztgazdaságokban tartották. A parasztság élenjárt a tájfajták kitenyésztésében.[66]

A fajtaváltás egy sor változást gerjesztett: istállózó tartásmód terjedése, előtérbe kerültek a termesztett takarmányok, együtt járt a kapásnövények, különösen a kukorica szerepének terjedésével, illetve a tejtermelés és tejgazdálkodás növekedésével. E folyamat egy-egy állomását képezte a legeltető pásztorkodás, azaz a külterjes állattartás visszaszorulása és a legelők feltörése. A váltás következtében megnőtt a gazdaságok munkaerő- és munkaidő-szükséglete, s ezen túlmenően beruházásokra (megfelelő istállókra, takarmánytárolókra, gépekre) is szükség volt. Átalakult a marhaállomány összetétele is: a parasztgazdaságokban csökkent az igásökrök részaránya, viszont a teheneké növekedett. 1880 után az állam arra törekedett, hogy a szürke magyar marhafajtát és a nemzetiségek kezén levő többi fajtát is keresztezéssel, nyugatról vásárolt tenyészbikák révén „feljavítsa". A fajtaváltás tájanként eltérő ütemben ment végbe. Az istállózó tartásmód térhódításával és a fajtaváltással átrendeződtek az országban a marhatartás jellegzetes körzetei is.[67]

A parasztgazdaságoknak az állattenyésztésben játszott hangsúlyos szerepvállalásának társadalomtörténeti jelentősége igen nagy volt: a mezőgazdasági jövedelmek egyre nagyobb része a parasztság zsebébe vándorolt. Nagy Mariann kiszámította, hogy 1906 és 1910 között évi átlagban a magyar mezőgazdaság nettó termelési értéke 3129 millió korona volt, amelyhez a növénytermelés (a szőlészettel és borászattal együtt) 1670 millióval (53,4%), az állattenyésztés 1459 millióval (46,6%) járult hozzá. A 100 holdon aluli gazdaságok 83%-ban részesedtek az állattenyésztés jövedelméből.[68]

18. Az állattenyésztéshez képest a növénytermesztés sokkal konzervatívabb pályát futott be. Azonban itt is tetten érhető egy szerkezetváltás, még ha az nem is volt olyan nagymértékű, mint ami az állattartás terén végbement. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a burgonya, a kukorica, a cukorrépa és a takarmánynövények vetésterülete sokkal nagyobb mértékben és gyorsabban növekedett, mint a gabonáé, továbbá megjelent a homoki szőlőtermesztés, s egyes területeken intenzív zöldség- és gyümölcster-

65 Paládi-Kovács 2001b, 661.
66 Surányi 2008, 243–268.
67 Gaál 1966; Paládi-Kovács 2001b, 661–662.
68 Nagy 2003, 41. és 7.14 táblázat.

mesztést folytattak. A takarmánynövények termesztése meglehetősen minimális volt,[69] a rét- és legelőgazdálkodás terén sem volt számottevő előrelépés.[70]

A szemtermelés egyoldalú dominanciája végigvonul a korszak magyar agráriumában.[71] Lényegében csak Bécs magyarországi vonzáskörzetében, a korabeli Magyarország legintenzívebb mezőgazdasági övezetében, Dunántúl és Északnyugat-Magyarország egy sávjában volt ennél kedvezőbb termelési szerkezet. Kivételt képeznek e téren a kertkultúra dunántúli (soproni, Győr környéki, szigetvári, nagyatádi, mohácsi, kalocsai, sárközi és mezőföldi) övezetei,[72] valamint a Duna–Tisza közi homokhátság nagy határú városainak (Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Nagykőrös, Szabadka, Szeged) kertkultúrás tanyavilága,[73] s hozzá kapcsolódóan a Tiszántúl északi körzete és a Körös–Maros szöge. Az Alföld többi részén a búza és a kukorica monokultúrás termesztése folyt.[74]

A nagybirtok és a paraszti üzemforma nemcsak birtokméret és a rendelkezésre álló – vagy éppenséggel hiányzó – pénzügyi források tekintetében különbözött, hanem a szakismeretben is, a parasztgazdaság rovására. (A gazdaképzés terén igazán csak a két világháború között történt előrelépés.)

A jobbágyfelszabadításig, illetve a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének a kibontakozásáig a szántóföldi növénytermesztés a gabonaféléken nyugodott. A növénykultúra egyoldalúságát a nyomásos határhasználat konzerválta. A fordulókényszer, vagyis az ugar és tarlólegeltetés azt jelentette, hogy az egyes fordulókban a helyi szokás által megengedett növényfajtákon kívül gyakorlatilag mást nem lehetett termeszteni. E tradicionális gazdálkodás a jobbágyfelszabadítást követő két évtizedben az előrehaladó tagosítások következtében visszaszorult. A szabad gazdálkodásra áttérő településeken és az elkülönített, volt allodiális szántóterületeken egyre nagyobb teret hódítottak az addig csak a ház körüli kis kertekben termesztett *kapásnövények*.[75] A kapások közt elsősorban a kukorica volt az a kultúrnövény, amely a paraszti gazdálkodást a belterjesedés irányába tolta.[76] A dohány szerepe jóval korlátozottabb volt, csak néhány területre szorítkozott.[77]

Néhány uradalomtól eltekintve a belterjesedés az élőmunka arányának növekedésében nyilvánult meg, nem pedig a gépesítés térhódításában. A kapásnövények szántóföldi elterjedése lényeges változásokat idézett elő a hagyományos paraszti gazdálkodásban és életformában. Mivel e növénykultúrák nagyobb munkaráfordítást igényelnek, ezért nőtt a földművelés belterjessége, s a terméshozamok emelkedése miatt nagyobb népességszám eltartására nyílt mód. Az intenzív műveléssel elsősorban a kézi erő igénybevétele növekedett. Mivel a paraszti gazdálkodás hagyományosan *a családi munkán*

69 A belterjesebb növénytermelést a növekvő arányú takarmánynövény-termesztés jelentette, ám ennek színtere szinte kizárólag az uradalmi gazdálkodás volt. Gaál 1978, 481; Surányi 2008, 128.
70 Paládi-Kovács 1979.
71 Ez az egyoldalúság voltaképpen mind a mai napig megmaradt Magyarország mezőgazdaságában.
72 Surányi 2008, 142–143.
73 Für 1983.
74 Orosz 1979, 1072–1079; Orosz 1989, 828.
75 Selmeczi Kovács 2001, 436.
76 Vö. Balassa 1960.
77 Takács 1964; Surányi 2008, 166–168.

nyugszik, ezért a jelentősen megnőtt élőmunka iránti igény miatt a nőknek az eddiginél nagyobb mértékben kellett bekapcsolódniuk a mezőgazdasági munkákba, de az idősekre és a gyerekekre is több feladat hárult. A családi munkaszervezetben mindenki munkaerejéhez képest kapott feladatokat. A belterjesebb művelésmód tehát a korábbinál nagyobb munkaterhet rótt a parasztságra, ami alapvetően megváltoztatta a parasztgazdaságok időgazdálkodását. A gazdálkodás mind nagyobb szakértelmet és észszerű munkaszervezést követelt meg. Felértékelődött az egyéni szorgalom is.[78] A korabeli megnyilatkozások tanúsága szerint a jobbágyfelszabadítás utáni első nemzedéket – a megváltozott viszonyok ellenére – még nem nagyon jellemezte a szorgalom erénye, s akkoriban még a telkes, hatökrös gazda presztízse volt a legnagyobb a faluban. A kapásnövények jelentőségének a növekedésével függ össze az, hogy az 1880-as évektől kezdett az élre kerülni a falu belső értékrendjében a vállalkozó szellemű, értelmes, ügyes és szorgalmas gazda.[79] A második nemzedék tapasztalata és ethosza az, hogy csak a látástól vakulásig tartó fáradságos munkával lehet az ötről a hatra jutni.

19. A népi táplálkozáskultúra kutatói szerint az 1880. esztendő korszakhatárnak minősül:[80] lezárja a népi táplálkozásnak az 1780-tól számított, a nemesi-polgári táplálkozáskultúrával szembeni távolságtartásának, úgynevezett parasztos stílusának időszakát, s 1880-tól keltezik a táplálkozásnak az élelmiszerpiac által is meghatározott modernizációjának, belső kiegyenlítődésének periódusát.[81] A paraszti háztartásban az 1880 és 1910 közötti évtizedek fordulatot hoztak az ételkészítés helye és módja tekintetében, szoros összefüggésben a lakóház és berendezése átalakulásával. Ugyanis erre az időre esett a vaslapos tűzhelyek széles körű elterjedése a paraszthá zakban. Ez együtt járt az addig a szabad tűzön és a kemencében főzésnél használt tűzálló cserépedények kiszorulásával, amelyek helyét fém főzőedények vették át. Mivel ez idő tájt a korábbinál jóval erősebb és szövevényesebb lett a városiak és a vidékiek közvetlen kapcsolata, a „személyes érintkezések láncolatának társadalmi réteghatárokat átlépő hálózata", ennek következtében a városi-polgári étkezési szokásokból egyre több minta került át a paraszti kultúrába.[82] Megkezdődött a húsfogyasztás összetételének az átrendeződése: míg a marhahús folyamatosan vesztett a korábbi súlyából, addig a sertés- és baromfihús aránya emelkedni kezdett, és megindult a cukorfogyasztás gyors emelkedése: 1880 és 1900 között megduplázódott, 2-ről 4 kg-ra emelkedett az egy főre jutó cukorfogyasztás.[83] (A hazai cukoripar gyors felvirágzását a cukoradóról szól 1888. évi XXIII. tc. indította el, mely számos állami kedvezményt biztosított a cukorgyárak számára. Ezt követően

78 Selmeczi Kovács 2001, 462.

79 Kovács 1987, 164. – Területileg voltak eltérések az országban, a Dunántúlon már korábban megindult ez a tendencia: Vörös 1966.

80 A néprajzkutatók megfigyelése szerint a táplálkozás a hagyományos kultúra lassan megváltozó területei közé tartozik – nem véletlen, hogy Kósa László is 1880-tól számítja a paraszti polgárosodás időszakát. Lásd Kósa 1990, 1992.

81 Vö. Kisbán 1997, 432–439.

82 Kisbán 1997, 436; Kisbán 2009, 594–595.

83 Kisbán 2009, 598–599.

néhány év leforgása alatt megkétszereződött a cukorrépa vetésterülete. Ez döntően az uradalmakat érintette, a cukorrépa termesztése alapvetően az ő kezükben volt.[84])

20. A jobbágyság utódainak öltözetváltását tanulmányozva, Györffy István az 1880-as évek legelejét jelölte meg az egyik korszakhatárként. Megfigyelései alapján ugyanis arra az általános érvényű következtetésre jutott, miszerint a felszabadult jobbágyság első nemzedéke (1848–1881) először a régi viseletet tette különösen díszessé. Ez volt a szűcs- és szűrhímzések aranykora. A második nemzedék (1881–1914) azonban már a teljes posztóruhát, a leegyszerűsödött úri, „magyar ruhát" részesítette előnyben. Természetesen a parasztság egyes rétegeinek a különböző lehetősége és mentalitása is meghatározta azt, hogy milyen divatot követett.[85]

21. Az etnomuzikológusok összehasonlító vizsgálatai szerint a zenei ízlés gyökeres változása minden bizonnyal összefügg a társadalom szerkezetében és a személyiségtípusban lezajló változásokkal. Ismeretes, hogy a 19. század magyar paraszti társadalmának egyik hozadéka az új stílusú népdal megjelenése és „szökőár-szerű" elterjedése volt.[86] Alighanem ugyancsak a társadalom mentalitásbéli változását jelzi az is, ha az élcelődés hogyanja megváltozik. Ez alapján sokatmondó, hogy a jellegzetes magyar anekdotázás az 1880-as években a végnapjait élte. A 19. század utolsó évtizedét már a vicc uralta – igaz, eleinte jobbára csak a városi aszfalton.[87]

22. A hazai ármentesítés történetében is korszakhatárként emlegetik 1880-at, bár az 1850-ben megindult első korszak záróeseményének inkább indokolt az 1879-es nagy szegedi árvizet tekinteni.[88] Ezután ugyanis már nem lehetett nem foglalkozni a felvetődő problémákkal. Újra kellett gondolni a Tisza-völgy szabályozásának kérdéseit, elodázhatatlanná vált a védművek megerősítésének a feladata.[89] Mindenesetre a Tisza völgyében 1850 és 1880 között 1,4 millió hektárt mentesítettek az esetleges árvíz elöntéseitől. Az 1880–1900 közötti második szakaszban – mintegy 3,5 millió hektárnyi területen – a korábbi hibák korrigálásával, illetve az átvágások kotrásával lényegében befejezték az elképzelt szabályozási és ármentesítési munkákat a Tisza-völgyben. 1880-ban a Duna völgyében is megkezdődtek a nagyobb arányú ármentesítési munkálatok. 1881-ben sor került a töltésméretek első szabványosítására és a töltéseknek a szabványok szerinti kiépítésére. Az 1880-as évek derekán két fontos jogszabályt alkotott az országgyűlés: az ún. tiszai törvényt (1884: XIV. tc.) és a vízjogi törvényt (1885: XXIII. tc.). Ezek az adott területeken hosszú évtizedekig irányt mutattak.[90]

---

84 Selmeczi Kovács 2001, 456.

85 Az 1914 utáni harmadik nemzedék már az uradalmak gazdatisztjeinek a „nemzetközi" viseletét tartotta követendőnek. Györffy 1956, 47; Flórián 2001, 38. Györffy tipológiája elsősorban a férfiviselet alapján készült. A női viseletnél, illetve tájanként adódhattak eltérések. A viselet átalakulásáról bővebben: Fél – Hofer – K. Csilléry 1969, 49–51; Hofer 1975, 408; Hofer–Fél 1975, 9, 34–42; Flórián 2001, 36–45.

86 Hofer 1975, 406.

87 Vö. Bevilaqua Borsody 1943.

88 Vö. Ihrig szerk. 1973.

89 Kósa 2009, 244.

90 Juhász 1999, 462.

23. A vízrendezés közvetve és közvetlenül az élet számos területére kihatott. *Az egykori árterületek hasznosításában változás történt, a mezőgazdaságának szerkezete jelentősen átalakult.* Az addigi rét- és erdőgazdálkodással szemben egyre inkább előtérbe került a gabona-, kukorica- és takarmánytermesztés, s a szántóföldeken teret hódítottak a belterjes kultúrák.[91] A vízrendezés óriási teljesítmény volt, a maga korában ez méltán kivívta Európa csodálatát. A vízrendezés terén e „második honfoglalással" a hollandokkal voltunk versenyben az első helyért.[92]

24. Az 1880-as esztendők fontos fejleménye, hogy immár következetesen megjelenik a törvényhozás során a törekvés a természeti értékek megóvására – igaz, még nem feltétlenül prioritásként, hanem a gazdasági érdekek mellett felmerülő szempontként. A természeti értékek védelmét szorgalmazó első nagyobb szabású társadalmi megmozdulásra 1879-ben került sor.[93] Ekkor rendezték meg a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók harmadik vándorgyűlését, amelyen szót emeltek a természeti értékek védelmében.[94] Ebben az esztendőben született meg az 1879. évi XXXI. tc., az első erdőtörvény is, amelyet a szakirodalom az első természetvédelmi jogszabálynak tekint.[95] E törvény előírásai lehetővé tették egyes földtani, erdészeti, növénytani és tájképi értékek védelmét.[96] Az 1883-ban elfogadott *második vadászati törvénynek* (1883. évi XX. tc.) is voltak természetvédelmet szolgáló intézkedései.[97] Többek között az év meghatározott szakaszaiban időszakos vadászati tilalmat írt elő, s korlátozta egyes állatok vadászatát, s minden időben tiltotta az énekes madarak pusztítását.[98] Az 1888. évi XIX. tc., az ún. *első halászati törvény* – a második vadászati törvényhez hasonlóan – gazdasági megfontolásból vett védelmébe bizonyos állatfajokat, de egyúttal tartalmazott kimondottan természetvédelmi előírásokat is. Így például elősegítette a természetes vizekben élő halak szaporodását és tenyésztését, kimondta az ívóhelyek fokozott védelmét, halászati tilalmi időket írt elő, s halfajonként meghatározta a kifogható legkisebb halméretet.[99] 1888-ban került sor az első védetté nyilvánító rendeletre, amely nem annyira a tartalma, mint inkább az ez irányú gondolkodás első megnyilvánulásaként figyelemre méltó.[100]

91 Kósa 2009, 245.
92 Vö. Károlyi 1960; Ihrig szerk. 1973; Fejér szerk. 2001.
93 Oroszi 1986.
94 Rakonczay 2009, 45.
95 Rakonczay 2009, 47.
96 Rakonczay 2009, 48.
97 Az 1872. évi IV. tc., az első vadászati törvény elsősorban a vadászati jog szabályozását szolgálta, az új vadászati tilalmi időszak elrendelésén túl nem volt különösebb természetvédelmi jelentősége. Vö. Rakonczay 2009, 46–47.
98 Rakonczay 2009, 48.
99 Rakonczay 2009, 49.
100 A földművelésügyi, ipari és kereskedelmi miniszter 32,042/1888. számú rendelete a kincstári erdőigazgatóságokat utasította a pusztai talpastyúk kíméletére, s egyúttal kéréssel fordult a nem állami birtokokon tevékenykedő erdészek és vadászok felé, hogy segítsék elő e különleges pusztai madár megtelepedését. A szakemberek ugyanis arra számítottak, hogy az ázsiai pusztákról esetleg Magyarországra sodródó madárfaj talán megtelepszik a hazai szikes pusztákon. E várakozás utóbb

Summázat

Az Eötvös József nevével fémjelzett 1868-as népoktatási törvény a 19. század 80-as éveire kezdte megteremni a gyümölcseit,[101] így miután az 1883. évi I. törvény meghatározta az állami állások elnyeréséhez szükséges végzettséget, ez megnyitotta a parasztok gyermekeinek a mobilitását az altiszti pályák felé. Az évtized fontos eseménye volt az 1885-ös főrendiházi reform, amely súlytalanná tette a régi arisztokrata elit jelentős hányadát.[102] A fordulópontok évtizedének az előestéjén, 1879-ben zajlott le a székesfehérvári gazdakongresszus, amely a szövetkezeti mozgalom zászlóbontását, illetve az agrárius lobbi megszerveződését eredményezte. Ennek hatására vállalt az állam meghatározó szerepet az 1880-as években a mezőgazdaság technikai korszerűsítésében mintagazdaságok támogatásával, jobb gazdálkodási módszerek szorgalmazásával, agrotechnikai kísérleti állomások létesítésével, országos állategészségügyi szolgálat megszervezésével, továbbá talajjavítási és filoxéraellenes intézkedések meghozatalával. Tisza Kálmán miniszterelnöksége (1875–1890) alatt[103] szinte paradigmatikus mértékben megnőtt az állam szerepvállalása.

Lehetne még példákat sorolni, a társadalom átformálódása irányába mutató fontos mozzanatokat említeni,[104] de az eddigiek is egyértelműen mutatják, hogy meglehetősen sok téren számít korszakhatárnak az 1880-as évtized. Bár ha külön-külön csak a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti vagy néprajzi irodalmat nézzük, mindegyik egyaránt kitér rá, szempontjukból milyen fontos fejlemények zajlottak ekkor, a történések igazi súlyáról akkor kapunk képet, ha mindegyik érintett területet számba vesszük.

A vázolt jelenségek egy része összefügg azzal, hogy az 1880-as években lépett színre a jobbágyfelszabadítás utáni második nemzedék, amelyet az előző generációtól már sok tekintetben eltérő mentalitás jellemzett. A jobbágyfelszabadítással a sorsközösség összetartó ereje, a közös alávetettség tudata és kohéziója megszűnt, s ezzel egyidejűleg megnőtt a kor kihívásaira adott egyéni válaszok súlya és jelentősége. Az önálló gazdálkodói léttel járó útkeresés és az új minták kialakítása, illetve követése jelentős mértékben kihatott a paraszti társadalomra és kultúrára. A korábbi szokások és hagyományok könnyebben megkérdőjeleződtek és engedtek teret mindenféle új módinak. Az 1890-es évektől a megszülető és izmosodó modern Magyarországon a tradicionális közösségeket összetartó láthatatlan kötelékek sorra elpattantak, vagy legalábbis menthetetlenül elvékonyodtak. Jóllehet, a tradicionális kultúrának volt egyfajta tehetetlenségi nyomatéka, amely még sokáig tovább éltetett bizonyos kulturális és társadalmi beidegződéseket, de a jobbágyfelszabadítást követő harmadik nemzedékben már erősen érződött a

hiábavalónak bizonyult, a korabeli feljegyzések szerint nem jelent meg a pusztai talpastyúk hazánk területén. Rakonczay 2009, 276.

101 Vö. pl. Láng 1884, 119–132.

102 Vörös 1987; Szalai 1997 és 2012.

103 Kozári 2003 és 2019.

104 További példák meríthetők többek között a nyolckötetes *Magyar Néprajz* megjelent köteteiből is.

korábbi szerves kultúra foszladozása.[105] A hagyományos kultúra elemeinek a megőrzésében már fontos szerepet kaptak a külső tényezők: az értelmiség, a tudomány, és nem utolsósorban a politika részéről az erre értékként rámutatásnak a hatása. A „gyöngyösbokréta" mozgalom tulajdonképpen a bomlás egyik tüneteként is értelmezhető.

Azt, hogy milyen kifutása lett volna a tradicionális közösségek életmódja, hagyományos kultúrája természetes átalakulásának, már soha nem tudjuk meg, mivel a második világháború után e folyamatot is drasztikusan érintette a kommunista hatalomátvétel erőszakos beavatkozása.[106] A termelőszövetkezetekbe bepofozott parasztság „közösbe" került parcellái, kisiparosok államosított műhelyei[107] a jelzőoszlopai a hagyományos értékrendet még úgy-ahogy őrző kisegzisztenciák ellehetetlenülésének. Életmódbeli és foglalkozásbeli kényszerpályák jellemezték az e társadalmi rétegekből származók jelentős részét. Búvópatakként ugyan maradtak meg még kulturális gesztusok, reminiszcenciák, azonban ezek nem feledtethetik, hogy az 1880-as években meginduló folyamatok miatt napjainkra a tudósoknak egyre inkább kényszerű kötelessége rázendíteni a parasztságot búcsúztató rekviemre.[108]

Végezetül még két megjegyzés:

1. Nem árt tudatosítani: éppen a tradicionális paraszti kultúra és társadalom transitusának időszakára esett a néprajztudomány művelőinek megszerveződése, jelentős lendületet adva a kutatásoknak. A szaporodó publikációk szerzői javarészt már olyan „néprajzi tényeket" dokumentáltak, amelyekre a globalizáció 19. századi hulláma, az „enyésző processus" néhol jól láthatóan, néhol pedig még kevésbé nyilvánvalóan, de már erőteljesen hatott. E körülményt még akkor is érdemes szem előtt tartanunk, ha az idő tájt még megszólaltathatóak voltak a korábbi, a nagyarányú változások előtti időkre visszaemlékezni képes idősebb korosztályhoz tartozók is.

2. Mivel a dolgozatban vázolt folyamatok az ország egyes területein nem egyformán és nem is feltétlenül egy időben zajlottak le, a további történeti néprajzi, illetve a társadalomtörténeti kutatások számára fontos feladat e területi-időbeli eltérések okainak, a tradíció és modernitás – regionális különbségekben megmutatkozó – mozgatóerőinek a feltárása.

---

105 Ahogy Bibó István fogalmazott: „a külső világ, a város részéről a közlekedésnek, újításoknak és lehetőségeknek oly mértékű betörése kezdődött, mely lassan kikezdte a jobbágyság helyébe lépett paraszt állapot zártságát, és többek között a zárt paraszti kultúra és közösségi alkotás kialakult paraszti rendjét is teljesen megbontotta. A munka megtakarításának, a tömegtermelésnek azok az új formái, melyek a közlekedési korlátok óriási mértékű csökkenése folytán a falut is elérték, sorra egymás után feleslegessé tették a közösségi életnek és a közösségi alkotásnak azokat a fáradságos és nehézkes formáit, melyeket a paraszti közösség mindeddig megőrzött. Ennek hatása jelentkezik ezután a népviselet és népdalok elhagyásán, a társadalmi felemelkedés vágyán, a műszaki és technikai szemlélet rohamos terjedésében." Bibó 1986. 558–559.

106 Ö. Kovács 2012; Ö. Kovács 2015; Ö. Kovács 2017; Ö. Kovács 2019. Lásd még Horváth 2020.

107 Lásd például Majtényi–Szatucsek 2001.

108 Für 1987; Valuch 1988; Marelyin Kiss–Valuch 2011; Bíró–Für I–III. 2013–2014; Szulovszky 2017.

Hivatkozott irodalom

Bácskai Vera 1989, Struktur und Kanäle des Binnenhandels in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Gyimesi Sándor (Hrsg.): *Der Binnenhandel und die wirtschaftliche Entwicklung.* (Studia Historiae Europae Medio-Orientalis II.) Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx-Universität für Wirtschaftswissenschaften, Budapest, 12–23.

Balassa Iván 1960, *A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány.* Akadémiai, Budapest.

Balázs György 1995, Horsemills, treadmills and oblique treadmills in the Carpathian Basin in the 18th and 19th century. In: Sueo Yoshiyuki (ed.): *Life Technologies in the Corridor between Asia Minor and Europe Minor.* Kansai University Scientific Mission: Institute for Oriental and Occidental Studies. Osaka. 45–78.

Balázs György 2005, Malmok, molnárok. In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története.* Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 413.

Berend T. Iván – Ránki György 1973, Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849–1918. In: Alois Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. I: Die wirtschaftliche Entwicklung.* Verlag der Österreichisches Akademie der Wissenschaften, Wien. 462–527.

Bevilaqua Borsody Béla 1943, *Magyar történelem anekdotákban.* Dante, Budapest.

Bibó István 1986 (1948), A magyarságtudomány problémája. In: Uő: *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949.* Magvető, Budapest, 551–568.

Bíró Friderika – Für Lajos 2013–2014, *Búcsú a parasztságtól I–III.* Kairosz, Budapest.

Crowell, Edgar William 1925, *The medal of gold, a story of industrial achievement.* The Bellman company, Minneapolis.

Czére Béla 1989, Közlekedés és hírközlés. *Magyar Tudomány,* (96) 10–11. 863–877.

Csató Tamás 1975, A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban. *Történelmi Szemle,* (18) 4. 627–665.

Dankó Imre 1992, *Régi vásáraink világa.* (Folklór és etnográfia 71.) KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Dányi Dezső 1977, Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia,* (20) 1. 56–87.

Erdei Ferenc 1938, *Parasztok.* Athenaeum, Budapest.

Fejér László (szerk.) 2001, *Vizeink krónikája. A magyar vízszabályozás története.* Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest.

Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára 1969, *A magyar népművészet.* Corvina, Budapest.

Flórián Mária 2001, *Magyar parasztviseletek.* Planétás, Budapest.

Frisnyák Zsuzsa 1997, A vasutak. In: Uő (szerk.): *Baross Gábor.* Dinasztia, Budapest, 62–75.

Frisnyák Zsuzsa 2001, *A magyar közlekedés kronológiája.* [História Könyvtár: kronológiák, adattárak, 7] História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Frisnyák Zsuzsa 2002, Szekerezés a vasutakhoz. A magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei, 1895. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve,* 41. 147–170.

Für Lajos 1983, *Kertes tanyák a futóhomokon.* (Agrártörténeti tanulmányok 12.) Akadémiai, Budapest.

Für Lajos 1987, Búcsú a parasztságtól. *Alföld,* (38) 6. 61–80.
Gaál László 1966, *A magyar állattenyésztés múltja.* Akadémiai, Budapest.
Gaál László 1978, *A magyar növénytermesztés múltja.* Akadémiai, Budapest.
Glatz Ferenc 1975, Bürgerliche Entwicklung, Assimilation und Nationalismus in Ungarn im XIX. Jahrhundert. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* (21) 1–2. 158–169.
Gottas, Friedrich 1980, Die Deutschen In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Völker des Reiches.* (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III.) Verlag der Österreichisches Akademie der Wissenschaften, Wien. 353–356.
Gunst Péter (szerk.) 1998, *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Napvilág, Budapest.
Gyáni Gábor 1983, Szatócsok. Kisvállalkozók a múlt század végén. *Valóság,* (26) 3. 89–98.
Gyáni Gábor 1990, Krämer – Gemischtwarenhandler. In: Glatz Ferenc (ed.): *Environment and Society in Hungary.* 1990. vol. 3. Budapest, (Etudes Historiques Hongroises) 225–237.
Gyáni Gábor 1995, A szatócs, az áruház és a kuncsaftjaik. In: Uő: *Hétköznapi Budapest.* (A város arcai) Városháza, Budapest, 53–75.
Györffy István 1956, *Matyó viselet.* Képzőművészeti Alap, Budapest.
Győri Lajos (vál., szerk.) 1988, *Iparosok, mesterségek, műhelyek.* Múzsák, Budapest.
Hála József 1989, Száz éves a Magyar Néprajzi Társaság. Dokumentumok és adatok az előzményekről, a megalapításról és Herrmann Antalról, az egyik alapítóról. Összeállította: Hála József. *Néprajzi Hírek,* (18) 1–3.
Hofer Tamás 1975, Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia,* (86) 2–3. 398–414.
Hofer Tamás – Fél Edit 1975, *Magyar népművészet.* Corvina, Budapest.
Horváth Gergely Krisztián 2020, A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. (Magyar vidék a 20. században, 5.) 13–53.
Ihrig Dénes szerk. 1973, *A magyar vízszabályozás története.* Országos Vízügyi Hivatal, Budapest.
Juhász József 1999, Hidrológia. In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században.* IV. kötet. Babits Kiadó, Szekszárd. 453–479.
Kaposi Zoltán 2002, *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
Károlyi Zsigmond 1960, *A vízhasznosítás és vízgazdálkodás története Magyarországon.* Tankönyvkiadó, Budapest.
Katus László 1979, A népesedés és a társadalomszerkezet változásai. In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története (1848–1890)* 6/2. Akadémiai, Budapest, 1119–1165, 1333–1393.
Katus László 1980a, A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle,* (23) 2. 270–288.

Katus László 1980b, Die Magyaren In: Adam Wandruszka/Peter Urbanitsch (Hrg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III. Die Völker des Reiches.* Verlag der Österreichisches Akademie der Wissenschaften, Wien. 431–436.

Katus László 1996, Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: Lengvári László (szerk.): *In memoriam Barta Gábor.* JPTE TK Kiadói Iroda, Pécs, 385–393.

Katus László 2007, Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma.* Új Mandátum, Budapest, 34–35.

Katus László 2009, *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécsi Történettudományért Kulturális egyesület, Pécs.

Kisbán Eszter 1997, Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván (főszerk.): *Életmód.* Magyar Néprajz IV. Akadémiai, Budapest, 417–583.

Kisbán Eszter 2009, Táplálkozáskultúra. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai.* Magyar Néprajz I/2. Akadémiai, Budapest, 594–595.

Komlos, John 1983, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union.* Princeton University Press, Princeton.

Kósa László 1989, *A Magyar Néprajzi Társaság százéves története 1889–1989.* Magyar Néprajzi Társaság – KLTE Néprajzi Tanszék, Budapest–Debrecen.

Kósa László 1990, *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Kósa László 1992, Parasztosodás – polgárosulás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Ethnica, Debrecen. 143–155.

Kósa László 2000, Időszemlélet, időmérés, munkaidő. Civilizációs változások Magyarországon a XVIII. század végétől a XX. század elejéig. *Protestáns Szemle,* (62) 4. 213–220.

Kósa László 2009, Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. *Ethnographia,* (120) 3. 237–256.

Kovács Gergelyné 1997, Hírközlés. In: Frisnyák Zsuzsa (szerk.): *Baross Gábor.* Dinasztia, Budapest, 32–45.

Kovács I. Gábor 1987, A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében. In: Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Értékek és változások.* II. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 159–168.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország társadalomtörténete 1945–1965.* Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.

Ö. Kovács József 2015, *Vidéki Magyarország 1945–1975. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* Balassi Kiadó – Korall, Budapest.

Ö. Kovács József 2017, Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA BTK – NEB, Budapest, 19–65.

Ö. Kovács József 2019, A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig. In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszer-*

kollektivizálásról. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. [Magyar vidék a 20. században, 4.] 13–27.
Kozári Monika 2003, *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Napvilág Kiadó. Budapest.
Kozári Monika 2019, *Tisza Kálmán.* Gondolat Kiadó. Budapest.
Kövér György 1982, *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914.* Gondolat, Budapest.
Kövér György 1988, Die Entwicklung des Bankensystems in der österreichisch–ungarischen Monarchie. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte,* 3. 47–69.
Kövér György 1989, Banking and Industry in Hungary before 1914. In: *Uppsala Papers in Economic History,* Working Paper No. 6. 29–40.
Kövér György 1991, The Austro–Hungarian Banking System. In: R. Cameron – V. I. Bovykin (ed.): *International Banking 1870–1914.* Oxford University Press, Oxford. 319–345.
Kövér György 1998, Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest.
Kövér György 2002, *A felhalmozás íve.* Új Mandátum, Budapest.
Kövér György 2007, Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma.* Új Mandátum, Budapest, 44–72.
Laky Dezső 1930, *Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* (Statisztikai Közlemények, 60, 3. füzet) Budapest.
Láng Lajos 1884, Hazánk értelmi és anyagi fejlődése 1870–1880. In: *Értekezések a nemzetgazdaságtan és a statisztika köréből.* II. kötet 4. szám 119–132.
Leopold Lajos 1917, Színlelt kapitalizmus. In: Uő: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok.* Benkő Gyula Könyvkereskedése, Budapest, 91–131.
Mádai Lajos 1983, Az 1872–1873. évi magyarországi kolerajárványról. *Statisztikai Szemle,* 10. 1047–1059.
Majtényi György – Szatucsek Zoltán 2001, *A szabó tűje és a cipész dikicse. Dokumentumok a kisipar és kiskereskedelem államosításának történetéből.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.
Marelyin Kiss József – Valuch Tibor 2011, *Rekviem a parasztságért. Hat falu – egy sors.* Kalocsai Múzeumbarátok Köre – Viski Károly Múzeum – Jelenkutató Alapítvány, Kalocsa–Budapest.
Matlekovits Sándor 1911, *Az ipar alakulása a capitalismus korában.* Budapest.
Miklós Imre 1937, *A magyar vasutasság oknyomozó története.* Vác.
Nagy Mariann 2003, *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején.* Gondolat–Osiris, Budapest.
Orosz István 1979, Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története 1848–1890.* VI. k. Akadémiai, Budapest, 1039–1117.
Orosz István 1989, A mezőgazdaság modernizálása. In: *Magyar Tudomány,* (96) 10–11. 821–831.
Oroszi Sándor 1986, *A magyar természetvédelem kezdetei.* Országos Erdészeti Egyesület, Budapest.
Paládi-Kovács Attila 1979, *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Akadémiai, Budapest.

Paládi-Kovács Attila 2001a, Parasztgazdaság, paraszti üzem. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk).: *Gazdálkodás.* (Magyar Néprajz II.) Budapest, 195–207.

Paládi-Kovács Attila 2001b, Szarvasmarhatartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Gazdálkodás.* (Magyar Néprajz II.) Budapest, 658–704.

Paládi-Kovács Attila 2007, *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században.* Akadémiai, Budapest.

Paládi-Kovács Attila – Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) 2000, *Társadalom.* (Magyar Néprajz VIII.) Akadémiai, Budapest.

Pozsgai Péter 2003, Torna mezőváros iparosai a 19. század közepén. In: Sasfi Csaba (szerk.): *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban – Ipar és társadalom a 18–20. században.* Salgótarján–Budapest, 160–168.

Rakonczay Zoltán 2009, *A természetvédelem története Magyarországon. 1872–2002.* Mezőgazda, Budapest.

Schmidt József 1886, *A magyar gazda hitele.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.

Selmeczi Kovács Attila 2001, Szántóföldi kapáskultúrák. In: Paládi-Kovács Attila főszerk.: *Gazdálkodás.* (Magyar Néprajz II.) Akadémiai, Budapest, 434–462.

Surányi Béla 2005, *A Kárpát-medence népi földművelő gazdálkodása (XVIII. sz. – 1950). Ökológiai feltételek és történelmi hagyományok.* (Studia folkloristica et ethnographica 47.) Debrecen.

Surányi Béla 2008, *A magyar paraszti gazdálkodás biológiai öröksége a Kárpát-medencében (1700–1950).* Debrecen.

Surányi Dezső 1985, *A kerti növények regénye.* Mezőgazdasági, Budapest.

Szabó István 1972, Bevezetés. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* 2. kiadás. Akadémiai, Budapest.

Szalai Miklós 1997, Az 1885-ös főrendiházi reform. In: Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula (szerk.): *Múltból a jövőbe.* ELTE BTK, Budapest, 28–43.

Szalai Miklós 2012, Főrendiházi reform Magyarországon 1885-ben. *Századok,* (146) 6. 1292–1338.

Szulovszky János 2005, A kézművesipar helyzetének változásai a céhek megszüntetésétől az államosítás küszöbéig (1872–1945). In: Uő (szerk.): *A magyar kézművesipar története.* Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 260–276.

Szulovszky János 2010, A fordulópontok évtizede. (Az 1880-as évek Magyarországa) Vázlat. *Történelmi Szemle,* (52) 4. 601–617.

Szulovszky János 2017, Búcsú a népművészettől. In: Czövek Judit – Szulovszky János (szerk.): *Közvetítő. Tanulmányok Hoppál Mihály 75. születésnapjára.* Vallástudományi Társaság, Budapest, 239–256.

Takács Lajos 1964, *Dohánytermesztés Magyarországon.* Akadémiai, Budapest.

Thirring Lajos 1963, Magyarország népessége 1869–1949 között. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 221–389.

Tomka Béla 2000, *A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947.* Aula, Budapest. (Első kiadása: Gondolat, Budapest, 1996.)

Vajkai Zsófia 1978–1980, Malomtípusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon I. In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei,* 351–371.

Vajkai Zsófia 1981–1983, Malomtípusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon II. In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei,* 349–369.

Valuch Tibor 1988, *Rekviem a parasztságért.* KLTE, Debrecen. (Határ Füzetek III.)

Vargha Gyula 1896, *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.

Vörös Antal 1966, A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914. *Történelmi Szemle,* (9) 2. 162–186.

Vörös Károly 1977, A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. *Ethnographia,* (88) 1–13.

Vörös Károly 1987, A főrendiház 1885. évi reformja. Egy kutatás tervei és első eredményei. In: Á. Varga László (szerk.):*Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.* (Rendi társadalom, polgári társadalom 1.) Nógrád megyei Levéltár, Salgótarján. 397–405.

Schlett András

A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar exportképessége a két világháború között

A tanulmány célja a magyar mezőgazdasági kivitel alakulásának a bemutatása egy olyan időszakban, amikor nemcsak a termelés struktúrája változott meg jelentősen, hanem a nemzetközi agrárpiac is alapjaiban alakult át. Trianon következményeként a korábbi évtizedekben, sőt évszázadokban kiépült piaci, logisztikai hálózatok szétszakadtak, és új szereplők is helyet kértek maguknak a térség kereskedelmében. Az átstrukturálódó és Magyarországgal szemben alapvetően bizalmatlan környezetben az agrárpolitikának minden lehetőséget meg kellett ragadnia, hogy külső piaci elhelyezési lehetőségeket nyisson az agrártermékek számára. A két világháború közötti időszak így a teljes „újratervezés" és piackeresés időszakától a konjunktúra csúcspontjáig (1929), majd a világgazdasági válság tragikus éveinek tapasztalatain keresztül (1930–1934) a gazdasági helyzet új javulásáig (1935-től) vezet el.

Egy ország kiviteli tevékenységének az alakulását főleg két nagy tényezőcsoport határozza meg. Az egyik az ország belső gazdasági adottságai, a másik pedig az a nemzetközi kölcsönhatás, amiben az ország a környező világgal áll. A vizsgált időszakban mindkét területen rendkívüli változások zajlottak. A mezőgazdaságban a termelési ciklus hossza és a termelési tényezők rögzítettsége következtében a termékek kínálata rendkívül rugalmatlan volt. A kis fogyasztóterülettel rendelkező agrárjellegű ország új kereskedelempolitikai helyzetét nehezítette, hogy tőle közvetlenül keletre extenzív mezőgazdasági termelést űző agrárexport-államok, nyugatra pedig olyan ipari államok helyezkedtek el, melyeknek tarifapolitikája jelentős engedményeket adott a tengerentúli agrártermékeknek a magyar árukkal szemben. Mindezek a tényezők az exportpiacok állandó instabilitásához vezettek.

Mezőgazdaság Trianon után

A területváltozásokkal jelentősen átalakult a mezőgazdasági művelési ágak megoszlása. Míg a szántóföld aránya jelentősen kiterjedt (44%-ról 60%-ra), az erdőterület drasztikusan, 27%-ról 12%-ra csökkent. A kertek, rétek, legelők töredéke, a szőlőterületnek viszont nagyobb aránya, 62,5%-a maradt az új határokon belül *(1. táblázat).*

1. táblázat

Az egyes mezőgazdasági művelési ágakhoz tartozó területek százalékos megoszlása Magyarországon

Művelési ág	Trianon előtti	Trianon utáni
Szántó	43,9	60,3
Kert	1,3	1,0
Rét	9,4	7,2
Szőlő	1,1	2,4
Legelő	11,9	11,1
Erdő	26,0	11,5
Nádas	0,2	0,3
Meg nem művelt	5,2	6,2
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Elekes (1938) 362., ill. Buday (1923) 13. alapján.

Az új országterületen tovább növekedett a földbirtokmegoszlás aránytalansága. A törpebirtokok és a nagybirtok aránya emelkedett, míg az olyan parasztgazdaságok száma, melyek képesek voltak a saját földjük hozadékából megélni, csökkent. Az 1000 holdnál nagyobb birtokok 70,1%-a az új határokon belül maradt, a megcsonkított ország a 10 kat. hold alatti kisbirtokok 70%-át elveszítette. A 10–50 holdas birtokok 40,1%-a, az 50–100 holdasok 46%-a, a 100–200 holdasok 46,7%-a, a 200–500 holdasok 57,8%-a maradt Csonka-Magyarország területén.[1] Ezzel párhuzamosan drasztikusan módosult a művelési arány: míg Trianon előtt az erdők meghaladták a szántók arányát (43:29), Trianon után megfordult az arány a szántók javára (48:20). Míg a régi területen a szántónak 30%-a volt 100 holdnál nagyobb nagybirtokosok kezén, addig az új területen 44%-a.

A határváltozások következtében az agrármunkaerő szerkezete is változott: a mezőgazdasági bérmunkások részaránya nőtt a parasztbirtokosokkal szemben, és a birtokos parasztok kisszámú rétege mellett hatalmas tömeget képviselt a nincstelen agrárproletárság. Hozzájuk sorolva azokat a törpebirtokos parasztokat, akik a csekély földbirtokuk miatt bérmunkára kényszerültek, arányuk az agrártársadalom 70%-át tette ki. A trianoni határokon belül az egész agrárnépességnek csupán mintegy 30%-a rendelkezett 5 katasztrális holdnál nagyobb birtokkal.[2]

1 Elekes 1938, 362.

2 Gunst 1998, 233–234.

2. táblázat
Őstermelők tagozódása (%)

	1918 előtt	1918 után
Birtokos és bérlő	35,2	31,4
Egyéb önálló	0,5	0,7
Segítő családtag	31,1	21,9
Gazdasági tisztviselő	0,2	0,3
Cseléd	9,9	14,7
Mezőgazdasági munkás	23,1	31,0

Forrás: Gunst (1998) 234. old.

A régi területen a mezőgazdasági kereső népességnek 38%-a volt földdel nem rendelkező gazdasági cseléd vagy napszámos, ez az arány az új területen 46%-ra nőtt. A munkaerőpiaci nyomást tovább növelte, hogy több olyan vidék is a határon túlra került, amely hagyományosan nagy számban foglalkoztatott idénymunkásokat.[3] Az első világháború után a nagybirtokokon ötször annyi birtoktalant foglalkoztattak cselédként, napszámosként vagy summásként, mint a háború előtt *(2. táblázat)*.

A két világháború között minden politikai erő számára nyilvánvalóvá vált, hogy a rendkívül egészségtelen földbirtokmegoszlás miatt akuttá vált földproblémát rendezni kell.[4] A földreformot lényegében elengedhetetlenné tette az, hogy Magyarország alapvetően mezőgazdasági ország volt, ahol még 1920-ban is 2 118 145 fő, a kereső népesség 56,9%-a mezőgazdaságból élt. Ebből viszont 694 043 fő földnélküli volt.[5]

Külpiaci kitettség

A trianoni béke következményeként az ország erőteljesen külkereskedelemre utalt országgá vált. Magyarország elvesztette a Monarchia vámmentes felvevőpiacait, a korábbi egységes piac helyén önálló gazdaságpolitikát folytató országok, új vámhatárok, vámtarifák és önálló valutaövezetek alakultak ki. Az utódállamok közötti kölcsönös bizalmatlanság erősítette az elzárkózási politikákat, mivel az újonnan létrejövő államok úgy értelmezték a Trianon után kialakult helyzetet, hogy a régi gazdasági szálakat szét kell

3 Zeidler 2002, 11; Gunst 1996, 40.

4 Bővebben: Cseszka 2009. Valamilyen földreformmal mindenki egyetértett. A reform mértékében és a megvalósítás módjában azonban már lényeges különbségek voltak. Nagyatádi Szabó István és csoportja a nagybirtok területének maximálásával és területének lényeges csökkentésével a birtokos parasztságot akarta erősíteni. Az OMGE törekvése viszont az volt, hogy minimális engedmények árán leszerelje a parasztmozgalmakat és lényegében változatlanul megőrizze a nagybirtokot.

5 Kovács 1995, 224.

szakítani, valamint szükséges a hagyományos piaci és tőkekapcsolatok részleges vagy teljes felszámolása.[6]

1918 előtt a magyar mezőgazdasági kivitel zöme nem lépte át a Monarchia határait, azaz a mezőgazdasági termények és termékek egy 52 milliós, védett piacra kerültek, ahol az árak a világpiacon elérhető árszínvonalnál lényegesen magasabbak voltak. Magyarország az osztrák örökös tartományokkal évszázadok óta, Bosznia-Hercegovinával pedig évtizedek óta vám- és valutaközösségben élt. Ausztria a magyar mezőgazdaság termékeit a közös vámterületen belül fel tudta venni, s így azok árai védelmet élveztek.

A Monarchia felbomlásával megszűnt ez a helyzeti előny. A kicsiny belső piac miatt a mezőgazdasági export különös jelentőségűvé vált, miközben a termékek értékesítési lehetőségei beszűkültek. Egészen a második világháború okozta konjunktúráig ez határozta meg a magyar mezőgazdaság helyzetét.[7] Az ország már csak világpiaci árakon tudta feleslegét értékesíteni, jelentősen kiszolgáltatva a külső piaci és kevésbé piaci hatásoknak.[8] Ráadásul mindez olyan helyzetben történt, amikor a magas önköltséggel termelő magyar mezőgazdaság csak alacsony exportárakat tudott elérni. Míg 1918 előtt a magyar mezőgazdaság élvezte a magas vámok védelmének áldásait, most rá zúdult a világpiaci verseny teljes nyomása.[9]

Súlyos aránytalanság alakult ki a mezőgazdaság mint túlreprezentált ágazat és a felvevőpiacok között, melynek oka szintén elsősorban a Monarchia egységes piacának szétesésében keresendő. 1920-ban jelentős részben olyan területeknek az elcsatolására került sor, amelyek mezőgazdasági importra szorultak, azaz amelyeknek lakosságát a saját agrártermelésük 1919 előtt sem elégítette ki. Mivel a megmaradt terület korábban is viszonylag a legtöbb mezőgazdasági termékfölösleget termelte, a békediktátum aláírása után erőteljesen megnőtt a mezőgazdasági termelésének relatív feleslege. A mezőgazdasági termékek egy bizonyos része iránt az országon belül nem volt fizetőképes kereslet, ez a rész csupán a külpiacokon volt értékesíthető. 1924–1938 között a piacra vitt mezőgazdasági termékek közül a gabonafélék 55–70%-át, a cukor- és cukorrépa-termelés 38–40%-át, a dohány 25–30%-át, a gyümölcsféléknek kb. 35%-át, a hús- és zsírtermelés 20–25%-át, a gyapjútermelés kereken 50%-át, a tolltermelés 55%-át, a tejtermékek 50%-át, a burgonyatermelés 20%-át értékesítették külföldön. S ez csupán azoknak a termékeknek a listája, amelyekből a jelzett időszakban nagyarányú kivitel volt, a lista jelentősen tovább bővíthető azokkal a termékekkel, amelyekből rendszeres, nagy tömegű exportra nem, csupán alkalmankénti kivitelre került sor.[10]

A Kárpát-medence évszázadokon keresztül kialakult és az Osztrák–Magyar Monarchia idején kiteljesedő munkamegosztása, az egyes specializálódott termelési és fogyasztási területek együttműködése elé az új határok akadályt emeltek, s ezt az utódállamok politikai rivalizálása és nemzetépítő – többek között egységes és védett nemzeti piacok

6 Mózes 2009, 185.
7 Föglein 2004, 259.
8 Schlett 2003, 18–19.
9 Orosz 2003, 248.
10 Gunst 1984, 517–518.

létrehozását célul tűző – programjai tovább erősítették. Ez alól a térség egyetlen állama sem volt kivétel. Magyarország, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság egyaránt az iparfejlesztésre helyezte a súlyt, Ausztria és Csehszlovákia pedig mezőgazdasági önellátásra törekedett. Ezek a tendenciák mintegy zárójelbe tették a komparatív előnyök elméletét és gyakorlatát, s a kölcsönös bizalmatlanság jegyében a komplex – tehát stratégiai biztonságot nyújtó – nemzetgazdaságok kiépítését célozták. Mindez a Duna-medencében olyan gazdasági szerkezetet teremtett, amelyben számos párhuzamos kapacitás működött – gazdasági értelemben fölöslegesen magas költséggel –, amely azonban háború esetén gazdaságilag kevésbé volt kiszolgáltatva a stratégiai fontosságú árucikkek behozatalának. Az egykori Monarchia nemzeteinek gazdasági együttműködését tehát nem csupán a magasabb vámtarifák akadályozták, hanem a kiteljesedő protekcionizmus, mely hosszabb távon a külkereskedelmi kapcsolatok hanyatlásához vezetett. A háborút követő években azonban az autarkiás törekvések egyelőre kevésbé érvényesültek, a hagyományos specializáció és kooperáció egy darabig még fennmaradt.[11]

E gazdasági együttműködést ösztönözte a trianoni szerződés 205. cikkelye (hasonló cikkelyt az osztrák békeszerződés is tartalmazott), amely az aláírástól számított öt éven belül regionális vámegyezmény megkötését szorgalmazta Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia számára. Ilyen szerződést azonban az említett államok nem tudtak tető alá hozni, ehelyett a még a Monarchiából örökölt elavult tarifarendszert tartották fenn, melyet speciális rendelkezésekkel és importkorlátozásokkal egészítettek ki. Pedig Magyarország nagy figyelmet fordított a külkereskedelmi kapcsolatok előmozdítására a két- és többoldalú külkereskedelmi szerződések, illetve az ún. legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazása révén. Magyarországnak ezekre az előnyökre szüksége is volt, mert viszonylag drágán termelő mezőgazdasága és kevésbé fejlett ipara csak így lehetett versenyképes az exportpiacokon.

Általános vámegyezmény hiányában, az 1920-as évek elején a térség külkereskedelmi kapcsolatait kétoldalú szerződések segítették. A vámtarifák megállapításánál fontos szempont volt a mezőgazdasági kivitelben érdekelt agrárius körök s a hazai ipar védelmét kívánó merkantil csoportok ellentéteinek tompítása. Az agrárvámokat ezért alacsonyan szabták meg, mivel ezek alig veszélyeztették a hazai eladásokat, a magasra emelt ipari vámokkal ugyanakkor egyrészt óvták a cseperedő magyar ipart, másrészt a mezőgazdasági termékek piacra viteléhez nyújtottak közvetett támogatást, amennyiben ezek csökkentésére tett ígéretekkel lehetett kedvezőbb feltételeket elérni a megkötendő kereskedelmi egyezményekben.

Mindezen egyezmények önmagukban nemigen befolyásolhatták a magyar export és import szerkezetét. A trianoni Magyarország gabonatermelésre alkalmas területeinek nagyobb arányánál fogva alapvető adottság maradt a mezőgazdasági túltermelés, aminek a fölöslegét korábban túlnyomórészt az osztrák örökös tartományok vették fel. 1920 után az ország mezőgazdasági, elsősorban gabona- és lisztkivitelre volt utalva. Míg közvetlenül a háború előtti időben, különösen kedvezőtlen termésű években alig volt Magyarországnak a vámhatárokat átlépő kivitelre váró feleslege, most a gazdasági prosperitás elsősorban ettől a mezőgazdasági kiviteltől függött.

11 Zeidler 2002, 13–14.

Ausztria és Csehszlovákia fontos partner maradt, azonban az általános nemzetközi túlkínálatban, s a szállítási és vámtarifák, valamint a világpiaci árak versenyében a magyar agrárágazat korábban ismeretlen nehézségekkel szembesült. Alacsony termelékenysége és viszonylag magas termelési költségei megnehezítették az eladásokat, holott az exportbevételekre Magyarországnak múlhatatlan szüksége volt. Ebből kellett volna kiegyenlítenie nemzetközi fizetési kötelezettségeit, pótolnia az egyre nyomasztóbb tőkehiányt, s ez szolgált volna a magyar ipar nagyarányú nyersanyag-behozatalának és a fogyasztási cikkek importjának fedezetéül. Ezeknek az elvárásoknak a magyar mezőgazdaság az új körülmények között nem tudott megfelelni, így a külkereskedelmi mérleg az évtized végéig többnyire jelentős deficitet mutatott.[12]

A piacvesztésről és annak hatásairól plasztikus képet fest Balkányi Gyula a *Közgazdasági Szemlé*ben:

> „Mai Nemzedék olyan gyermekszobában nőtt fel, olyan közgazdasági miliőhöz szokott, ahol 'piac' a mi országunkkal vámközösségben lévő nagy gazdasági területnek a belső fogyasztása volt. A 'mi piacunk' a mi emlékezésünk szerint olyan terület, ahová versenyországok termelői egyenlő feltételek között nem jutnak el. A magyar gabona, liszt, szarvasmarha, sertés, zsír, szalonna, gyümölcs, bor piaca volt a mi emlékezetünk szerint: Ausztria. Nem úgy, hogy oda szabad volt nekünk árut kivinni. Hanem úgy, hogy oda másnak nem lehetett kivinni. A piac, ebben a kizárólagos értelemben elveszett számunkra. (...) Amíg Nagy-magyarország voltunk és Ausztriával vámközösségben éltünk, addig nem kellett törődni tengerentúli országok versenyével. A mi árunkat ismerték Ausztriában, termelésünk ehhez a piachoz igazodott. Ha pedig a mi saját piacainkat valami veszély fenyegette, pl. az olasz vagy a spanyol borok versenye, az argentínai fagyasztott hús – akkor vámemeléssel, vagy behozatali tilalommal mindig lehetett segíteni. (...) Hogy azonban az a terület, ahová versenytársunk is eljut, ahol árainkkal szigorúan alkalmazkodnunk kell a versenytársak árköveteléséhez, ahol minőségben igyekeznünk kell azt adni, amit a fogyasztó kíván, vagy ha jobbat adnánk, mint versenytársunk, akkor a mi árunk jóságáról, fölényéről a legnagyobb arányú propagandával kell a vevőt meggyőzni, – hogy egy ilyen terület is lehet a mi piacunk, ennek az érzésnek bele kell idegződnie a mai generációba."[13]

Széteső agrárvertikum

A trianoni békediktátum nyomán súlyos aránytalanság alakult ki a nyersanyagforrások és a feldolgozókapacitások között. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a nagy termelőképességű malom-, cukor-, sör- és bőripar, a Monarchia ellátására méretezett kapacitásait

12 Uo.

13 Balkányi 1928, 138–139.

piacok hiányában nem tudja kihasználni. Míg a nyersanyagbázis jelentős részét, így a legfontosabb gabonatermő területeket (Dél-Bácska, Bánát, Csallóköz) elcsatolták, a feldolgozóipari kapacitások, a budapesti malmok a megmaradt ország területén koncentrálódtak. A faiparban a helyzet hasonló volt, az erdők túlnyomó részének elcsatolása után mindössze 16 százalékos volt a kapacitás-kihasználás. Az elbocsátásokat rövidesen követte az üzemek bezárása: a malmokból raktárak, a söripari üzemekből csokoládé- és cukorkaműhelyek, textilgyárak lettek.

A legnagyobb csapást a malomipar szenvedte el, mely az új határok között elvesztette természetes nyersanyagbázisának egy meghatározó hányadát, illetve felvevőpiacai jelentős részét. A budapesti malmok elvesztették a szerb és a román búzát is az őrlési forgalom beszüntetésével. Korábban a budapesti malomipar a nyersanyag 50–60 százalékát hozta elszakított területekről. Az őrlőképesség adatai alapján a kapacitások fele maradt meg. A malmok 64,5 millió mázsa gabonát voltak képesek megőrölni, holott az ország gabonatermelése az 1920-as évek elején átlagosan 24,2 millió mázsa volt. 1913-ban Budapesten 13 malomban folyt az őrlés, ezzel szemben 1921-ben csak 9-ben, a többi üzemen kívül állt. A működők is csökkent kapacitással dolgoztak.[14]

A helyzetet kritikussá tette a régi monarchia területéből még fogyasztóul megmaradt Ausztria és Csehszlovákia által folytatott vámpolitika. Mindkét ország saját malomiparát iparkodott támogatásban részesíteni, és ezért nagyobb kedvezményeket adott a gabonabevitelnek a lisztbevitellel szemben. Az 1925. évi autonóm osztrák és az 1926. évi csehszlovák agrárvámok nagymértékben csökkentették a magyar lisztkivitelt, a gabonakivitelt pedig emelték. A magyar malmok ennélfogva teljesítőképességüknek alig 20–25%-át tudták kihasználni, ezáltal azt is jóval drágábban termelték meg, így áraikkal lemaradtak a versenyben. Mindez súlyos válságba sodorta a malomipart.[15]

Míg a lisztkivitel 1913-ban (búzadarával együtt) 256,9 millió aranykoronának felelt meg, addig az 1926-ban már csak 69,8 millió aranykoronával szerepelt. A malomipar korábbi kapacitásának mindössze 20–30 százalékát tudta kihasználni. Az évtized végén javulás állt be, és a hazai malomipar teljesítőképességének mintegy 40%-át használta ki. Mégis az iparág Trianon utáni fontosságát jelzi, hogy a gyáripari termelésnek az 1930-as években 13–15%-át tette ki, és a textil-, valamint vas- és fémipar kivételével valamennyi iparág termelésének értékét felülmúlta.

A háború utáni békeszerződés következtében az akkor üzemelő 30 cukorgyárból Magyarországon 12 gyár maradt, melyek az 1914. évi répafeldolgozási kapacitás 41%-át képviselték. A szomszédos államokba került a korábbi cukorrépatermő terület 48,1%-a. Magyarországon maradt (a leégett büki cukorgyáron kívül): 1. Ács, 2. Ercsi, 3. Hatvan, 4. Kaposvár, 5. Nagycenk, 6. Mezőhegyes, 7. Petőháza, 8. Sarkad, 9. Sárvár, 10. Selyp, 11. Szerencs, 12. Szolnok helységekben levő, szám szerint 12 gyár; ezek között 6 gyár finomítóval. A megmaradt gyárak az 1912. évi répafeldolgozó kapacitásnak 43%-át képviselték. Az iparnak súlyos külgazdasági és belső problémákkal kellett megküzdenie.

14 *Közgazdasági Értesítő* (1929. március 7.) 2–3.
15 Eckhart 1941, 274.

A malomiparhoz hasonlóan elvesztette természetes nyersanyagbázisának egy részét, valamint felvevőpiacai jelentős részét is. A cukorkivitel csökkenését jól mutatja, hogy míg 1913-ban az 68,9 millió aranykorona volt, 1926-ban már csak 24 millió. A kapacitás kihasználatlansága, az alacsony belföldi fogyasztás miatti kis termelési volumen magasabb fajlagos költségeket eredményezett.[16]

A kapacitáskihasználatlanság, az alacsony belföldi fogyasztás miatti kis termelési volumen eredményrontó hatásának ellensúlyozására szükséges hatékony, önköltségcsökkentő rekonstrukciók nagy része – előnyösen – még az inflációs időszak alatt megtörtént. Elsősorban az energiagazdálkodás korszerűsítésére, másrészt a napi répafeldolgozási kapacitás növelésére (2000 t fölé is), továbbá finomításra, például kockacukorgyártásra való berendezkedésre szolgált. A saját erőművekkel (16–26 bar nyomású kazánokkal és turbógenerátor gépegységekkel) az elektrifikálást kiterjesztették, és bevezették a nagyon gazdaságos nyomásos lébepárlást. A túlhevített gőzzel táplált ellennyomásos turbinák fáradt gőzét vezették a nyomásos, többlépcsős bepárló rendszerbe.

Ezek eredményeként a cukortermelés már 1923-ban fedezte a fogyasztást, majd elkezdődött a kivitel is. A termelés 1928/29-re az első világháború előtti szint 82%-át érte el. Az 1929. évi válság után azonban – elsősorban a fogyasztás csökkenése következtében – az 1932/33-as mélyponton ennek is 42%-ára esett vissza a cukortermelés. Az export 1929. évi 60%-os aránya a világpiaci cukoráresés miatt 1938-ra 4%-ra csökkent. A cukorgyárak az olcsó, kg-onként 8–10 filléres dömpingáras kivitel mellett is nyereségesek voltak minimális mértékben, de a bukás veszélye miatt már igyekeztek a répaterületektől szabadulni. A kormányt ugyanis hiába kérték az igen magas, 1,27 pengő/kg cukorárban foglalt 66 filléres adó (cukoradó, kincstári részesedés, forgalmi adó) csökkentésére.[17]

Az új vámrendszer

A békeszerződésben az Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejött államok számára előírták az 1906. évi monarchiabeli vámrendszer saját államhatáron belüli alkalmazását. Ám a fix összegben meghatározott vámok a megváltozott feltételek mellett az utódállamok, így Magyarország számára nem voltak adekvátak. Részint azért nem, mert az ipari vámvédelem a cseh és az osztrák ipar fejlettségi szintjének figyelembevételével került kialakításra (tehát az iparilag elmaradott országok számára nem jelentett kellő védelmet), részint az abszolút összegben megállapított vámok a magas infláció miatt nem feleltek meg a realitásoknak, melyet a folyamatos korrekciót célzó vámfelpénz alkalmazásával sem tudtak megállítani. Meg kell jegyezni azt is, hogy a háború utáni években az igazi védelmet az infláció jelentette a belső piac résztvevői számára,

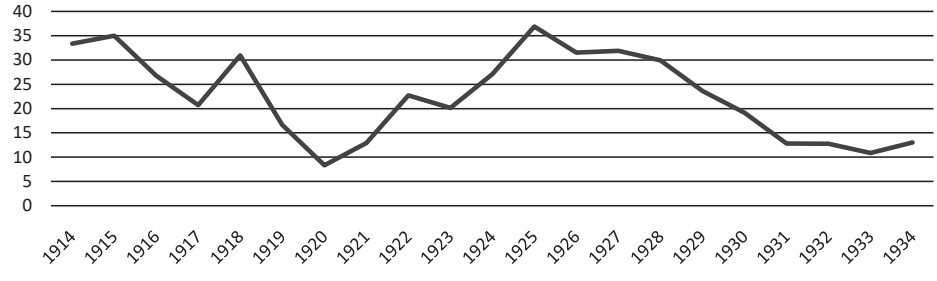
16 Szegő 1975, 31; Cukoripar 1939, 667.
17 Pál–Salánki 1986, 328.

hiszen a külföldi exportőrök érdekeltsége a magyar piacokon a gyorsan romló korona miatt drasztikusan csökkent.

Az új körülmények között érvényét vesztett, Monarchiából örökölt vámrendszer helyett egy új vámtarifarendszer vált szükségessé. Ennek gyors kialakítását azonban nemcsak a békeszerződés egyes paragrafusai nehezítették, hanem az ipari és agrárlobbi érdekellentéte is. Az agráriusok kiindulópontja szerint, a Monarchián belül érvényesülő szabad kereskedelem újbóli megvalósulása lett volna üdvözítő az új regionális külkapcsolatok kiépítésekor, míg a nagytőkés ipari csoportok az erőteljes protekcionista védvámrendszer létrehozását próbálták meg kikényszeríteni. Az előbbiek nem számoltak azzal, hogy az iparosodott Ausztriában és Csehországban a háborút követő földosztással létrejövő kis paraszti birtokok védelmére és támogatására megindult a protekcionizmus térhódítása, sőt a korábbi exportpiacokon erősödött az autarkiás agrárpolitika. Ez lehetetlenné tette a kölcsönösség elvén nyugvó kereskedelempolitika kibontakozását, ráadásul az 1920-as évek eleji gabona-túltermelés olcsóbb importlehetőséget is biztosított ezen országok számára. Látni kell, hogy a háború szétzilálta a korábbi évtizedek kvázi piaci egyensúlyát a mezőgazdasági termékek körében. Az élelmiszerek és nyersanyagok iránti igény növekedése, valamint az, hogy bizonyos területeken megszűnt vagy drasztikusan lecsökkent a termelés, vagy háborús okból a külpiacra termelés, az Egyesült Államokat és a háború által kevésbé, vagy egyáltalán nem érintett országokat (pl. dél-amerikai országokat) a mezőgazdasági és élelmiszeripari kibocsátás fokozására ösztönözte. Az így képződött árutömeg-növekmény a háború lezárását követő reorganizációs szakaszban, amikor a termelés kezdte elérni a korábbi volument, jelentős túlkínálat miatt a világpiaci árak esését eredményezte *(1. ábra)*. Érdekes fejleménye volt a közép-európai „kisállamok" külkereskedelmi harcának és egymással szembeni elzárkózásának, hogy Ausztria például gabonaszükségletének egyharmadát, míg Csehszlovákia lisztigényének felét az Amerikai Egyesült Államokból vásárolta.[18]

1. ábra

A búza éves átlagos árának alakulása 1914 és 1934 között (pengő/mázsa)

Forrás: Szőnyi, 1935.

18 Buzás 1961.

A vámpolitikai viták az 1923-as – erősen ipart védő – vámtarifa-tervezet körül lángoltak fel leginkább, mely az ország gazdaságának erős iparosítását tűzte ki célul. A kritikusok ezzel szemben aláhúzták, hogy Magyarországnak mezőgazdasági országként óvakodnia kell az iparfejlesztés érdekében alkalmazott nagy mértékű védelemtől. A vámtarifa csak annyiban tekinthette céljának az ipar fejlesztését, amennyiben az a mezőgazdaság és a fogyasztók érdekeit nem veszélyezteti. Akkor, amikor számtalan anyag, szerszám, eszköz és gép beszerzése áll napirenden, nem lehet a gazdák beszerzéseit drágítani vagy lehetetlenné tenni.[19]

Végül az 1925 januárjában bevezetett új vámrendszer a korábbinál jóval több és magasabb (átlagosan 30%-os) vámtételeket tartalmazott. Amíg a könnyűipari termékek vámszintje elérte az 50%-ot, addig bizonyos mezőgazdasági felszerelések és fontosabb nyersanyagok vámmentesen kerülhettek a hazai piacra. A vámrendszer egyben azt a reményt is táplálta, hogy egyes vámtételek viszonossági elv alapján történő csökkentése tárgyalási alapul szolgálhat a magyar agrárexport elhelyezésének a könnyítésére.

Külkereskedelmi szerződések

Az 1925–1929 közötti időszakban a magyar kereskedelempolitikai tevékenység fő célkitűzése a kereskedelmi partnerországokkal kötendő szerződések megtárgyalására és elfogadására irányult. A szerződések központi célja az volt, hogy kedvező feltételeket, elsősorban alacsony vámtételeket tudjon érvényesíteni a magyar mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitel számára. Ennek stratégiai jelentőségét az is mutatja, hogy az agrárkivitel a teljes exporton belül az egész korszakban 60–65% közötti értéken mozgott. A külkereskedelmi mérleg és a folyó fizetési mérleg egyensúlya érdekében mindent el kellett követni tehát, hogy a mezőgazdasági termékek könnyen kerülhessenek a releváns országok piacaira.

A legfontosabb számba jövő partner természetesen Ausztria volt. Magyarország kivitelében Ausztria súlya az 1920-as években jelentősen csökkent, hiszen a világháború előtti 60%-os részesedése az évtized végére 34%-ra zsugorodott, de így is a legmeghatározóbb agrár-külkereskedelmi partnere maradt hazánknak. Az osztrák–magyar tárgyalások központi kérdése a magyar mezőgazdasági cikkekre megállapított osztrák vámtételek, illetve az osztrák iparcikkekre megállapított magyar vámtételek mértéke volt. Hosszas – mintegy 14 hónapig tartó – tárgyalásokat követően, 1926. május 9-én jött létre a két ország közötti kereskedelmet szabályozó megállapodás és az ezt kiegészítő tarifális szerződés.

Jellemző, hogy a magyar előterjesztéseknél a bor- és a lisztvám csökkentésének a kérdése jelentette a legszűkebb keresztmetszetet, melyeknél az osztrák fél a legkevésbé volt hajlandó engedményeket tenni. Végül mégis létrejött a szerződés, melyet gazdasági körökben az első jelentős lépésnek tekintettek a külkereskedelmi forgalom fellendítése

19 Matlekovits 1923, 51.

felé. Az uralkodó protekcionista szellemiséget mégis jól jellemzi, hogy ez év decemberében az agrárképviseletek szócsöveként egy keresztényszocialista képviselő a tavasszal megkötött megállapodás felülvizsgálatát és a mezőgazdasági termékek vámtételének növelését követelte.

Csehszlovákiával szintén hosszas diplomáciai tárgyalásokat követően sikerült csak kereskedelmi szerződést kötni 1927 tavaszán. Erre azért is szükség volt, mert a két ország között 1923-ban hatályba lépett megállapodás egyrészt nem tartalmazott tarifális részt, másrészt nem határozták meg benne, hogy a szerződő felek mit is értenek pontosan a „különösen jóindulatú bánásmód" alatt, amelyben részesíteni kívánták volna egymást. Így ez a szerződés nem járulhatott hozzá érdemben a Csehszlovákiába irányuló magyar agrárexport bővüléséhez, és nem szolgálhatott alapot ahhoz, hogy Magyarország védekezni tudjon a csehszlovák agrárprotekcionista intézkedésekkel szemben. Ez utóbbiak leginkább a magyar lisztbevitel tiltásában és egyes agrártermékek vámjának sorozatos megemelésében öltöttek testet.

Így 1920 után az addigi gazdasági kapcsolatok fokozatosan leépültek. Bár a csehszlovákiai ipari nagytőke és a magyar nagybirtok érdekelve lett volna a kapcsolatok kiépítésében, csakhogy hazai viszonylatban mindkettő veszített politikai befolyásából. Magyarországon az ipari nagytőke, Csehszlovákiában az agráriusok lobbiereje növekedett, ők pedig mindenféle kompromisszumot elleneztek. Jóllehet a kereskedelmi szerződés megkötésére irányuló tárgyalások megindultak, azok csak igen lassan haladtak előre, és a kapcsolatok új alapokon történő felvételét a politikai ellentétek is akadályozták. Végül az új vámtarifák bevezetése elengedhetetlenül szükségessé tette a kereskedelmi kapcsolatok rendezését. A kereskedelmi szerződés megkötésére 1927. május 5-én került sor, amely a legnagyobb kedvezmény és a paritás elvén alapult.

Az egyezmény a magyarországi agrár- és a csehszlovákiai ipari protekcionizmus megerősödését tükrözte. Megkötésekor a két ország közötti áruforgalom már csökkenőben volt, s a visszaesés különösen a Csehszlovákiából Magyarországra irányuló kivitelben volt tetten érhető. A Csehszlovákiából történő nyersanyag-behozatal tovább nőtt, a textilimport azonban – a magyar céloknak megfelelően – csökkent. Míg 1924-ben a hazánkba irányuló csehszlovák kivitel felét még a textiláru tette ki, 1929-ben már csak alig több, mint egyharmadát. A magyar agrárkivitel csökkenését viszont a csehszlovák kormányzat látta szívesen, mely kereskedelmi kapcsolatait – már csak politikai megfontolásokból is – a két másik kisantant-állam felé irányította.[20]

Válság

A világgazdasági válság a lassan bontakozó kereskedelmi kapcsolatokat is pillanatok alatt szétzilálta, s jelentősen rontotta a magyar mezőgazdaság értékesítési pozícióit. Az export volumenének csökkenésén túl a kiviteli cikkek árzuhanása is rendkívül hátrányosan

20 Beszámoló... 1970, 1107.

befolyásolta a magyar külkereskedelmi mérleget. Az árzuhanás hatását mutatja, hogy az 1929-es árak mellett kereskedelmi mérlegünk 1931-ben körülbelül 100 millió pengővel lett volna jobb, mint ténylegesen volt. Az „agrárolló" kinyílása különösen érezhetővé vált, hiszen kivitelünk főképp agrártermékekből, behozatalunk pedig iparcikkekből állt. Mindezek hatása alatt 1932-ben a behozatal 38%-kal, a kivitel 42%-kal apadt.[21]

Mivel az egyes országok kiegyensúlyozott kereskedelmi mérlegre törekedtek, a válságra adott válaszként nőtt az országok elzárkózása, szaporodtak a kereskedelmi akadályok. A folyamat betetőzését jelentette, amikor Csehszlovákia 1930-ban felmondta a Magyarországgal kötött kereskedelmi egyezményt. Csehszlovákia a magyar kereskedelmi kapcsolatok drasztikus csökkentése árán igyekezett a kapcsolatokat fenntartani a két másik kisantant-állammal. A szerződésen kívüli állapot 1930-as beálltával, az oda irányuló kivitelünk már a következő évben az összes kivitel 16,9%-áról 4,2%-ra esett vissza. Az 1931-ben pedig az összes kivitel az 1929. évinek 54,9%-át, de a csehszlovák viszonylat csak 14%-át tette ki.[22] A nagy válság következtében a magyar agrárexport mennyiségben is, de főleg árban erősen visszaesett. Az 1928/29. évi 800 millió pengős maximális agrárexport 1932/33-ban 225 millió pengős minimumra esett, s csak nehezen lehetett ezt az 1930-as évek közepére 400-500 millióra felemelni.

Az agrárpolitikai választ a mezőgazdasági terményértékesítésnél a tűzoltó intézkedésként bevezetett boletta-rendszer (1930. július) és a felárrendszer (1931. július) alkalmazása, valamint az intervenciós felvásárlások jelentették. Ezek mellett viszont növekedett az olyan hosszabb távú megoldások iránti igény, melyek a gazdák termelési szabadságának feláldozása nélkül vezethettek eredményre. Ihrig Károly, a korszak jelentős agrárközgazdásza a kisgazdaságok nagyobb szervezettségét és nyereségnövekedését biztosító szövetkezetek szervezésének hangsúlyozása mellett a termékek piacképességének javításától várta az értékesítési lehetőségek növekedését.[23] Hasonló véleményen volt Ruffy-Varga Kálmán is, aki a külföld minőségi igényeire vonatkozólag a magyar búzával kapcsolatban a minőségtípusok szerinti állami márkáztatás szükségességét hangsúlyozta, mely által kivitelre csak a legkiválóbb minőségű búza kerülhetett volna.[24]

Külkereskedelmi megállapodások az 1930-as években

Az agrárválság megoldását Magyarország számára végül a német, az olasz és az osztrák piac megnyitása jelentette. A magyar külkereskedelem alapjává az 1930-as években ezen országokkal kötött megállapodások váltak. Az 1934 májusában Rómában kötött megegyezés szerint Olaszország és Ausztria kötelezettséget vállalt Magyarország búzafeleslegének jövedelmező áron történő átvételére. Ekkorra Németország is belátta, hogy

21 Eckhart 1941, 293.
22 Siegescu 1938, 549.
23 Ihrig 1937, IV. rész. XVI. fejezet.
24 Schlett 2009, 219.

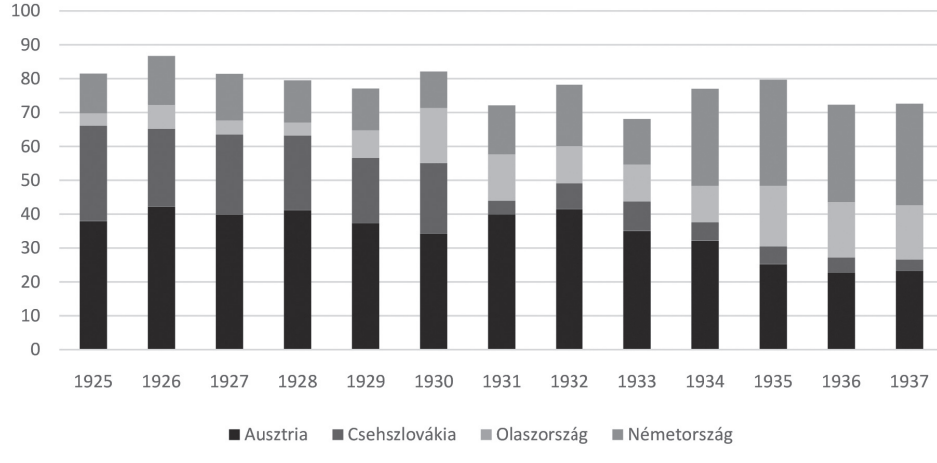
nem lehet agrárvámokkal megakadályozni olyan valutanehézségekkel küzdő mezőgazdasági országok kivitelét, melyek piacán árut akar elhelyezni, s annak megfizetését is kívánja.

A gazdasági válság jelentkezésétől a német külkereskedelmi politikában fokozatosan érvényre jutott az a törekvés, hogy a német iparcikkek elhelyezési lehetőségének biztosítása érdekében engedményeket kell tenni a délkelet-európai országok agrárexportjának. Németország kétoldalú kereskedelmi egyezmények révén vállalta mezőgazdasági termékkontingensek felvásárlását Magyarországtól.[25]

Ebben szerepet játszott az a felismerés, hogy geopolitikai céljai érdekében a nyugati hatalmak által magára hagyott „Südostraum"-ot kétoldalú kereskedelmi szerződésekkel könnyedén magához kötheti. A keleti piacok felé irányuló nyitásnak azonban volt egy egyszerű gazdasági-pénzügyi oka is: a korábbi tengerentúli nyersanyagforrásait ugyanis valutáris nehézségek miatt elveszítette. Másik oldalon a német agrár-felvevőpiac megoldást szolgáltathatott ezen térség országainak, főképp Magyarországnak a Monarchia felbomlását követően keletkezett legsúlyosabb problémájára, az agrárexportpiacok elvesztése miatti permanens túltermelési válságokra. 1934-ben a két ország között az 1931-es kereskedelmi szerződés pótegyezményeként megkötött bilaterális szerződés lehetővé tette, hogy Magyarország jelentős mennyiségű gabonát, élő állatot, zsírt, húst és szalonnát szállítson a német piacra. Ettől kezdve Németország szerepe a magyar külkereskedelemben folyamatosan növekedett, az évtized eleji 11,2%-os szintről 1938-ra 27,4%-os arányt ért el; az import 18,3%-ról 30,1%-ra emelkedett, ami azt jelentette, hogy Németország vált az ország legjelentősebb külkereskedelmi partnerévé *(2. ábra).*

2. ábra

A mezőgazdasági kivitel megoszlása a legfontosabb országokba 1925 és 1937 között (%)

Forrás: Buzás, 1961, 148.

25 Fejes 1976, 370–371.

A német export felfutásának azonban az lett a következménye, hogy a klíringelszámolás következtében szufficites külkereskedelmi egyenleg miatt a magyar agrárium jelentős hitelezőjévé vált a német gazdaságnak. Az aktívum pedig azért növekedett meg ilyen mértékben, mert a háborúra való felkészülés miatti keresletbővüléssel Németország jelentősen korlátozta nyersanyagexportját. Míg a magyar nyersanyag- és félgyártmányimportban 1927 és 1933 között átlagosan 26%-os volt a részesedése, 1937-ben már csak 12,9%-os.[26]

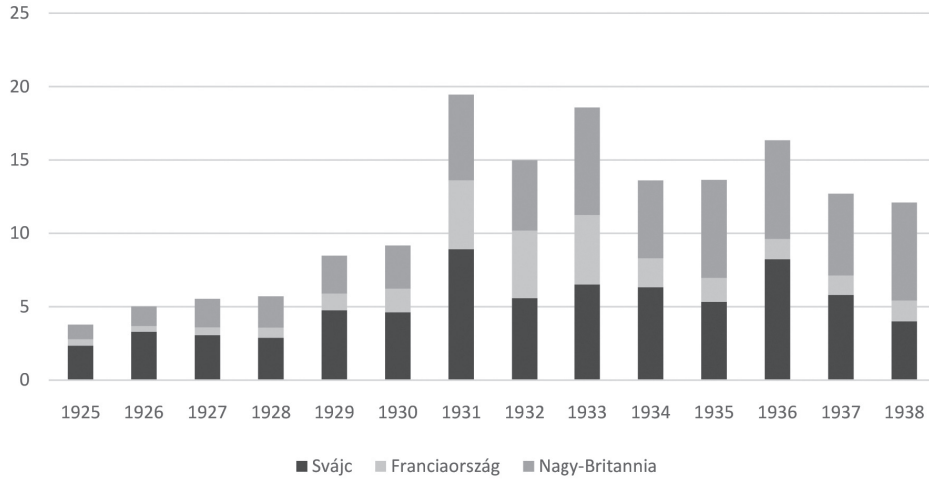
A kiesett német termékeket szabaddevizás országokból kellett beszerezni. Ez képes volt blokkolni az exportot olyan országok felé, amelyek nem „nemesdevizával" fizettek volna. Sőt kötelezően elrendelték az exportáló vállalatok számára azt is, hogy a Németországba szállított termékek értékének 20%-ával megegyező értékben olyan országok piacain is helyezzenek el árut, ahonnan szabadon transzferálható devizát realizálhatnak. Ezt a célt az állam nemcsak rendeleti úton kívánta elérni, hanem pénzügyileg is támogatta felárak formájában. Az exportbevétel beváltása ugyan hivatalos árfolyamon történt, azonban országonként és termékenként különböző felárakat fizetett az állam, jelentős ösztönzést gyakorolva ezáltal az exportáló vállalatokra. 1935-től egységesítették a felárakat, így a termékek jellegét figyelmen kívül hagyva 38%-ban határozták meg a „frankos" exportot (Belgium, Franciaország, Svájc), illetve 50%-ban a szabaddevizás exportot. Az agrárexport támogatására hozták létre 1936-ban az „Árkiegyenlítő Alapot", azaz az „agrárkasszát", melynek az első évében 1 750 000 pengőt juttattak az állami költségvetésből, s ezen túlmenően 1 228 315 pengőt is rendelkezésére bocsátottak a német export magas áraiból származó extrabevételekből. Így az adott évben mindjárt 10 891 504 pengő értékű devizabevételt tudtak realizálni. Ezek magyarázzák, hogy az 1930-as évek második felében nőtt az angolszász országokba irányuló hazai export.[27] Így kivitelünkben a távolabbi piacok jelentősége is határozottan megnövekedett. Az ország „exportrádiusza" meghosszabbodott *(3. ábra)*.[28]

A „nemesdeviza" alapú agrárexport fontossága nem csak a fizetési mérleg áruforgalmi részéről érkező presszió alapján ítélhető meg, hiszen az eladósodott országot jelentős törlesztésből és kamatfizetésből eredő terhek sújtották. Nem véletlen, hogy a font, illetve dollár alapú export mögött felsejlenek hitelezői determinációk, mivel a válság kirobbanása és a háború kitörése között olyan országokkal épültek ki jelentősebb agrárkapcsolatok, amely országok korábban nem mint agrár-felvevőpiac, hanem mint „hitelpiac" funkcionáltak a magyar gazdaság számára. Így előállt az a helyzet, hogy az alacsony hozzáadott-értéket képviselő magyar agrártermékek javítottak az ország instabil pénzügyi helyzetén.

26 Buzás 1961, 148–150.
27 Szuhay 1962.
28 Eckhart 1941, 295.

3. ábra

Svájcba, Franciaországba és Nagy-Britanniába irányuló magyar mezőgazdasági kivitel (%)

Forrás: Gunst 1984, 529.

Összefoglalás

A Monarchia felbomlásával, ha nem is vesztek el teljesen a mezőgazdaság hagyományos piacai, de az értékesítési nehézségek folyamatos krízishelyzetet okoztak. A megváltozott viszonyokat és a versenyképesség hiányát az is jelezte, hogy a szomszédos, iparosodottabb államok importigényüket a tengerentúli, alacsonyabb költségen megtermelt termékekkel elégítették ki. Ebben az időszakban a magyar malomiparnak, amely 1910-ben az USA után még a második legnagyobb lisztmennyiséget szállította a világpiacra, a piacvesztés és a kapacitások kihasználatlansága miatt, le kellett építenie infrastruktúrájának nagy részét. A válság csak azt követően szűnt meg, hogy Németország, mely mérhetetlen mezőgazdasági és élelmiszeripari keresletét korábban az alacsonyabb áron beszerezhető amerikai termékekkel elégítette ki, kényszerből és geopolitikai megfontolásokból megnyitotta jelentősen bővülő piacait a magyar agrártermékek számára. Azonban Magyarország a klíringelszámolás és a fokozódó hadikészültség, valamint a domináns fél érdekérvényesítő képessége miatt, agrár-külkereskedelmi aktívumával egyre inkább a Német Birodalom pénzügyi finanszírozójává vált. Miközben az 1920-as években felvett, jellemzően angolszász hitelek törlesztésével és az utánuk fizetendő kamattal pénzügyi kényszer állt elő a válság időszakában, amit deviza hiányában csak kényszerű agrárexporttal, illetve részükről kényszerimporttal lehetett csak kezelni. Így az agrárexport szerepe ebben a relációban is felértékelődött, hiszen a hitelezők szerették volna viszontlátni az adósuk számára korábban nyújtott pénzeszközöket. Bár jelentős

„állami támogatással" versenyképesebbé téve, de ez is hozzájárult a magyar fizetési egyenleg korrekciójához.

A korszak legfontosabb tanulsága, hogy az exportvezérelt mezőgazdaság beleütközött az egyre globalizálódó és ezáltal rugalmasabbá váló keresletbe, ami válságos időszakot követően oda vezetett, hogy a külpiaci expanzió csak „birodalmi" relációban valósulhatott meg. Csak a politikai (birodalmi) racionalitás, illetve korábbi hitelezőink pénzügyi racionalitása volt képes megfelelő felvevőpiacot biztosítani a magyar agrárium számára.

Hivatkozott irodalom

Balkányi Béla 1928, Magyarország mezőgazdasági kivitele. *Közgazdasági Szemle,* (VII.) 2. 134–157.

Beszámoló 1970, Beszámoló. A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság tudományos ülésszaka. *Századok,* 6. 1106–1120.

Buday László 1923, *Magyarország küzdelmes évei.* Magánkiadás, Budapest.

Buzás József 1961, Magyarország külkereskedelme 1919–1938. In: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Cukoripar 1939, Vajda Ödön: Cukoripar. *Magyar Statisztikai Szemle,* 6. 667–671.

Cseszka Éva 2009, A két világháború közötti politikai kereszténység agrárprogramja. In: Réfi Attila – Sziklai István (szerk.): *MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2009.* MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 154–176.

Csikós-Nagy Béla 1996, *A XX. század magyar gazdaságpolitikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Eckhart Ferenc 1941, *A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941*. Budapest.

Elekes Dezső 1938, Trianon mérlege. *Magyar Statisztikai Szemle,* 4. 358–367.

Fejes Judit 1976, A magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatok kérdéséhez az 1920-as–1930-as évek fordulóján. *Történelmi Szemle,* (19.) 3. 361–384.

Föglein Gizella 2004, Tradíció és modernizáció a magyar mezőgazdaság utóbbi másfél évszázadában. *Múltunk,* (XLIX.) 3. 256–263.

Gunst Péter 1984, A magyar mezőgazdaság piacviszonyai és a német piac az 1920–30-as években. *Századok*, (118.) 3. 513–530.

Gunst Péter 1996, *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Gunst Péter 1998, A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: Gunst Péter – Niederhauser Emil – Orosz István – Romány Pál – Szakács Sándor – Szuhay Miklós (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 231–284.

Kaposi Zoltán 1998, *A XX. század gazdaságtörténete. I. kötet 1918–1945.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Kerék Mihály 1938, Mezőgazdasági termelésünk. *Magyar Szemle,* (XII.) 1. 24–32.

Kovács László (szerk.) 1995, *Nagyatádi Szabó István emlékkönyv 1863–1924*. Magyar Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

Közgazdasági Értesítő 1929. március 7.

Matlekovits Sándor 1923, *Vámpolitika és vámtarifa.* OMKE, Budapest.

Mózes Mihály 2009, Trianon gazdasági hatásai. *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae,* (XXXVI.) 177–190. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/2404/1/177-190_Mozes.pdf.

Orosz István 2003, A modernizációs kísérletek főbb szakaszai a magyar mezőgazdaságban a XIX–XX. században. *Múltunk,* (XLVIII.) 2. 231–258.

Pál György – Salánki István 1986, A cukoripar fejlődése. *Élelmezési Ipar,* (XL.) 9. 327–333.

Schlett András 2003, Agrár-közgazdaságtan a két világháború között. *Heller Farkas Füzetek,* (I.) 1. 17–28.

Schlett András 2009, Megkésettség – nyitottság – kettős erőtér. Közgazdászok az agrárpolitika szolgálatában a két világháború közötti Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle,* (50.) 1–4. 217–230.

Schüller Gusztáv 1923, Magyarország területének megoszlása művelési ágak szerint. *Magyar Statisztikai Szemle,* 9–12. 333–335.

Siegescu Miklós 1938, A magyar mezőgazdasági kiviteli tevékenység az 1929–1937. években. *Magyar Gazdák Szemléje,* (43.) 12. 539–552.

Szegő Sándor 1975, A magyar cukoripar gazdaságtörténetéből. VII. *Cukoripar,* (XXVIII.) 1. 31–33.

Szőnyi Gyula 1935, Gabonaárak a XVIII. század vége óta. *Statisztikai Szemle,* 3. 123–154.

Szuhay Miklós 1962, *Állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tekál László 1938, Földbirtokviszonyaink. *Magyar Statisztikai Szemle,* 4. 419–429.

Zeidler Miklós 2002, Társadalom és gazdaság Trianon után. *Limes – Tudományos Szemle,* (15.) 2. 5–25.

Bán Gergely Károly

Belterület és ami mögötte van[1]

A külterületi kérdéskör empirikus vizsgálata az 1930-as településhálózat tükrében

Bevezetés

„Ha a társadalom elkerülhetetlenül térbeli és a térbeliséget lehetetlen elválasztani társadalmi tartalmától, ebből nemcsak az következik, hogy a társadalmi folyamatokat úgy kell elemezni, ahogy azok térbelileg lezajlanak, hanem az is, hogy amit térbeli jellegzetességnek tekintünk, elméletileg és társadalmi folyamatok fogalmaiban elemeznünk."[2]

Napjainkban, az interdiszciplinaritás korában sem könnyű a különböző tudományágaknak közös nyelvet, fogalomkészletet, módszereket találnia együttes kutatási területükre.[3] Erre kiváló példa a várostörténet-kutatás, azon belül is a városhierarchia-vizsgálat. Ezen kutatási téma komplexitását jól prezentálja, hogy jellegénél fogva a geográfia, a történettudomány, a szociológia, a statisztika és a közgazdaságtan tárgyában is megtaláljuk.

Célom, hogy átfogó képet alkossak az 1930 körüli hazai városhálózatról (mint hálózatról). A komplexitás abból ered, hogy nemcsak egy városhierarchia-vizsgálat elvégzését tűztem ki célul, hanem több szemszögből közelítem meg a kérdéskört. Ennek magyarázata abban áll, hogy a különféle diszciplínák eltérő városfogalommal dolgoznak, amelyek egymástól függetlenül is meghatározó módon jelen vannak az utóbbi évek várostörténet-írásában.[4] Különféle jelentéssel bír a jogi (közigazgatási), a statisztikai, a közgazdasági, a szociológiai vagy a geográfiai városfogalom. Ebből kiindulva miért ne beszélhetnénk ezeknek a városfogalmaknak a kontextusában pl. közigazgatási, statisztikai, szociológiai stb. városhierarchiákról? Továbbá a hazai városhálózat-kutatást igyekszem beemelni a nemzetközi történeti hálózatkutatásba, amelyre jó lehetőséget nyújt ezen interdiszciplináris kutatási terület. Ezáltal több látószöget nyitok meg a

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportjában készült.

2 Massey 1984, 65.

3 Beluszky–Győri 2003, 199.

4 Bácskai 2003, 137–152. Vö. Gyáni 2016, 205–220.

hazai településállomány vonatkozásában, viszont nem célom ezeket egymáshoz viszonyítva megítélni.

Jelen dolgozatban egy alapvető módszertani kérdést veszek górcső alá: a külterület kérdéskörét, amely módszertanilag mind a geográfiai, mind a szociológiai és a statisztikai városhierarchia-vizsgálat esetében, sőt valamennyi hazai településvizsgálat vonatkozásában meghatározó tényező. Maga a kutatási téma látószöge nem teljesen új keletű, azonban vizsgálatommal szemben a korábbi munkák[5] csupán egy reprezentatív településréteg – pl. jogi értelemben vett városok – esetében végezték el a kül- és belterület teljes szétválasztását. A téma sok hazai, településföldrajzzal vagy éppen településállománnyal foglalkozó munkában[6] előkerült, azonban tényleges fókuszpontként ritkán találkozunk vele, kivéve a két világháború közötti időszakot. Viszont az utóbbi időben szerény érdeklődés mutatkozik a hasonló kérdések és vizsgálatok iránt, holott nyilvánvaló, hogy rendkívül keveset tudunk korszerű megvilágításban a témáról. Úgy vélem, a téma felfrissítésével olyan problémák árnyaltabb megközelítésére nyílna mód, mint amilyen a két világháború közötti hierarchikus városhálózat pontosabb megismerése, illetve az alföldi települések működése.[7] Tehát a fentebb vázolt tényezők alapján indokoltnak tartom új megközelítések, módszerek beépítését a tanya–város kapcsolatrendszerének vizsgálatába, illetve a két világháború közötti városhierarchia-kutatás vonatkozásában.

A kérdés továbbra is nyitott: hova tartozik a külterület? Mennyiben befolyásolja a településrangsor pozícióit a külterület a két világháború között? Célom jelen munka során a fenti kérdésekre empirikus úton választ adni.

Külterület, avagy tanyavilág

A tanya és a külterület fogalma nem feltétlenül egyezik meg, mivel a külterületen nem csupán tanyák helyezkedtek el az idők során, hanem különféle gazdasági épületek, faluszerű telepek, majorok, gyárak, bányák és nyaralótelepek is.[8] Azonban ezen két fogalom idővel egyre szorosabban összefonódott. Ez az összefonódás arra vezethető vissza, hogy a statisztika, illetve a különféle összeírások nem vizsgálták önállóan csak a tanyákat. Tehát a legközelebbi pontot a külterületekre vonatkozó összeírások adták a tanyák vonatkozásában; továbbá a tanyák elterjedését is megemlíthetjük, ami által a külterület nagy részét idővel lefedték. Így mosódott össze az idők során a külterület a tanyavilággal. Ezen összemosódás egyúttal egy módszertani probléma eredője lett, ami kényszerű okból, de jelen van valamennyi, alföldi tanyavilágot vizsgáló munkában.[9] A tanyák

5 Erdei 1942; Mendöl 1939, 1941; Timár 1988.
6 Timár 2006, 42–55; Beluszky–Győri 2005; Beluszky 1973; Beluszky 1988; Erdei 1942; Mendöl 1939, 217–232; Szilágyi 2011, 10; Szulovszky 2016.
7 Szilágyi 2011.
8 Erdei 1942, 19.
9 Timár 1990, 51.

kialakulásával kapcsolatban nincs egységes kánon, számos elmélet és koncepció van jelen a különféle diszciplínákban. Jelen dolgozatomnak nem célja bemutatni valamennyi tanyagenezissel foglalkozó munkát – néhány átfogó mű[10] született már e témában –, viszont néhány megközelítést fontosnak tartok megemlíteni.

Az első, széles körben elterjedt elmélet Györffy István néprajzkutató nevéhez köthető. Györffy úgy vélte, hogy a tanyák kialakulása a honfoglaló magyarság nomád életmódjával köthető össze. Ezen kapcsolatra alapozta a mezővárosok létrejöttét is, amelyek meglátása szerint a török kor előtt a „két beltelkes", úgynevezett ólas-kertes települések voltak, és ezek lehettek a későbbi tanyás települések előképei.[11]

Az elmúlt években a tanyagenezis újabb elmélettel bővült. Orosz István alföldi települések határhasználatával foglalkozó cikkében[12] kifejti, hogy a 18. század elején legalább 107 olyan településről vannak információink, ahol parlagoló földművelést folytattak. Annak érdekében, hogy ezen földművelési forma igazán hatékony legyen – tehát a szántóföldek és a kaszálók „vándoroltatása" a legelőkön megoldható legyen –, kiterjedt határra volt szüksége az adott településnek. Ezen jelenség nagyban hozzájárult a tanyák további elterjedéséhez az Alföldön, amelyet részben bizonyít az is, hogy a 19. századi tanyás gazdálkodás határai egybeestek a parlagoló földművelést végző térségekkel.[13]

A közelmúltban egy természetföldrajzi alapokon nyugvó koncepció is napvilágot látott a tanyák kialakulásával/terjedésével kapcsolatban. Szilágyi Zsolt empirikus vizsgálata során a klímaváltozás és a tanyák elterjedése közti kapcsolatra világít rá. Véleménye szerint a 17–18. századi hazai és európai lakosságszám növekedése kapcsolatba hozható a kisjégkorszak felmelegedési fázisával. Továbbá a futóhomok Kárpát-medencei – leginkább Kecskemét környéki – újbóli „elindulásával" is, amely ellen szőlő- és erdőtelepítéssel védekeztek a határ menti térségben. Ezen tevékenység a tanyák kialakulását segítette elő Kecskemét térségében.[14]

Összegezve, a szántóföldi művelés kényszerű kiterjedése, a legelők folyamatos beszűkülése, majd az újabb puszták bérlésének ellehetetlenülése, továbbá a felmelegedés, mind abba az irányba hatott, hogy a 18. század második felében „ellepték" az alföldi városok határait a tanyák.

A külterület kérdésköre a 20. században

A téma egyediségéből adódóan nem rendelkezik széles nemzetközi szakirodalommal, viszont a hazai tanyavilág és a külterület kérdése néhány külföldi kutató figyelmét is felkeltette, leginkább Konrad Schünemann berlini történészét, illetve A. N. J. Den

10 Vö. Tóth 1972; Lettrich 1974; Beluszky 1974, 1983.
11 Vö. Györffy 1937, 72–76; Szilágyi 2019, 10–11.
12 Orosz 2014.
13 Szilágyi 2019, 28–29.
14 Szilágyi 2020, 13–36.

Hollander szociológusét. Utóbbi írt egy összefoglaló monográfiát és néhány cikket a magyar tanyák vonatkozásában.[15] Hazai tekintetben a 20. században szinte mindent feltártak a magyar tanyákról. Könyvtárnyi irodalom foglalkozik ezen településforma gazdálkodásával, társadalmi jellegzetességeivel, mindennapjaival és ezek változásával.[16] (Többek között Tessedik Sámuel révén már 1786-ból is vannak munkák[17] a tanyákról.) Viszont jóval kevesebbet foglalkoztak a kutatók a tanyák térbeli rendszerével, struktúrájával. Ezen a téren a szakirodalomból mindenféleképpen kiemelendő a témával foglalkozó két kutató, Erdei Ferenc szociológus és Mendöl Tibor geográfus vitája.[18] Általuk a külterület hovatartozásának kérdésköre legmarkánsabban a 20. század folyamán jelenik meg, azon belül is a két világháború között.

A fő kérdés a tanya hovatartozása volt, azaz összefonódik-e az adott településsel vagy sem. Fontos megemlíteni, hogy közigazgatásilag egy egységet alkotnak az 1870-es községi törvények[19] értelmében, de jelen esetben ezen tény csak másodlagos. Az alapvető probléma az, hogy az alföldi városok esetében az úgynevezett földrajzi értelemben vett település (városmag) és a közigazgatási határral körülvett település nem esett egybe, sőt jelentős eltérést mutatott, valamint az alföldi térség településhálózata kevésbé volt oly sűrű, mint a dunántúli, vagy akár az északi térségé; azonban sokkal nagyobb lélekszámmal és kiterjedéssel rendelkező települések jellemezték. Ez visszavezethető többek között az eltérő településfejlődésre.

A geográfia szemlélete alapvetően egy táji beállítottságú nézőpont. A településeket az ember és az adott táj viszonyában vizsgálja, továbbá azt, hogy maga a táj milyen lehetőségekkel szolgál az ember számára az adott térben, illetve ezen lehetőségeket az ott élő lakosság hogyan hasznosítja.[20] Simkó Gyula volt az első kutató, aki földrajzi szempontból vizsgálta a tanyákat – azon belül is a nyíregyházi bokortanyákat – és alkotott definíciót. Később több geográfus is foglalkozott behatóan a kérdéskörrel, többek között Mendöl Tibor is. Mendöl a geográfiai megközelítések közül a szórványtelepülést mint meghatározást használta a tanyákra. Ennek hátterében az húzódott, hogy a tanyák legtöbb esetben állandóan lakott telepeket jelentettek, azonban ezen telepek kezdettől fogva közigazgatásilag egy adott településhez tartoztak, viszont egy-egy különálló „tájegységet" alkottak.[21] Tehát ezen értelmezés alapján a tanya település a településen belül.

A szociológiai megközelítés, amelyet Erdei Ferenc képviselt, ezzel ellentétben a tanya és város/község egybetartozását hangsúlyozta, továbbá igyekezett egy geográfiai fogalommal párhuzamba állítani: tartozéktelepülés. Tehát Erdei ezen településformára úgy tekintett, mint egy adott település életterébe tartozó gazdasági telepre. Erdei úgy

15 Den Hollander 1980. Vö. Den Hollander, 1960, 1961.
16 Csatári 2004, 6.
17 Tessedik 1786.
18 A vitáról lásd Timár 1988, 1993, 1995; Szilágyi 2003; Bognár 2007, 2008.
19 Az 1871. évi XVIII. tc. II. fejezet 20. §-a kimondta, hogy „Minden területnek valamely községhez kell tartoznia".
20 Mendöl 1939, 224–225.
21 Mendöl 1939, 229–231.

vélte, hogy a tanyák csupán gazdasági jelentőséggel bírtak, és a lakóhely jellegük csak másodlagos, mivel a tanyán élőknek a lakóhelyül szolgáló „otthonuk" ezen megközelítés alapján bent a város belterületén volt. A szociológia másik fontos érve volt e mellett a nézet mellett: a kialakult úthálózat. Erdei úgy vélte, hogy a tanyák között ritkán vagy egyáltalán nem találkozunk összeköttetéssel, mivel legtöbb esetben csak az adott település/város felé vezettek utak. Erdei úgy vélte, ha valóban olyan meghatározó, különálló szereppel bírtak volna ezen térségek, akkor bizonyára önálló összeköttetéssel is rendelkeztek volna.[22]

Összegezve, a két diszciplína különböző szemszögből közelítette meg a tanya gazdasági és társadalmi tényezőit, illetve magát a városfogalmat is. Fő szempont a lakottság mértéke, azaz milyen mértékben lakott az adott tanya: időszakosan vagy állandóan.

A kutatás módszertana

Kutatásom kiindulópontja, hogy különválasztom a települések belterületi és az összterületi (közigazgatási település) adatait, tehát két különálló hierarchiai rangsort állítok fel. Ezáltal empirikus úton összehasonlíthatóvá válik a két területi egység.

Jelen munkámban a korábbi funkcionális városhierarchia vizsgálatomra[23] alapozva közel 1600 település külterületét választottam le. A vizsgálatom során a „leltározó" módszert[24] használtam a két rangsor felállításához, tehát a különböző népszámlálási dokumentumok adatait településszinten gyűjtöttem össze, leltároztam. Ennek következtében két komplex, kvantifikált adatokat tartalmazó adatbázis konstruálódott.[25] Fontos szempont volt, hogy olyan hierarchiát formáló szintetikus változókat kell megalkotnom, amelyek adatai mind a belterületre, mind a teljes településre (közigazgatási településre) elérhetőek a központi összeírásokban a vizsgált időmetszetben.

Munkám során egy eszményi (népszámlálási) időmetszetre helyeztem a hangsúlyt, 1930-ra. Ekkorra ugyanis a gazdasági konjunktúra (1925–1929) révén stabilizálódott az ország helyzete, miközben viszonylagos gazdasági növekedés jellemezte.[26] A világgazdasági válság ekkor még csak stagnálást okozott (1929–1930), jelentős visszaesés majd az 1931-es évtől mutatható ki. Viszont ki kell emelnem, hogy ezen időmetszetre

22 Erdei 1941, 22–24.

23 Bán 2020.

24 Vö. Beluszky–Győri 2005; Gál 1997; Major 1964.

25 Kutatásom matematikai és statisztikai alapjaihoz Nemes Nagy József és Beluszky Pál munkái nyújtottak segítséget. Továbbá a statisztikai források tekintetében meg kell említeni azon központi iratokat/dokumentumokat, amelyek állami megrendelésre készültek, és alapját képezik bármely 20. századi hazai városhálózat/városhierarchia-vizsgálatnak. Idetartoznak a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal kiadványai, az adott korra vonatkozó helységnévtárak és a különböző országos gazdasági, demográfiai adatsorok, amelyek sok esetben digitalizált formában is elérhetőek napjainkban.

26 Tomka 2018.

(1930) egyszerűen nem rendelkezünk olyan minőségű és mennyiségű településszintű adatsorral, mint például a századelőre vonatkozóan.[27]

Az első lépcsőben az 1930-as helységnévtár került feldolgozásra, amelyből az 1000 lélekszám fölötti települések kerültek rögzítésre. Beluszky Pál úgy vélte,[28] hogy az Alföld esetében 10 000 fő fölötti, míg a Dunántúl esetében 4000 lélekszám fölötti települések esetében beszélhetünk funkcionális értelemben vett városról az 1910-es években. Részben az összeegyeztethetőség, illetve a két időmetszet közötti közigazgatási, gazdasági és társadalmi változások következtében jobbnak láttam egy egységes lélekszám fölött meghúzni a határokat. Először a 2000 lélekszám fölötti településekre fókuszáltam, később azonban úgy véltem, érdemes kibővíteni a vizsgálati kört az alacsonyabb lélekszámú települések adataival is, tekintve hogy a kisvárosok és a majdnem városok körében lejátszódó folyamatok modellezése különösen fontos lehet a külterület vizsgálatának egésze szempontjából. Így lejjebb kellett vinnem a lakosságszám határát annak érdekében, hogy valóban reprezentatívvá váljon a kutatásom. Ezen bővítéssel 1634 település került rögzítésre az adatbázisban, amely a korabeli 3422 település[29] közel felét (48%) teszi ki. Így lehetőség nyílt az alacsonyabb hierarchiaszinten lévő községek vizsgálatára. Munkám során a fővárost nem vettem figyelembe, mivel már a vizsgált időmetszetben (1930) – sőt a 18. század végétől – kimagasló helyet foglal el a hazai településhálózatban. Az első lépcsőben tehát a települések és azok lélekszámai kerültek rögzítésre.

A következő bővítéshez a Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozatának (MSK Ús) 86. kötetét használtam fel, amely jelen adatbázis gerincét szolgáltatta. Többek között feljegyzésre került ebből a kötetből a belterületek tekintetében a lélekszám, illetve a foglalkoztatási szerkezet is. Szintén ennek a kötetnek a felhasználásával közigazgatási szinten is rögzítésre kerültek a fentebb említett mutatók. A foglalkoztatási főcsoportok adatait felhasználva matematikai úton lehetőség nyílt a nem mezőgazdasági keresők arányának megállapítására, amelynek jelentősége abban rejlik, hogy ebben az időben a tercializálódás mellett a szekunder szektor[30] aránya is fontos tényező volt a városiasabb lét kialakulásához. Továbbá a jelentőségtöbblet módszerét felhasználva megállapíthatóvá vált a szolgáltatások „vidékre" jutó hányada. Ezen módszer a Beluszky-féle „leltározó" eljárás egyik meghatározó módszertani eleme, amely azon alapszik, hogy a város a vidék ellátója. Tehát a központi szerep a vidéknek nyújtott „többlet"-szolgáltatáson alapszik. Ezt a metódust használta a dél-németországi kutatása[31] során Walter Christaller is.

27 Bán 2019, 104.

28 Beluszky–Győri 2005.

29 A fővárossal együtt, lásd Hajdú 2005, 150. Vö. Frisnyák 1992, 187.

30 A közleményben található foglalkozási ágakat a recens geográfia által elfogadott alapvető gazdasági szektorokba soroltam az alábbi módszer alapján. A primer szektorba kerültek az őstermelés és a bányászat, kohászat csoport keresői; a szekunder szektorba az ipar, napszámosok k.m.n keresői; a tercier szektor volt a legbővebb, idesoroltam a kereskedelem és hitel, közlekedés, közszolgálat és szabadfoglalkozások, véderő, házicselédek keresőit és végül a negyedik, az úgynevezett egyéb csoportot pedig a nyugdíjasok, egyéb és ismeretlen foglalkozásúak keresői alkották. Szilágyi 2012, 111.

31 Christaller-féle modell egyik első hazai interpretációját lásd Mendöl 1963, 485–486.

Az elmélet népszerűsége mellett azt is érdemes megemlíteni, hogy maga a metódus bizonyos esetekben torzíthat, ezért kellő óvatossággal kell alkalmazni. Az elmélethez tartozó képletből[32] kiindulva megállapíthatjuk, hogy a településhez tartozó „saját" lakosság is a vonzáskörzet részét képezi, éppen úgy, mint a közigazgatási határokon kívül eső terület. Ennek köszönhetően mindenféleképpen a település vagy az adott terület lélekszámával együtt kell felhasználni ezt a módszert. Tehát ha ezen érték negatív egy adott településnél *(1. táblázat),* akkor az azt jelenti, hogy a saját lakosságát sem tudja ellátni a szolgáltatások terén. Viszont ha pozitív, akkor a lakosságán túl is ellátja a vidékét. Tervben volt egy pénzügyi mutató felhasználása, de a változó megkonstruálása módszertani problémák miatt meghiúsult. A módszertani problémák abból adódtak, hogy a két világháború közötti fiókosítási program által bizonyos települések alfiókjainak a betétállományi adatai a központi fiók összeírásaiban jelentek meg. Továbbá a települési adók[33] felhasználása is szóba jött a vizsgálat során, gondolok itt a községi pótadó kivetésének alapjául szolgáló föld-, házadóra, illetve a társulati és a tantième adóra. Azonban valamennyi esetben jelen volt egy meghatározó módszertani probléma: egyik lehetséges pénzügyi mutató sem érhető el belterületre és/vagy külterületre településszinten. A vizsgált időmetszetben pénzügyi változó létrehozására nem nyílt lehetőségem az összterület-belterület vonatkozásában.

Összegezve, a két adatbázisban összesen hat változó kapott helyet, három a belterületi és három az összterületi adatbázisban. A változók átlaga adta a komplex értéket, amely a rangsort meghatározta:

- Belterületi lélekszám
- Belterületi nem mezőgazdasági keresők aránya
- Belterületi szolgáltatások jelentőségtöbbletе
- Összterületi lélekszám
- Összterületi nem mezőgazdasági keresők aránya
- Összterületi szolgáltatások jelentőségtöbbletе

Mivel különböző típusú változókról van szó (fő, arány stb.), egy matematikai módszer segítségével egységesítettem a változókat. A felhasznált módszer a normalizáció képlete volt, amely megakadályozta a negatív számok létrejöttét és lehetővé tette a változók egységesítését.

Hozzá kell tennem, hogy azért nem került több változó az adatbázisba, mert erre az időmetszetre a kutatás jelenlegi állása szerint nem rendelkezünk olyan mennyiségű és minőségű bel- és külterületi adatsorokkal, amelyek jelen kérdéskör komplexitását növelni tudnák úgy, hogy módszertanilag is releváns maradjon a vizsgálat. (Gondolok itt többek között a pénzügyi mutatóra mint egy lehetséges változóra.) Fontos azt is leszögeznem, hogy az úgynevezett összterületi adatbázis csupán reprezentatív jelleggel készült, annak érdekében, hogy azonos módszertan és azonos változók alapján vizsgál-

32 Jelentőségtöbbletképlet (K), K=Fv–Lv·Fm/Lm; Fv a vizsgált település tercier szektorának nagysága; Lv a vizsgált település lakosságszáma; Fm a vizsgált terület tercier szektorának nagysága; Lm a vizsgált terület lakosságszáma.

33 Szilágyi 2018, 273–276.

hassam a két terület rangsorát. Tisztán kirajzolódik, hogy ezen aladatbázis korántsem komplex a mutatók számából, és azok túlzott demográfiai és foglalkoztatási jellegéből adódóan. Azonban a vizsgálat fő célja az összehasonlíthatóság és az ebből kirajzolódó eredmények értelmezése.

A különféle népszámlálási dokumentumokból kinyert adatok közös azonosítási/kapcsolódási pontját a helységnévtárból rögzített települések nevei és azok kódjai jelentették. Így a KVA (Komplex Városhierarchia Adatbázis) adatbázisom újabb belső kapcsolatrendszerrel bővült a belterület-külterület-összterület vonatkozásában. Tehát sokrétűen kapcsolódó adatok hálózata konstruálódott meg, amelyben találunk csomópontokat és kapcsolati éleket. Ezek alkotják a hálózat (mint rendszer) alapjait. Ezen a ponton pedig megjegyezhető, hogy aki ilyen adatbázissal dolgozik, óhatatlanul is hálózatokat vizsgál, függetlenül attól, hogy ennek nincs feltétlenül tudatában.

Végezetül a két adatsor – egyben a két rangsor – létrejötte után a pozíciók összevetésére került sor. A két rangsor segítségével összehasonlíthatóvá vált a belterületi és a közigazgatási pozíciók közötti eltérések – vagy éppen egyezések – vizsgálata a két világháború közötti településhálózat egy szegmensében (1000 lélekszám fölötti települések).

Szeretném kiemelni, hogy jelen módszertani modell által konstruált rangsor által csupán egy lehetséges narratívát, kontextust nyitottam meg a belterületi hierarchiavizsgálat – és egyben a külterületi kérdéskör – vonatkozásában.

Eredmények

A belterületi városhierarchia-vizsgálatom előtt – kiinduló feltételezésem alapján – úgy véltem, hogy az alföldi agrárvárosok esetében a külterület leválasztása előnyösen fogja érinteni ezen települések pozícióját. Az eredményeket két síkon ismertetem: egyrészt önmagában, illetve az összterületi rangsor vonatkozásában is elemzés alá vonom a belterületi eredményeket.

A belterületi rangsor felállítása során a településeket hierarchiaszintekbe soroltam. A belterületi hierarchiavizsgálat során kirajzolódott, ahogy a rangsor táblázatából *(1. táblázat)* is jól kivehető, hogy a két világháború között Szeged és Debrecen vezető pozíciója – Budapest után – megkérdőjelezhetetlen. (Hasonlóan, mint a korábbi komplex városhierarchia-vizsgálatomban.) A két alföldi agrárváros jelentőségét többek között a magas lélekszámuknak, illetve az ezzel kapcsolatba hozható jelentős városi funkciókat ellátó intézményeiknek köszönhették. Ki kell emelni, hogy a nagyszámú mezőgazdasági dolgozó mellett nagy létszámú tercier szektorral is rendelkeztek ezen alföldi városok. Szeged és Debrecen nemcsak az alföldi települések körében rendelkezett kimagasló szolgáltató szektorral, hanem országos viszonylatban is, Budapest után a legmagasabb tercier kereső létszámot ők produkálták. Továbbá a két alföldi nagyváros szerepe/presztízse 1920 után tovább nőtt a korábbi regionális központok (Nagyvárad, Temesvár, Kassa stb.) elcsatolásával. Viszont a főváros és a településhálózat többi részt-

vevője között a békeszerződés hatására tovább nyílt az olló, amelyet már a korabeli kormányzat is észlelt és igyekezett orvosolni a problémát.[34] A belterületi *regionális központok* közé bekerült még Miskolc, Győr, Újpest és Pécs, s így a regionális központok hozzávetőlegesen, de lefedték hazánk nagyobb régióit *(1. táblázat, 1. térkép)*. Ezen központok közül egyedül Újpest jelenléte kérdőjelezhető meg. Újpest esetében a főváros erős kisugárzását és dinamikus fejlődését említhetjük meg. Többek között 1930-ra éri el Budapest az 1 millió fős lakosságszámot, és a fővárosi agglomeráció ekkoriban – illetve már korábban is – a legdinamikusabban fejlődő térségek egyike volt hazánkban. Így érthető módon vetődnek fel olyan igények már a 20. század elején, hogy bizonyos szomszédos településeket Budapesthez kellene csatolni. 1935-re már három bővítési koncepció jött létre, és valamennyiben Újpest is szerepelt, ami nem meglepő, hiszen növekvő szerepe, lakossága és ipari potenciálja révén 1907-ben rendezett tanácsú városi címet kapott. Ez is mutatja Újpest erős szerepét a főváros agglomerációs térségében. Visszatérve a regionális központokra, megállapíthatjuk, hogy ezen a hierarchiaszinten – a már említett Újpestet leszámítva – csak törvényhatósági joggal felruházott várost találunk. Jelen tendencia a többi hierarchiaszinten már fokozatosan megfordul és az alsóbb szinteken már a községek kerülnek fölénybe. A belterületi *megye szintű városok* körében találjuk a jogállásnak és hierarchiaszintnek megfelelően a legtöbb megyei várost (volt rendezett tanácsú város, 1929-től megyei város), továbbá négy törvényhatósági joggal rendelkező várost is (Kecskemét, Sopron, Székesfehérvár, Baja). Valamint ezen a szinten még mindig csak jogi értelemben vett városokat találunk. A *középvárosi* szinten már megjelennek olyan községek, amelyek bizonyos vonatkozásban – gondolok itt többek között a tercier és a szekunder szektor magas arányára – kimagaslanak a városi joggal nem rendelkező települések köréből. Viszont ezen a szinten is még a megyei városok dominálnak, illetve itt találjuk Hódmezővásárhelyt mint a legalacsonyabb belterületi pozícióval rendelkező törvényhatósági jogú várost. Ez is jól tükrözi, hogy az egyik legnagyobb kiterjedésű alföldi város földrajzi értelemben vett városmagjának pozíciója is jelentősen elmarad a városi rangjához képest. Ezt többek között alátámasztja az akkori Hódmezővásárhely falusias jellege. A kisvárosi szinten pedig már ugrásszerűen megnő a községek száma és egyúttal lecsökken a városok aránya.

34 Az 1925. évi XII. tc. engedélyezte a vidéki városoknak az ún. Speyer-kölcsön felvételét, melyek első része 10 millió dollár értékben már 1925-ben, további 6 millió dollár értékű kötvény 1926-ban vált hozzáférhetővé. A városok ezt tisztviselői lakások és egyéb infrastrukturális intézmények létesítésére fordították.

1. ábra

Hierarchiai rangszámeltérések a két vizsgált területi egység között, 1930

Rangszám (belterület)	Településnév	1930	Településnév	Rangszám (összterület)
1	Szeged		Debrecen	1
2	Debrecen		Miskolc	2
3	Miskolc		Szeged	3
4	Győr		Pécs	4
5	Újpest		Győr	5
6	Pécs		Kispest	6
7	Szombathely		Pesterzsébet	7
8	Nyíregyháza		Újpest	8
9	Rákospalota		Szombathely	9
10	Szolnok		Sopron	10
11	Kecskemét		Rákospalota	11
12	Sopron		Székesfehérvár	12
13	Székesfehérvár		Pestszentlőrinc	13
14	Kaposvár		Nyíregyháza	14
15	Nagykanizsa		Szolnok	15
16	Békéscsaba		Kaposvár	16
17	Budafok		Budafok	17
18	Baja		Nagykanizsa	18
19	Sátoraljaújhely		Sátoraljaújhely	19
20	Veszprém		Veszprém	20

Forrás: Saját szerkesztés a KVA-adadatbázisa alapján.

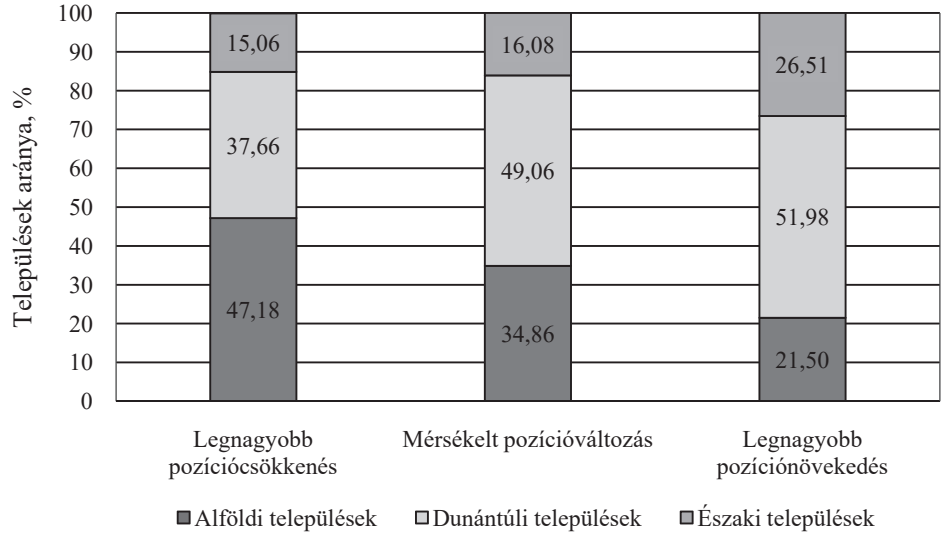
Annak érdekében, hogy az alföldi települések külterületi kérdéskörét pontosabban vizsgálni lehessen, a belterületi rangsorból – pozíció alapján – kiemeltem tíz alföldi agrártelepülést. Ezen külön vizsgált városok pozícióját véve megállapíthatjuk, hogy véletlenszerűen oszlanak meg az első 33 pozíció egyikén. Belterületi elhelyezkedésükből nehezen olvasható ki bármiféle tendencia. Ha a két rangsort összevetjük ezen tíz település vonatkozásában *(1. ábra),* akkor kirajzolódik, hogy Debrecent leszámítva valamennyi élvonalba tartozó alföldi város veszített belterületi pozíciójából az összterületi vizsgálat vonatkozásában. Viszont a rangszám csökkenésének mértéke igen eltérő. Amíg Szeged esetében csupán egy pozíció-, addig Kecskemét esetében tizennyolc pozíciócsökkenésről beszélhetünk. Tehát ha a felső hierarchiaszintet vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a külterület leválasztása által pozitív irányban történt elmozdulás. Továbbá elmondhatjuk, hogy a kiemelt tíz korábbi mezőváros összterületi hierarchikus rangja alapján négy település ért el kifejezetten magas (1–15.) pozíciót a hálózatban *(2. táblázat).* Szeged, Debrecen, Szolnok és Nyíregyháza azontúl, hogy magas primer kereső számmal rendelkeztek, mégis jelentős közigazgatási és funkcionális szerepeket töltöttek be az adott régiójukban ekkoriban. Ezen kettősség hátterében a már említett alföldi városok problematikáját vélhetjük felfedezni. Ugyanis a külterületeken találjuk a legtöbb primer keresőt, és ha leválasztjuk ezen külterületet, akkor már egy jóval urbanizáltabb, jelentős tercier és szekunder szektorral rendelkező, már-már dunántúli várostípus tárul elénk.

A vizsgálat léptéke, azaz az 1000 lélekszám feletti települések bevonása lehetővé tette, hogy nemcsak a településhálózat meghatározó városait vegyem górcső alá, hanem a hálózat alsóbb szintjein lévő községeket, falvakat is. Összevetettem a rangszámkülönbségeket (belterületi rang–összterületi rang) és fókuszpontba helyeztem az így kapott eredményeket *(2. ábra).* A kutatásba bevont településeket három kvantilisre bontva

(1. legnagyobb pozíciócsökkenés; 2. mérsékelt pozícióváltozás; 3. legnagyobb pozíciónövekedés) megvizsgáltam úgy, hogy az adott egyenlő elemből álló halmazban mennyi alföldi, dunántúli és északi település kapott helyet. Az alföldi községek esetében még egyértelműbb a helyzet, mint a fentebb vázolt alföldi városok vonatkozásában. Az adatbázisban lefuttattam egy elemzést, ami kimutatta, hogy a legjelentősebb pozíciócsökkenést (belterületi rang–összterületi rang) nagy arányban az alföldi községek produkálták. A tizenöt, legjelentősebb mértékben „visszaesett" községből mind a tizenöt alföldi nagyközség, és a harmincban is csupán három dunántúli község található a huszonhét alföldi község mellett. Tehát az elemzés egyértelműen megerősítette, hogy az alföldi községek aránya volt a legmagasabb az 1. kvantilisben *(2. ábra)*.

2. ábra

A belterületi pozíció összevetése tájegységenként a települések arányában (belterületi rangszám – összterületi rangszám)

Forrás: Saját szerkesztés a KVA adatbázis alapján.

Másképp fogalmazva, az alföldi falvakat érintette legnegatívabban a külterület figyelembevétele. A dunántúli és az északi régióban található községek esetében pedig többnyire pozícióemelkedés történt a városiasabb külterület következtében. Azaz a legnagyobb növekedést ezen régiók települései érték el *(2. ábra)*. Továbbra is a pozícióváltozásokra fókuszálva a községek után a jogi értelemben vett városokat vizsgáltam. Megállapítható, hogy a városi joggal rendelkező települések pozícióváltozásai igen mérsékeltek, és minél magasabb belterületi pozícióval rendelkeznek, annál kisebb a rangszámváltozás mértéke a két rangsor vonatkozásában. Ezt jól tükrözi Debrecen (+1), Szeged (–2), Nyíregyháza (–6), Szolnok (–5) kismértékű pozícióváltozása *(1. ábra)*.

Úgy vélem, ennek hátterében az áll, hogy az erős belterületi városmag hierarchiaalakító tényezőit csak kismértékben befolyásolta az adott város külterülete.

A pozíciókat összevető ábra *(1. ábra)* alapján további tendenciák is megfigyelhetők. Fontos megemlíteni, hogy az élmezőnyben (első húsz pozíció) jelentősnek mondható pozícióváltozás csupán két esetben (Kecskemét, Békéscsaba) történt, ami egyértelműen a jelentős külterületi agrárkeresőknek és Békéscsaba esetében a fejletlenebb tercier szektornak tudható be. Továbbá, ha megvizsgáljuk a két rangsor első húsz települését, akkor láthatjuk, hogy Debrecen, Miskolc, Pécs, Sopron és Székesfehérvár enyhe pozíciónövekedésén túl, jelentős erősödés csak a fővárosi agglomerációban mutatható ki. A két rangsor összevetésében tehát a Budapest környéki települések (Kispest, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc) erősödése írható le az összterületi rangsorban. Ennek hátterében az áll – a már fentebb említettek alapján –, hogy a 20. század elején a magyar gyáripart nagy fokú területi koncentráltság jellemezte. Elsősorban azért, mert Budapest ekkor vitathatatlanul az ország legnagyobb gyáripari központja volt, illetve az agglomerációs lélekszám-növekedés is elindult a főváros esetében.[35] Továbbá a legfejlettebb térségek közé tartozott ekkoriban a fővárosi régió.[36] Ezen tendenciák is jól tükrözik a főváros erős kisugárzását és annak kimagasló szerepét a hazai településhálózaton belül.

Végezetül – hogy válaszokat kínáljak a bevezetőben felvetett kérdésekre – megállapíthatjuk, hogy a települések hierarchiában elfoglalt pozícióját változó mértékben befolyásolja a periferikus területek leválasztása. A vizsgálat alapján megállapítható, hogy a hierarchia magasabb szintjein (regionális központok és megyeszintű központok) álló településekre sokkalta kisebb hatással volt a külterület leválasztása. Az alsóbb hierarchiaszinteken található községek vonatkozásában viszont már jelentős pozícióváltozás figyelhető meg mindkét irányban. Összegezve, arra a következtetésre jutottam, hogy társadalomtörténeti kontextusba véve ezen külterületeket valamennyi esetben le kell választani a torzítások elkerülése érdekében, mert az alföldi települések külterülete teljesen más foglalkoztatási szerkezettel[37] és mobilitási lehetőségekkel rendelkezik, mint a földrajzi értelemben vett városmag (belterület). Viszont, ha gazdaságtörténeti kontextusba helyezzük a külterületi kérdéskört, akkor úgy vélem, hogy módszertanilag nem választhatóak le ezen térségek a városmagról. Ugyanis az Alföld vonatkozásában a település és annak külterülete szorosan összekapcsolódott, és számos esetben egy jól prosperáló gazdasági egységet – piacközpontot – alkotott.[38] Ezen prosperálás hátterében – a két világháború között – gyakran a tanyasi térségben folytatott intenzív kertgazdálkodás hatására kialakult jelentős kereskedelmi forgalom és egyben gazdasági potenciál húzódott.

A vizsgálat alapján kijelenthető, hogy a külterület hovatartozásáról szóló kérdést négy tényező befolyásolja jelentősen: 1. az adott kutatás látószöge és egyben kontextusa;

35 Győri–Mikle 2017, 151.
36 Beluszky 2001, 239–240; Szilágyi 2018, 301.
37 Vö. az 1. táblázat és a 2. táblázat adatait.
38 Szilágyi 2015, 56–57.

2. a városi jog megléte vagy éppen hiánya; 3. a földrajzi elhelyezkedés a községek vonatkozásában; illetve 4. a külterületre vonatkozó történeti források mennyisége és minősége, mivel számos esetben a leválasztást a történeti források nem – vagy csak korlátozottan – teszik lehetővé. Tehát megállapítható, hogy nem általános érvényű a pozíciójavulás az alföldi városok vonatkozásában, miután leválasztjuk a külterületüket. Ezen a ponton előtérbe kerül a regionális szemléletmód alkalmazása is. Tulajdonképpen megfogalmazható, hogy nem lehet pusztán országos (regionalitást nélkülöző) kontextusú vizsgálatot végezni, hanem figyelembe kell venni a városhierarchia-kutatás során (is) a regionális eltéréseket.

*

Összességében kijelenthető, hogy a két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálata kimagaslóan sokrétű és egyben összetett kutatási terület, amely interdiszciplináris teret hoz létre a történettudomány és a geográfia között. Ez a fajta összetettség módszertanilag is meghatározó. Olyannyira, hogy jelen kutatás során a módszertani háttér a vizsgálati eredményt is nagymértékben befolyásolja. Továbbá azt is megjegyezhetjük, hogy maga a városhierarchia-vizsgálat hazai aspektusa jelentősen szerteágazó és számos olyan területre világít rá, amelyek további – ez idáig kevésbé vizsgált – irányokat mutatnak meg számunkra. Gondolok az életminőség, egzisztencia bevonására, amelyhez a szükséges adatok részben jelen vannak és örvendetes módon az utóbbi években ezen fejlettségi vizsgálatok előtérbe kerültek.[39] Továbbá a történeti hálózatkutatást is idesorolnám, amely hazai téren egyre inkább kezd előtérbe kerülni,[40] és a városhierarchia-vizsgálatok kvantitatív jellegükből adódóan kellő alapot szolgáltathatnak az ilyen irányú kutatásoknak. Meglátásom szerint ezen eredmények, látószögek összekapcsolása során olyan tudástranszferre nyílhat lehetőség, mely által úgy árnyalódhat, színesedhet tovább a két világháború közötti településállományról eddig alkotott képünk, mint az előhívóba mártott fényképlapok.

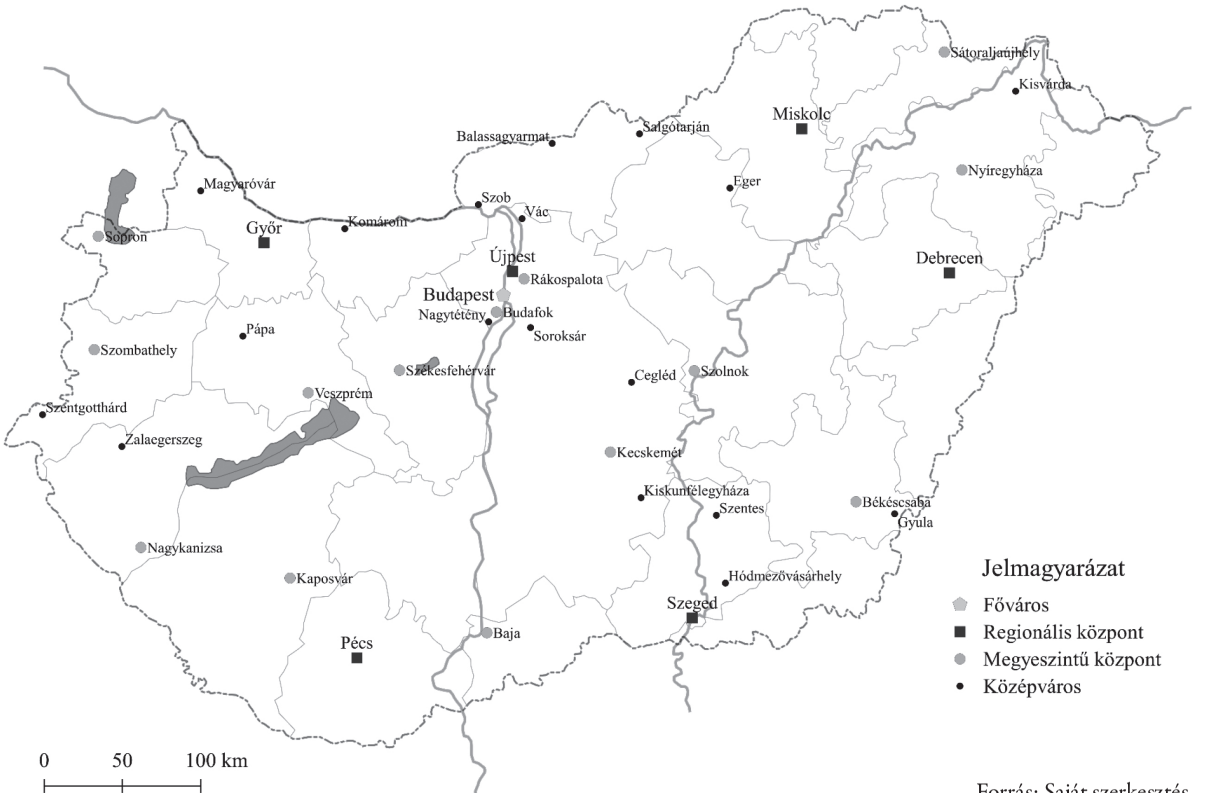
39 Obádovics–Mokos–Kulcsár 2001; Husz 2002; Nemes Nagy–Jakobi 2003; Rechnitzer–Smahó 2005; Csite–Németh 2007; Józan 2008; Garami 2009; Malatyinszki 2010; Farkas 2012; Szilágyi 2016, 2018; Demeter 2018.

40 Ezen előtérbe kerülést – a teljesség igénye nélkül – jól reprezentálja a Z. Karvalics László által szervezett *Hálózat, Információ, Történelem* c. 2018-as konferencia. A *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2020-ban megjelent 4. kötetének témája: *hálózat és hierarchia.* Továbbá a Hajnal István Kör 2021-re tervezett konferenciájának lehetséges témacímei között is szerepel a *hálózatkutatás*.

Mellékletek

1. térkép

Magyarország belterületi városhierarchiája, 1930

Forrás: Saját szerkesztés.

1. táblázat

Magyarország belterületi városhierarchiája 1930-ban (az első 50 település)

Rangszám	Település	Jogállás	v1	v2	v3	BVKM
			Belterületi lélekszám (fő)	Belterületi nem mg.-i keresők aránya (%)	Belterületi szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Belterületi városhierarchia komplex mutató (normalizált értékek alapján)
I. Regionális központok						
1	Szeged	tjv.	89 621	77,13	40 851,87	0,879
2	Debrecen	tjv.	66 834	78,85	52 127,49	0,868
3	Miskolc	tjv.	60 032	80,93	35 836,29	0,753
4	Győr	tjv.	49 886	86,83	25 664,00	0,676
5	Újpest	mv.	66 541	91,96	11 769,44	0,674
6	Pécs	tjv.	50 019	74,24	28 861,28	0,650
II. Megyeszintű központok						
7	Szombathely	mv.	34 945	83,27	23 141,97	0,592
8	Nyíregyháza	mv.	31 237	81,51	23 837,13	0,576
9	Rákospalota	mv.	42 278	83,56	8 734,62	0,535
10	Szolnok	mv.	34 050	78,54	15 583,35	0,527
11	Kecskemét	tjv.	34 788	69,43	18 681,42	0,515
12	Sopron	tjv.	32 441	72,39	17 908,18	0,512
13	Székesfehérvár	tjv.	33 291	73,09	16 419,22	0,509
14	Kaposvár	mv.	29 845	76,43	14 669,71	0,498
15	Nagykanizsa	mv.	30 389	69,66	12 352,06	0,462
16	Békéscsaba	mv.	37 647	65,53	9 696,77	0,458
17	Budafok	mv.	19 543	90,58	5 341,70	0,455
18	Baja	tjv.	25 370	74,99	8 569,74	0,440
19	Sátoraljaújhely	mv.	17 585	78,89	9 652,38	0,431
20	Veszprém	mv.	17 792	78,34	8 587,06	0,424
III. Középvárosok						
21	Vác	mv.	19 361	78,71	6 007,52	0,416
22	Pápa	mv.	19 774	77,58	5 667,48	0,411
23	Komárom	mv.	6 911	87,72	5 968,79	0,402
24	Eger	mv.	30 196	57,55	7 959,48	0,391
25	Zalaegerszeg	mv.	12 157	76,66	6 878,64	0,387

Rangszám	Település	Jogállás	v1	v2	v3	BVKM
			Belterületi lélekszám (fő)	Belterületi nem mg.-i keresők aránya (%)	Belterületi szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Belterületi városhierarchia komplex mutató (normalizált értékek alapján)
26	Hódmezővásárhely	tjv.	36 783	53,57	3 621,20	0,375
27	Balassagyarmat	mv.	11 120	74,47	6 440,84	0,372
28	Gyula	mv.	17 030	68,06	6 129,54	0,369
29	Kisvárda	nk.	13 304	73,69	4 457,07	0,366
30	Kiskunfélegyháza	mv.	20 271	64,20	5 366,48	0,363
31	Szob	kk.	3 394	82,24	4 449,25	0,360
32	Salgótarján	mv.	15 254	72,39	2 621,44	0,357
33	Cegléd	mv.	25 521	55,45	5 396,34	0,351
34	Szentes	mv.	21 540	60,08	4 161,60	0,345
35	Soroksár	nk.	12 996	76,31	–502,16	0,344
36	Nagytétény	nk.	4 006	83,44	716,38	0,344
37	Szentgotthárd	nk.	3 152	83,23	1 123,93	0,343
38	Magyaróvár	mv.	7 351	77,45	1 819,62	0,341
IV. Kisvárosok						
39	Újdombóvár	nk.	2 125	82,50	1 163,19	0,336
40	Kőszeg	mv.	8 075	73,60	2 850,33	0,336
41	Keszthely	nk.	9 841	70,31	3 635,68	0,336
42	Moson	nk.	5 510	78,80	861,88	0,334
43	Hatvan	nk.	14 333	64,64	3 959,48	0,334
44	Celldömölk	nk.	5 961	74,50	2 994,22	0,332
45	Szentendre	mv.	5 418	74,17	3 342,72	0,331
46	Mátészalka	nk.	9 125	70,80	3 064,34	0,331
47	Makó	mv.	29 260	47,82	4 452,74	0,331
48	Orosháza	nk.	14 291	62,01	4 987,72	0,330
49	Tóváros	nk.	5 012	76,45	1 930,32	0,330
50	Budakeszi	nk.	5 734	78,43	172,10	0,329

Forrás: Saját szerkesztés a KVA-adatbázis alapján.

Rövidítések: tjv.: törvényhatósági jogú város, mv.: megyei város, nk.: nagyközség, kk.: kisközség

2. táblázat

Magyarország összterületi városhierarchiája 1930-ban (a belterületi változók alapján az első 50 település)

Rangszám	Település	Jogállás	v1	v2	v3	ÖVKM
			Összterületi lélekszám (fő)	Összterületi nem mg.-i keresők aránya (%)	Összterületi szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Összterületi városhierarchia komplex mutató (normalizált értékek alapján)
1	Debrecen	tjv.	117 275	67,84	43 891,61	0,858
2	Miskolc	tjv.	61 559	80,39	35 525,01	0,712
3	Szeged	tjv.	135 071	54,15	22 044,90	0,708
4	Pécs	tjv.	61 663	74,77	28 089,62	0,643
5	Győr	tjv.	50 881	86,54	25 355,36	0,642
6	Kispest	mv.	64 512	88,64	17 849,12	0,634
7	Pesterzsébet	mv.	67 907	91,02	12 595,49	0,617
8	Újpest	mv.	67 400	91,84	11 495,09	0,612
9	Szombathely	mv.	35 758	83,07	23 040,50	0,577
10	Sopron	tjv.	35 895	73,45	18 334,76	0,510
11	Rákospalota	mv.	42 949	83,39	8 560,27	0,500
12	Székesfehérvár	tjv.	40 714	70,33	15 931,96	0,495
13	Pestszentlőrinc	nk.	30 611	87,61	8 861,56	0,488
14	Nyíregyháza	mv.	51 308	58,03	17 377,52	0,484
15	Szolnok	mv.	38 764	71,54	14 156,68	0,483
16	Kaposvár	mv.	32 715	74,36	14 169,78	0,478
17	Budafok	mv.	19 691	90,54	5 300,55	0,448
18	Nagykanizsa	mv.	30 869	69,09	12 192,30	0,441
19	Sátoraljaújhely	mv.	18 431	76,58	9 437,81	0,420
20	Veszprém	mv.	17 792	77,43	8 389,54	0,415
21	Pestújhely	nk.	11 340	89,26	3 819,58	0,413
22	Csepel	nk.	22 901	93,98	–3 526,41	0,411
23	Baja	tjv.	27 935	69,89	7 677,48	0,407
24	Sashalom	nk.	11 792	88,09	2 573,99	0,401
25	Rákosszentmihály	nk.	14 083	83,18	4 375,46	0,401
26	Vác	mv.	20 960	75,68	5 572,05	0,398
27	Komárom	mv.	7 562	83,54	5 818,30	0,395

Rangszám	Település	Jogállás	v1	v2	v3	ÖVKM
			Összterületi lélekszám (fő)	Összterületi nem mg.-i keresők aránya (%)	Összterületi szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Összterületi városhierarchia komplex mutató (normalizált értékek alapján)
28	Pápa	mv.	21 356	75,07	5 092,84	0,393
29	Kecskemét	tjv.	79 467	38,54	2 680,42	0,385
30	Albertfalva	nk.	3 331	91,12	1 327,42	0,384
31	Békéscsaba	mv.	49 374	53,05	4 798,41	0,378
32	Zalaegerszeg	mv.	13 072	72,48	6 541,74	0,372
33	Szob	kk.	3 486	81,75	4 428,18	0,369
34	Eger	mv.	30 424	57,43	7 917,27	0,368
35	Balassagyarmat	mv.	11 551	72,56	6 291,08	0,367
36	Békásmegyer	nk.	8 447	83,72	464,11	0,363
37	Salgótarján	mv.	16 980	73,45	2 353,60	0,358
38	Rákoshegy	nk.	4 198	82,30	1 552,36	0,354
39	Felsőgöd	nk.	3 024	83,87	1 080,51	0,354
40	Kisvárda	nk.	14 133	70,33	4 217,64	0,352
41	Nagytétény	nk.	7 160	82,07	62,33	0,351
42	Szentgotthárd	nk.	3 258	82,13	1 098,86	0,348
43	Soroksár	nk.	14 387	77,32	–848,84	0,345
44	Magyaróvár	mv.	8 584	76,70	1 514,63	0,344
45	Pesthidegkút	nk.	6 030	77,70	1 237,74	0,340
46	Kámon	kk.	2 143	80,00	891,59	0,336
47	Kőszeg	mv.	8 537	72,54	2 682,88	0,336
48	Diósgyőr	nk.	20 854	71,95	–1 822,17	0,335
49	Celldömölk	nk.	6 100	73,29	2 960,84	0,335
50	Budakeszi	nk.	6 099	77,33	480,21	0,333

Forrás: Saját szerkesztés a KVA-adatbázis alapján.

Rövidítések: tjv.: törvényhatósági jogú város, mv.: megyei város, nk.: nagyközség, kk.: kisközség

Források

Kvantitatív források

Az 1920. évi népszámlálás I. A népesség főbb demográfiai adatai. Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1923.

MSK Ús. 86. kötet. *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. *Foglalkozási adatok. Községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1934. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 86. kötet.)

Helységnévtár 1930, Várady Károly (szerk.): *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1930.* Magyar Szent Korona Országai Helységnévtárának kiadóhivatala. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Bácskai Vera 2003, Vas megye várostörténeti munkáinak módszertani kérdései. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények,* 3–4. 137–152.

Beluszky Pál 1973, Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. *Földrajzi Értesítő,* (XXII.) 1. 121–142.

Beluszky Pál 1974, A tanyafelszámolódás területi különbségei. In: Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. III. Tanyák.* A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi Vándorgyűlése Szolnokon. Budapest–Szolnok, 27–44.

Beluszky Pál 1983, A tanyaátalakulás jellemző folyamatai az elmúlt évtizedekben. In: Dövényi Zoltán – Tóth József (szerk.): *Társadalmi-gazdasági változás és település-struktúránk fejlődése*. Békéscsaba, 81–96.

Beluszky Pál 1988, Az alföld szindróma eredete: vázlat. *Tér és Társadalom,* (2.) 4. 3–28.

Beluszky Pál 2001, *A Nagyalföld történeti földrajza.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest.

Beluszky Pál – Győri Róbert 2003, „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés": Magyarország városhálózata a 20. század elején. *Korall,* (11/12.) 199–238.

Beluszky Pál – Győri Róbert 2005, *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Bognár Bulcsú 2007, Tanyapolitika és társadalomelmélet Erdei Ferenc 1940-es évek eleji munkásságában. *Valóság,* (10.) 1. 68–86.

Bognár Bulcsú 2008, A tanyapolitika és a Hajnal-i társadalomelmélet kettőssége Erdei Ferenc: Magyar tanyák című művében. *Agrártörténeti Szemle,* 1–4. 277–294.

Csatári Bálint 2004, A tanyák változásáról. In: Csatári Bálint – Kiss Attila (szerk.): *Tanyai kaleidoszkóp*. Kecskemét, 6.

Csite András – Németh Nándor 2007, *Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei.* MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapesti

Corvinus Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék, Budapest. (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 3.)

Demeter Gábor 2017, *GISta Hungarorum*. www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps.

Demeter Gábor 2018, Területi egyenlőtlenségek, perifériák és funkcionális régiók elkülönítése a történeti Magyarország területén (1890–1910). In: *Történeti Térinformatikai Tanulmányok,* 5. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.

Den Hollander, A. N. J. 1960, The Great Hungarian Plain, a European Frontier Area (I.). *Comparative Studies in Society and History,* (3.) 1. 74–88.

Den Hollander, A. N. J 1961, The Great Hungarian Plain, a European Frontier Area (II.). *Comparative Studies in Society and History,* (3.) 2. 155–169.

Den Hollander, A. N. J. 1980, *Az Alföld települései és lakói*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

Erdei Ferenc 1939, *Magyar város.* Athenaeum Kiadó, Budapest.

Erdei Ferenc 1941, A tanyás települések földrajzi szemlélete. *Földrajzi Közlemények,* (69.) 1. 103–113.

Erdei Ferenc 1942, *Magyar tanyák*. Athenaeum Kiadó, Budapest.

Farkas Máté Bence 2012, A korrigált humán fejlettségi mutató kistérségek közötti differenciáltsága Magyarországon. *Területi Statisztika,* (52.) 3. 230–249.

Frisnyák Sándor 1992, *Magyarország történeti földrajza*. Egyetemi-főiskolai tankönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Gál Zoltán 1997, A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok.* Debrecen, 50–65. (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom, 7.)

Garami Erika 2009, A humán erőforrás területi különbségei. Az emberi fejlődés indexének hazai alkalmazhatósága. *Területi Statisztika,* (49.) 3. 280–298.

Gyáni Gábor 2016, A város mint zárt és nyitott tér. *Forrás,* (48.) 3–4. 205–220.

Györffy István 1937, A magyar tanya. *Földrajzi Közlemények,* (65.) 1–3, 70–93.

Győri Róbert – Mikle György 2017, A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom,* (31.) 3. 143–165.

Hajdú Zoltán 2005, *Magyarország közigazgatási földrajza*. (Második, javított kiadás.) Budapest–Pécs.

Harrer Ferenc 1908, Nagy-Budapest. *Városi Szemle (Közlemények a városi közigazgatás és statisztika köréből),* (I.) 1. 23–37.

Husz Ildikó 2002, Regionális különbségek Magyarországon, kísérlet a területi különbségek bemutatására az emberi fejlődés indexe alapján. In: Lengyel György (szerk.): *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből.* BKÁE, Budapest, 23–34.

Jenks, G. F. 1967, The Data Model Concept in Statistical Mapping. *International Yearbook of Cartography,* (7.) 1. 186–190.

Józan Péter 2008, A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága az életminőség mérésében. *Statisztikai Szemle,* (86.) 10–11. 949–969.

Lettrich Edit 1974, Tanyahálózatunk mai fő vonásai és azok regionális különbségei. In: Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–*

20. században. III. Tanyák. A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi Vándorgyűlése Szolnokon. Budapest–Szolnok, 11–26.

Malatyinszki Szilárd 2010, A települések emberi erőforrásának mérése. *Földrajzi Közlemények,* (134.) 1. 45–58.

Massey, Doreen 1984, *Spatial Divisions of Labor: Social Structures and the Geography of Production.* Palgrave Publisher, London, 65.

Mendöl Tibor 1939, Néhány szó az alföldi városokról. *Földrajzi Közlemények,* (67.) 1. 217–232.

Mendöl Tibor 1941, Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete" c. cikkéhez. *Földrajzi Közlemények,* (69.) 1. 113–115.

Mendöl Tibor 1963, *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nemes Nagy József 2005, Regionális elemzési módszerek. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Regionális elemzési módszerek.* Budapest, 44–47.

Nemes Nagy József – Jakobi Ákos 2003, A humán fejlettségi mutató (index) megyék közötti differenciáltsága 1999-ben. In: Fóti Klára (szerk.): *A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 24–28.

Obádovics Csilla – Mokos Béla – Kulcsár László 2001, Vidéki térségek emberi erőforrás fejlettségének alakulása Magyarországon. *A Falu,* (16.) 4. 71–79.

Orosz István 2014, Parlagoló földművelés az Alföldön. Akadémiai székfoglaló előadás kéziratban. MTA, Budapest.

Pénzes János 2018, Fejlettségi különbségek a történelmi Magyarország térszerkezetében 1910. In: *Történeti Térinformatikai Tanulmányok: Az MTA BTK TTI sorozata, 4.*

Rechnitzer János – Smahó Melinda 2005, A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. In: KTI Könyvek 5. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.

Sipos András 2001, *Dokumentumok Újpest történetéhez 1840–1949 – Budapest Történetének Forrásai. Kerületek, városrészek: Újpest.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

Szilágyi Zsolt 2003, Erdei és Mendöl – a tanya. *Agrártörténeti Szemle,* 3–4. 549–563.

Szilágyi Zsolt 2009, Sárrét posztmodern perspektívában. A táj történeti földrajza: az egységesülés és széttagolódás formái. *Tér és Társadalom,* (23.) 2. 113–133.

Szilágyi Zsolt 2011, Város–tanya kapcsolata a Horthy-kori Kecskeméten. *Tér és Társadalom,* (25.) 2. 29–47.

Szilágyi Zsolt 2012, *Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében.* Kecskemét.

Szilágyi Zsolt 2015, *Alföldi vonzáskörzetek és piacközpontok 1925-ben II. Hipotetikus és empirikus vonzáskörzetek, a piacközpontok szerepkörének átalakulása.* MTA Bolyai János kutatási ösztöndíj BO/00623/12/2 kódú pályázat kézirata. http://real.mtak.hu/28771/1/Szil%C3%A1gyi%20Zsolt%20--%20Bolyai%20k%C3%A9zirat%2014.pdf (Utolsó letöltés: 2021. január 07.).

Szilágyi Zsolt 2015, A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején. In: *Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében.* Szerk. Varga Zsuzsanna, Pallai László. DE Történelmi Intézet, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Hajdúnánás Város Önkormányzata, ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program, MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottság, Hajdúnánás, 37–112.

Szilágyi Zsolt 2016, Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai. *Forrás,* (48.) 7–8. 36–59.

Szilágyi Zsolt 2018, Az életminőség területi különbségeinek változása a 20. század első harmadában. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon.* Budapest–Debrecen, 255–334.

Szilágyi Zsolt 2020, Alkalmazkodó mezőváros. A kecskeméti tanyák kialakulásának éghajlattörténeti kontextusa. *Forrás,* (52.) 7–8. 13–36.

Szulovszky János 2016, A magyarországi városállomány 1892-ben. *Történeti Földrajzi Közlemények,* (4.) 3–4. 75–86.

Tessedik Sámuel 1786, *A parasztember Magyarországon mi tsoda és mi lehetne*. Fordította: Kónyi János. Pécs.

Timár Judit 1990, Kérdőjelek és hiányjelek a tanyakutatásban. *Tér és Társadalom,* (4.) 2. 49–62.

Timár Lajos 1988, A szociológia és geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. *Tér és Társadalom,* (2.) 1. 86–92.

Timár Lajos 1993, *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920*–1944. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Timár Lajos 1995, Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városról. *Századok,* (129) 3. 617–628.

Timár Lajos 2006, Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata két világháború között. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence.* Budapest, 42–55.

Tomka Béla 2018, Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 47–79.

Tóth József 1972, A külterületi tanyasi népesség területi különbségei és változási tendenciái a Dél-Alföldön (1960–1970). *Földrajzi Értesítő,* 2–3. 247–258.

Rigó-Ditzendy Orsolya

Párhuzamos valóságok

Egy alföldi falu földjeinek sorsa a rendszerváltozás után[1]

Magánosítás és kárpótlás az 1990-es években

A rendszerváltozás első éveinek egyik legnehezebb és leginkább vitatott kérdése a földbirtokviszonyok rendezésének miként je volt. A Németh-kormány már 1988–1989-ben megkezdte a gazdaság intézményi és szervezeti rendjének átalakítását, amibe beleértendők a szövetkezeti rendszer és a mezőgazdasági vállalati és földbirtoklási rendszer átalakulásának utat nyitó törvények is. Lényegében lehetővé tették a földtulajdonosok számára (a téesztagoknak az egykoron „bevitt" jogán), hogy földjeikkel azt tegyenek, amit akarnak: eladják, bérbe adják, örökítsék.[2] Az Antall-kormány előtt földügyben tornyosuló dilemma magvát az jelentette, hogy miközben a téeszrendszer és a vele szimbiózisban álló háztáji alapú második gazdaság az 1980-as évekre (látszólag) prosperáló mezőgazdaságot alkotott, társadalmi igény mutatkozott és politikai ígéret volt az 1945 után a kuláküldözéssel és a kollektivizálással bekövetkező sérelmek orvoslására is. Mindezt jó lett volna úgy véghezvinni, hogy miközben a mezőgazdasági termelés sem szenved kárt, a társadalom igazságérzete is valamilyen szinten helyreáll azáltal, hogy valódi kárpótlásban részesülnek a kárvallottak leszármazottjai.

Az 1990-ben az első szabadon választott országgyűlésbe bekerült pártok közül egyedül a független kisgazdapárt képviselte a restitúciót, az ellenzék és a kormánypártok egyaránt a kárpótlás részleges magánosításként értelmezett változatai mellett foglaltak állást, úgy, hogy eközben tekintettel legyenek a téeszrendszerben kialakult helyi társadalmi szerveződésre is. A többség egyetértett abban is, hogy az újonnan kialakuló mezőgazdasági rendszert úgymond „az emberekre", azaz a „szabad piaci versenyre" kell bízni. Jelentős különbségek jelentkeztek azonban a tekintetben, hogy milyen eszközökkel kellene elérni a fent kitűzött célokat.[3]

Mint ismeretes, az Antall-kormány – alkotmánybírósági ítélettel is megerősítve –, hivatkozva az ország rossz gazdasági helyzetére és a társadalmi igazságosságra, nem az

1 A tanulmány alapjául az ELTE Társadalomtudományi Karon 2012-ben védett szakdolgozatom szolgált, melyhez az interjús adatfelvételt 2009–2011 között végeztem el.

2 Pongrácz 1997; Cseszka–Schlett 2009.

3 Cseszka–Schlett 2009; Schlett 2012.

eredeti tulajdont adta vissza természetben, hanem részleges kártalanítást nyújtott. Ennek eszköze az értékpapírként funkcionáló, ún. kárpótlási jegy volt, melyet tulajdonra (föld, lakás, részvény) válthattak a kártalanításban részesülők.[4] A kárpótlás során a jogosultak nem ott és nem olyan nagyságú birtokot kaptak vissza, mint amekkorát a családtól egykor elvettek, hanem az akkori földjük aranykorona-értékéhez viszonyítottan kiszámolták a kárpótlási jegy értékét, melyet árveréseken lehetett értékesíteni. Az amerikai típusú licitálási módot vezették be nálunk is, ami szerint lefele kellett licitálni, ahol a kikiáltási ár 3000 Ft volt, de 500 Ft/aranykorona érték alatt már nem adtak oda földet. A kárpótlási jegyekkel a jobbára idős jogosultak közül sokan nem tudtak igazán mit kezdeni, és gyakran a névérték töredékén készpénzért eladták olyanoknak, akik viszont a privatizációban névértéken elfogadott fizetőeszközként felvásárolták azokat.

A téeszek földtulajdonon kívüli vagyonát nevesítették, illetve szétosztották (az 1992. évi I. és II. törvények alapján). Két formát állapítottak meg: az üzletrészt és a részjegyet. Az elsőnek eszköz-, az utóbbinak forintfedezete volt. Mindkettőt elvben méltányossági alapon lehetett megszerezni.[5]

A társadalmi hatások és következmények terén vidéken is az volt a jellemző, hogy a falusi középrétegek státusza inkább inkonzisztenssé vált, a vagyonok újraosztása során a lokális elitcsoportok kerültek kedvező helyzetbe, s így egy szűkebb csoport volt csak képes erős tulajdonosi réteggé válni. Ezzel is összefüggésben, a földből mint megélhetési alapból kiszoruló falusi népesség értékrendjében is határozott változások történtek: ugyan a történeti parasztságot mint társadalmi nagycsoportot már a kollektivizálás felszámolta, a tulajdonkoncentrációs folyamatok eredményeként a földdel való hivatásszerű foglalkozás presztízse is kezdett eltűnni. Nemcsak azért, mert a mezőgazdaság szerepe erősen lecsökkent a foglalkozásszerkezetben, hanem mert a kárpótlást követően létrejött kisgazdaságokban az alkalmazotti jövedelmek alacsony volta is ebbe az irányba hatott.[6]

A vidéki Magyarországon bekövetkezett strukturális változások kérdéses új minőséget eredményeztek. Jóllehet ezt a rendszerváltó elitek is felismerték, új, korrekciós célzatú, társadalmilag is fenntartható vidékmodell mégsem teremtődött.[7]

Az adatfelvételről[8]

A kutatáshoz az oral history módszertanával készítettem interjúkat, amikor is az interjúalanyok a személyes élettörténetükbe ágyazódó eseményeken keresztül tudták el-

4 Cseszka–Schlett 2009

5 Pongrácz 1997; Kovács 2008.

6 Kovách 2002; Kovács 2010, 179–209.

7 Csite–Kovách 2002. A vidék kifosztásának politikai gazdaságtanát lásd Tanka é. n., 169–256; Tanka 2004, Tanka 2012.

8 Köszönettel tartozom Dr. Rákóczy Rozáliának, aki megszervezte számomra az összes interjút, s biztosította, hogy a kutatást elvégezhessem.

beszélni a téeszek megalakulásának, működésének, majd átalakulásának történetét.[9] Jelen tanulmányban ez utóbbit szeretném rekonstruálni az interjúk alapján.

Összesen 17, 50 évesnél idősebb személlyel készítettem interjút, akik közül tizennégyen valamely, a faluban működő téesz tagjai vagy dolgozói voltak. Azok közül, akik nem voltak téesztagok, egy volt téeszdolgozó, egy interjúalanynak az édesapja a Magyar Nemzeti Bankban téeszügyi munkatárs volt, aki 1961-ben, jól ismervén a falut, a téesz-agitátorcsoport egyik kísérője is volt. Egy interjúalanyom, bár MÁV-tisztként dolgozott, szülein keresztül kapcsolódott a téesz világához (ők a téeszekben tagok voltak), így sok értékes információval, történettel tudott szolgálni beszélgetésünk során. Sikerült mindkét téesz legutolsó elnökét is elérnem, akik a mai téeszjogutód rt., illetve kft. vezetői voltak az interjúk felvétele idején. Az interjúalanyok között 10 férfi és 7 nő volt, s egy-egy interjúnál jelen volt az interjúalany házastársa is, e házastársak emlékeikkel további történeti elemekkel gazdagították az adatfelvételt.

A rendszerváltás lezajlása a faluban[10]

A Petőfi Téesz átalakulása

Összesen négy olyan interjúalanyom volt, aki az átalakulás idején a Petőfi Téesznek[11] volt tagja, azonban elbeszéléseik elég részletesek voltak ahhoz, hogy rekonstruálni lehessen az eseményeket. A téesz közgyűlése a részvénytársasági forma mellett döntött, így alakult az egykori szövetkezet *zártkörű részvénytársasággá,* ahol a fő részvényes a téeszelnök volt, aki a lehető legtöbb vagyonjegyet vásárolta föl. A korábbi téeszről és a megalakult részvénytársaság működéséről a következőképp nyilatkozott:

9 Az agrártársadalom strukturális változásait lokális szinten feltáró, interjúkon is alapuló kutatásra, szociografikus tényfeltárásra lásd többek között Örsi 1994; Rab 1994; Laki 1998; Borsos–Csite–Letenyei 1999; Bali 2000, Bali 2005 114–121; Szilágyi 2002; G. Szabó 2002; Balogh 2002; Őrszigethy 2006, 247–257.

10 A vizsgált falu egy Bács-Kiskun megyei nagyközség, mely a Dél-alföldi régióba sorolható. A falu lakónépessége a 2011-es népszámlálási adatok szerint közel 3200 fő volt. Bács-Kiskun megye eredetileg három termelési körzetre volt bontható: az első a Homokhátság, amely a legnagyobb a megyében, területileg több mint felét teszi ki. Idetartozik a megye északkeleti és középső része. A második a nyugati, Kalocsai járás, illetve a megye egyharmadát lefedő Duna-mellék. Ehhez az utóbbi körzethez tartozik a vizsgált nagyközség is. A harmadik pedig a megye déli része, illetve a Bácska, ami a terület ötödét alkotja. A megye talaja általában erősen homokos. Harmada szegény homoktalaj, a többi vályog- és televényes talaj. A Duna–Tisza köze térségének mindig meghatározó része volt a mezőgazdaság. KSH 2011-es Népszámlálási adatok; A község honlapja, letöltés ideje: 2010. február 11.; Király–Mészáros 1984.

11 Jogelődje az 1951-ben létrehozott Kossuth Tszcs (Petőfi-jogelőd) és az Alkotmány Tszcs (Új Életjogelőd).

– Hogyan bomlott fel a téesz? Ez a téesz, a Petőfi?
S.:[12] Ez nem bomlott föl. Ez ugye, volt egyszer, az 1992-es átalakulási törvény, amit '92 végéig kellett megvalósítani, az tulajdonképpen a szövetkezetek akkori átalakulását tűzte ki célul, tehát a korábbi szövetkezetek helyébe, amit kétségkívül, hogy az 1950-es évek végén, a '60-as évek elején, nem is kis erőszak árán hozták össze, tehát az önkéntességnek ott távolról sem volt meg a lehetősége. Nem jelenti azt, hogy sokan nem csatlakoztak, tehát sokan csatlakoztak kétségkívül, akik vagy esetleg fölismerték, hogy más formációban kellene parcellákon, meg nagyon elmaradott technológiai színvonal alatt dolgozni, de a döntő többség, én hiszem azt, hogy itt is, mint nagyon sok helyen, fájó szívvel fogadta ezt a dolgot. Én nem tudom azt megítélni, hogy a nélkül hova haladt volna ez a mezőgazdaság. [...] elaprózottan nem érte volna el azt a termelési szintet, amit az 1970-es, de különösen a '70-es évek végén, '80-as évek elején elért a magyar mezőgazdaság. Mert világszínvonalú volt a magyar növénytermesztés, állattenyésztés. [...]
Itt óriási változást hozott ez a felállási forma. A részvénytársaságot fogadta el a közgyűlésünk, mert a részvénytársasági forma szervezeti felépítésében nagyon sokban hasonlít a szövetkezeti felépítéshez. Például érdekes módon, hogy azért annak ellenére, hogy a szövetkezetbe gyűltek sok szidalmat mondtak a téeszre, meg minden, jobbra-balra, de amikor arról volt szó, hogy kft. vagy részvénytársaság, és érezték, hogy a kettő közül melyik a demokratikusabb, mert a kft.-nek különösen 10 esztendővel, 15 esztendővel irgalmatlanul, legalább annyira rossz csengése volt, mint a szövetkezetnek. [...] Nálunk miután itt nem egyszemélyes kft.-ügyvezetés van, hanem egy igazgatóság, ami teljesen hasonló, mint a szövetkezetben, felügyelőbizottság van, ami nincs a kft.-ben, tehát elvonatkozásban itt, lehetett érzékelni, hogy akkor a tagság csak és kizárólag ezt a (tehát a részvénytársasági) formációt választotta.

Tulajdonképpen az interjúalanyok szinte mindegyike megfogalmazza, hogy a rendszerváltás utáni termelési jogi forma (kft. vagy rt.) azért jobb, mert itt a tulajdonviszonyok tisztázottak, nem lehet csak úgy „kilopni" a téeszt.

– Ez a részvénytársaság hogy alakult meg?
Gy.:[13] Ez úgy, hogy volt ez az átalakulás, akkor kivittek egy vagyonrészt, utána még egyszer volt ilyen lehetőség, hogy lehet kivinni a vagyonból, az üzletrészekből, és akkor, hogy ne lehessen kivinni többet üzletrészt, azért részvénytársasággá alakultunk át, mert azt nem lehet jobban szétszedni. Ha fölbomlik, el lehet adni, itt nem lehet, hogy bejelentkezem egy traktorral, azt elviszem. A szövetkezeti üzletrészben ez a mai napig működhet így, hogy ha fölbomlik, hogy el lehet vinni az eszközöket. Itt nincs így, a részvénytársaságnál, mert a törvény nem engedi meg. A részvényt el lehet adni, de úgy, hogy eszközt elviszel vagy épületet, akármit, ilyet nem lehet csinálni.

12 S. a Petőfi Téesz utolsó elnöke 1977 és 1992 között.
13 Gy. a Petőfi Téesz háztáji brigádvezetője, később elnöki sofőrje volt.

Mikor arra kértem interjúalanyaimat, hogy hasonlítsák össze, *„mikor volt jobb: a téeszben vagy most”,* tudatosan nem pontosítottam a kérdést, arra voltam kíváncsi, ami spontán eszükbe jutott a kérdésről (ez vonatkozhat a megélhetésre, vagy akár a termelési formára is), azután a válaszok függvényében igyekeztem terelni a beszélgetés további menetét.

A válaszokból egy ambivalens kép rajzolódik ki: egyrészt nosztalgiával gondolnak vissza a téeszidőkre, illetve arra, amikor a mezőgazdaság biztos megélhetést jelentett, ugyanakkor a téesz formánál a mai privatizált jogi formákat jobbnak tartják, mert egyrészt több szabadságot, másrészt egy letisztult, átláthatóbb rendszert jelentenek. A problémát a 2008 óta tartó rossz, és egyre romló gazdasági helyzet jelentette (az interjúk a világgazdasági válság idején készültek), mely akkorra teljesen bizonytalanná tette a megélhetést a mezőgazdaságból. Az interjúalanyok nem tudták eladni a terményeiket, arról számoltak be, hogy egyik évről a másikra a felére esett a gabona felvásárlási ára. Az ambivalenciát erősíti, hogy ugyan minden interjúalanyom beismerte, hogy a rendszerváltás utáni forma a jobban működő, mégis, az 1990-es évek politikai vezetését agresszív politikával vádolták: „Az Antall szétverte a téeszeket, (ami) nagy hülyeség volt.” (Gy.) Több interjúalanyom becsapottnak érezte magát, kifejezett keserűséggel, haraggal emlékezett vissza ezekre az időkre.

A Petőfi Téesznek alapvetően „nem volt jó híre” a faluban, interjúalanyaim szinte mindegyike arról számolt be, hogy nem igazán szerettek ott dolgozni, nem jöttek ki jól az elnökökkel, illetve kívülállóként sosem kívánkoztak oda az Új Élet Téeszből. Az átalakulási törvény kihirdetése idején, 1992 után sokan ki akartak válni a téeszből, ami ha elért volna egy százalékos minimumot (10-15%), akkor a téeszt fel kellett volna oszlatni. Ezt azonban a vezetőség mindenképp el akarta kerülni, így személyes ráhatásukkal, illetve pozicionális erőfölényükkel „visszaléptettek embereket”, ennek állítólagos oka az volt, hogy akkor nem lehetett volna egyesek számára kivásárolni a téeszt. Így is sokan, aki csak tudott és mert, kivált a téeszből, egyik interjúalanyom elmondása szerint két hullámban történt a kiválás.

> J.:[14] S. visszaléptetett, mikor meg kellett lenni a 10%-nak vagy 15%-nak kilépőnek, hogy a tagságnak bizonyos százaléka, ha eléri, aki ki akar válni a téeszből, akkor köteles a téesz feloszlatni magát. És ez megvolt, a tizenvalahány százalék, akkor U. P., akkor szegény B. I. bácsi, Isten nyugosztalja, azt hiszem az tudta vissza[léptetni egykori tagokat], és így nem lett meg a 10% és így nem lehetett szétosztani becsülettel a vagyont, mert akkor az lett volna. Akkor mutatta volna meg a S. [téeszelnök] is, ha az ő vagyonjegyivel kezd, a saját vagyonjegyivel kezd. [...] Most, jó, őneki biztos a pénze után, biztos több volt a vagyonjegye. Őneki legyen egymilliója vagy mit tudom én, vagy ha azt a vagyont kiviszi és azzal kezd gazdálkodni, akkor érted, meg hát voltak ott etikátlan dolgok, amikor én ott voltam. [...] Úgy kezdődött a kipöckölés, hogy elkezdte a Gy.-val, énelőttem még szegény Gy. ott ő volt az egész segédüzemág-vezető, a traktoros ő volt, ő fogott össze mindent. Ak-

14 J. a Petőfi Téesz dolgozója volt.

kor átkerült az Új Élethez, ott kezdett, rá 1 évre meghalt, egy infarktus elvitte. Ezért rajta van. A P. is az ő kontójára van. [mármint a hajdani téeszelnökére]. [...] Nekem már '87-tel megszűnt a munkaviszonyom, én már nem voltam téesz-tag mikor már, én csak úgy csapódhattam ehhez a csoporthoz hozzá, aki kihoztuk a faipart meg a többieket. Utána volt egy, még egy másik kiválás még egyszer, az már egy kicsit jobban sikerült, ott már azért eszesebbek voltak, akik vezették ezt a dolgot, hogy ilyen dolgokba már nem mentek bele. [...] Rá egy 8-10 évre még egy volt.
– Ez mit jelent, hogy neki volt még két kiválása?
J.: Volt az első kiválás, ami a mi csoportunk volt. Volt utána még egyszer, fellázadt egy fiatal csoport, és azok összeálltak, és akkor annyi vagyont összeszedtek, hogy abból lett itt a téesziroda. Akkor kelt el, és akkor kelt el egy magtár, és hála Istennek, akkor a szüleim révén, mert akkor bevittem, már én akkor észnél voltam, bevittem az anyámat, a nővéremet meg az apósomat, és azon révén van nekem ottan a majorban, a belső területén el van kerítve ott egy magtárrész, ami a családomé, most már a fiam nevén van, és azt sikerült kimenteni.

Az interjúalany (J.), aki otthagyta a Petőfi Téeszt, egész másként beszélte el a részvénytársasággá szerveződés részleteit, mint ahogy azt a jelenlegi zrt. dolgozói tették. A jelenlegi munkatársak arról számoltak be, hogy a téeszelnök kivásárolta a téeszt, s a pénzt úgy forgatta meg, hogy az minél jövedelmezőbb legyen.

– Ha jól értem, akkor a Petőfi Téesz volt a nagyobb, és nem az Új Élet.
J.: Lehet, hogy az Új Élet volt nagyobb, jobban állt, a Petőfi az utóbbi időben egy kicsit jobban állt, most itt inkább egyéni a vagyon, mint az Új Életnél.
– De akkor a Petőfi Téeszből hogy lett részvénytársaság, amikor ahhoz kezdőtőke kell?
J.: Igen, hát az részvénytársaság lett.
– De az hogy lehet, amikor ugyanakkora volt? Amikor az volt a kevésbé jó hírű, állítólag. Nem értem.
R.:[15] (nevet) Hát azért, mert a 300 ezer forintos tulajdonrészt megvásárolt 30 ezerért és megvett ebből tízet vagy ötvenet, már ott van a 10-15 millió.
J.: De nem 15 millió van neki, hanem 80-90 milliós vagyona.
R.: Érted? Tehát ő nem a megvásárolt áron jegyeztette be a vagyonrészt, hanem az eredeti áron.
J.: Utána az fölszorzódott, amikor megvette utána. Ami 100%, az lehet, hogy éppen 150%. Abban az időben, nagyon emlékszem rá, hogy olyan 100-120 milliós vagyona volt a tsz-nek. Utána az fölszorzódott értékileg. Apáink sírján az meggazdagodott. Sajnos igen, ezt apáink hordták össze mind. Mi majdnem köszönőviszonyban sem vagyunk egymással. Én nem is tagadom. Gyomoridegem van, amikor meglátom. Nem foglalkozom vele egyáltalán.

15 R. helyi lakos, aki jelen volt az interjún.

R.: Hát csinált egy csomó olyan dolgot, hogy egy nappal hamarabb tudta meg a készülő jogszabályt. Már ugrásra készen várta, a magas beosztású testvére, aki benne volt a szabály-előkészítő szakemberekbe, az ideszólt neki, hogy „S., állj sorba, a nem tudom melyik üzletnél, te legyél az első, mert…" és mire a többi megtudta a *Magyar Közlöny*ből a jogszabályt, addigra a S. már megvette, mert tudta, hogy mi lesz. És akkor vitte a dolgokat. A törvényt betartotta, és mégsem volt tisztességes.

A volt elnökkel készült interjú mindennek nem mond ellent, ő viszont azt domborította ki elbeszélésében, hogy összességében jövedelmező forma lett a részvénytársaság, az 1999-es megalakulás óta megnégyszerezte a vagyonát (mintegy 10 év alatt), sőt komoly beruházásokat, fejlesztéseket tudtak véghezvinni, mint pl. gépek korszerűsítése, új magtárak építése stb. A részvénytársaságban az elnök mellett a dolgozók közül is néhányan részvényesek, azonban a döntő többség nem.

S.: Megindult, ha nem is nagymértékben, de megindult egy tőkekoncentráció. Tehát eladták, zártkörű részvénytársaság van. A részvénytársaságon belül a megítélésem szerint a korábbi induló tagokhoz képest egy minimum 60-70 tag. 70 volt részvényes már megvált a részvényétől, de még mindig 180 részvényese van a részvénytársaságnak. De vagyon szerint azért komoly a részvénykoncentráció, az 50%-ot meghaladó részvény kb. 10 embernek a kezében van, tehát ez azt jelenti, hogy itt azért [szünetet tart] ha visszaélne valaki ezzel a helyzettel, mint ahogy arra utaltam is, hogy a kft.-ben voltak ilyen jellegű dolgok, akkor is mindig tíz-egynéhány ember kellene ahhoz, nagyon összefogottan, egyhangúan szavazni. De én azt feltételezem, hogy itt nem ez a saját, vagy nem ez a gyakorlat, hogy visszaélésre megy a játék. El szeretném mondani, hogy '99 óta megnégyszerezte a vagyonát a részvénytársaság 10 év leforgása alatt. Tehát több mint az átalakulási, több mint 400-450 százalékával zárt a 2009. január 1-jei fordulóval.

Az elhangzottakból egyértelműen kiderült, hogy tulajdon- és hatalomkoncentráció volt a cél, amihez arra volt szükség, hogy a kis földrészeket, vagyonjegyeket fölvásárolják, így a földtulajdon egy kézbe kerüljön. Miután a főrészvényes szava döntő minden kérdésben, ezért nincs szüksége arra, hogy az esetleg egymással ellentétes elképzeléseket vagy érdekeket egyeztesse, így képes olyan projekteket végigvinni, mely szerinte működőképesek. Ez az erősen autokratikus rendszer azonban – a volt téeszelnök elmondása alapján – kifejezetten fejlődő, prosperáló, komoly profitot hozó céget tudott létrehozni és működtetni, igaz, nagyon kevés munkaerővel (amiért szinte az összes interjúalanyom neheztelt rá) és komoly felszereltséggel, korszerű gépekkel képes dolgozni.

A 2009-es év nagyon gyenge volt a részvénytársaság számára, erről S. a következőket mondta:

S.: Most nagyon rossz évet írunk. De hazudnék, ha az elmúlt 10 esztendőben nem lett volna legalább 5 év, amire azt mondom, hogy a szakmára jó volt. Én erre azt szoktam mondani, hogy mert ismerek számos gazdaságot, hogy amelyik gazdasá-

gon nem látszik az meg, hogy volt öt jó esztendő, ott valami hiba van. Vagy ott is van egy pénznyelő automata, vagy több is, vagy koncepcióproblémák vannak, vagy nem tudom, mik vannak, de az elmúlt öt esztendő, tehát a 10 évből öt esztendő hozadékának meg kellene, hogy látszódjon minden gazdaságon. Döntő többségükön meg is látszódik, de tapasztalok olyat, ahol nem.
– És ha össze kellene hasonlítani a téeszidőt és a mait, mit tudna mondani?
S.: Azt, hogy ez hatékonyságban sokkal többre adott lehetőséget. Maga az a körülmény, hogy konkrétan a részvénytársasággá alakulás következtében anélkül, hogy el kellett volna bocsátanunk egyetlenegy embert is, anélkül megoldódott a problémánk. [...] Egy érdekes dolgot tudok még erre mondani: a mai foglalkoztatottainknak 50%-a nyugdíjas. [...] Mi ezt azért találtuk ki, hogy ezek az emberek ne azon gondolkozzanak, hogy kivigyék innen a földet, és szakítsuk meg ennek a táblának az egybeművelési lehetőségét, ami nagyüzemi művelési formációt jelent, hanem ha valaki ebből akar műveltetni földet, akkor természetesen szolgáltatási díj ellenében azt elvégezzük. A termés vagy annak ellenértéke azé, akié a föld volt, aki befizette a szolgáltatási díjat, s hogy ha van belőle jövedelme, akkor a jövedelme is, meg az állami támogatása is van belőle. Ha nincs belőle jövedelme, ami az idei évben nagyon kinéz, a rendkívüli nyomott árak mellett, meg alacsony termésátlagok mellett, akkor ez a gazdálkodás kockázata.

Összességében a kép erősen ambivalens: úgy tűnik, a Petőfi Téeszből létrehoztak egy jól működő nagygazdaságot, ugyanakkor mindezt annak az árán tették, hogy a kisemberektől jóval áron alul vették meg vagyonjegyeiket, visszakapott földjeiket.

Az Új Élet Téesz átalakulása

Az Új Élet Téesz[16] tagjai közül már több emberrel, összesen kilenc fővel sikerült interjút készítenem. A téesz átalakulása első ránézésre sokkal „demokratikusabbnak" tűnik abból a szempontból, hogy egyrészt nem törekedtek arra, hogy megakadályozzák a téesz felbomlását, ami meg is történt (először szövetkezetté alakult), s miután ketten ismerték fel a föld mint az egyik legjobb befektetés lehetőségét, sok vagyonjegyet vásároltak, s az interjúk felvétele idején már többségi tulajdonnal rendelkeztek a megalakult kft.-ben. Az Új Élet Téesz egykori elnöke beszámolt arról, hogy valamikor komoly állattelepe volt a szövetkezetnek, ez teljesen leépült, mára nem lehet jelentős állattenyésztési tevékenységről beszélni a faluban.

N.:[17] A szövetkezeti vagyont nevesíteni kellett, és a szövetkezet által használt állami tulajdonú területeket szintén juttatott földként kellett aranykorona-értékben osztani. Ez a '92/II-es törvény, ami lehetőséget adott a szövetkezetből való kiválásra. Ebben a téeszben az állattenyésztés áldozódott fel: részben a szarvasmarha-

16 Jogelődje az 1951-ben létrehozott Alkotmány Tszcs.
17 N. az Új Élet Téesz utolsó elnöke 1993 és 2004 között.

tenyésztésből származó vagyonrészeket osztották fel, meg akik kiváltak, azoknak ezen felül megvolt mindenkinek a szövetkezeti vagyona. Egy összeg, és abban az összegben, amiben kiváltak, azt vagyonban, az állatokat kapták meg. S ebből körülbelül egytized rész, aki ténylegesen megfogta és tartotta otthon az állatot, a többi pedig értékesítette, ezt tette pénzzé. Ez lett, így áldozta fel a szövetkezet a szarvasmarha-állományát. Itt már akkor részben, bár az én személyes lehetőségeim az állattenyésztés terén csökkentek is, de a sertésállomány maradt, egész 2000-ig, de ott sajnos olyan rekonstrukciókat kellett volna végigvinni, meg olyan helyen volt a telepünk, közel a csatornához, amire már nem volt meg a keretünk. Viszont ott nem engedélyezték tovább a működését, így a sertéstelep 2000-ben szűnt meg.

A részarány megállapítása, éppúgy, mint bárhol máshol az országban, a bevitt földek aranykorona-értéke, illetve a munkaviszonyban eltöltött évek arányában történt.

N.: Én benne voltam 1992-ben a községi földrendező bizottságban, ami azt jelenti, hogy amit 1949-ben elvettek, kárpótlásba' kerültek visszaadásra, s hogy melyik területek legyenek benne abban a kárpótlásban, erről döntött a földrendező bizottság. A szövetkezeteknél meg tulajdonképpen földkiadás történt, mert meg voltak jelölve, hogy melyek az állami földterületek, melyek a bevitt földterületek részaránynak nevezett földterületek. Ezt a részarányt a földkiadó bizottság, az osztotta el.

A kárpótlás során visszajuttatott földeket a kft. nem vásárolta meg, mint a Petőfi Téeszben, hanem a mai napig bérli, úgy műveli.

N.: A kárpótlásnál, a földrendező kárpótlási rendező, az csak kijelölte, hogy melyik táblák voltak a faluban, és azt a Kárpótlási Hivatal, azt már nem az itteniek osztották, árverés alapján, akinek kárpótlási jegye volt, azok tudták megvásárolni. És azoknak egy része, aki ott megvásárolta használatba, kb. 20 százalék tényleges használatba is vette, 80 százalékuk pedig bérbe adta. És tulajdonképpen mi is úgy működünk '94 óta, mivel jelenleg se a gazdasági társaságnak, se a szövetkezetnek, a kft-nek földtulajdona nincs, teljes egészében bérelt területen gazdálkodunk. Ez részben adódik a részarányból, amit itt a szövetkezeti dolgozók között akkor felosztottak, illetve aki kárpótlásba' vásároltak, azok nekünk bérbe adják. Meg egyéb jogi személy, illetve nem jogi személytől nem bérlünk, de önkormányzattól pl. bérelünk földet. Az egész gazdálkodásunknak a bérelt terület az alapja.
– Hogyan lett az Új Életből kft.?
N.: '92-ben a földterület, az volt a szövetkezeti vagyon. Ezt a szövetkezeti vagyont is nevesíteni kellett. Volt akkor a szövetkezetnek 150 millió forint vagyona. Külön van a föld és egyéb eszközök. Tehát földje nincs a szövetkezetnek, a meglévő épületek, magtárak, gépek, eszközök, tulajdonképpen az állóeszközök, akkor 150 millió vagyona volt a szövetkezetnek. Ezt a 150 milliós vagyont fölosztották, itt volt az első, itt is szintén erre az '52-es törvény, a szövetkezeti '92/II-es törvény vonatkozik, hogy aki egyszer 5 évet dolgozott a szövetkezetben, először az került bele.

Feltűnő, hogy az Új Élet Téesz – melyből az Új Élet Kft. alakult 2006-ban – egykori elnökére illetve új tulajdonosaira senki nem emlékezett haraggal, vagy vádolták volna meg tisztességtelen eljárással. Itt több olyan megnyilatkozást hallhattam, hogy „bár adott volt a lehetőség, mégsem éltem vele, mert nem ismertem fel, hogy a föld az egyik legjobb befektetési alap", ugyanakkor ezt a saját hibájuknak rótták fel, s nem azoknak, akik felismerték azt és igyekeztek minél inkább kihasználni az új helyzetet. Ugyanakkor megfogalmazódott egy olyan álláspont is, mely szerint főleg a nyugdíjas korúak, illetve az ehhez közel állók, teljesen ki voltak szolgáltatva az aktuális vezetőségnek. Úgy tűnik, a legnagyobb problémát az jelentette, hogy nem volt saját földtulajdona a kft.-nek, ami szétaprózta az erőforrásokat.

A vagyonfelosztásról egy másik alanyom beszélt bővebben, aki a bizottság tagja volt akkoriban.

> G.: A B. idejében volt a vagyonfelosztás, az üzletrész. Én bér- és munkaügyi csoportvezető voltam, 5 emberrel dolgoztam, és a legnagyobb erő az ott volt, és a másik része a dolognak, hogy a vagyonfelosztásnak az alapja a téeszben töltött idő, az egyik tényező az ez volt, a másik tényező a teljesítmény volt. Na, most ezt a teljesítményt, ezt úgy kell, hogy mondjam, ezt fizetésarányosan kell ezt érteni, ezt már nem egységre bontva, hanem jövedelemre. Ez elég nagy feladat volt, hosszú ideig csináltuk a vagyonfelosztást. Ez volt az én téeszes korszakom legsötétebb pillanata, mert ugye akkor tudtuk, hogy ebből mi fog következni. Amikor ott már azt kell megállapítani, hogy engem, a gyüttmentet ennyi üzletrész illet meg, a másikat, az ötödiket, ennyi üzletrész illeti meg, mert hangsúlyozom, az ott töltött tagi időarányosan, az sem volt mindegy, hogy alkalmazott volt vagy tag volt valaki, tagi időarányosan és tagi jövedelemarányosan kellett megállapítani. Hát az egy szomorú időszak volt. Nagyon szomorú időszak volt. Óriási nagy munka volt, a könyvelők nem folytak bele, mert annyi fele nem lehetett szétszórni az anyagot, nagy munka is volt, felelősségteljes volt, és tudtuk, hogy sírás lesz a vége. [...]
> Nem szívesen beszélek róla és nem is szívesen csináltuk, óriási munkánk volt benne, éreztünk egy csomó igazságtalanságot, hogy talán ez mégsem így helyes, talán ez a két tényező, az eltöltött idő meg a jövedelem talán nem megfelelő felosztási alap, tehát azt éreztük, akik benne éltünk, akik mindig csak mezőgazdasággal dolgoztak, azért többet láttak és többet éreztek ebből.

G. rendkívül érzékletesen beszélt arról a pszichés traumáról, amely feltehetően az egész országot sújtotta. Nemcsak a gazdasági, hanem a politikai változások is olyan gyökeresek voltak, hogy a társadalom nehezen tudta feldolgozni, és nehezen tájékozódott ebben az új helyzetben. Az interjúalany arról beszélt, hogy morális mélypontra ért a falu lakossága is. Még az is úgy érezte, hogy olyan helyzetben kell helytállnia, ahol – a szó erkölcsi értelmében – „jól" cselekedni még annak sem lehetett, aki törvényszerűen járt el, s igyekezett tisztességesen végezni a rábízott feladatot.

> Aztán óriási dolog volt részt venni egy olyan gyűlésen, amikor vagyonrész arányában föl lehetett tenni a táblát, hogy ezért a földért ennyit lehet, ennyi üzletrészért meg ennyi állatot [kapni]. [...] Megszervezte, hogy ide, erre a „vágóhídra" viszik [a vagyonrészt], viszi az enyémet is, mindenki azt érezte. Én is megkaptam (az üzletrészem), mégis azt éreztem, hogy viszik az enyémet is, meg más is ezt érezte. Ha beszél róla, ha nem, akkor is azt érezte. Azért nem volt elég ez a két összetevő. Nem így kellett volna a vagyont felosztani, ha már oda került a sor, hogy ezek a szövetkezetek nem működhettek így tovább, nem mehettek így tovább, ez a két összetevő nem adott igazságos elosztási lehetőséget. Én úgy éreztem, hogy ez volt a mi gyászos korszakunk, fekete lobogós korszak volt, meg kell, hogy mondjam.

Az általános vélekedés ebben a korosztályban, hogy az Antall-kormány olyat tett tönkre, ami korábban nagyon jól jövedelmezett az országnak. Interjúalanyaim közül a legtöbben értetlenül álltak a megváltozott gazdasági-politikai helyzet előtt, s nem fogadták el, hogy a téeszkorszak megszűnt. Úgy gondolták, a politika megfosztotta őket mindattól, ami korábban a biztos megélhetést és a mindennapi jólétet jelentette számukra. A kockázati alapú jövő képe számukra kifejezetten taszító volt, legtöbbjükben a „minden elromlott" határozott érzése fogalmazódott meg.

> G.: És, ha most visszagondolunk, most mi van? Szétverték a téeszeket már bocsánat, hogy így fogalmazom, de ez így van. Szétverték a téeszeket. [...] És valami miatt, mert ezek az ilyen-olyan forrással, több tudással, több információval rendelkező parasztok, de most még mindig nem rossz értelemben használom ezt a szót, ilyen-olyan információk szerint fogd, ami megillet, és vidd! Na, most ilyen elvekkel élni, ez valami borzasztó volt, de komolyan mondom, ezt látni, ezt elviselni, ezt tudni, ez valami keserves dolog. És akkor azt mondja, hogy mert azért milyen a paraszt? Ez az én földem volt... [elcsuklik a hangja]. Még mindig tudom, mikor ott megyünk el, ami az apám földje volt. Tehát az apám azt sem tudom már, hogy hány éve halott szegény, de még mindig tudom, hogy az a mienk volt. Szóval itt van ennek a tragédiája. Itt van ennek az úgynevezett szépséghibája. A másik része a dolognak az, hogy tessék nekem megmondani, hogy most ugyan vajon miért érdem ennek az ominózus N.-nek meg néhány embernek, akik most létszám szerint 15-20 ember csinálja azt a gazdaságtöredéket, amit mi csináltunk több mint 400-an. Tessék megmondani. Ez egy óriási pofon ám!

A kft. működése 2009-ben

Az átalakulást követő években azonban megindult a kft. működése, nem kis döccenőkkel. D.,[18] az újonnan alakult kft. egyik fő tulajdonosa, arról számolt be, hogy az átalakulás csak politikailag történt meg, a mentalitás szintjén azonban szerinte nem változott semmi, mivel a munkához, a kft.-hez való hozzáállás, felfogás még mindig a szocializ-

18 D. gyakornoki idejét töltötte az Új Élet Téeszben.

musból örökölt szemléletet tükrözte. Ő maga az interjú felvételekor közel 40 éves volt, s úgy gondolta, hogy a kft. működési nehézségeinek az a legfőbb oka, hogy mindenki inkább kivenni igyekezett belőle, s a befektetési hajlandóság szinte teljesen hiányzott a kft. tulajdonosaiból.

> D.: Ugye itt teljesen a tulajdonosi szemlélet kellene, hogy domináljon. Az, ami még a helyiekből is, még sokból hiányzik. Tehát még mindig benne van a kolhozi szemlélet. Ezt sokan nem értik meg, de tulajdonképpen még mindig azt gondoljuk, hogy hát közös. Nem, itt mindenkinek saját része van, tehát ha 6%-a van, ha 10, neki azt a 6-ot kéne 7-re növelni, s a 6-ban a legnagyobb jövedelmezőséget kitermelni, a kft.-nek, az rt.-nek. Nem saját magamnak, hiszen alkalmazott vagyok benne. [...]
> Tehát ugyanezt mondom, ha magam csinálok egy 1200 hektáros gazdaságot, nem kft.-ként, hanem egyéni gazdálkodóként, akkor biztos, hogy más struktúrában dolgoztatok. S én azt gondolom, hogy ezt mindenki tudja, aki benne van a rendszerben, csak valami miatt a rendszert nem akarja megváltoztatni, mert ugye hozzászokott, hogy jó volt ez 20 évig, amióta ugye demokratizmus van, meg jó volt előtte 10 évig, amíg a kolhozban dolgoztam. Tehát ugye ez, valljuk be, probléma. S ugye ezt nem is én találtam ki, a jövedelmezőséget, hanem sokkal okosabbak tőlem, hogy nem igazán érzik a kettőnek a fajsúlyát. Tehát itt az a jó, ha az alkalmazott, hogy ha minél többet ki tud venni, el tud menni haza, és nem a kft.-re költjük a vagyonunkat. Csak az a probléma, hogy az a kft. megszűnik, amiből az alkalmazotti pénzt kiveszem. Miből fogom kivenni?

Az átalakulás során (részben kényszerűen) létrehoztak egy viszonylag „demokratikusabb" rendszert, ugyanakkor az állandó érdekegyeztetés miatt (ketten vannak fő tulajdonosok, ők rendelkeznek a kft. 51%-ával és kb. 40 fő rendelkezik pár százalékos tulajdonrésszel) kissé nehézkessé vált a cég működtetése, ami nem is hozott profitot. Az interjúzás idején azt a célt fogalmazta meg interjúalanyom, hogy jó lenne, ha „nullára" kihoznák a vállalkozást. A cég az uniós támogatások nélkül, önerőből nem tudott volna működni, emiatt arra törekedtek, hogy tényleg kettejük szava legyen a döntő, s hogy a többi tulajdonostól, ott dolgozótól megkapják azt a bizalmat, hogy a cég fejlesztése érdekében hozandó döntéseket teljes egészében rájuk bízzák, amivel szerintük mindenki jól járna. Bevallott törekvésük volt, hogy valamilyen szinten centralizálják a döntéshozatalt, épp a „demokráciából" fakadó döcögő döntési mechanizmus miatt. Ehhez azonban magas fokú bizalmat kellett volna elnyerniük, ami – tekintve a cégen, illetve a korábbi téeszen belüli barátságos viszonyokat – nem tűnik lehetetlennek, ugyanakkor a többség tartott az újító szellemiségű döntéshozataltól, nem tartották egyszerűnek meggyőzni a tagokat egy-egy esetleges döntés helyességéről.

> D.: Nem lehet 40 fős, óriási tulajdonosi körrel eredményt elérni, hiszen az érdekek másak. Tehát a tulajdont koncentrálni kell ahhoz, hogy gyakorlatilag valamilyen szinten jövedelmezőbb lehessen, hogy hosszabb ideig működhessen a kft. Ráadásul mínusz 30-40-50 milliókkal nem biztos, hogy hosszú távon szabad gondolkodni.

Tehát vagyonfölélés történt az elmúlt 20 évben, ezt itt a községben be lehet bizonyítani, tehát a kolhozból, s én itt a kolhozt a rendszerváltásra mondom, utána lett ugye termelőszövetkezet, ami ugye talán demokratikusabb, tulajdonképpen megtették a vagyonfölélésüket, ezt lehet mondani állandóan, mindenre rá lehet fogni, csak egyet felejtünk mindig: az embert. Hogy az ember az okozója ezeknek. Nem biztos, hogy a vagyonfölélésüket kellett volna elkezdeni, lehet, hogy akkor is lett volna más kiskapu, csak lehet, hogy akkor az ember hazament volna és sírva fakadt volna, hogy holnaptól nehezebb lesz a helyzetem. De lehet, hogy az akkori nehezebb helyzetem mára sokkal kiszámíthatóbb és biztosabbá vált volna, tehát ezek az átalakulási formák, ezek csak papíron történtek meg. Nem történt meg szellemiségben, nem történt meg anyagiakban. [...] Ez nem kolhoz, hogy összeadták öregapáink, satöbbi, satöbbi, és a végén visszakaptam valamit kárpótlási jegyen, vagy részjegyben, vagy bármi, és akkor én abban elvagyok. Ez a világ meg kellett volna, hogy szűnjön. Nem azt kellett volna, hogy azok az emberek dominánsak legyenek, ha nincs is nekik százalékuk, hát nem, mert nem merem megsérteni, mert ő a Kis úr, nehogy megsértsem. De hát nekem több a résztulajdonom, mint az övé. Nehogy már ő mondja nekem, hogy itt mit kell csinálni. Az én kezem van benne, nem az övé. Az én családom pénze van benne, nem az övé, nehogy már ő mondja meg. Lehet, hogy ő agrármérnök. De itt nem abban mérik, hogy agrármérnök, hogy mezőgazdasági technikus vagy 8 általános.

Az egymás iránti általános bizalmatlanság megalapozta a vállalkozás működésképtelenségét, így a kft. tulajdonosai nem tudták a saját befektetésüket stabilizálni, abból profitot termelni, hanem általános félelem uralkodott, hogy a tagok egymást valamilyen módon meglopják.

D.: S az a baj, hogy nem hiszik el, hogy az ő érdekükben is történnek lépések, ezek azt hiszik, hogy a tulajdonosok csak a maguk érdekeit nézik. Nem igaz! A tulajdonos elsősorban a maga érdekét nézi, hiszen az ő pénze van benne. Én nem kevés pénzt fektettem ebbe a kft.-be, tehát hadd nézzem már az én pénzem gondolatát, meg értékét. De én nem azt akarom, hogy ne dolgozzon itt, meg ne legyen itt senki, mert akkor senki nem fog itt jövedelmet termelni. De hadd mondjam én azt már el, hogy ő hogy dolgozhat itt, milyen paraméterekkel, és mit várok el érte. És akkor ebből föl lehetne építeni valamit. [...]
Ő akkor nem látta, mi a helyes. Csak mi a biztosíték arra, hogy most viszont látja, hogy mi a helyes? Most azt mondja, igen, és akkor majd 20 évvel később elmondom, hogy mit kellett volna tenni, ő öt év múlva is azt fogja mondani, hogy hát, azt kellett volna tenni, hát akkor is azt kellett volna. Na, és ebből nincs mezőgazdaság, ebből nincs kft., ebből nincs jövedelem. Ebből semmi nincs, ez egy siránkozás, amit elmondunk a szociológusnak, nyugodtan leírhatod. De kinek a hibája? Az emberé. A bent ülő emberé, akik tulajdonképpen még most is egyhez ragaszkodnak: hogy munkájuk legyen.

Az interjúalany a falubeliek általános gazdasági rövidlátását tartja a legfőbb problémának, ami abban nyilvánul meg leginkább, hogy szerinte a dolgozók és tulajdonosok rosszul közelítik meg az új jogi forma lényegét, ezért az abban rejlő lehetőségeket sem tudják kiaknázni. A stratégiai tervezést, a kockáztatás képességét hiányolja a leginkább a tagokból, úgy gondolja, ez nagyban visszahúzza a termelékenységet, a kft. profitkészségét. Megjegyzem, ebben a feszültségben is nagyon jól tetten érhető volt a hagyományos paraszti gondolkodás és a vállalkozói szemlélet különbözősége. Az interjúalany azt emelte ki, hogy a földet még mindig „munkahelynek", „élettérnek" tekinti a kft. legtöbb tagja, s nem egy jövedelmező vállalkozás eszközeként.

> D.: Most azt kell mondani, hogy X mínusz forintomból el kell próbálni azt tenni, hogy legyen még egy hektár földdel többünk, legyen még egy üzletrész százalékkal többünk, legyen még egy százalék ez, s talán adjunk egy százalékkal nagyobb esélyt, hogy el fogunk tudni jutni a 10 éves kitűzött célig. Most sincs ez a gondolatuk meg. Most itt ülünk, elmelegszünk, fűtünk, beszélgetünk és evvel meg van oldva. Nem. Tehát nem csak azon kell töprengeni, hogy melyik táblába mit vetek, mert azt általában azt mondja a hülye ember is, hogy a rádióba bemondják, hogy elkezdődött a kukorica vetése, elkezdődött az aratás meg a műtrágyázás. Ez azért nagyon durva, de azért valljuk meg, hogy ahhoz nem kell akkora szakmai fölkészülés naponta, hogy el tudjam dönteni, 30 év után, hogy melyik nap vetek kukoricát. [...] Csak nálunk az a divat, hogy elsőnek adunk fizetésemelést, s utána szerkesztjük meg a rendszert.

D. úgy gondolja, hogy a földnek mint olyannak nem az a lényege, hogy dolgozni kell rajta, hanem az egyik legbiztosabb befektetés, ami kizárólag hosszú távon képes behozni az árát, de csak akkor, ha az ott dolgozók és tulajdonosok is ekként tekintenek rá, s ha az elsődlegesen megfogalmazott cél a profit termelése lenne. Az általam kiemelt interjúrészletekből is kitűnik, interjúalanyom szerint kevesek rendelkeznek a faluban befektetői szemléletmóddal, ami lehetővé tenné azt a beruházási, több évtizedre való tervezési életvitelt, mely a pillanatnyi állapot fenntartásán túl perspektivikus célok eléréséért dolgozna.

> D.: Csak a pénznek most milyen értéke van, meg akkor, a földnek meg most milyen értéke van. Nem lehet a kettőt összehasonlítani. Tehát az a probléma, hogy én a saját szüleimben is ezt láttam, a saját családomban is láttam, hogy – akkor én 20 éves voltam – hogy nem biztos, hogy azért kell földet venni, mert én gazdálkodni akarok, hanem azért kell földet venni, mert befektetési szempontból ez a megfelelő. Csakhogy aki a kolhozban dolgozott akármilyen szinten, az gyakorlatilag nem a befektetésre gondolt abban a pillanatban, hanem a helyzetet elemezte, hogy ő avval mit ért el, s azt mondta, hogy semmit. Tehát ez volt a probléma, hogy nálunk mindennap az elhangzik, hogy ha én össze akarok veszni velük, és elmondom, hogy miért nem vettetek akkor még több földet, s azt mondják, hogy mi azt mondtuk akkor, hogy nem csináljuk. [...]

> Hiszen ő mit látott? Csak azt látta, hogy pár hold földecske, valljuk meg, nem hektárról beszéltünk még akkor a '60-as, '70-es években, hanem öl, hold satöbbi. Én abban is biztos vagyok, hogy a helyi parasztságnak, még a mai napig is, ha megkérdeznénk, hogy akkor most 1 hektár, az hány négyzetméter vagy hány öl, akkor nehéz lenne nekik válaszolni. Na, most ettől az embertől elvárni azt, hogy vállalkozóként viszonyuljanak a gazdasághoz, nem lehet! S én evvel nem lenézem őket, abszolút! Ők abban a rendszerben szocializálódtak, és így tisztességgel, becsülettel tették. Őtőlük nem lehet elvárni azt, hogy újat generáljanak. [...]
> És most, 2011-ben megmondják, hogy szar a világ, és nehogy már. De hogy nehogy már, amikor te nem tettél semmit 20-30 évig, csak kedvezményezett voltál, mert minden hónap végén kérted a borítékot, te eltetted és vitted haza. Nem mindig az a cél, hogy a hasznot hazavigyem, lehet, hogy a hasznot be kell fektetni, még lehet, hogy a fizetésemet is be kell fektetni ahhoz, hogy holnapután fizetésem legyen. Ők ezt nem érzik. Ők ezt ugyanúgy nem érzik, hiszen teljesen másba' szocializálódtak a szocializmus idején.

A piacgazdaság, a privatizáció nyomában azok válhattak sikeressé, akik készek voltak a kockázatvállalásra, hogy szinte bármikor új helyzetek állhatnak elő, s állandó készültséggel, hosszú távon eltervezett stratégiával, magas fokú szellemi-fizikai alkalmazkodással vettek részt az eseményekben.

D. további problémaként fogalmazta meg, hogy a dolgozók munkájuk során nem igyekeztek a „maximumot" hozni. Ennek szerinte az a hátulütője, hogy miután a kft. nem termelt elég profitot, sőt, erősen eladósodott, egy idő után nem tudják fönntartani magukat, s a kft. akár fel is bomolhat, így az ő családjának (aki fő tulajdonrésszel is rendelkezik N. mellett) komoly anyagi kára keletkezne ebből. Mindemellett a falu lakossága is megszenvedné a kft. esetleges csődjét, mivel sokan vesztenék el munkájukat. D. úgy látta, hogy elsősorban az egyéni teljesítményen múlik a közösség sorsa, mindenkinek egyénenként kell a tőle telhető legtöbbet megtennie, s akkor – ha rendkívüli esemény is történik, mint pl. a gazdasági világválság – több, jobb lehetőség nyílik a nehezebb időszakok átvészelésére.

> D.: Ez a cég is eladta majdnem az összes vagyonát. Nem kellett volna eladni, de most is el lehetne, most hatszor annyit ér, mint akkor. Tehát mindig arra van berendezkedve, hogy jó, nem adtátok el, akkor ezt is. Meg eladjuk azt is. De jó, itt vagyunk 300-an, majd mi elleszünk, az utódom meg azt fog csinálni, amit akar. Na, most ez így nem működik a közszférában sem! De az biztos, hogy nem működhet, mondjuk a magántulajdonnál.

D. úgy látta, hogy a kft.-nek önállósodnia kellene anyagi értelemben, s nem hitelekből fenntartania működését, ugyanis úgy gondolja, hogy hosszú távon a cég biztos csődjét fogja jelenteni, ha a kft.-ért felelős emberek nem lesznek hajlandóak szemléletet váltani.

Az interjúalanyaim többsége viszont azokból az egykori tagokból került ki, akik nem léptek már be ebbe a kft.-be, mivel többnyire nyugdíjba vonultak. Ők részben a kft. tulajdonosainak vagy rokonnak adták el, esetleg elajándékozták a visszakapott földjeiket.

Jövőkép

Érdekesség, hogy D.-nél idősebb interjúalanyaim (D. a maga 40 évével a legfiatalabb interjúalanyom volt), ha közvetve is és teljesen más megközelítésből, de nagyrészt alátámasztották a D. által megfogalmazott problémákat. Igaz, interjúalanyaim nagyrészt a „mai fiatalokra", azaz gyermekeikre, unokáikra testálták volna annak a helyzetnek a megoldását, mely már jóval korábban, az interjúalanyaim egykori részvétele mellett idéződött elő. Jelesül, interjúalanyaim jelentős része nehezményezte az urbanizációs folyamatokat, s számonkérték az új generáción, hogy ők már nem tudnak olyan érzelmi töltettel (sőt bevallásuk szerint sehogy sem) kapcsolódni a földhöz, mint ők egykoron, s már teljesen más életstílust folytatnak, mint amilyen az ő fiatalságuk volt. Ezt az urbanizált életstílust, ahogy az szavaikból kiérezhető volt, kissé lesajnálták, s elbeszéléseikben annak esetleges nehézségeit, negatívumait felnagyították – kiváltképp saját fiatalkoruk összehasonlításában.

Az interjúalanyok elmondása alapján a fiataloknak nincs jövőképük, ami a mindennapokban úgy jelenik meg, hogy nemcsak a munkanélküliség miatt nem találtak állást, hanem mert *nem is nagyon akartak* munkát találni. Mint az egyik alany fogalmazott, a „mai fiatalokban" nem lát akarást, küzdőerőt, egyszerűen „nem úgy állnak a munkához", ahogy az szerinte elvárható lenne. Ennek két oka is lehet: az egyik, hogy egyrészt ma a mezőgazdasági munkának alacsony a társadalmi presztízse, tehát a fiatalok nem láttak benne jövőt, amiért részben a privatizációs folyamatok okolhatók. Mindegyik interjúalanyom gyermeke valamely közeli városba költözött, s ott dolgozott, az interjúalanyok bevallása szerint „küszködött". A jövőkép hiánya az interjúalanyok szerint nagyban befolyásolta a fiatalok munkához, élethez való hozzáállását, s többek szerint az „összefogás hiánya" az oka mindennek.

Külön kiemelném, hogy mindössze egyetlen interjúban hangzott el a gazdasági világválság fogalma, s amikor a „mai fiatalok" helyzetét, motivációit értékelték, megfeledkeztek az őket körbevevő makrogazdasági környezetről, mely merőben más volt, mint amikor ők voltak ugyanennyi idősek.

Összességében a perspektivikus gondolkodást hiányolják interjúalanyaim mindkét oldalon: az idősek a fiatalok, a fiatalok az idősek részéről. Idősebb alanyaim általában arról számoltak be, hogy a téeszidőszak azért volt jobb, mert államilag biztosították számukra a létbiztonságot, ami a magántulajdoni rendszer bevezetésével szerintük megszűnt.

A világgazdasági válság a magukra hagyatottság érzését csak felerősítette. Általános vélekedés volt interjúalanyaim körében, hogy az Antall-kormány olyat tett tönkre,

ami szerintük korábban nagyon jól jövedelmezett az országnak. Az IMF-hitelek felvételét egyikük sem említette, s arról sem vettek tudomást, hogy az életszínvonal fenntartása nagyon komoly állami eladósodás árán volt csak kivitelezhető. Úgy gondolják, a politika megfosztotta őket mindattól, ami korábban a biztos megélhetést és a mindennapi jólétet jelentette számukra.

Összegzés

A föld s a hozzá való ragaszkodás vidéken, főleg ahol a mezőgazdaság korábban meghatározó volt a helyiek életében, az idősebb korosztály számára a mai napig alapvető jelentőséggel bír. A FÖLD, így, nagybetűvel, amin dolgozni kell, amihez az emberek mindennapjaikat igazítják, ami létbiztonságot ad, ami az „igazi", „kemény" munkát jelenti, komoly érzelmi többletet jelentett interjúalanyaim számára, identitásuk fontos része. A kutatás idején a földbirtok-koncentráció folyamata még nem zárult le teljesen, ebből fakadt, hogy egyszerre volt jelen a vidéki társadalomban az idősebb generációhoz köthető, elsősorban a „kisemberek" számára identitásképző föld képzete, ugyanakkor már megjelent a vállalkozói attitűd is, mely a földet és a földdel való munkálatokat már befektetés-hozam szemléletével vizsgálta, s jóval nagyobb érzelmi távolságtartás jellemezte, mint a korábbi (kis)paraszti generációt. Elemzésem egyik fontos konklúziója, hogy jóllehet a történeti értelemben vett paraszt mint társadalmi kategória a kollektivizálással megszűnt, a (kis)paraszti mentalitás, értékrend a 2010-es évekig egyértelműen tetten érhető volt elsősorban az idősebb generáció tagjai körében. Az időközben megjelenő, egyre dominánsabbá váló vállalkozói szemlélet a földtől való érzelmi távolságtartást is magával hozta.

Az interjúalanyok elbeszélései alapján úgy tűnik, hogy a téesz forma a kolhozfelfogás miatt több negatív következménnyel járt, mert többek között nem számított, ha „kizsigereltük a földet".[19] De nemcsak a földet „zsigerelték ki", hanem a téeszt is „szétlophatták", sokan tulajdonítottak el komolyabb vagyontárgyakat is a téeszből.[20] Ahogy az egyik interjúalanyom fogalmazott: „Mindenki lopott. Mindent, csak azt nem lopták ki, ami le volt betonozva."[21] Erre tulajdonképpen ráerősített a rendszerváltozás éveiben lezajló privatizációs folyamat, amit interjúalanyaim többsége nagyon rosszul élt meg, ki mert úgy érezte, megrövidítették, ki azért, mert úgy gondolta, hogy nem ismerte fel időben a korszakban rejlő lehetőségeket, s kihagyta azokat, ki pedig azért, mert igazságtalannak, etikátlannak érezte a vagyonelosztás ezen módját.

Az általam vizsgált faluban egy ember járt igazán jól, az egykori Petőfi Téesz elnöke, aki részvénytársasággá alakította a gazdaságot, s vezetése alatt felvirágoztatta a – korábban lesajnált téeszből megerősödő – vállalkozást. A „gazdaszemlélet" vagy vállalkozói

19 Á.
20 Újabban lásd Gagyi 2018.
21 Á.

mentalitás a magyar vidéki társadalom java részétől nagyon idegenné vált a szocializmus évtizedei alatt, így nem véletlen, hogy ebben a faluban is igazából csak egyvalaki tudott élni – az elbeszélések alapján nem mindig fair módon – a piacgazdaság nyújtotta lehetőségekkel. Elmondható tehát, hogy bizonyos értelemben mentalitásbeli okai is vannak annak, hogy ennyire kevesen jártak jól az új rendszerben.

Meg kell említeni azt is, hogy a két téesz sorsának eltérő alakulása – túl a kormányzat által teremtett alaphelyzeten – vélhetően arra is visszavezethető, hogy a Petőfi Téeszbe annak idején belépett tagok javarészt törpe- és kisbirtokosok, illetve szegényparasztok voltak, akik vélhetően eleve hajlamosabbak voltak a vezetői tekintélyt ellenállás nélkül elfogadni. Az is feltételezhető, hogy mivel ugyanők eleve csekély területű földeket kaptak volna vissza a kárpótláskor, nem érezhették annyira értékesnek ezeket a birtokokat. Szerepet játszhatott az is, hogy az egykori téesztagok tartottak a téeszelnöktől, amely tényezők végső soron azt eredményezték, hogy a korábbi vezetés monopolhelyzetbe került a zrt.-ben.

Az Új Élet Téesz esetében egyrészt a szabadabb munkahelyi légkör, illetve mert ott eleve magasabb volt a nagyobb földterületet visszaigényelők száma (tekintve, hogy ide a gazdagabb parasztok léptek be egykoron) azt eredményezte, hogy az ő jogaikkal nehezebb lett volna a fentebbi módon visszaélni, ráadásul visszaigényelt földjeik nagyobb értékével is jobban tisztában voltak. Ellenben ez a közösség a szétosztott vagyonból nem tudott megfelelő színvonalon működő magánvállalkozást létrehozni.

Az 1990-es évek szociológiai irodalmában részben empirikus, részben hipotetikus alapon több értelmezési kísérlet történt arra vonatkozólag, hogy a piacgazdaság kiépülése, az állami és közösségi vagyon privatizációja együtt járt-e a gazdasági, sőt a hatalmi elit átrendeződésével, vagy inkább a kontinuus folyamatok a dominánsak. Ez alapján három karakteres álláspont rajzolódik ki. Az elsőhöz sorolható Szalai Erzsébet és Hankiss Elemér, akik a régi elit hatalomátmentését vallják, s azt állítják, hogy az új elit lényegében ekvivalens a régi elittel.[22] A második Szelényi Iványnak még a rendszerváltás előestéjén kidolgozott, optimista jövőképű „megszakított polgárosodás" elmélete, mely szerint az egykor megkárosult gazdák/tulajdonosok a privatizáció-kárpótlás folyamatában visszaszerezhetik egykori javaikat, s mivel az ezek működtetéséhez szükséges tudás családi körben tovább hagyományozódott, a kártalanítás után, „mintha mi sem történt volna", folytatják a gazdálkodást és egy agrárpolgár egzisztencia-életvitel kiépítését. Végül megemlítem Kolosi Tamás rendszerváltás-modelljét, aki szerint csak azok tudták átmenteni a hatalmukat, akik a Bourdieu-féle tőketípusok közül az összessel rendelkeztek (anyagi, kulturális és kapcsolati háló), s mindhárom alapján az élvonalba tartoztak. Ha a három közül akár csak egy tőketípus is gyengébben volt jelen, az illető már nem volt predesztinálva arra, hogy átmentődjön korábbi státusza és befolyása.[23]

Saját kutatásomban az előbbi modellekből az első csak részben igazolódott be, mert az is fontos szempontnak bizonyult, hogy egy-egy személy mennyi földet kapott vissza vagy vásárolt meg (tisztességes vagy nemtelen eszközökkel) a kárpótlás során,

22 Szalai 1997.

23 Kolosi–Ságí 1996.

illetve, hogy az új keretek között képes volt-e vállalkozásként működtetni az egykori téeszt. Mindez Kolosi Tamás rendszerváltás-modelljét támasztja inkább alá. Ezzel együtt meg kell jegyezni, hogy mindkét téesz esetében az egykori vezetőségéből kerültek ki az újonnan megalakult cégek vezetői is. Az elit hatalomátmentése ebben az értelemben megtörtént.

Utólag úgy tűnik, nem véletlenül alakult úgy a vagyonok magánosításának folyamata, hogy a történelmi igazságszolgáltatásnak csak egy egészen kis szerep jutott, mert az „adunk is meg nem is" szabályozási környezet nagyszerű lehetőséget biztosított az ügyeskedésre, az – etikátlan – tulajdonkoncentrációra, ami évtizedes távlatokban a nagybirtokok történetileg létezett hegemóniáját teremtette újra. „A kárpótlásból ténylegesen a valódi áldozatok, a kisgazda tömegek maradtak ki, és a spekulánsok gazdagodtak meg."[24]

Hivatkozott irodalom

Bali János 2000, Parasztok, farmerek vagy agrárvállalkozók? A vidéki társadalom és gazdaság lokális tapasztalatai a rendszerváltás után. In: *Azonosságok és különbségek. Mai néprajzi kutatások Ausztriában és Magyarországon.* Außenstelle Budapest des Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institutes – MTA NKI, Budapest, 85–111.

Bali János 2005, *A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balogh Balázs 2002, Gazdálkodás Tápon a rendszerváltás után. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 131–139.

Borsos Endre – Csite András – Letenyei László (szerk.) 1999, *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében.* MTA PTI – Számalk Kiadó, Budapest.

Cseszka Éva – Schlett András 2009, Reprivatizációtól a kárpótlásig. A Független Kisgazdapárt és a földprivatizáció. *Múltunk*, (54.) 4. 92–120.

Csite András – Kovách Imre 2002, Vidéki történet. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás.* Napvilág Kiadó, Budapest, 219–308.

Kemény István 1993, Az átalakulás társadalmi költségei. *Szociológiai Szemle,* 1993. 1. 5–13.

Király László – Mészáros Rezső 1984, Mezőgazdaság. In: Krajkó Gyula – Mészáros Rezső (szerk.): *Bács-Kiskun megye gazdasági földrajza.* Petőfi Nyomda, Kecskemét.

Kolosi Tamás – Sági Matild 1996, Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalmi Riport.* TÁRKI – Századvég Kiadó, Budapest, 149–197.

Kovách Imre 1988, *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban.* (Rétegződés-modell vizsgálat IX.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.

24 Cseszka–Schlett 2009, 107.

Kovách Imre 2002, A posztszocializmus vége. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás.* Napvilág Kiadó, Budapest, 7–24.

Kovách Imre 2004, Szempontok a posztszocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In: Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Osiris Kiadó, Budapest, 468–475.

Kovács Teréz 2008, *Gazdaportrék*. Agroinform Kiadó, Budapest.

Kovács Teréz 2010, *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása.* L'Harmattan, Budapest.

KSH Népszámlálási adatok (2011) http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_03 letöltés ideje: 2021. január 4.

Laki László 1998, Egy alföldi község megélhetési-, földbirtok- és gazdálkodási viszonyai. In: Csanády András (szerk.): *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete.* AB Aeterno, Budapest, 40–73.

Örsi Julianna 1994, *Földközelben.* K. n., Túrkeve.

Őrszigethy Erzsébet 2006, *A nép keveredik, a falu kerekedik. Találkozások Környén.* Új Mandátum Könyvkiadó – Jelenkutató Alapítvány, Budapest.

Pongrácz Tibor 1997, Privatizáció és kárpótlás. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században. II.* Babits Kiadó, Szekszárd, 671–704.

Rab László 1994, *Mélyszántás. Agrár- és falukép (1990–1994).* T-Twins Kiadó, Budapest.

Rácz Kata 2005, A kalákától a TÉSZ-ig. A termelői együttműködések formaváltozásai az agrárszektorban. In: Glatz Ferenc – Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 89–104.

Schlett András 2012, Földkérdés a rendszerváltás tükrében. In: Schlett András (szerk.): *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárválság és vidéki változások a XX. század második felében.* Szent István Társulat, Budapest, 185–201.

G. Szabó Zoltán 2002, A birtokviszonyok átalakulása egy mezőföldi községben az 1990-es években. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 109–130.

Szelényi Iván 1992, *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szilágyi Miklós 2002, Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In: uő (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 7–15.

Tanka Endre é. n., *Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében.* Agroinform Kiadó, Budapest.

Tanka Endre 2004, *Magyar birtokpolitika az Európai Egyesült Államokban. Földviszonyaink útja Moszkvától Brüsszelig.* Alterra, Budapest.

Tanka Endre 2012, A posztszocialista agrárátalakulás földpolitikája. In: Schlett András (szerk.): *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárválság és vidéki változások a XX. század második felében.* Szent István Társulat, Budapest, 203–218.

Valuch Tibor 2005, *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében.* Osiris Kiadó, Budapest.

Alabán Péter

A fenntartható fejlődés és az élhető településkép Észak-Borsodban

Kissikátor a rendszerváltozás után

Bevezetés

„Szétesés, felbomlás, leépülés." Vidéktörténeti kutatásaim során a dezintegráció kérdéskörét több lépcsőben és egy részletes összegzést adva[1] vizsgáltam Ózdon és környékén az 1990 utáni évtizedekben, ám a fogalom nem köthető kizárólagosan a rendszerváltás utáni időszakhoz. Annak különböző formái megfigyelhetők már korábban is a helyi társadalomban, illetve annak egyes társadalmi csoportjaiban. Saját tézisem, hogy az általam vizsgált borsodi térségben reindusztrializáció helyett dezindusztrializáció zajlott a magyarországi posztindusztrializáció folyamatában, amelynek vidékre, a falvakra gyakorolt hatása leginkább a rendszerváltás „igazi veszteseinek" képét vázolja fel előttünk. Vagy mégis vannak kivételek? Még élhető lakókörnyezetet nyújtó települések és lakóközösségek? Bemutatott példánk az Ózdtól alig 15 km-re, a szlovák határ közelében fekvő Kissikátor, amelynek történetével – a Hangony-völgy más falvait (pl. a szomszédos Domaháza) bevonva – az elmúlt években összehasonlító elemzésekben is foglalkoztam.

Miközben a kelet-közép-európai rendszerváltás társadalmi hatásaira fókuszálunk, ráismerhetünk olyan folyamatokra, mint a marginalizálódás, a munkanélküliség, az elszigetelődés, a leépülés, illetve a gazdasági és társadalmi stigmatizáció. Mindezek feltűnnek az általam vizsgált térség és az egykori iparváros, Ózd kapcsán is, ahol a társadalom többségét alkotó volt ipari munkásság esetében nem beszélhetünk valódi kontinuitásról a rendszerváltozást követően. Igazi „örökösei" nem lettek ennek a társadalmi csoportnak, miközben a gazdasági verseny legnagyobb vesztesei egyértelműen a romák voltak. Esetükben az iskolázatlanság, a képzettség hiánya, a munkanélküliség, illetve kisarányú foglalkoztatottság, a rossz szociális helyzet, az egészséges életre, tanulásra, megfelelő szocializációra alkalmatlan szűk lakás mára lényeges társadalmi problémákká váltak. Ezek a negatív folyamatok ugyanakkor a városon kívül, a lecsúszott borsodi falvakban – a folyamatos lakosságcsere jeleként – még inkább érezhetők. 1975-ben a 18

1 Alabán 2020.

és 65 év közötti férfiak még 67,3%-a volt foglalkoztatott, beleértve a romákat is. A városban magas (és egyre magasabb) a roma etnikum aránya: 2011-ben hivatalosan a lakosság mindössze 7%-a vallotta magát roma etnikai hovatartozásúnak, ám bizonyos becslések szerint Ózd lakosságának[2] egyharmada (vagy több, akár 40%-a) kisebbségi származású lehet. Kissikátor esetében a 2000-es évek végén egy jelentés 1,7%-os részarányt mutatott ki.[3]

Habár a gyári (munkás-) társadalom fennállása alatt mindig voltak félig integrált vagy dezintegrált csoportok, ők azonban a kisebbséget alkották. A gyár bezárása után ellenben már az utóbbiak kerültek többségbe, ami új léthelyzeteket alakított ki és új alkalmazkodási stratégiákat követelt meg: például fekete- és szürkemunka, alkalmi munka, megélhetési lopás, külföldi munkavállalás. Az egykori acélgyári kolónián lakók közös identitástudattal rendelkező, jól meghatározható lokális közösségei felbomlottak, s megindult e városrészek, az egykori bányász- és munkáskolóniák pusztulása. A bezárt üzemek, munkaterületek, a mai város összeérő gettósodó perifériái, az ipari körzet közeli és távolabbi falvai már látványukban is a sivárságra és a pusztulásra utalnak. Az ipari örökség megmaradt épületeinek, tárgyi emlékeinek sorsa ma is kérdéses.

Az 1970-es években még mintegy 13 ezer dolgozót foglalkoztató Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) leállása, több részre szakadása, részleges privatizációja a város helyzetét alapjaiban rengette meg, ami minden területen érezhető volt. A város mellett annak peremkörzete és vidéke is hasonló helyzetbe került, fejlődésük megállt, új lehetőségek kevés helyen adódtak. A hagyományos társadalmi kategóriák eltűnésével mind a tradicionális parasztság, mind pedig az ipari munkásság átalakulása is lezajlott előttünk. A túlélés és megmaradás életstratégiái váltak aktuális kérdéssé a rohamosan csökkenő létszámú elmaradott régiókban, miközben egyes egyéni (és kollektív) életpályák vizsgálata – egyént és közösséget egyaránt reprezentálva – egy lesüllyedt, merőben más képet festő posztindusztriális társadalmat vetít elénk. Utóbbiban már rég nem a munkaalapú normatív gondolkodás és viselkedéskultúra a lényeges, hanem a túlélés, a létfenntartás kényszere által meghatározott társadalmi magatartás és viselkedési normák váltak meghatározóvá, mindez pedig fenntartja, sőt állandósítja a társadalmi dezintegrációt. Nem jártak jobban a környező bányásztelepülések sem: a gazdaság válsága alapvetően változtatta meg az ipari táj arculatát, így maradt a környezet pusztulása, az ipari létesítmények és infrastruktúra leépítése, az idővel „összeérő" szociális gettók formálódása, a természet által visszafoglalt sivár tájkép, amelyek hozzájárultak a település fejlődésének megtorpanásához (pl. Farkaslyuk). (Kis)város és falu szinte azonos képet mutat: elterjedtté vált a mélyszegénység, a depriváció, amelyek hatásai az elkövetkező évekre, majd az ezredforduló jelen társadalmára nézve is determinálták lokális szinten az életminőségi mutatókat, a létfenntartási lehetőségeket, ezzel együtt pedig a régió és a megye népességmegtartó erejét is.

2 2019. január 1-jén 32 214 fő. Vö. Helynévkönyv 2019, 41.
3 Kadét–Varró 2010, 137–138.

1. kép
Munka a határban. Kissikátor, 1960-as évek eleje[4]

Példa vagy ellenpélda? – Kissikátor. A falu a rendszerváltás előtt

A falu közigazgatási besorolását a helységnévtárak adatai alapján foglalhatjuk össze. Eszerint 1904-ig Sikátor, onnantól Kissikátor a település neve. Sikátort 1850-ben, az önkényuralom idején Gömör és Kishont, 1861-ben pedig ismét Borsod vármegyéhez csatolták. A 20. század folyamán 1924-ben Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített (k.e.e.) vármegyéhez, 1938-ban Borsodhoz, 1945-ben Borsod-Gömör megyéhez tartozott, majd végleges helyét 1950-ben Borsod-Abaúj-Zemplén megyében jelölték ki. 1873-ban még a Szentpéteri, 1885-ben az Ózdi járáshoz tartozott, a szocialista éra végén azonban megváltozott a járások és a beosztott községek viszonya. A tanácsi munkában a megszűnt járási tanácsok és a helyettük alakult járási hivatalok nem azonos hatáskörrel működtek. A járások változása során városkörnyéki községek szerveződtek, a „városkörnyékiség" ugyanakkor tartalmában nem volt azonos a járások hatósági feladatainak automatikus átvételével, hanem annál magasabb rendű együttélési formának számított, mégis a járási igazgatás helyére lépett. Megjegyzendő, hogy a városkörnyéki községek önálló tanácsukat megtartották, változatlan jogállás mellett. 1982-ben Ózd város körzetébe hat község tartozott, köztük Kissikátor.[5] Önállóságát

4 Forrás: Kissikátori Helytörténeti Gyűjtemény.
5 Helységnévtár 1983, XIII.

korlátozta, hogy az 1902-ben még kisközség, 1950-ben pedig önálló tanácsú község besorolású falu 1966-ban Domaházával közös tanácsú község lett. 1966. október 1-jével így az anyakönyvvezetés is átkerült a szomszédos nagyobb településre. A népességszám folyamatosan emelkedett: 1869-ben 246, 1880-ban 249, 1890-ben 307, 1900-ban 289, 1910-ben 412, 1920-ban 418, 1930-ban 417, 1941-ben 426 fő lakott itt.[6]

Mind országosan, mind lokálisan a 20. század talán legnagyobb társadalmi megrázkódtatását a kollektivizálás jelentette, amellyel a legnépesebb, autonómiájának legtöbb elemét akkor még őrző társadalmi rétegnek, a történelmi parasztságnak a felszámolása vette kezdetét. Miképp az helyben is látható volt (és a későbbiekben utalni is kívánok rá), a létrehozott téeszekbe kényszerített emberek zöme az ún. „harmadik reakció" útját „választotta" abban a formában, hogy vagy aláírta a belépési nyilatkozatot, vagy otthagyva az agráriumot (olykor a falut is) gyáripari munkás lett. A téeszesítés végrehajtásához a hatalom minden eszközt bevetett. A kampány része volt az agitálás, a kulákok elleni fellépés. A község, amelyben maga a tanácselnök is elmaradt beadási kötelezettsége (és adója) teljesítésével, a szomszédos Domaházán pedig maga a párttitkár az egyik legnagyobb hátralékos, az Ózdi járás egészével a megyei begyűjtési verseny utolsó helyére került.[7] A Magyar Dolgozók Pártja megyei szervezetének lapja 1952 őszén nem véletlenül panaszkodott arról, hogy Kissikátorban (és a járás más falvaiban) „a kulákok úgy fejthetnek ki aknamunkát, ahogy éppen akarnak, szabotálhatják a vetést, a beadást, bomlaszthatják a termelőszövetkezeteket, – senki sem vonja felelősségre őket, mert a járási pártbizottság egyszerűen csak tudomásul veszi, hogy a vetésnél nagyfokú a lemaradás, hogy a tanácsapparátusba és a termelőcsoportokba ellenséges elemek férkőztek be"; eközben a skandált hangzatos jelmondatok itt is a reakciós elemekkel szembeni éberségre figyelmeztettek.[8]

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után a szovjet katonai jelenléttel megerősített Kádár-rendszer fokozatosan, községről községre számolt le a paraszti gazdálkodás bázisát adó családokkal: a „domaházi parasztpolgárnak" nevezett Medve Alfonz (1928–2000) élethű módon számolt be a kocsmák kinyittatásáról, a leitatásokról, vagy éppen az erőszak különböző formáinak alkalmazásáról.[9] A kollektivizálás második hullámát (1958–1962) az elsőhöz hasonló jelszavak kísérték: a modernizáció és a haladás. Míg egyes területeken a „vidéki életvilágok deviáns, önpusztító" magatartásmintái többek között tömeges, földrajzi értelemben vett elvándorláshoz vezettek,[10] Borsodban a nehézipar, a gyár, ezekkel együtt pedig egy foglalkozási, egyben társadalmi átrétegződés „kínált" más alternatívát. Mindeközben a kommunista vezetés „iparosításideája"

6 Uo. 234.; ill. Népszámlálás 1923, 108.

7 Miért került az utolsó helyre a megyei begyűjtési versenyben az ózdi járás. *Észak-Magyarország* (9.) 117. 1952. május 21. 3. Domaházán két évvel később ebbe szintén belebukott a tanácselnök, utódjának sok-sok „kommunista" és „segítő, baráti, felvilágosító" beszélgetésbe került a kulákok elszámoltatása mellett a „szemlélet" megváltoztatása, illetve az elmaradások behajtása. Barcsa 1954.

8 Vaszil 1952.

9 Alabán 2010, 130.

10 Ö. Kovács 2019, 24.

már az 1950-es évek elejétől az indusztrializációt teljes körű eszköznek tekintette a gazdasági, társadalmi és területi problémák megoldására.[11]

A növekvő létszámú ipari munkásréteg ugyanakkor sajátos kétlaki életformát hozott létre; nem véletlenül hívta fel – erre utalva – a figyelmet a korabeli *Ózdi Vasas:* „a mezőgazdaságért az ipari dolgozók is felelősek", vagyis Kissikátor esetében az a 110 fő, akik 1963-ban – szervezett üzemi munkában résztvevőként – a közös gazdálkodáshoz is példát képesek mutatni a sem hozzáállásban, sem a végzett munkában nem jeleskedő helyi téeszparasztok számára. Sajátos paradoxnak tűnhet, hogy az ipari munkások „józan eszét" és „megfontoltságát" hozza fel a lap a munkakedv fokozásához és a még hiányzó 130 kat. hold vetéséhez.[12]

A szocialista érában Kissikátor lakói számára is a (bejáró) gyári munkavállalás hozott biztos egzisztenciát, amely az 1970-es években lényegében az élet minden területén változásokat eredményezett. Dömötör Ákos vizsgálatai szerint a bejárás megváltoztatta az ipari munkásság helyi összetételét, és bár késve, de a Hangony-völgy falvai is bekapcsolódtak ebbe a folyamatba. Kétlakiak, ahogy őket nevezték: „munkás-földművesek, illetve földműves munkások, örökké dolgozók. Két ember munkáját végzi egy-egy. Kint a faluban munkáséletükre, benn a gyárban földműves mivoltukra hivatkoznak. [...] Többségük a legnehezebb fizikai munkát végzi. A hengerműveknél, a kohónál, az acélműnél, a rakodásnál találjuk meg őket. »Nem számít milyen munka, csak pénz legyen!«" – mondták akkor. 1958-ban arányuk 30% körül mozgott, többségük fiatal, akik az autóbusz-közlekedés megteremtésével egyre nagyobb számban váltak gyári dolgozóvá. „Akad köztük 15-20 holdas gazda gyermeke, sőt, maguk a gazdák is, akik mellékkeresetként havi 1500-2000 forintot raknak zsebre. Arányuk Domaházán máris meghaladta a 70%-ot."[13]

1975-ben a 13 750 fős összdolgozói létszám 33,8%-a, 4650 fő volt napi bejáró 55 községből, ebből 158 fő a 12–20 km-es sugarú körön belül lakott, köztük a sikátori dolgozókkal.[14] A nemritkán három évtizedes egy helyben történő munkavállalás ma már szinte elképzelhetetlen, azonban az elején sem volt egyszerű már a bekerülés sem. A gyári munkásfelvételt 1945 előtt a kiszolgáltatottság állapota jellemezte,[15] az gyakran a manipuláció egyik eszköze volt választás idején: „képviselőválasztásnak köszönhette bejutását Holló József kissikátori lakos, aki a harmincas évek végén, mint vasegyengető

11 A témáról bővebben lásd Germuska 2004.

12 Kissikátor sem tétlenkedhet! *Ózdi Vasas* (6.) 38. 1963. szeptember 21. 2.

13 Urbán 1958.

14 Dömötör 1997, 615.

15 Erre utal, hogy Dömötör az 1970-es évek közepén nem sok gyári munkást talált a bejáró kissikátoriak dédapja és apja között: „az apai nagyapák 61,7%-a volt földműves és 2,1%-a segédmunkás. Az anyai nagyapák esetében a földművesek 57,4%-kal, a vasgyári segédmunkások 8,5%-kal fordultak elő. Ez azt mutatja, hogy a bejárás már 1945 előtt megkezdődött, de csak később lett az egész faluközösség megélhetésének döntő tényezője." Dömötör 1994, 377. Az egész vállalat tekintetében ekkor már 4138 fő napi ingázót találunk, akik mellett az Ózdi járás 46 községéből közel ugyanennyi (4000) eljárót is mutatnak az adatok. A bejárókról készült egyik – országgyűlési képviselő által készített – helyzetjelentés fontos szerepet tulajdonít nekik a város erősítése, egyben a lokális kötődés fokozása tekintetében, amely napjainkban igencsak hiányzik. Vö. Vodila 1976, 79–80.

dolgozott a finomhengerműben."[16] A második világháborút követően nagymértékben terjedő ipari munkavállalás változtatott ezen, habár a párt olykor aggódva figyelte a munkásosztály „törzsgárdájának felhígulását": „Az elmúlt évek tapasztalatai alapján megállapíthatjuk, hogy munkásosztályunkban nagymérvű volt a fluktuáció [...] A kétlakiak csak nehezítik ezt a problémát. A felhígult összetétel kellemetlen eredményekhez vezethet" – merült fel a korabeli sajtóban.[17]

A Hangony-völgyi bejárók életmódja jellegzetes átmeneti, s egyben „közvetítő" formát képviselt a mezőgazdasági és ipari munka, a paraszti és az urbanizált életforma, a mindennapi szükségletek, a gondolkodásmód és a szokások terén. Közös pontot jelentett ellenben, hogy viszonyításuk alapja a – zártságát tekintve már oldódni látszó – saját faluközösségük helyi kultúrája volt.[18] Habár az agráriumhoz kötődés lassította a változásokat, s a hagyományos családmodell konzerválódni látszott, míg más, Ózdhoz közelebb fekvő településeken a család funkciórendszere nagyobb tempóban átalakult, a távolabbi rokoni kapcsolati háló fellazult, a mezőgazdasághoz való kötődés csökkent. „A gyárba járók jól keresnek, a mezőgazdaságban pedig igen jól jövedelmez az állattenyésztés, a szarvasmarha, sertés szerződéses hizlalása. Egyszóval pénz van, csak nem tudnak vele mit kezdeni" – méltatlankodik a korabeli újságcikk írója, aki a „ragasztás" szót használta szinonimaként a „földhöz földet, házhoz házat" elven nyugvó, szinte még feudális helyi társadalmi differenciálódás, vagy éppen a csak színlelt – endogám jellegű – szigorú vallásosság érzékeltetéséhez, miközben nagy jelentőséget tulajdonít a szövetkezeti községgé válásnak, egy „új út", egy „új életforma" kezdetén.[19] Ennek képezte volna részét a nagyüzemi mezőgazdaság is, amelynek csődje azonban hamar megmutatkozott a környéken. 1973-ban a hangonyi „Zöldmező", a szentsimoni „Haladás" és a kissikátori „Szőnyi Márton" termelőszövetkezetek egyesüléséből létrejött a Hangony-völgye Termelőszövetkezet, amelyet egyfajta „modell tsz"-nek szerettek volna megvalósítani, s amelyben a kedvezőtlen természeti adottságokhoz igazodó termelési szerkezet kialakításával, a szükséges beruházások és korszerű gazdálkodás megteremtésével gazdaságos üzem fejleszthető. Utóbbi elképzelés nem volt megvalósítható.

A helyi tanácselnök 1976-ban ugyanakkor még nem véletlenül volt büszke a Domaházán és a társközség Kissikátorban történt változásokra: „Az utóbbi 10-15 évben teljesen átalakult a két község képe. Annyi minden épült, hogy szinte hinni sem tudjuk. És az új lakások... A főutcákra rá sem lehet ismerni. Még emeletes házak is vannak. Kultúrház, posta, orvosi rendelő épült, tűzoltószertár, új iskola. Tíz évvel ezelőtt még minden tele földút volt, most viszont már azzal is törődnünk kell, hogy az eltört lapokat kicseréljük. Ebben az évben tovább folynak az építkezések. Eddig 20 parcellát igényeltek Domaházán és 15-öt Kissikátoron."[20] Napjainkra az utóbbi folyamat megfordult, egyes falvak tágas, nagy lakóterű régi házai az idősebbek kihalása után üresen

16 Dömötör 1997, 618.
17 Urbán 1958.
18 Dömötör 1997, 630. Idézi: Alabán 2010, 113.
19 Nagy 1959.
20 Fejlődő falvak. *Észak-Magyarország* (32.) 21. 1976. január 25. 7.

állnak az utódok, a fiatalok elvándorlása miatt. 1979-ben 448 lakosból – családtagjaikat eltartva – 138-an dolgoztak a kohászatnál, 45-en maradtak a tsz-ben és 21 fő talált munkát a könnyű-, illetve a ruhaiparban. 1990-ben a helyben dolgozó 151 aktív keresőnek zöme (131 fő) még mindig fizikai dolgozónak számított, azok kétharmada pedig ipari-építőipari foglalkoztatott volt.[21] A fentiekben említett demográfiai és migrációs folyamatok következtében viszont drasztikusnak mondható, hogy 1970-hez képest a lakónépesség közel negyede (24,2%) eltűnt, amely perióduson belül még egy évtized (1980–1990) alatt is 10%-ot meghaladó mértékű volt a csökkenés.[22] Félő volt tehát, hogy a település népességmegtartó ereje nem tudja megállítani ezt a folyamatot és Kissikátor az elöregedő falvak sorában a kihalás szélére kerül.

A fenntartható fejlődés és az élhető településkép

A fenntartható fejlődés fogalma mára úgy vált a mindennapok részévé, hogy lokális szinten felismertté és elfogadottá tette a környezeti problémákkal összefüggésben, hogy azok komplexitása és változatossága miatt nem kezelhetők önmagukban, megoldásuk csak a gazdaság-, a társadalom- és a környezetpolitika integrált kezelésével valósulhat meg. A fenntarthatóság tehát egy globális elv (lásd az ENSZ 1987-es, ún. Brundtland-jelentését), az elvek gyakorlatba történő átültetése azonban helyben, helybeliek cselekedetein keresztül történik. A fenntartható fejlődés indikátorait a Központi Statisztikai Hivatal Magyarországon 2007 óta időszakosan teszi közzé, miután abban az évben létrejött a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács (NFFT), és kidolgozta az új magyar Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégiát, amelyet az Országgyűlés 2013. március 25-én fogadott el. Ez a keretstratégia négy erőforrást különböztet meg: emberi, társadalmi, természeti és gazdasági erőforrásokat, míg a stratégia megvalósulását a kétévente megjelenő előrehaladási jelentés és a benne megjelenő indikátorok rendszere teszi lehetővé. Az első jelentést az NFFT 2015 végén fogadta el, amely 16 kulcsindikátort nevezett meg, valamint számos magyarázó/kontextusindikátort használt fel. Az immár százat is meghaladó jelzőszámok többsége időbeli összehasonlításra is alkalmas, ugyanakkor képesek a jelenségek pozitív és negatív változásainak bemutatására.[23]

21 Népszámlálás 1992, 278.
22 Uo. 310.
23 A fenntartható fejlődés indikátorai 2017, 4–5.

2. kép
Köztéri szoboravatás a Közösségi Ház előtt a XI. Gombafesztiválon és Falunapon. Kissikátor, 2014[24]

Miközben a szakirodalomban számos szakkifejezés (pl. fenntartható település, fenntartható közösség, ökofalu, élő falu) született, Bányai Orsolya megfogalmazását használva két fontos kritériumnak szükséges leginkább eleget tenni a „valóban fenntartható" településkép eléréséhez: „a település/közösség ökológiai lábnyoma legyen a terület eltartó képességének határai alatt, továbbá mindezt a közösség értékként kezelje." Ezenfelül más feltételek leginkább gazdasági és infrastrukturális jellegűek, így a különböző megújuló (decentralizált) energiaforrások alkalmazása, a szennyvíztisztítás vagy a víztakarékosság.[25] Helytálló megállapításként értékeljük, hogy ezt a jövőképet és érdekérvényesítő képességét jelentősen meghatározza az adott település önkormányzata, azon belül is a település vezetője, így a falvak kitörési lehetőségeihez a fentieken túl ez is elengedhetetlenül szükséges feltétel.

Miközben az elöregedés és gettósodás „útjára lépett" környező községek szociális problémái számos hasonlóságot tükröznek az Ózd környéki települések többségének jelenkori helyzetével, addig Kissikátorban részben más fejlődési pályán figyelhető meg a rendszerváltozást követő dezintegráció folyamata. A napjainkban kis „szigetként" említhető hegyvidéki aprófalu egyik legnagyobb előnyeként említik a népességmegtartó erejét, a folyamatos létszámcsökkenés azonban itt is jól látható. Az 1991-es védőnői jelentés ugyan örömmel számolt be az előző évben született hat csecsemőről, sőt kitért a szociális alapú veszélyeztetettség örömteli hiányára, illetve hogy a községben nincs

24 Forrás: Cs. Kovács Zoltán felvétele.
25 Bányai 2017, 93.

roma lakosság,[26] azonban Kissikátor esetében mégis a negatív demográfiai folyamatokkal szükséges elsődlegesen illusztrálni fennmaradásának veszélybe kerülését. Utóbbi magyarázata, hogy az „etnikai keveredést" sokszor az érintett, faluba költöző romák sem kívánják; vonzóbbak azok a települések, ahol már eleve él rokonságuk, illetve amelyekben nagyobb számú kisebbség él. A kedvezőbb helyzetben lévő, közbiztonságát tekintve is kiváló,[27] a gettósodás útját sikeresen elkerülő település lélekszáma mindezek ellenére 300 fő alá esett: 2018-ban 285, 2019 elejére csupán 279 fő (132 lakásban) volt a lakónépesség száma.[28]

A jelenség országos, legalábbis erre utalnak a KSH utóbbi években közzétett jelentései, amelyek szerint megállíthatatlannak tűnik az aprófalvak elnéptelenedése a munkalehetőségek hiánya és az alacsony jövedelemszerzési lehetőség miatt. A demográfiai problémák – a területi elhelyezkedésüket tekintve javarészt az észak-magyarországi régióban található – kistelepülések gazdaságának egyesítésével, illetve ezzel párhuzamosan a nagyközségek szerepének megerősítésével már az 1960-as években elkezdődtek. Az 1990-es évek elején a falvak lakosságát tömegesen foglalkoztató munkahelyek bezárásával a népesedési hanyatlás folyamata felgyorsult, 2005 és 2015 között pedig az aprófalvak, vagyis az 500 főnél kisebb népességű települések több mint 11%-át veszítették el, miközben az országos átlag alig haladta meg ekkor a 2%-ot. A népességszám szerinti osztályozás során a 200 fő alatti településekre ugyanakkor már a törpefalu megnevezést használják, amely kategóriába a 2011. évi népszámlálás idején 402 település (országos arányban 13%) tartozott,[29] leginkább a fejlettségi szempontból periferikus országrészeken. Többségük (58, megyei arányban 16,2%) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található, közülük 60 jellemzője pedig, hogy népességük legalább 30%-át elvesztették az azt megelőző, 2001-es összeírás óta.[30]

Ennek mondhat ellen kiemelt példaként, hogy Kissikátorban az ezredfordulót követően pozitív vándorlási különbözet is tapasztalható, és bár a faluban ma már egyre több az üres ház (porta) az idősebbek kihalása miatt, a népességmegtartó erő újra meg-

26 Liktor Tamásné jelentése. Kissikátor, 1991. augusztus 14. Az iskola részéről készült tanítónői jelentés – sorozatos problémák kapcsán – csupán egy hátrányos helyzetű roma tanulót említ az összesen 11 diák között. Vö. Maruzsi Barnabásné iskolavezető jelentése az 1990/1991. tanévről. Kissikátor, 1991. június 27. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1991. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

27 Az Ózdi Rendőrkapitányság illetékességi területén, az ún. területfertőzöttségi lista – Kissikátort is magában foglaló – 30. körzetén belül 1992-ben az összes bűncselekmény 0,26%-a, 1993-ban ennél is kevesebb, 0,15%-a történt, ebből a faluban 0 eset. Három településen mindössze egy fő körzeti megbízott (KMB) teljesített szolgálatot ekkor Hangony község székhellyel. Vö. Dr. Tóth István r. alezredes, kapitányságvezető tájékoztatója Kissikátor község közrendjéről, közbiztonságáról, a KMB. szolgálat 1993. évi munkájáról. Ózd, 1994. május 6. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1994. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

28 Helynévkönyv 2018: 44., 2019: 44. 2020. január 1-jén az állandó népesség számát 305 főben (138 férfi, 167 nő) adták meg a faluban. www.nyilvantarto.hu > letoltes > kozerdeku_lakossag_2020 – utolsó letöltés: 2021. január 10.

29 A lakosság 0,5%-át érintve.

30 Például Bükkmogyorósd. Vö. *Települések a lét határán* 2014, 5–6.

figyelhető a jelenlegi polgármester szerint: 2018 nyarán nyolc üres ingatlan volt a kihalás és nem az elvándorlás miatt.[31] Örömteli mindezek tükrében, hogy bár másfél évvel később, 2019 végén hét családi ház állt üresen, ebből 2020 folyamán hatot – az itt élő közösség, a hagyományőrző település jó hírének hatására – megvásároltak, a vevők között pedig nem csupán Ózdról, hanem messzebbről érkező, mondhatni teljesen idegenek is akadtak. Egy budapesti zenész[32] mellett németországi érdeklődő is jelentkezett magyar feleségével, hogy ideköltözne, míg további egy ingatlant az önkormányzat vásárolt meg – egyelőre raktárként hasznosítva – az 5000 fő alatti települések esetében elhagyott ingatlanok közcélra történő megvásárlására kiírt, MFP-EIM/2020. kódszámú Magyar Falu Program keretében.[33] Viszonyításképpen – a vonzó természeti és társadalmi környezeten túl – a kedvező ingatlanárak sem mellékesek; a fentiekben említett házak alsó értéke 3 millió, felső határértéke 5,5 millió Ft volt az elmúlt esztendő folyamán, amely összegek messze elmaradnak az ország nyugati részétől vagy a fővárostól. Más településektől eltérően itt nem helyi stratégia az üressé váló ingatlanok tervszerű bontása, amely a nem kívánatos személyek és családok beköltözését volt hivatott meggátolni már az 1980-as évek második felétől. Egy még működő és részben sikeres önkormányzati törekvés megvalósulásáról beszélhetünk inkább, amely próbálja vonzóvá tenni a törzsökös családok megfogyatkozásával/kihalásával folyamatosan csökkenő lélekszámú települést. A teljes lélekszámhoz képest sok a fiatalkorú, s viszonylag sok a születés is. 14 éves kor alatt 2018-ban 32 gyerek volt községben, amely a következő években még emelkedett is, többekben felvetve az óvoda létesítésének igényét.[34]

---

31 A környéken, illetve más falvakban, vagy Ózd egykor önálló településnek számító peremkerületeiben olykor nagy portával, kerttel, udvarral bíró többszintes házak válhatnak üressé. 1979 óta, a városhoz tartozó Ózd-Szentsimonban 40 év alatt kb. 20%-os lakosságcsökkenés történt; akkor még 348 lakóépület állt itt. 1979. január 1-jétől Szentsimon község önállósága megszűnt Ózdhoz csatolásával, amellyel korábban összeépült. A kb. 25 tagú községi tanács helyett két tanácstag képviselte a település érdekeit a városi tanácsban. A népesség számának csökkenése, bár 1989 után – egyes feltételezések szerint „tudatos" betelepítési kísérletek eredményeként – megállt, 1997-ben újra felerősödött. Az ingatlanpiac összeomlása itt is jól érezhetővé vált: az általános elöregedés, valamint a negatív demográfiai folyamatok 2005-ben az iskola és óvoda bezárását okozták. A fiatalok elvándorlásának hatására a városból sokan költöztek ki ugyan, de az évek során elbontottak 6 közös udvart (ezekben egyenként 4-5 lakást), amelynek eredményeképpen 2018-ban 181 ingatlanban laktak szentsimoni leszármazottak, 98-ban „betelepültek", 63 (!) pedig üresen állt. Az egykori építők szándéka nem igazolódott be: a többgenerációs együttélés helyett utódaik még a környéket is elhagyták, máshol keresve boldogulást családjuk számára. Kovács Béla: „Ez a falu 40 éve város". Változások az 1979. január elsején Ózdhoz csatolt községekben (előadás). VII. Barkóság Konferencia. Digitális Erőmű, Ózd, 2018. október 5.

32 A Lucky Boys Dixieland Band egyik tagjának döntése nem egyedülálló, korábban a Republic fiatalon elhunyt énekesének Borsodnádasdon volt érdekeltsége és portája.

33 A támogatható tevékenységek körébe tartozott például megvásárolt ingatlan külső és belső felújítása, korszerűsítése, vagy az ingatlan átépítése és bővítése. Vö. http://www.pafi.hu/_pafi/Palyazat.nsf/wmashonlap/EBCD24F6C506EA3FC12585BD006CE7AE?OpenDocument; lásd még http://palyazatok.org/wp-content/2020/07/MFP2020_Elhagyott_ingatlanok_20200727-1.pdf – utolsó letöltés: 2020. december 30.

34 Interjú Kocsik Lászlóval. Készítette: Alabán Péter. Kissikátor, 2018. augusztus 23. és 2021. január 10. (A szerző tulajdonában.)

Az apró- vagy törpefalvakra kimondottan jellemző az elöregedő korszerkezet, hogy a népesség legnagyobb része inaktív kereső, a foglalkoztatottak aránya pedig alacsonyabb, mint az országban vagy más községekben. A lakosság gazdasági aktivitása ennek következtében kicsi ezekben a helységekben, a háztartások döntő részében nincsen foglalkoztatott, a legfőbb jövedelmi forrást a nyugellátási formák jelentik. A fogyó népességű településeket jellemző elvándorlás a fentiekkel párhuzamosan kedvezőtlenül befolyásolta a lakásépítéseket is. Emiatt a lakásállomány folyamatosan öregszik, a lakosság számának csökkenésével pedig egyre több az üresen álló épület. Az ilyen falvakban ráadásképpen az átlagosnál jóval kisebb a vállalkozói aktivitás. Ahol működik vállalkozás, az jellemzően mikroméretű és leginkább szolgáltatási tevékenységet végez. Kissikátor – mint láthattuk – a falu első embere szerint átmenetet képez, ám ennek tartóssága időben megkérdőjelezhető. Az 1990-es évek második felében az Ózd, Nádasd- és Hangony-völgyi mikrokörzet komplex fejlesztési stratégiájának Kissikátorra vonatkozó megvalósítási terve hosszabb távú céljai közé emelte a családi vállalkozások erősítését, a falusi turizmus fejlesztését, a meglévő erdőterület kihasználását és a fakitermelést, az erdei termékek gyűjtését és feldolgozását, a vadászatot és a környezeti fenntarthatóságot. Az ún. „polgárosodást elősegítő társadalomfejlesztés" koncepció keretében új fejlődési pályaként a „vállalkozó kedvű, tájékozott, felelős polgárokra" kívánt építeni, de kistérségi szinten vállalkozásfejlesztési és környezetvédelmi központok, innovációs és képzési centrumok, turisztikai információs és szervezőiroda, térségi családsegítő centrum, illetve egészségmegőrző csoport kialakításával számolt.[35] Közel két és fél évtized távlatában elmondható, hogy a fejlesztési elképzelések többsége, a nagy volumenű beruházások hiányában nem valósult meg, de a gazdaság regionális szintű fejlődésében a tőke mellett igényként felmerülő innovatív személyiségek is hiányoznak. Marad tehát a helyi szintű kezdeményező erő…

Habár a 2000-es éveket stagnálás jellemezte, mégis az „élhető közeg" kialakítása további erőfeszítésekkel fenntarthatónak bizonyult, s az idegenek előtt is szívesen látogatott falusi környezet folyamatos fejlesztése jellemezte Kissikátort. 1990 óta elkészült a gázrendszer, a telefon- és a vízhálózat, pályázati úton pedig falubuszt és számos eszközt sikerült beszerezni, az AVOP-3.4 Falufejlesztés, -megújítás, a vidék tárgyi és szellemi örökségének védelme és megőrzése pályázaton a művelődési ház rekonstrukciójára került sor (2005),[36] 2018-ban pedig a közösségi ház energetikai beruházására nyert 47 millió forintot a falu, s zajlanak a szennyvízcsatorna-rendszer kivitelezésének előkészületei is. Egy, az ELTE TáTK által végzett 2006-os vizsgálat társadalomstatisztikai adatokat (KSH és T-Star-VÁTI) is felhasználva kimutatta ugyanakkor, hogy az aprófalvak népességmegtartó erejét az infrastrukturális ellátottsággal összehasonlítva kevés megállapítás

35 Elek József polgármester beszámolója. Kissikátor, 1999. június 18. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1999. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor. A körzetben a vállalkozások abszolút és népességszámhoz viszonyított száma egyaránt Kissikátorban volt a legkevesebb, ágazati bontásban pedig 7-ből csupán 2-ben tudott egységet felmutatni. Vö. *Fejlesztési stratégia, 1998–1999,* 32.

36 A projekt rövid leírását lásd http://kulturpont.hu/content.php?hle_id=3902 – utolsó letöltés: 2021. január 10.

vonható le. Megfigyelhetők ugyan az infrastruktúra egyes alterületein minőségi és mennyiségi különbségek a csökkenő és növekvő lélekszámú falvak között, azonban az összefüggés nem erős és nem egyértelmű: „nem határozható meg például, hogy a gázellátottság mértéke összefügg a népességszám emelkedésével. Azonban úgy tűnik, hogy az infrastruktúra szintje nagyban befolyásolja a helyben élő emberek közérzetét."[37]

3. kép

Hagyományőrzés: a citerazenekar fellépése a III. Barkó Dalostalálkozón. Kissikátor, 2020[38]

A falu fejlődését számos pályázat sikeres előkészítése, majd megvalósítása segítette elő 2010-et követően is, amelyeket az alábbiakban közlünk:

1. ÉMOP 3.1.3/3-09-2010-0063 Belterületi utak szilárd burkolatú úttá fejlesztése, korszerűsítése (2010). Ezt a projektet még az előző vezetés pályázta meg, azonban az utódoknak kellett lebonyolítani mintegy 9,8 millió Ft értékben. Ebből szépült meg a falu főtere, főként aszfaltozás révén.

2. KEOP 7.1.0.11-2011-0040 Ivóvíz minőségjavítása Kissikátorban közel 40,4 millió Ft értékben (2011). A projekt révén a falu egy országos kezdeményezéshez csatlakozott saját fúrt kút alapján, amelynek időszerű felújítása révén – a káros anyagoktól megtisztítva – új medence épült Telekesben, a vízház elektronikus berendezései pedig számítógépes eszközökkel összeköttetésben állnak az ÉRV Zrt. ózdi központjával.

3. TÁMOP 6.1.2-11/1-2012-09-08 Egészségre nevelő, szemléletformáló és életmód programok Kissikátor községben (2012) 10 millió Ft összértékben. Több, egész-

37 *Beszámoló tanulmány az aprófalvak helyzetéről* 2006, 22.

38 Forrás: Az Ózdi Kommunikációs Nonprofit Kft. – Ózdi Városi Televízió felvétele. https://www.ozd.hu/news.php?id=9644- – utolsó letöltés: 2021. január 10.

séggel összefüggő előadást, szűrővizsgálatot szerveztek ekkor, de volt gyermektábor is, kisebb értékben pedig eszközvásárlásra is jutott belőle.

4. Leader pályázat (2014) révén szabványos játszótér, park és sportpálya építése valósult meg a település központjában és a falu bevezető szakaszán közel 31 millió Ftból, a Darányi Ignác Terv keretében, amely forrásainak jelentős részét az európai uniós támogatások biztosították.

5. TOP 3.2.1-15-BO1 Energetikai fejlesztés Kissikátor településen, amely pályázatot már a 2014–2020 időszakra vonatkozóan írtak ki. A 2016-ban benyújtott igény megvalósítási időszaka 2017. január 1. és december 31. közötti időbeli periódusra esett 47,07 millió Ft értékben (igaz, csak 2018-ban fejeződött be végül a megvalósítása), tervezett célja pedig, hogy a hivatal és a közösségi ház (és könyvtár) épülete energiafogyasztásának egy részét megújuló energia alapú termelésből (napelemek) fedezze, és csak a fennmaradó rész beszerzése valósuljon meg „hagyományos" forrásokból, ezáltal jelentős költségmegtakarítást érve el. Szintén célként szerepelt 100%-ban önkormányzati tulajdonú épület, illetve infrastrukturális létesítmény energiahatékonyságot célzó felújítása és fejlesztése, valamint a megújuló energiaforrások használatának népszerűsítése.

6. TOP 5.3.1-16 A Széchenyi 2020 keretében hat település közös pályázata („Helyi identitás és kohézió erősítése a Nádasd- és Hangony-völgyi településeken") révén Arló nagyközség és konzorciumi partnerei (Borsodszentgyörgy, Domaháza, Hangony, Járdánháza, Kissikátor) összesen 100 millió Ft vissza nem térítendő támogatást nyertek el a helyi közösségek fejlesztésére a települések, településrészek, térségek közösségi kezdeményező- és cselekvőképességének fokozásával, a közösségi szerepvállalás erősödésével. A 2017-ben benyújtott pályázat megvalósítása 2018 és 2021 közé esik, amelyben a falu 4,5 millió Ft-tal részesült. Az összeg nagy részét az először 2018-ban tartott Barkó Dalostalálkozó három éven keresztül évenként történő megtartására kívánják fordítani.

7. VP-6-7.2.1.2-16 Kissikátor község szennyvízelvezetés és -tisztítás. Ez a legnagyobb és az összkomfortosság szempontjából legfontosabb beruházás egy elhúzódó, még 2016-ban elnyert vidékfejlesztési pályázat volt 134,47 millió Ft értékben (további 11 milliós önrésszel) Kissikátor község szennyvízelvezetésére és -tisztítására. Kivitelezése csupán 2019 júniusának közepén vette kezdetét, majd a 2019. július 3-án megjelent a Közbeszerzési Értesítőben a 2019/126. számmal jelölt „Kissikátor község szennyvíz elvezetése" megnevezésű kiírás; nyertese a Fer-Forestry Korlátolt Felelősségű Társaság lett.[39]

A fentiekben elnyert projektek az „élhető falu" képét tehát tovább segítették. Mégis érdekes lehet, a település első embere milyen tényezőkben látja e fogalom mibenlétét. Szerinte a természeti környezet rendkívül fontos, amely nyugodt életet biztosít az ideköltözni vágyók számára. Hasonló pozitívum a jó közösség, amit igazolhat, hogy közösségi rendezvényeken segítségben, hozzáállásban mindenki oda teszi magát: nem véletlenül érzik jól magukat az idelátogató vendégek például a gombafesztiválon, mert itt szívesen látják őket. A munkalehetőségek javulását mutatja a környéken, hogy négy közmunkás maradt (2019 nyarán) a pár évvel ezelőtti húsz fő helyett, vagyis aki szeretne,

39 https://www.kozbeszerzes.hu/data/hirdetmeny/portal_653520/portal_11788_2019.pdf – utolsó letöltés: 2019. augusztus 6.

tud dolgozni. Negatív tendenciaként említette a polgármester az elöregedést, ennek látható jeleként a megüresedő ingatlanokat, amelyekre szerencsére van érdeklődő, hiszen a völgyön a lakossági összetétel talán itt a legjobb. Örvendetes éppen ezért, hogy a csökkenő lélekszám ellenére itt vannak gyerekek: az önkormányzattól minden évben a 14 év alatti gyerekek mikuláscsomagot vehetnek át, 2018-ban a számuk 32, 2020-ban 40 fő volt, ami jónak mondható az előzőek tükrében. A polgármesteri tervekben, társadalmi szempontból kiemelt cél továbbra is a helyi közösség és közösségi élet fenntartása, a kulturális egyesületek fejlesztése, a falu jó hírének továbbítása rendezvényekkel, még több embert megszólítani képes programokkal.[40]

Kocsik László polgármester szavait elemezve valóban megállapíthatók az alábbiak, amely kiegészítő összegzés is a rendelkezésre álló erőforrásokról:

> – A gazdasági- és a társadalmi környezet említett problémáin túl Kissikátor kiemelkedő természeti potenciállal bír. A Heves–Borsodi-dombság nagy kiterjedésű erdőkkel fedett területe természeti szépségekben változatos, gazdag vidék, amelynek eddig kellőképpen nem kiaknázott lehetőségeit az ózdi kistérség nyújtotta turisztikai lehetőségekből (jövőben) összeállított, programcsomagot kínáló turisztikai koncepcióba kellene bevonni. A vonzó falukép építészeti emlékei között megemlítendő a barokk stílusban átépített körtemploma, amelyet eredetileg Szent Miklós tiszteletére szenteltek (később viszont Kisasszony napján, azaz szeptember 8-án tartották a faluban a mára feledésbe merült búcsúkat). A szakemberek szerint az egyetlen kör alaprajzú templom Magyarországon az Árpád-korból. A festői környezet szinte adta magát, amikor az Ózdi Képzőművészeti Egyesület szervezésében, a 2019. évi Örökségvédelmi Festőtáborban mintegy száz alkotás készült a „Kissikátor ecsetvégen" című kiállításra.[41]
> – A háztartásokban folytatott önellátó tevékenység, bár mindig meghatározó volt, jelenleg ez a kerten belüli zöldség- és gyümölcstermesztésre korlátozódik, a szántóföldi termelés évtizedek óta a töredékére zuhant vissza; 1990-ben az agráriumban tevékenykedő aktív keresőt már nem is mértek.
> – A faluban működik jelentősnek számító vállalkozás: kényszervállalkozásnak indult, mint megannyi más cég Ózd és környékén, mára mégis sikertörténetnek mondható a 2019-ben negyedszázados múltra visszatekintő Siki Sütőipari Kft. története, amely hét üzletet is fenntart, a nyolcadikat a megújult ózdi városi piacon szeretnék megnyitni a jövőben. A schengeni határnyitás (2007 vége) óta a pékség termékei (2019-ben közel 50-féle) ráadásul már több szlovákiai településen is elérhetők, amit ugyanazon az áron szállít a cég minden helyre 2008 elejétől.
> – Kiemelt és tömegeket vonzó a község hagyományőrző tevékenysége és a gombafesztivállá alakult falunapjai. A palóc-barkó népzenei kultúra ápolására is nagy

40 Interjú Kocsik Lászlóval. Készítette: Alabán Péter. Kissikátor, 2019. július 29. (A szerző tulajdonában.)

41 https://www.ozd.hu/news.php?id=8410 – utolsó letöltés: 2021. január 10. Az Art Placc bemutató és ehhez hasonló kezdeményezések a képzőművészek figyelmét is felkeltve továbbíthatják festményeiken a természeti értékek és a kulturális örökség hírnevét.

hangsúlyt fektető Kissikátori Harmonika- és Népdalkör 2011-ben alakult. Tagjai felvállalták, hogy őrzik és továbbörökítik a népdalainkat. Dalcsokraikban, dalaikban a lét fontos mozzanatait fogalmazzák meg (juhászkodás, lakodalom, szerelem). A dalárda nagyon széles korosztályt ölel fel a 20 évesektől egészen a 70-es korosztályig. 2018-tól rendezői és házigazdái az önkormányzattal együtt a Kissikátori Barkó Dalostalálkozónak, amely egyben „találkozási pont" is lett más települések hagyományőrző csoportjai számára. 2014-ben, a dalárda mellé megalakult ráadásképpen a Kissikátori Vargányák Citerazenekar is, tovább színesítve a helyi kulturális élet palettáját.

– Vannak civil kezdeményezések és viszonylag erős a közösségépítés. 2003-ban, felismerve, hogy a helyi lakosok hagyományőrző, kulturális, oktatási és szabadidős közösségi programjainak megvalósítása – életkortól függetlenül – ezen, egyfajta szervezeti keretet nyújtó alapítványon keresztül működhet hatékonyabban, létrejött a – jelenlegi nevén – Kissikátor Fejlesztéséért Alapítvány. Ennek igazolásaképpen említhető meg, hogy az akár négy-ötezres látogatottságú falunapok mellett tíz évvel később, 2013-ban az alapítvány kuratóriuma az „Itthon vagy! Magyarország szeretlek!" című, Szent Mihály napjához kötődő, országosan indult kezdeményezéshez való csatlakozásról döntött. A közmédia (MTVA) abban az évben indított programjának fő célja az volt, hogy a turizmus világnapja és a Szent Mihály-nap alkalmából a közmédia (rádiós és televíziós) csatornái tematikus műsorfolyam keretében megmutassák Magyarország jellegzetességeit, értékeit és rejtett kincseit. Szeptember utolsó hétvégéjén a Magyar Turizmus Zrt.-vel együtt arra buzdították a nézőket – éljenek bárhol is a világban –, hogy kerekedjenek fel, látogassanak el szülőfalujukba, szülővárosukba, és ünnepeljenek azon a helyen, ahol igazán otthon érzik magukat. Az önkormányzati programok támogatására nyújtott országos keretösszeg meghaladta a 752 millió Ft-ot. Pályázatot három területen lehetett benyújtani: önkormányzati eseményekre, intézményi és kulturális rendezvényekre igényelhettek támogatást, amelyek közül Kissikátor más, Ózdhoz közeli település (pl. Borsodszentgyörgy, Hangony) mellett az első, vagyis az önkormányzati eseményekre kért és kapott támogatást. Ezen rendezvényeket napközbeni programok, szombat esti Szent Mihály-napi szüreti bál, illetve vasárnap este országosan összehangolt tűzgyújtás színesítették. Az egész település életét meghatározó – pályázati lehetőségeket is kihasználó – rendezvények szervezésén túl a helyi alapítvány minden eszközzel próbálja segíteni a településen a helyi fejlesztéseket. Szerepet vállaltak a harangláb felújításában (elektromos harang felszerelése), a térfigyelő rendszer vagy a kemencés udvar kiépítésében, de hozzájárulásukkal történt a kultúrotthon felújítása és a temetőt övező kerítés kialakítása is. Hasonlóképpen támogatják továbbá a létrejött hagyományőrző együtteseket is.[42]

42 Alabán 2019, 158–159.

Összegzés

Kissikátor példája természetesen (és szerencsére) nem csupán az egyetlen viszonylagosan pozitív példa a válságrégióban. A helyben lezajlott gazdasági-társadalmi folyamatok ugyanakkor korántsem jelentenek a prosperálást, csupán a válságkezelés időszakos, egyben részeredményekkel járó módját/módozatait. Ózd városkörnyéki falvainak fejlődését nagyban meghatározzák azok a kistérségi, regionális folyamatok, amelyek az ezredfordulót követő második évtized végére ismételt visszaesést hoztak. A nagyfoglalkoztatónak számító üzemek egy része 2020 végén bezárt (pl. ABB Mérnöki, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.[43]) vagy vegetál, a kis- és középvállalkozások helyzete zömében instabil, a munkahelyek megőrzése, az egzisztenciális biztonság fenntarthatósága továbbra is rendkívül képlékeny, ezzel együtt pedig a fizetőképesség és az életnívó szinten tartása is az. A csökkenő lélekszámú falvak lakossága csupán aggódva szemlélheti az előtte, környezetében zajló történéseket, amelyekben a kétpólusúvá vált politikának, a „megfelelő oldalon állásnak", a kapcsolati tőkének felértékelődő szerep jut a legkisebb, látványos szalagátvágással járó beruházás megvalósulásában is. Utóbbiak miatt lényeges a helyi vezetők érdekérvényesítő szerepe, a pályázati források kihasználása, a közösségek fennmaradásában pedig a helyi identitás erősítése, a lokális értékekre épülő, másokat megszólítani képes turisztikai, gasztronómiai, kulturális kezdeményezések népszerűsítése. A fenntartható fejlődés mindezek által történő biztosítása egyben az élhető településkép megmaradását szolgálja.

Források és hivatkozott irodalom

A fenntartható fejlődés indikátorai 2017, *A fenntartható fejlődés indikátorai Magyarországon, 2016.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/fenntartfejl/fenntartfejl16.pdf – utolsó letöltés: 2020. szeptember 12.

Alabán Péter 2010, *Domaháza monográfiája és történeti bibliográfiája.* Ózdi Művelődési Intézmények, Domaháza–Ózd.

Alabán Péter (szerk.) 2019, *Kissikátor, az élhető település.* Kissikátor Község Önkormányzata, Kissikátor.

Alabán Péter 2020, *Egykor volt iparváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltozás után.* Kronosz Kiadó, Pécs.

Bányai Orsolya 2017, A jövő reménységei – a valóban fenntartható települések. *Miskolci Jogi Szemle,* (12.) 2. 91–104. https://www.mjsz.uni-miskolc.hu/files/egyeb/mjsz/201702/8_banyaiorsolya.pdf – utolsó letöltés: 2020. szeptember 12.

Barcsa Sándor (1954): Domaháza is törleszti az adósságot... *Észak-Magyarország* (11.) 114. 1954. május 15. 2.

43 Helyére – állami támogatással – a magyar tulajdonú Wellis Magyarország Zrt. 8,5 milliárd Ft értékű beruházása érkezik 2021 folyamán, logisztikai központ kiépítésével, mintegy 800 új munkahelyet ígérve.

Beszámoló tanulmány az aprófalvak helyzetéről 2006, *Az aprófalvak népességmegtartó képességének állapota, változásai, irányai, illetve javításának lehetőségei. Beszámoló tanulmány ismertetése a Miniszterelnöki Hivatal Társadalom- és Humánpolitikai Helyettes Államtitkárság számára.* Kézirat. ELTE TáTK Facilitátor, Szociológus és Mediátor Munkacsoport, Budapest. http://www.terport.hu/webfm_send/3990 – utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.

Dömötör Ákos 1994, A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években: néprajzi változásvizsgálat. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 373–392.

Dömötör Ákos 1997, Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre jelenkor: történeti és néprajzi vizsgálat a 70-es évek első felében Ózd környékén. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 615–632.

Fejlesztési stratégia 1998–1999, *Ózd, Nádasd- és Hangony-völgyi mikrokörzet komplex fejlesztési stratégiája.* Kézirat. MTA Regionális Kutatások Központjának Észak-Magyarországi Osztálya, Miskolc.

Germuska Pál 2004, *Indusztria bűvöletében.* 1956-os Intézet, Budapest.

Helynévkönyv 2018, *Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2018. január 1.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2018.pdf – utolsó letöltés: 2018. december 30.

Helynévkönyv 2019, *Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2019. január 1.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2019.pdf – utolsó letöltés: 2020. szeptember 12.

Helységnévtár 1983, *Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870–1983.* (Borsodi Levéltári Füzetek 16–18.) Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc.

Kadét Ernő – Varró Gabriella 2010, *A roma lakosság hozzáférése az Uniós fejlesztési forrásokhoz Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.* TASZ, Budapest. https://tasz.hu/files/tasz/imce/Varro_kadet_kutatas.pdf – utolsó letöltés: 2020. szeptember 12.

Nagy Zoltán 1959, A „ragasztás" életeszménye helyébe. *Észak-Magyarország,* (15.) 282. 1959. december 1. 7.

Népszámlálás 1923, *Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Ö. Kovács József 2019, A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig. In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* (Magyar vidék a 20. században 4.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. 13–27.

Települések a lét határán 2014, *Települések a lét határán. Erősen fogyó népességű törpefalvak Magyarországon.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/fogyonep.pdf – utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.

Urbán Nagy Rozália 1958, Kétlakiak. *Észak-Magyarország,* (14.) 159. 1958. július 8. 3.

Vaszil István 1952, Az ózdi járási pártbizottság opportunizmusa a kulákság elleni harc kérdésében. *Észak-Magyarország,* (9.) 251. 1952. október 25. 2.

Vodila Barna 1976, Az ózdi járás bejáró dolgozóiról. *Borsodi Szemle,* (21.) 3. 78–83.

Komjáthy Miklós
A magyar parasztság történetének vázlata
(Egy kiadatlan dolgozat az 1940-es évekből)[1]

A Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményében az MNL OL P 2087-III.-8. jelzet alatt Komjáthy Miklós hagyatékában található az alább közzétett, *A magyar parasztság történetének vázlata* című gépirat.

Annak, hogy valaha is megjelent volna, sem Komjáthy személyi hagyatékában, sem az internetes bibliográfiákban keresve nincs nyoma.[2] Az első oldalakon található néhány korrektúrajel, de ezt követően semmi nem utal arra, hogy a szerző megjelenésre előkészítette volna dolgozatát.

A kézirat 1948-ban vagy nem sokkal ezután keletkezett, mert Komjáthy idéz Szabó Istvánnak ebben az évben megjelent *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című kötetéből. A történetírás szovjetizálása, s a megkívánt doktriner osztályharcos szemlélet miatt Komjáthynak ekkorra viszont nem maradt esélye a tanulmány megjelentetésére, vélhetően emiatt is maradt annak szövege kéziratban.

A gépirat további sajátosságokat is mutat. Szinte bizonyos, hogy nem ő maga gépelte, hanem hallás után rögzítette azt valaki. Jó pár olyan tendenciózus elütésre van példa, amely céhbeli történész részéről nem fordulhatna elő, de még ha valaki idegen másolja is a szöveget, akkor sem. A taksás helyett például mindig „tagsás" szerepel, a jobbágyok végig „jobbágyak" alakban fordulnak elő. Másutt a hibás központozás utal rá, hogy aki írta, az mechanikusan követhette a hallottakat, nem teljesen felfogva annak értelmét. A jobbágytelkek aprózódása megfogalmazás például mint a „jobbágyterhek aprózódása" köszön vissza. Még az a sejtés is megfogalmazható, hogy a gépelő személy rendszeres magyar nyelvtant nem tanult ember lehetett, amiről a teljes hasonulással kiejtett szavak hallás szerinti papírra vetése tanúskodik (feküdjék = fekügyék).

Mint korának egyik legtehetségesebb fiatal történésze, Komjáthy magabiztosan tájékozódik mind a középkori, mind a (kora) újkori forrásokban, még ha a kezdő sorok kissé naivnak ható történelemképe csak fokozatosan fordul át az újkor felé azután mind részletesebb és magabiztosabb történelemábrázolássá. Feltűnő Komjáthynak a föld népe iránt tanúsított nagy fokú empátiája is. Ő, a kaposvári hivatalnokcsaládból származó evangélikus polgárember teljes mértékben azonosul a parasztság sorsával, ugyan-

1 A forrásközlés az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomtörténeti munkacsoportja keretében készült.

2 Ezúton is szeretném megköszönni Reisz T. Csabának, hogy a segítségemre volt Komjáthy Miklós levéltárosi személyi anyagának áttekintésében!

akkor mindvégig mértéktartó marad: jelzi a nemesi elitek évszázados felelősségét, de soraiban nyomokban sem lelhetők fel a kortársait fűtő indulatok. Jóllehet a dolgozatba beépítette saját kutatásainak eredményeit is,[3] írása bevallottan „vázlat", s emiatt óhatatlanul is elnagyolt, több ponton az elmúlt hét évtized kutatási eredményei által meghaladott. Mégis fontosnak tartjuk közreadását. Egyrészt, mert ezredévet átfogó ívével tömören és közérthetően szól ok-okozati összefüggésekről, egykori történések és folyamatok hosszú távú következményeiről, másrészt pedig a harmincas éveiben járó Komjáthy Miklós történelemszemléletének, társadalom- és emberképének is hű lenyomatát adja.

Horváth Gergely Krisztián

Honfoglalás, államalapítás[4]

A magyarság a IX. század végén, amikor a Kárpátok medencéjében megtelepedett, pásztornép volt. Csordáinak, gulyáinak, méneseinek dús legelőket és friss réteket keresve érkezett mai hazájába. A nép zöme elkerülte az erdős hegyeket s az Alföldnek azokat a fátlan vidékeit, amelyeken még a fű sem zöldellt ki. A hegyeken legfeljebb a tölgyerdőknek a disznók makkoltatására alkalmas tisztásaira húzódtak. Legnagyobb részük a Dunántúlon telepedett le. Ezen a kis területen összezsúfoltan sokáig nem maradhattak. A magyarság legmozgékonyabb harcos eleme végigportyázta Nyugat-Európát, hogy megszokott úri életmódjának fenntartását fejlett civilizációjú országok rendszeres kizsákmányolásával biztosítsa. A X. század közepére azonban Európa, elsősorban a német birodalom ellenállása lehetetlenné tette a rablóhadjáratok folytatását. A magyar társadalom jelentékeny része, az, amelyik élete javát hadivállalkozásokban töltötte, máról holnapra nem tudta, mihez kezdjen.

Itthon ezalatt nagy változások mentek végbe. Azok a családok, amelyek a hadiportyákon kevésbé vettek részt, megtelepedtek, s magukkal hozott és az itt leigázott, főképp szláv népekből kikerülő szolgáikkal egyre nagyobb földet törtek eke alá. Géza fejedelem és fia, Szent István király megegyezett a német-római császárral, hogy országukat a nyugati államok mintájára rendezik be, s az átalakulás meggyorsítására szerzeteseket, világi papokat és idegen lovagokat fogadnak be. Az új életforma azonban az erőszakos intézkedések ellenére sem tudott gyorsan gyökeret verni. A régi rend hívei a XI. század folyamán három ízben is véres lázadást szítottak, hogy megdöntsék a nehézségekkel

3 Kring 1935; Kring 1937; Kring 1938. Kring Miklósnak 1945-ben hagyták jóvá névváltoztatási kérelmét. Egyik dédnagyanyja után vette fel a Komjáthy nevet.

4 A forrást a mai helyesírási szabályok szerint tesszük közzé. – H. G. K.

küzdő keresztény államot. A lázadók elbuktak, a vezérek életükkel lakoltak, híveik pedig egész háznépükkel együtt a győztes királyok és előkelő tanácsosaik és hadvezéreik szolgaállományát gyarapították. Mindezek az események nem kismértékben járultak hozzá ahhoz, hogy az új állami és társadalmi rend megszilárduljon.

A kora középkori nagybirtok természete

Az új rendnek a régivel szemben kétségkívül az volt a legfőbb jellegzetessége, hogy az emberek megélhetését egyre inkább a föld terményei és egyre kevésbé az állatok biztosították. Föld még mindig bőven állott rendelkezésre. Ki-ki annyit foghatott művelés alá, amennyit éppen akart, illetőleg amennyit tudott. Hogy mennyit, csak attól függött, hogy az illetőnek mennyit földműves szolgája volt. Ha ebben az időben királyaink valamelyik kedvelt hívüket kitüntetni, birtokkal megadományozni akarták, az adománybirtok nagyságát nem holdakban szabták meg, hanem felsorolták a szolgacsaládokat és azt, hogy ezek minő munkát tartoznak uruk számára elvégezni. A tihanyi apátság alapítólevele az első, eredetiben ránk maradt hiteles oklevél 1055-ből pl. elmondja, hogy I. András király a tihanyi bencéseknek földet adott a Balaton zalai és somogyi partján, több község határában. Az adományföldek fekvését az oklevél csak hozzávetőlegesen írja le, annál pontosabban határozza meg a szolgacsaládok számát és szolgálatuk mibenlétét. Ugyanez idő tájt alakult ki a pannonhalmi főapátság birtoka is. Ez még nagyobb területen feküdt szétszórva, mint a tihanyi. A pannonhalmi bencéseknek nemcsak a Dunántúl különböző vidékein (Pannonhalma környékén és Somogy vármegyében), hanem a Csallóközben és a Duna–Tisza közén is voltak birtokaik, illetőleg meghatározott szolgálatokkal és terményeikkel adózó népeik. A kora középkori nagybirtok, nemcsak az egyháziaké, hanem a világi nagyuraké is, olyan volt, amilyennek a tihanyit és a pannonhalmit megismertük. Nagy területen szétszórtan élő szolganépek jelentették a birtok lényegét. Minden egyes ember, helyesebben minden egyes család pontosan megállapított szolgálatokkal tartozott. Úr és szolga viszonyát nem a szolga által megművelt föld nagysága szabta meg, mint később a földesúr–jobbágyi viszonyt a jobbágytelek és a hozzá kapcsolódó jogok és kötelességek, hanem a szolgálatok, illetőleg a szolgálmányok, amelyekkel az uraktól függő népek tartoztak gazdáiknak.

A király hatalma, az állami hatalom is ilyesféle szervezetű nagybirtokon nyugodott. A király hatalma alá tartozó népek felett, akiknek összességét, illetőleg a felettük gyakorolt hatalom kereteit megyének hívták, a megyei ispán igazgatta. Az ispán legfőbb feladata gazdasági természetű volt. Az alája rendelt népek szolgálmányait kellett beszednie és meghatározott időben a királyi udvarba, Esztergomba beszolgáltatnia. Azokat a terményeket, amelyeket valami oknál fogva nem lehetett beszállítani, a király maga élte fel udvartartásával, amikor megyéről megyére járt, hogy népének ügyes-bajos dolgait a kezdetleges viszonyoknak megfelelően ott a helyszínen elintézze.

A jobbágyság kialakulása

Ez a sajátos, a miénktől annyira elütő világ, amelyben személyes kapcsolatok szabták meg minden egyes ember helyzetét a társadalomban, a XIII. század második felére fokozatosan megváltozott. Az akkori eszközökkel és az akkori viszonyok között megművelhető minden talpalatnyi földet az ország egész területén már mindenütt megszálltak és eke alá törtek. Elmúlt az az idő, amikor mindenki szabadon foglalhatott magának szálláshelyet. A föld értéke egyre emelkedett. Leginkább abban jutott ez kifejezésre, hogy a birtokadományozó oklevelek már [nem] szolgálatokra kötelezett népekről, hanem pontosan elhatárolt földekről szóltak. Ebben a nagy átalakulásban mindenki arra törekedett, hogy szolganépeit helyhez kösse, visszatartsa az elvándorlástól. Legrosszabbul az a földesúr járt, akinek vagy elszöktek és más úrhoz álltak emberei, vagy meghaltak. Ilyenkor egyik napról a másikra arra ébredhetett még a legnagyobb birtokos is, hogy a szó szoros értelmében kicsúszott alóla a talaj. Akinek nem volt egyetlenegy szolgája sem a földek kiosztásánál, az föld nélkül maradt. Nem szabad elfeledni azt sem, hogy a középkor kezdetleges egészségügyi viszonyai mellett gyakori járványos időkben egész falvak pusztultak ki. Háborúk is tömegesen szedték áldozataikat. Magyarországot éppen a XIII. század közepén a nagy gazdasági és társadalmi átalakulás során söpörte végig a mongolok (a tatárok) nomád hadserege. A tatárjárás minden képzeletet felülmúló pusztítása a gazdasági-társadalmi átalakítás ütemét meggyorsította. A föld értékének emelkedése és a lakosság számának megfogyatkozása oda vezetett, hogy a földbirtokokat térben is igyekeztek pontosan elhatárolni. A birtokos urak figyelme a földre összpontosult. Ugyanekkor a falusi lakosság egy része behúzódott a kialakulóban lévő, városiasodó településekbe. Ezzel kiszakadtak a földesúri keretek közül azok, akik ipari szolgáltatásokkal tartoztak. A fejlődés eredményeképpen fokozatosan kiegyenlítődött az a tarkaság, amely a földesuraknak járó szolgáltatások különbözősége folytán korábban jellemezte a földesúri népeket.

A szolgáló népek egységesülését nagyban előmozdította, hogy ugyanekkor az úri társadalom körében is megindult a kiegyenlítődés. Mindazok, akik sem a földesúri réteghez, sem a kialakuló városok lakossága körébe nem tartoztak, a XIV. század közepére kiformálódó jobbágyság tagjaivá lettek. A magyar parasztságnak a rendiség megszűnéséig, 1848-ig használatos neve, a jobbágyság, a régebbi földesúri [függés] legmagasabb fokán álló rétegétől, a katonai és lovasszolgálatot végző várjobbágyoktól származik. Évszázadok múltán ez a név az ország lakosságának a legszegényebb, jogokból kizárt részét jelentette.

A különböző szolgáltatásokkal terhelt földesúri népek egységesülését az 1347–49 között tomboló pestis, a fekete halál pusztításai is előmozdították. Bár nálunk a halálozás nem öltött oly nagy méreteket, mint Európa többi részeiben, a falusi nép itt is nagyon megfogyatkozott. Mindenütt nagy hiány lépett fel munkáskezekben. A nagyobb birtokosok, akik jobban tehették, kedvezményeket biztosítottak a földjükre települő jobbágyoknak. A közép- és kisnemesek birtokait ennek következtében az elnéptelenedés veszélye fenyegette. Ezért, amikor a nemesi társadalomnak középrétege politikailag

megerősödött, törvénnyel igyekezett biztosítani veszélyeztetett gazdasági érdekeit. Az 1351-es országgyűlésen kimondták, hogy az ország valamennyi jobbágya földesurának egységesen a kilencednek nevezett terményadóval tartozik. A jobbágyi réteg már a királyság megalakulása óta fizette az egyháznak a tizedet. Terményeiket tíz egyenlő részre osztva, a tizedik tizedet a papságnak, 1351-től kezdve pedig a kilencedik tizedet földesuruknak juttatták. A kilenced kezdetben tehát és elvben később is egyenlő volt a tizeddel. A szolgáltatások egységesítésének az volt a célja, hogy a jobb helyzetben levő birtokosok ne csalogassák el a szegényebb nemesek jobbágyait különböző kedvezmények nyújtásával a maguk falvaiba. A törvény, mint a középkor annyi más törvénye is, nem ment át teljes egészében az életbe. A kilencedet nem szedték mindenütt egyformán és legtöbbször nem is volt az egyetlen földesúri adója a jobbágyságnak.[5]

Nem is lehetett ez másképpen, hiszen a jobbágyosztály tulajdonképp kifelé látszott egységesnek, belül mélyreható tagozódás bontotta meg a látszólagos egységet.

Telkes jobbágyok, zsellérek

A jobbágyság legnagyobb részét az úgynevezett telkes jobbágyok, a tulajdonképpeni jobbágyok tették ki. Hogy lássuk pontosan, kik voltak a teljes jobbágyok, meg kell ismerkednünk a jobbágytelek fogalmával. A jobbágytelek nem csupán az a falubeli belső telek volt, amelyen a jobbágy háza s kisebb gazdasági épületei állottak, hanem a falu határának különböző pontjain hozzá tartozó földek és a részesedési jog a közös használatban álló legelőkben és erdőkben. A középkor nem ismerte a trágyázás szokását. A föld kimerülése ellen úgy védekeztek, ahol bőviben voltak a földnek, egy-egy darabot rövidebb-hosszabb időre ugarnak hagytak, amelyet csak akkor vetettek be, amikor már visszanyerte termőerejét. Később azután kialakult az a rendszer, természetesen nem mindenütt és nem is egyszerre, hogy a falu határát három részre osztották. Az egyik részbe őszit, a másikba tavaszit vetettek és csak egyharmadát hagyták parlagon. A részeket azután pontosan megszabott időközökben szabályosan váltogatták. Ezt a termelési formát nevezték a három fordulóról, illetőleg nyomásról háromnyomásos gazdálkodásnak. Legtöbb helyen nemcsak vetésforgók szerint, hanem fekvésük és termékenységük alapján is felosztották a földeket. A falu határa tehát számtalan kisebb-nagyobb parcellából állott. Nem egy jobbágynak tizenötfelé voltak a földjei. El lehet képzelni, hogy ezek megmunkálása az ide-oda jövés-menés következtében mennyi időt vett igénybe. Ez a művelési forma kétségtelenül nem volt racionális, viszont a középkori viszonyok mellett csak a vetésforgó szigorú megtartásával lehetett a termést biztosítani. Hiszen [ha] valaki kivonta magát a faluközösség határozatai alól és a bevetésre szánt forgót legelőnek hagyta, könnyen megeshetett, hogy állatai szomszédjának zöldellő vetésein gázoltak keresztül. Országosan érvényes mérték nem volt felállítva

5 Természetben nyújtott, úgynevezett ajándékok (kenyér, tojás, disznó stb.). A középkorban a robot, vagyis a munkaszolgálat még nem volt jelentékeny, főleg kastélyok, várak és utak karbantartására vették igénybe az urak jobbágyaik erejét.

arra nézve, hogy egy jobbágyteleknek hány hold földből kell állania. Nagyjából akkorának kellett lennie a teleknek, hogy abból egy család meg tudjon élni. A középkorban átlagosan 20-30 hold föld tartozott hozzá, de akadtak 70 holdas telkek is. A föld termőképessége és más helyi körülmények játszottak közre a teleknagyság kialakításában. Persze sok zavar és félreértés származott a telek nagyságának különbségeiből, hisz minden állami és földesúri adózás alapja éppen a jobbágytelek volt.

A legnagyobb nehézség abból származott, hogy a középkor végén a jobbágytelkek felaprózódtak. A fejlődés kezdetén nyilvánvalóan minden telek egész teleknek számított, később azonban a rajta élő két-három nemzedék, illetőleg család a valóságos helyzetnek megfelelően felosztotta egymás között az eredetileg egynek számító telket. Ezzel az állami adó alól is sikerült sokaknak kibújnia. Mátyás király azután megváltoztatta a régi adórendszert, s az általa bevezetett új kincstári adót nem telkenként, hanem jobbágygazdaságonként kellett fizetni. Ekkorra már az országos telekátlag – hozzávetőleges számítások szerint – a fél telek volt. Természetesen nem egy jobbágy lakott negyed, nyolcad, tizenhatod, sőt harmincketted telken is. A felaprózódás azonban korántsem öltött olyan nagy méreteket, mint Németországban, ahol ugyanekkor a negyed telek volt az általános teleknagyság.

De nem a fél- és negyedtelkesek, s az ezeknél kisebb telket bíró jobbágyok voltak a középkori magyar parasztság legszegényebb elemei. A jobbágyság tekintélyes hányadát az úgynevezett zsellérek tették ki, akiknek éppenséggel nincs semmiféle házi állatuk, sem egyéb vagyonuk, hanem kapálással, csépléssel, szóval két kezük munkájával szerzik meg mindennapi élelmüket, mint róluk az egykorú okmány megállapítja. A zsellérek zöme bérmunkás volt, akik a tehetősebb jobbágyok földjeit művelték meg. Legtöbbjük, az úgynevezett házatlan zsellérek, egy-egy telkes jobbágy házában húzódott meg. Közülük csak igen kevesen emelkedhettek fel a jobbágyok közé. Igásállataik és szerszámaik nem voltak. Ezeknek pedig nem lehetett a még mindig szép számmal levő és munkáskezekre váró üres telkeket megülni. Zselléreknek számítottak azonban „a deákok" is, a középkori latin nyelven „literátusok"-nak nevezett írástudók és a kézművesek is. A jogok és kötelességek terén nagy különbségek voltak a nemesség legfelsőbb és a parasztság legalsóbb rétegei között. Ezeket a különbségeket azonban nem szabad mai szemmel megítélni. Amíg ugyanis pl. a „zsellér" deákok között akadt nem egy egyetemet végzett ember is, addig az ország sorsát intéző legnagyobb urak közül egyik-másik bizony még a nevét sem tudta aláírni az államokmányokra. Gazdasági tekintetben pedig egészen elmosódtak a különbségek a jobbágyok osztályának felsőbb és a nemesség alsó határai között. A tehetősebb jobbágynak volt 10-20 ökre és 20-30 lova is, a taksás és az egytelkes nemesek pedig sokszor többedmagukkal nyomorogtak egy kisebb nemesi kúrián. Az anyagi és szellemi jólét még nem volt annyira hozzákapcsolódva a magasabb társadalmi osztályokhoz, mint később. A kezdetlegesebb viszonyok között a kultúra javai könnyebben leszálltak a mélybe is. Jellemző, hogy ott, ahol ma úttalan elmaradott alföldi tanyák még nemrégiben is igénytelen népe élt, a föld mélyében szép vasalású koporsók őrzik a XIV–XV. századi Magyarország virágzó gazdasági életének legbeszédesebb emlékeit, ezüst ékszeres, ezüstgombos és ezüstpártás magyar parasztok csontjait.

Az 1437. évi parasztlázadás

A magyar parasztságnak valóban a XIV. és a XV. század volt a legvirágzóbb korszaka, és mégis ebből a viszonylagos jólétből (vagyis a későbbi helyzetükhöz képest szerencsésebb életkörülményekből) robbant ki a magyar parasztságnak két legismertebb forradalma közül legalábbis az 1437-es erdélyi lázadás. A magyar parasztság történetének egyik legkiválóbb ismerője, Szabó István szerint „a jobbágyok középkor végi forradalmi megmozdulásai mögött... öntudat és igény él. Ott törnek ki, ahol az öntudatnak éppen az emelkedő fejlődés következtében már megvan bizonyos mértéke. A forradalmak tehát egyben a magasabb társadalmi állásnak, a felderengő osztályöntudatnak és bizonyos erőnek a kifejezői is."[6] Az erdélyi parasztok lázadásának közvetlen oka az volt, hogy Lépes György erdélyi püspök az egyházi tizedet, amelyet éveken át nem szedett be, míg rossz volt a pénz, a jó pénz bevezetésekor visszamenőleg is követelte. Voltak jobbágyok, akik költözési szabadságuk korlátozását panaszolták. A fegyverre kelt parasztság azonban oly magabiztosan lépett fel, hogy méltán mondhatjuk: ezeken az alkalmi okokon kívül a felkelésnek mélyebben fekvő okai is voltak. Ez a mélyebben fekvő ok a parasztságnak Európa-szerte jelentkező öntudatosodása, amely gazdasági emelkedését nyomon követte, s amely a jobbágyi jogok gyarapodása helyett, azok megfogyatkozását látván, fegyvert adott a feltörekvő nép kezébe. Az erdélyi felkelés elszigetelt maradt és hamar elbukott. Nem voltak nagy tömegei és nem volt hivatott vezére.

A Dózsa-forradalom

Annál hatalmasabb paraszttömegek gyülekeztek 1514 tavaszán a pesti táborba, ahová Bakócz Tamás esztergomi érsek mint az immár az egész kereszténységre veszélyes török elleni hadjárat pápai küldötte hívta az ország fegyverbíró lakosságát. Az érsek a keresztes hadak vezérévé Dózsa György székely nemest nevezte ki, akinek a pogányokkal vívott küzdelme ismert nevet szerzett. A nagy vállalkozást igen rosszul szervezték meg. Nemcsak az élelmezési nehézségek szították a táborba zárt parasztság hangulatát, hanem a hírek is, hogy a sereget feloszlatják, mert a nemesek nagy része távol tartotta magát a vállalkozástól s főleg mert a földesurak a nyári munkák elvégzésére sok jobbágyot otthon tartottak. Ezek a hírek azonban csak a végső lökést adták meg a forradalmi nyugtalanság kirobbanására. A parasztság zöme ugyanis már elkeseredetten érkezett a táborba. Az előző századok kiegyensúlyozott társadalmi rendje a XV. század második felében megbomlott. Mátyás király idejében Nyugatról új ízlés és ennek kielégítésére egyre fokozódó igények terjedtek Magyarországon is. Műveltségben és életszínvonalban az alsóbb és a magasabb társadalmi rétegek között egyre mélyebbé vált a szakadék. Fény, pompa és erkölcsi züllés a király, a főpapok és a főurak udvarában, ugyanekkor

6 [Szabó 1948, 37.]

a fokozódó igényekkel arányosan a növekvő adóterhek nyomán nagy fokú elszegényedés a parasztság háza táján. Ilyen körülmények között a jobbágyok közül az, aki csak tehette, felkerekedett és a jobb életfeltételeket biztosító mezővárosok egyikébe költözött. A középkor végén kb. minden 25-30. falura esett egy mezőváros Magyarországon. A mezővárosok tulajdonképpen nagy kiterjedésű falvak voltak, amelyek abban különböztek a többi községektől, hogy lakói együttesen, egy összegben szolgáltatták be adóikat, és hogy bizonyos kisebb ügyeket nem a földesúr, hanem a maguk választotta bíróság elé vittek. Ez az anyagi és jogszolgáltatási (hatalmi) előny sokukat vonzott a parasztpolgárság településeinek falai közé. A jobbágyoknak mezővárosokba áramlása a kisebb birtokosokat sújtotta. A kisnemességnek ugyanis nem voltak ilyen gazdag községei. Jobbágyaik tehát szívesen költöztek a több szabadsággal kecsegtető mezővárosokba. A politikai hatalom a XV. század második felében éppen ennek a közép- és kisnemességnek a kezében volt. A nemességnek más lehetősége nem lévén, hogy a jobbágyai elvándorlásával őt ért károsodásnak elejét vegye, a politikai életben kialakult helyzeti előnyét arra használta fel, hogy a törvényhozás útján egyre jobban megnehezítse a jobbágyok költözésének szabadságát. Pedig a szabad költözés joga biztosította a jobbágyoknak az egyetlen komoly lehetőséget arra, hogy helyzetükön könnyítsenek. Most ez a lehetőségük egyre szűkebb korlátok közé szorult. Sőt a XV. század végén az országgyűlés kimondta, hogy a kilencedet ezentúl a mezővárosok is tartoznak fizetni. Eddig a tizedfizetés alól való fizetés kiváltságával az igazi városokkal azonos elbírálás alá estek a falusias mezővárosok is. A törvényhozásnak ez a jogfosztó rendelkezése, amely a kiemelkedő paraszti réteget a szegénység színvonalára kívánja visszaszorítani, a mintegy ezer, jórészt alföldi mezőváros lakosságát mérhetetlenül elkeserítette.

Dózsa György serege elsősorban ezeknek a mezővárosoknak falai közül került ki. Hozzájuk csatlakozott a marhahajtó pásztoroknak, a hajdúknak harcra vágyó népe is, amelyet a marhahajtási tilalmak ingereltek az urak ellen. Nem kis feszítőerőt jelentett a zsellérsorban élő felvilágosult „deákok" és a máról holnapra tengődő alsópapság elkeseredése is. Éppen elég sok volt tehát a gyújtóanyag ahhoz, hogy az évtizedes nyugtalanság az 1514 tavaszán gyülekező parasztseregben lángra lobbanjon. Itt nem követhetjük nyomon a forradalom lefolyásának minden részletét. Utolsó felvonása az Alföld egyik legnagyobb mezővárosának, Temesvárnak falai között zajlott le. Itt verte szét Zápolyai János erdélyi vajda nemesi bandériuma a gyakorlatlan jobbágyi sereget.

A jobbágyság röghöz kötése

A megfélemlített nemesség szörnyű bosszút állott. Dózsa Györgyöt tüzes vastrónra ültetve végezték ki. De életével fizetett a forradalomnak csaknem minden valamirevaló vezére is. A közvetlen megtorlásnál súlyosabbak voltak azok a törvényhozási intézkedések, melyek századokra szabták meg a csatát vesztett jobbágyság következő nemzedékének életét. Az érdekeiben legjobban sértett köznemesség, illetőleg ennek vezére, Werbőczy István a lázadás közvetlen megtorlásaképpen kimondta, hogy a jobbágyság

elveszíti szabad költözködési jogát, s örökösen röghöz kötve kell ezentúl élnie életét. Kimondták azt is, hogy a parasztoknak meg kell téríteniök a lázadás által okozott károkat. A jobbágyterheket pedig a köznemesség érdekeinek megfelelően egységesítették. Egy aranyforint adón és a kilenceden kívül minden jobbágynak havonként egy tyúkot, évenként két libát, minden tíz telek után pedig egy-egy disznót kellett a földesúrnak adnia. A zsellérek évenként egy aranyforintot fizettek, ezenfelül minden jobbágy hetenként egy napig tartozott az úr szolgálatában robotolni (ez az eddiginél súlyosabb robot azért vált különösen terhessé az elnyomott parasztságra, mert a földesurak rendszerint a legnagyobb mezei munkák idején egyszerre, nem pedig az egész évben arányosan elosztva dolgoztatták le jobbágyaikkal kötelező munkaszolgálatukat).

Mohács

A jobbágyság leigázásának súlyosságát és az egész országra végzetes következményeit fokozta az a nagy katasztrófa, amely 1526-ban, tehát alig másfél évtizeddel a Dózsa-forradalom leverése után a mohácsi csatavesztéssel szakadt a nemzetre. Az ország három részre esett szét. Azt lehet mondani, hogy a három rész ellenséges államként állott egymással szembe. Magyarország csaknem másfél évszázadra csatatérré vált. A háború pusztításai, a nagy hadseregek felvonulásai, ezek ellátása és elsősorban maga a katonai szolgálat a föld népét sújtotta legjobban. Az elszegényedés ijesztő mértéket öltött, a magyar sors igen nehézzé vált.

A költözést újra megengedik

Az általános helyzet megrosszabbodása azonban egy ponton javára vált a jobbágyságnak. A török megszállás, majd az ide-oda hullámzó harcok olyan belső népmozgalmat indítottak meg, amely lehetetlenné tette a jobbágyok röghöz kötésének merev fenntartását.

Amikor évről évre menekülők százai lepték el az országutakat, s amikor a földesurak is sorra hagyták el ősi fészkeiket, semmi értelme sem volt annak, hogy a szabad költözési jog bosszúból fakadt tilalmának mindenáron érvényt szerezzenek. Már a XVI. század 30-as és 40-es éveiben foglalkoztak az országgyűlések a költözési tilalom feloldásának kérdésével. Véglegesen az 1556. évi országgyűlés mondotta ki, hogy a jobbágyok költözését „örökre" megengedik. A jobbágyok röghöz kötöttségének megszüntetését a király kezdeményezte. Talán közrejátszottak ebben a kezdeményezésben emberiességi szempontok is, végeredményben azonban a királynak, s a hozzá hasonló más nagybirtokosoknak érdeke is volt, hogy a háborúskodás során esetleg elpusztult birtokaikat a szegényebb nemességtől elkívánkozó vagy ellenséges földről menekülő jobbágyokkal benépesítse.

De persze a köznemesség sem maradt tétlenül. Amikor a királyi Magyarország fővárosa nyugatra, Pozsonyba tolódott át, sőt az ország ügyeit végső fokon igazában

Bécsből intézték, a központtól messze eső megyék nemessége számtalan kérdésben, így a jobbágyok költözése ügyében is a maga kezébe kaparintotta a kezdeményezést. Ezt a helyzetet az 1608-as országgyűlés törvényesítette, amikor kimondta, hogy minden megye maga állapíthatja meg a jobbágyok költözésének mikéntjét.

A jobbágyok elnyomása

A vármegyék azonban nem elégedtek meg ezzel, jogszabályaikban a jobbágy életének jóformán minden mozzanatára kiterjeszkedtek. 1514 óta a fegyverviselést és a vadászást mindenütt megtiltották a parasztságnak. De egyik-másik megye más eszközöket is igénybe vett arra, hogy az amúgy is meglevő határvonalat nemes és jobbágy között minél élesebben vonja meg. Szabolcs megye például a dohányzástól tiltotta el a jobbágyokat, másutt meg az olyan ruhák viselése volt számukra tilos, amilyeneket a nemesek is hordtak. Parasztember csak bocskorban járhatott, csizma nem illette meg. Ezeknek a külsőségeknek kihangsúlyozását főképp a közép- és kisnemesség tartotta fontosnak, hiszen nem egy esetben éppen csak hogy a ruhaviselésben volt különbség köztük és a jobbágyok között. Az efféle tilalmakban ugyanaz a szellem nyilatkozott meg, amelyik az egyik földesúr durva hangú parancsából szól felénk. A XVII. század elejéről származik az a földesúri parancs, amely a „szófogadatlan, koszos-fejű" jobbágyoktól nemcsak szolgáltatásaik pontos lerovását kívánja meg, hanem azt is, hogy elhagyják „a régi, goromba, vakmerő, oktalan, paraszt, ostoba, emberi természet ellen való, megrögzött, gonosz természetöket".

A kizsákmányolás és a rossz bánásmód nem egyszer kergette lázadásba 1514 után is a magyar jobbágyságot. Ezek a lázadások azonban sohasem lépték túl az éppen érdekelt néhány község határát.

Szökött jobbágyok, költöző jobbágyok

A jobbágyok költözése, minden elnyomás ellenére, még olyan megyékben sem szünetelt teljesen, amelyek a földesúri népeket örökre röghöz akarták kötni. Az egykorú összeírások mindenütt nyilvántartották a szökött jobbágyokat. Ezekből a kimutatásokból kiderült, hogy az örökös röghöz kötés korában sem volt a magyar parasztság zömének élete egészen merev és mozdulatlan, sőt a jobbágyok igen nagy része állandó költözésben, helyesebben: szökésben volt. Ennek a gazdasági viszonynak – az életfeltételek különbözősége és a török háborúk mellett – a vallási üldözés is oka volt. A XVI. század végén az ország nagy többsége Luther és Kálvin hívének vallotta magát. A katolikus egyház minden eszközt igénybe vett, hogy elvesztett hatalmát a lelkek felett visszaszerezze. A valláspolitikai helyzetre mi sem volt jellemzőbb, mint az, hogy a visszakatolizáló mozgalom nagy vezére, Pázmány Péter bíboros érsek kijelentette: inkább lemond

protestáns jobbágyairól, mintsem megengedi, hogy templomaikban azok a maguk módjára imádkozzanak. Sok szökött jobbágy a végvárakban talált menedéket. A törökkel vívott harcok rengeteg embert igényeltek, a katonának állt jobbágyot egykori földesura nemigen tudta visszaszerezni. Megtörtént az is, hogy a Habsburgok Magyarországából Erdélybe, vagy éppen török területre menekült a sorsával elégedetlen jobbágy. Különösen sok menekültet fogadtak falaik közé a mezővárosok, ezek közül is leginkább azok, amelyek a különböző megszállás alatt álló területek határán feküdtek, s így a többieknél jóval nagyobb szabadsággal rendelkeztek belső ügyeikben.

Azokban a megyékben, ahol szabad volt a költözés, körülményes eljáráshoz kötötték ezt. A költözni kívánó jobbágynak mindenekelőtt meg kellett állapodnia azzal a földesúrral, akinek birtokán le akart telepedni. Erre ez a földesúr értesítette az illetékes megyei hatóságot, amely a helyszínre kiküldött egy szolgabírót és egy esküdtet. A megye emberei előtt a jobbágy a falusi bírónak, aki ebben az időben a falusi önkormányzatok elsorvadásával már mindig a birtokos úr embere volt és annak érdekeit képviselte, lefizette a régi földesurának járó tartozásait. A pénz lefizetése után tizenöt napnyi határidőt tűztek ki azért, hogy ha a jobbágy, ura kérésére vagy más okból megváltoztatná költözési szándékát, maradhasson. Ez a haladék természetesen csak arra volt jó, hogy a földesúr időt nyerjen a maga érdekeinek érvényesítésére. A tizenöt nap leteltével a megyei küldöttek újra megjelentek a helyszínen, s ha a földesúr valamiképp újabb nehézségeket nem támasztott, a jobbágy mehetett.

A török pusztítás következményei

A másfél évszázados török megszállás és állandó háborúskodás nemcsak a lakosságot tizedelte meg vagy kényszerítette ősi földjének elhagyására, hanem a termelés feltételeit és tényezőit, s az ország nemzetiségi összetételét is megváltoztatta. Kipusztult az erdők nagy része; de a középkori erdők között elhúzódó füves síkságról, amelyet az előző századok szorgalmas magyar népe a falvak százaival telepített be, eltűntek a dúsan termő szántóföldek is. A fátlan Alföld füves pusztasággá és folyóvizek mocsaras árterévé lett. A hajdani erdők helyét futóhomok foglalta el. A falvak közül néhányat újra felépítettek ugyan az őseik földjére visszatérő magyarok vagy idegen telepesek, de sokkal nagyobb volt a végképp megsemmisült falvak és mezővárosok száma, melyeknek határa parlaggá lett, elgazosodott és elbozótosodott. Egykorú utazások leírásai és korabeli metszetek szomorú képet adnak a valaha virágzó magyar tájról. Még az ország szíve, Buda környéke is elvadult futóhomok tájként tekint felénk egy XVIII. századi rajzról.

Az ország legtermékenyebb vidékének népessége egyhuszadára csökkent. Természetes, hogy a Felvidékre és nyugatra menekült magyar parasztság népi ereje nem volt elegendő az így támadt hatalmas űr feltöltésére, akkor, amikor a XVII. század végén nem annyira a Habsburgok erejéből, mint a Török Birodalom gyengülésével felszabadult az ország a pogány megszállás alól. A Habsburgok fel is használták a kitűnő alkalmat arra, hogy – mint Kolonics érsek egykorú tervezete mondta – a folyton lázadozó

magyarok vérét idegen telepesekével hűtsék le. Mindenekelőtt német parasztokat hoztak az országba. A Dunántúl egy jó része ekkor svábosodott el. De nagy tömegekben áramlott a felszabadult területekre a szomszédos kis országok népe, román, szerb és horvát is. A szlovák nyelvhatár lejjebb húzódott dél felé, az üressé vált Alföld vonzásának hatása alatt. Az államot ezekben a telepítésekben egyedül az a szempont vezette, hogy minél több jól fizető adóalanyra tegyen szert. A rutén és román pásztorok, a szlovák földművesek, tutajosok és drótosok békés népe meg is felelt a bécsi kormány eme kívánalmának. A Habsburg-rendszer nagybirtoka őket is éppen úgy kihasználta, mint a magyar jobbágyokat. Talán csak annyival volt könnyebb a sorsuk, hogy mint újonnan jött telepesek, nagyrészt szabadon szerződhettek földesuraikkal, s így közülük sokan nem kerültek bele az örökös jobbágyi terhek és kötelezettségek évszázados, minden haladást megbénító hínárjába.

A mezőgazdaság visszaesése

De telepítésektől, régi és új szerződésektől függetlenül, a török megszállás alatt az élet bizonytalansága és a táj pusztulása a magyar mezőgazdaságot a félnomád életre süllyesztette vissza. A szüntelenül folyó háborúskodás kilátástalanná tette a helyhez kötött földművelést. Senki sem tudta, hogy amit vetett, maga fogja-e learatni. Ilyképpen a földművelés helyét a megváltozott viszonyoknak megfelelőbb, nagyobb mozgékonyságot biztosító állattenyésztés, mégpedig ősi, egészen soha ki nem veszett formája, a szilaj pásztorkodás foglalta el. Ennek következtében annyi volt a parlagon hagyott föld, a füves legelő, mint századokkal korábban a honfoglalás idején. Nem csoda, hogy akkor is, amikor a békésebb idők beálltával, már egyre több földet törtek eke alá, még mindig szabadon foglalhatott a pusztaságon az, aki az eddiginél többet akart megművelni.

De szükség is volt a földre, hiszen megmunkálása még mindig kezdetleges, középkorias formák között történt az ország legnagyobb részében. A föld termőerejének fenntartásával nem sokat törődtek, a trágyázásra alig fordítottak gondot. Ha kimerült a föld, egyszerűen az előző években parlagon hagyott részeket szántották fel a vetés alá. Ez a kétfordulós vagy kétnyomásos gazdálkodás csak a XIX. század folyamán adott helyet a nagyobb előrelátást igénylő háromnyomásos rendnek, vagyis az olyan gazdálkodásnak, mely az őszi, tavaszi vetésparcellákat és az ugarnak hagyott részt szabályos rendben váltogatta. A trágyát és a szalmát legtöbb helyen még nem vitték ki a földekre, hanem kerítést csináltak belőle, vagy a konyhán tüzelték el. A földbe pedig, amely így lassan elveszítette termőerejét, sokszor tisztátalan magot vetettek, nem egyszer még azt is későn. Így történt, hogy a termékeny magyar föld hozama nem vetekedhetett Nyugat-Európa országainak terméshozamával. Ez a szomorú tény persze nem csupán az eddig említett körülmények következménye volt. A megmunkálás módja is sok kívánnivalót hagyott maga után. A parasztgazdaságok, sőt sok helyen még a nagyobb birtokok is egészen kezdetleges ekét használtak, amely egyáltalán nem volt alkalmas arra, hogy a pihent, gazdagabb rétegeket a mélyből felhozza.

A betakarított termést igen gondatlanul kezelték. Megtörtént, hogy a learatott gabonát esztendőkig asztagban hagyták és csak azután csépelték ki. A csűr hiányában fedél alá nem vitt, szabadban tárolt gabonát az eső és az időjárás egyéb viszontagságai pusztították. A kalászokból legtöbb helyen az itt-ott még ma is dívó nyomtatással nyerték ki a szemet. A tisztán maradt gabonát azután, minthogy magtáraik csak a legnagyobb uradalmaknak voltak, elvermelték. A vermelés szokása a török időkből származott, amikor a portyázó és zsákmányoló csapatok elől ez a tárolási mód biztosította legjobban az „életet". Azt is mondták, hogy a földbe vermelt gabona nem szárad be annyira. Valójában inkább megfülledt és megpenészesedett. Ezzel persze nem nagyon törődtek, mert a kormányhatóságoknak az volt a véleményük, hogy penészes gabonától még senki sem halt meg. Legtöbbször azonban annyira megromlott a búza, rozs és az árpa, hogy nem lehetett kenyérsütéshez alkalmas lisztet őrölni belőle, egyszerűen hát pálinkát főztek a mindennapi betevő falathoz szükséges gabonából.

Középkorias gazdálkodás

A termelésnél mutatkozó és a török megszállással csak elmélyült bajok gyökerei még a középkorba nyúltak vissza, a földesúr–jobbágyi viszonynak abba a sajátos szervezetébe, amelyik csak a XVIII–XIX. században alakult át. A középkori nagybirtok – mint fentebb már volt róla szó – nagy területen szétszórva feküdt. Magyarországon is akadtak olyan hatalmas urak, akiknek minden vármegyében voltak birtokaik, illetőleg jobbágytelkeik. Egy-egy falu jobbágytelkei legtöbbször több földesúr között oszlottak meg. El lehet képzelni, hogy a birtokok ilyen szétszórtsága mellett mennyire más volt a termelés rendje, mint manapság. Minden földesúr csak arra törekedett, hogy még a legmesszebb lakó jobbágyai is pontosan beszolgáltassák a birtok középpontjába az urbáriumokban, a földesúr és jobbágy viszonyát szabályozó írásban, „a falu törvényében" megállapított terménymennyiségeket. A központban, ahol a földesúr lakott, rendszerint volt egy kis darab föld, amelyet cselédjeivel, zsellérjeivel maga a birtokos nemesúr, illetőleg egyházi földesúr művelhetett meg. Ez a tulajdonos közvetlen ellenőrzése alatt állott föld volt a majorság vagy allódium. A birtok többi részei pénzben és terményben adóztak, nemzedékeken át kialakult hagyomány szabta meg, hogy a jobbágyoknak miből mennyit kell beszolgáltatniok. A beszolgáltatandó mennyiség, akár jó volt a termés, akár rossz, nem változott. A földesúr tehát sohasem járhatott rosszul, neki mindenképpen meg kellett kapnia a kikötött terményeket. Igaz viszont, hogy akkor sem jutott neki több, ha gazdagabban fizettek a vetések. A jobbágyoknak pedig néha alig volt betevő falatuk, máskor pedig viszonylagos bőségben éltek. A középkori és később, a középkoriasan gazdálkodó földesúr nem tervelte ki előre, hogy a következő évben mit és hogyan termel. Nem vetett számot azzal, hogy mit adhatna el, vagyis, hogy mi mindenre volna a birtokán termelt dolgokból szüksége másoknak. Ma úgy mondanók: nem termelt piacra. Még azon a kis majorsági földön sem, amelynek üzemét pedig maga irányította. A majorság is elsősorban, sőt szinte kizáróan a maga igényeinek kielégítését szolgálta. Itt pótolta azokat

a termékeket, amelyeket nem, vagy legalábbis [nem] kellő mennyiségben kapott terményszolgáltatás formájában jobbágyaitól.

Új szükségletek: a majorságok

Nyugat-Európában már a középkor vége felé, nálunk azonban csak a XVIII. század folyamán, a helyzet lényegesen megváltozott. A technika fejlődésével, a szállítási lehetőségek megnövekedésével a távolabbi vidékek is ki tudták cserélni terményeiket. Ha például valahol rosszul fizetett a gabona, a gazdagabb terméssel rendelkező vidékek gabonafeleslegét szállították oda. Háborúk idején különösen gyakran történt meg, hogy ott, ahol nagy seregek gyülekeztek, vagy ahol messze vidékeket pusztítottak el a csaták, a szükségletek hirtelen megnövekedtek. Azok a nagybirtokosok, akik kellő időben észrevették, hogy mikor és mit keresnek leginkább a piacon, a termelést úgy irányították, hogy a szükségleteket teljes mértékben ki tudják elégíteni. Ezzel ugyanis soha nem élvezett, hatalmas pénzjövedelemre tettek szert. Természetesen a régi hagyományokra, a jobbágyok dézsmájára és terményadójára alapozott gazdálkodási móddal nem lehetett piacra termelni, hiszen [a nagybirtokos] esetleg pont abból kapott feleslegesen sokat, amire senkinek sem volt szüksége. A piac igényeit csupán előrelátó, jól szervezett és jól irányított mezőgazdasági üzem elégíthette ki. A földesúr tehát igyekezett a maga kezébe venni egész birtokán a termelés irányítását. Azaz az eredetileg kicsiny majorsági birtokot növelni kezdte. Nagyobb pénzadó-követelésekkel lépett fel jobbágyaival szemben, mindenekelőtt az addig közös legelő és erdő használatáért is bérösszeget követelt. A régi, középkorias, patriarchális gazdálkodási rendet ridegebb, számítóbb, a piac igényeire spekuláló, egyre nagyobb tőkével dolgozó mezőgazdasági termelési mód váltotta fel.

A változás leglényegesebb vonása a saját kezelésbe vett majorsági földek területének növelése volt. Magyarországon ez az „allodizáló", vagyis a majorsági földek gyarapítását célzó törekvés a XVIII. században még nem okozott komolyabb válságot. Hiszen föld éppen azokon a vidékeken, ahol az új telepes, főleg idegen eredetű, majorsági gazdálkodást folytató nagybirtokosok kaptak hatalmas latifundiumokat, bőven volt. Amikor azonban már minden talpalatnyi megművelhető földet eke alá törtek, az allodizáló földesurak terjeszkedése megnehezedett. Az országnak a török pusztítástól nem érintett részeiben, a Felvidéken s főképp a Nyugat-Dunántúlon, már Mária Terézia uralkodása alatt a jobbágyföldek elvételével próbálták nagyuraink növelni majorsági földjeiket. Egyszersmind természetesen az ekképp növekedő majorságok megmunkálására mindinkább fokozták robotigényeiket is. A jobbágy ezeken a birtokokon jóformán egész évben földesurának dolgozott.

Az úrbérrendezés

Nagyrészt ezek a jelenségek késztették a XVIII. század felvilágosultan gondolkozó uralkodóját, Mária Teréziát arra, hogy amikor az országgyűlések a jobbágyok ügyében nem jutottak dűlőre, maga vegye kezébe helyzetük szabályozását. Az volt a célja, hogy egyensúlyba hozza a földesúri népek terheit s ilyen módon az állam számára, amely a sok háború következtében erre igen rászorult, adózóképesebbé tegye őket. A földesúri–jobbágyi viszonyt szabályozó, úgynevezett úrbéri rendelet mindenekelőtt megállapította, hogy azok a földek, amelyek a rendezés idején jobbágyok kezén voltak, azokén is maradjanak (ezzel persze nem a parasztok érdekét kívánta szolgálni a királynő, hanem az adóköteles jobbágyföldek állományát akarta biztosítani). Számba vette azokat a járulékokat, melyeket eddig szedett a földesúr, s amelyeket most eltiltottak. Megállapította a földesúr által kivethető bírságot és a kiszabható büntetések felső határát is, melyek közül nem annyira a megalázó deresre húzás, hanem inkább a jobbágyot létében fenyegető gazdasági jellegű büntetések voltak a legsúlyosabbak. A jobbágyföldek elvételének egyik módja ugyanis az volt, hogy olyan terheket róttak a paraszt vállára, amelyeket elviselni nem tudott, és ekkor kötelezettségeinek nem felelhetvén meg, büntetésből elvették földjét.

A majorsági birtokok növekedése, a jobbágytelkek aprózódása

A rendezés nem tudta megvédeni a jobbágyi birtokokat a földesurak terjeszkedésével szemben. Sőt, éppen a földek számbavétele adott alkalmat arra, hogy újabb parcellákat vegyenek el a parasztoktól. A jobbágytelkeket ugyanis azért, hogy a dolgot minél gyorsabban lebonyolíthassák, nem pontos mérnöki munkával, hanem egyszerűen a jobbágyok bemondása alapján vették számba. Így azután megtörtént, hogy sok helyen a telek sebtében megállapított nagysága több holddal is meghaladta az előírt átlagot. Erre az esetre pedig az úrbérrendezés végrehajtási utasítása lehetővé tette, hogy a jobbágyok kezén maradt földeket az átlagra szorítsák vissza. Az átlagon felül visszamaradó, úgynevezett remanenciális vagy maradványföldeket is a jobbágyoknak, a növekedő családok új nemzedékeinek kellett volna kiosztani, a földesurak azonban a maguk majorsági birtokaik növelésére foglalták le azokat. A földek kimérésénél, szabályozásánál, a regulációnál természetesen arról sem feledkeztek meg a nemesek, hogy maguknak lehetőleg a jó, jobbágyaiknak pedig lehetőleg a gyengébb földeket juttassák. Emellett a régi módszerről sem mondtak le a nagybirtokosok. Bírói ítélettel, erőszakkal is foglalhattak a parasztok földjeiből. A majorsági birtokok növelésére irányuló törekvéseket nagyon erősítették a napóleoni háborúk. A hadviselő seregeknek rengeteg kenyérre volt szükségük. A kereslet következtében a gabona ára felszökött, vagyis a gabonának – ahogy mondani szokták – nagy volt a konjunktúrája. A magyarországi nagybirtokok igyekeztek ezt a konjunktúrát alaposan kihasználni. A jobbágyföld elvétele, az „allodizálás" és a jobbágyok ingyenmunkaterhének, a robotnak növelése, éppen a szabadságharcot megelőző évtize-

dekben súlyosodtak legjobban a magyar parasztságra. Ennek következtében ijesztő mértékben fogyott a telkes jobbágyok és emelkedett a földnélküli nincstelen zsellérek száma. A XIX. század közepére, a forradalom korára az ország lakosságának kilencven százalékát kitevő nem nemeseknek már a négyötöde proletár sorban élt. Földje nem volt és a nagybirtokosok majorsági üzemeiben robotolt. Hozzávetőleges számítás szerint akkor, amikor az 1848-as törvényhozás felszabadította a jobbágyságot, ennek mindössze 4-5 százaléka volt egésztelkes, 15-16 százaléka féltelkes, viszont csaknem 20 százaléka fél telken aluli és mintegy 60 százaléka nincstelen zsellér.

A jobbágyfalu képe a XVIII–XIX. században

Nézzük meg, hogy milyen volt a magyar jobbágy élete az úrbérrendezés után, mindenekelőtt pedig milyenek voltak életének külső keretei.

A középkor szép támpilléres falusi templomai sorra áldozatul estek a török megszállás pusztításainak. Csak Erdély és a Felvidék védettebb helyein vészelte át Istennek háza ezt a példátlan történelmi vihart. A mai Magyarországon sokfelé láthatjuk még az omladozó kőfalakat, amelyek között legutoljára tán a pogány török elől menekülő magyar parasztok könyörgése szállt az ég felé. A templomromok falait azonban legtöbbször széthordták: már csak a kálváriadombokon, vagy más kiemelkedő helyen sárgálló fű és a gyengébben növekvő gabona vonalaiból következtethetünk arra, hol álltak egykor a középkori falu templomának alapfalai. A régi templom köveit néha távoli vidékek falvai is felhasználták építkezésekre. Ma is álló falusi templomaink nagy része, ha köveiben meg is őrzött valamit a középkorból, másfél évszázadnál alig tekint vissza hosszabb időre. Azok a paraszthá zak, amelyek a módosabb magyar falunak még ma is oly jellegzetes külsőt adnak, szintén a XVIII–XIX. fordulóján és a XIX. század első felében épültek. Az oromzaton egyenes vonalak, pillérek, párkányok, ablakkeret, szívdíszek, rozetták felhasználásával, a késői barokk és klasszicizáló építésnek a parasztmesterekig eljutó elemeivel építették a telkes jobbágyok házait. A múlt század eleji pesti Duna-part régi metszeteken látható házsorának nemes vonalai ott élnek még ma is egyszerű paraszti formák között a magyar falvakban. Az Alföldön gyakoribb volt a náddal, sárral készült vertfalú épület, a Dunántúl és a Felvidék inkább téglával, módosabb falu sziklás-hegyes vidéken, így a Balaton zalai partja mentén, kővel építkezett. A telkes gazdák háza többnyire derékszögben állott az utcára, a telkeket deszka vagy nádkerítés, sövény, sokszor pedig csak barázda különítette el egymástól. Az udvar a lenyúló eresz hosszában futott. Az eresz alatt oszlopos tornác hívogatta hűs árnyékával az udvarba lépőt. Rendesen a házhoz épült, vele egy sorban a kamra és az istálló. Mögöttük, vagy az udvar másik felében kisebb melléképületek és kazlak állottak. A zsellérség kisebb telkeken húzódott meg. Házuk az udvar mélyén, egyszoba és konyhából, a telkes jobbágyokénál jóval egyszerűbben, nemcsak szegényesen, hanem lehet mondani: nyomorúságosan épült. A XVIII–XIX. században bizony még sok helyen, főképp az Alföldön félig a földbe süllyesztett viskókban lakott a szegényparasztság.

A falu társadalma

Azok a falvaink, amelyeknek lakossága túlnyomórészben nemesekből állott, inkább építkezésükben, mint lakóik gazdálkodási és életmódjában viselték magukon a nemesség bélyegét. A XIX. század elején a magyar nemességnek fele birtoktalan, csak címeres levéllel rendelkező, úgynevezett armális nemes volt. Az armális nemes családok zöme a Habsburgoktól kapta nemességét, jobbára a XVIII. században. Az a néhány évtized, amely nemesítésük óta eltelt, legfeljebb arra volt jó, hogy túlzott osztályöntudattal töltse el őket a velük egy soron élő jobbágyokkal szemben. A jobbágyság felszabadításának később ők lettek a legmakacsabb kerékkötői. Féltek, hogy az az utolsó határvonal is elenyészik, amelyik őket az úrbéresektől elválasztotta. Ott éltek a parasztság között, igen sokan jobbágytelken, jobbágyok módjára adózva, életszínvonaluk, ruházatuk az ősi magyar bocskorral – innen a bocskoros nemes elnevezés – alig, vagy egyáltalán nem különbözött a parasztságétól. Jobbágyok és bocskorosok ruhája a durvafogású – ma halinacsizmák vagy ágytakarók anyagául szolgáló – szűrposztóból készült. A múlt század első felében még az ország lakosságának 80-90 százaléka a népi szövőiparosok, a csapómesterek szőtte posztóból készíttette öltözetét. Ezt a ruhát csak a század második felében vetette le a magyar társadalom dolgozó rétege, amikor a kapitalista gyáripar könyörtelen versenye a valaha virágzó népi posztószövő iparunk utolsó maradványait is felmorzsolta. De már a század első felében, közvetlen a szabadságharc kitörése előtt is, szörnyű ellentétek feszítették a magyar falu külsőleg idillikus társadalmát. Mi sem bizonyítja jobban, hogy az a termelési rend, amelyen a XIX. század falvának s az egész országnak élete nyugodott, megérett a változásra, mint a szegénységbe, nyomorba süllyedt, sokszor alkoholba merült parasztság, a haladást gátló bocskorosok, eladósodott középbirtokos nemesek, s az idegenből ideszakadt tüneményes gyorsan gazdagodó falusi gabonakereskedő társadalma.

A jobbágy gazdálkodása

Milyen volt ez a gazdasági rendszer, hogyan folyt a termelés Széchenyi és Kossuth korában a magyar jobbágyfalvak határában? Mária Terézia úrbéri rendezését egyetemesnek szánta. A keretek, amelyek között ettől kezdve az úrbéri kötelékek végleges meglazításának koráig a magyar jobbágyok élete folyt, nagyjából azonosak voltak az egész országban. A különbségeket természetesen, amelyeket az ország más és más vidékein évszázados megkötöttségek eredményeztek, a királynői akarat sem tudta egészen elenyészteni, sőt idő múltával ezek mindinkább nyilvánvalóbbá váltak. Ennek a gazdasági rendszernek alapja a jobbágy egész munkaerejét gúzsba kötő kényszer volt.

A századforduló táján jobbágyságunk túlnyomó része fél teleknél kisebb telkeken, azaz kb. 7-16 hold szántóföldön gazdálkodott. Az úrbérrendezés, mint fentebb már volt róla szó, hogy véget vessen a jobbágytelek megcsonkításának a földesúr majorsági

földjei javára, pontosan elhatárolta a paraszti és majorsági földeket egymástól. Ebből azonban az is következett, hogy a zárt parasztbirtok a család növekedésével tovább osztódott, és néhány évtized alatt, közvetlenül a jobbágyfelszabadítást megelőzően az országos telekátlag már csak 1/3 telek volt. Ezen a kis területen gazdálkodó jobbágynak nem csupán terményeit igényelte adó formájában a földesúri, egyházi és állami hatalom, hanem munkaerejét is lekötötte. A robot és dézsma (tized), ahogy a XIX. század első felében mind világosabban látták, olyan előnyök birtokába juttatta a magyar birtokos osztályt, amilyennel Európa egy országában sem dicsekedhettek a földesurak. Ezen előnyök végletekig való kihasználása azonban a jobbágy számára lehetetlenné tette a gazdálkodás okszerű fejlesztését. Az elmaradottság következménye volt, hogy a gazdag ország termékeinek minősége és mennyisége tekintetében lassan lemaradt a többi állam mögött. Egy francia politikai bölcselő már a XVIII. század végén pénztelen országnak nevezte hazánkat: olyan szegények voltak Európa legtermőbb földjeinek urai. Leginkább talán éppen a gazdasági rend okszerűtlenségének belátása érlelte meg a birtokos nemes közvéleményben a változások szükségességének tudatát. Csak az igazán emelkedett szellemek, mint Széchenyi, vagy az ízig-vérig szabadelvűen gondolkozó politikusok látták meg a szenvedő, érző embert is a nyomorgó, küzdő, kizsarolt jobbágyban. A jobbágyfelszabadítást megelőzően a telkes jobbágy az esztendő 300 köznapjából 104 napot robotolt földesurának, legalább 18 napját vették igénybe azok a munkák, amelyekkel községét tartozott szolgálni, a közmunkák – mondhatnám – állami terhek pedig 78 munkanapjától fosztották meg. Utakat, középületeket épített, javított, leveleket hordott, katonaságnak fuvarozott az államnak tartozó szolgálatok címén. A jobbágynak mindössze 100 napja maradt, amikor a maga gazdasága után láthatott. Ebből a 100 napból is alig 50 olyan, amikor külső mezőgazdasági munkát is lehetett végezni. A földesurak ugyanis éppen a nagy munkák idején állították saját birtokuk szolgálatába jobbágyaikat. A parasztok szabad napjainak nagy része arra az időre esett, amikor a mezőkön már alig volt tennivaló. Nem ok nélkül panaszkodtak tehát gazdasági íróink a magyar falu elmaradottsága miatt. Hogy ne lett volna elmaradott a falusi szegénység, amikor saját földjének megmunkálására alig volt alkalma. Örökösen mások dolgával lévén elfoglalva, teljesen elszokott attól, hogy a maga fejével gondolkozzék, valami újat tanuljon, változtasson megszokott gazdasági és életrendjén. Földje éppen csak azt a kis gabonát hozta meg, amiből tartozásait leróhatta, és családja jól-rosszul megélhetett. Éveken át nem volt ideje arra, hogy a maga ugarának jobban neki feküdjék, később már ha lett is volna rá alkalma, sem kísérletezhetett.

Amíg a múlt század 20-as éveiig a francia háború alatt jó ára volt a gabonának, nem volt baj; mihelyt azonban a gabona ára a békésebb idők bekövetkeztében esni kezdett, rögtön jelentkeztek ennek az egyoldalú szemtermelésre beállított gazdálkodásnak a hátrányai. Tőlünk nyugatra már mindenütt modernebb eszközökkel művelték a földeket, nálunk még szinte csak karcolta a jobbágy a talajt, kezdetleges szerszámaival. Trágyát nemigen látott a földje. Különösen katasztrofális volt a helyzet egy-egy száraz esztendő után. Rendkívüli szárazság volt például 1834-ben. A kaszálók országszerte tar mezőkké váltak. Marhateleltetésről szó sem lehetett, a jobbágy nevetséges áron volt kénytelen elvesztegetni állatait. 1835-re azután nem volt igásállat, hiányzott a trágya, és

azok a földek, amelyekre a téli trágyát szánták, igen silány termést hoztak. De még ott sem történt semmi, ahol segíteni lehetett volna a dolgokon. A gyümölcs sokszor, kivált jó termésű években, a fákon száradt össze. Aszalást, szárítást nemigen ismertek és télire a bő nyári termésből semmit sem tudtak eltenni. Zöldséget nem termeltek. Étkezésük nagyon egyoldalú volt, húsból, szalonnából és kölesből állott főképpen. Nagy baj volt az is, hogy míg nemzetiségeink parasztságának a mezőgazdasági munkán kívül más foglalkozása is akadt (gondoljunk például a szlovákokra, akik mint gyolcsosok, drótosok, üvegesek járták az országot), a magyar paraszt csak földje után élt. A dunántúli, főként pedig a debreceni szűr- és gubacsapók, akik a posztószövés mellett még paraszti, mezőgazdasági és termelő munkát is végeztek, jobb módja ritkaságszámba ment.

A falusi önkormányzat

Hosszas országgyűlési és országgyűlésen kívüli viták után az 1832–36. évi országgyűlés változtatott az úrbéresek Mária Terézia által megszabott helyzetén. Kimondották, hogy a jobbágyok tartozásaikra, szolgálataikra és adózásaikra nézve, földesuraikkal különkülön örökös kötéseket tehetnek.

Bár a szerződéskötések lehetősége haladást jelentett, a földesúri hatalom fenntartása miatt a helyzet lényegében semmit sem változott. Elsőnek szabályozta ez az országgyűlés az úrbéres falvak belső igazgatását is. Jobbágyközségekben a bírót a földesúr kijelölte három ember közül a lakosság szavazata állította a helyi közigazgatás élére. A bíró mellé az esküdteket földesúri jelölés nélkül választották. Az elöljáróság rendszerint Mindenszentek napján lépett hivatalba és egy évig látta el tisztét. A község lelke a jegyző volt, kit a földesúr jóváhagyásával a falu lakossága fogadott. Vezette a jegyzőkönyveket s – amint éppen ezekből a jegyzőkönyvekből kitűnik – az elöljáróság döntéseinek végső formáját, sokszor lényegét is ő határozta meg. Érdemes ezekben a jegyzőkönyvekben lapozgatni: belőlük ismerjük meg a 48 előtti és a szabadságharc alatti magyar jobbágyközségek életét. Az elöljáróság hajtotta végre a megyei és földesúri hatóság intézkedéseit. Rendelkezésére állt ezeknek és a katonaságnak is az adók behajtásában, fuvarok állításában. Joghatóságuk természetesen nem terjedt ki a falu területén lakó nemesekre, azok birtokaira és cselédjeire. Hetenként vagy kéthetenként panasznapot tartottak, melyen bárkinek jogában állott sérelmeit előadnia, azokra orvoslást kérnie. Az ügyek legnagyobb része becsületsértési és adóssági per volt. Különösen sok adóssági per foglalkoztatta az elöljárókat. Ezek a perek nagyjából a következőképp folytak le. A panaszos fél röviden előadta keresetét. Ha tanúkkal is tudta igazolni ennek a jogosságát, akkor a bírák nyomban meghozták ítéletüket. Az ítélet végrehajtását mindig egy, az ítélkezésben részt vevő esküdtre bízták. Ha a bepanaszolt is megjelent és érveket vonultatott fel a maga igaza mellett, a panaszost újabb bizonyítékok „begyőzésére" utasították. Az efféle ügyeket ez a legalacsonyabb hatóság ezen a fokon be is fejezte. A becsületsértési perek jelentékeny részében büntetés kiszabására nem is került sor. Legtöbbször ugyanis bebizonyosodott, hogy a sértések kölcsönösek voltak s ilyen-

kor a panaszt megszűntnek tekintették. A perek ilyenformán folytak le (szó szerint idézzük egy dunántúli mezővároska, Tóváros 1838. évi jegyzőkönyvét): „Groß József nyüstkötő legény Dobos Károly ellen azon panaszt tevén, hogy Andorfer kocsmárosnál őt megpiszkolta. Dobos Károly ellenben azt állítja, hogy őt előbb piszkolta meg ezen csavargó ember. Ezen jött-ment embernek az idevaló adózókat zaklatni nem illik, és mivel egymást öszvepiszkolták, a panasz megszűnt." Ha azonban úgy találták, hogy a sértettet méltatlanul bántották meg, a sértegetőt megbüntették. A büntetés legáltalánosabb módja 1-2 forint pénzbírság kiszabása volt a szegények számára, vagy a panaszlott bezárása egy-két órára. Ha az elöljárók tudomására jutott panasz – megítélésük szerint – túllépte azt a határt, ameddig az ügy a sértett és a sértő fél magánügye maradt, jelentést tettek a földesúri hatóságnak. „Ily rémítő erkölcstelenség a Tekintetes Uradalmi Hatóságnak az ügyet feljelenteni szükséges" – határozta el egyik községünk elöljársága.

A földesúri hatóság

A jobbágyközségek igazságszolgáltatási jogukat a földesuruktól nyert felhatalmazás alapján gyakorolták. Az egyházi és világi földesurakat ugyanis már a legrégibb idők óta megillette a népeik felett való ítélkezés joga. Ez a jog eredetileg csak annyit jelentett, hogy a kiváltságokkal felruházott birtokokon a király vagy a megye emberei semmiféle hatóságot nem gyakorolhattak. Később pontosan megállapították a földesurak bíráskodási jogkörét. E szerint jobbágyaik ügyeiben ők az illetékes első fórum, amelytől a jobbágyok a megyei törvényszékekhez fellebbezhettek. Főbenjáró pörökben csak a különösen kiváltságos, ún. pallosjoggal felruházott földesurak ítélkezhettek.

A földesúri törvényszéknek úriszék volt az ismert neve. Az úriszék évszázadokon át rettegett jelképe volt a földesúri önkénynek a szegény, elnyomott jobbágyok szemében. Az úriszék által kiszabható testi fenyítékeknél is súlyosabb következményei voltak annak a ténynek, hogy a jobbágy gazdasági természetű ügyeiben is a földesura, illetve a földesurakból álló megyei törvényszék volt illetékes. Mégpedig nem csupán olyan, kisebb jelentőségű dolgokban, mint hogy adósságai fejében például egyetlen tehenét is lefoglalhatta az úriszék, hanem jobbágynemzedékek megélhetésének alapját képező szántók, legelők felosztása, kihasítása ügyében is.

Az 1831-es lázadás

Mint láttuk, 1836 után is fennmaradt a földesúri hatóság jogköre jobbágyai felett. Hiába történtek könnyítések, hiába tette egyik-másik földesúr jobbágyainak lehetővé az örökös megváltást úrbéri terhei alól, mindaddig, amíg ez a hatóság az önálló cselekvés útját elzárta a jobbágyok elől, észrevehetően nem változott meg a magyar parasztság

élete. Ezért volt bizalmatlan a magyar paraszt földesurával szemben, ha a mindennapi érintkezés során kénytelen is volt előtte szolgai módon megalázkodni. Még azokat az intézkedéseket is gyanakodva fogadta, amelyek kétségtelenül az ő javát is szolgálták. Az 1831. évi kolerajárvány idején hatósági rendeletre fertőtleníteni kellett a kutakat. A parasztság körében olyan hírek terjedtek el, hogy az urak megmérgezik a falvak ivóvizét, hogy így irtsák ki a szegény népet. Igen-igen jellemző a haldokló rendiség korára, hogy a magyarországi jobbágyok utolsó lázadozásának, forrongásának egyik fő oka nem volt más, mint elmaradottság és szánalmas műveletlenség.

A jobbágyfelszabadítás

A nagy francia forradalom, 1789 óta Európa államai sorra szabadították fel a jobbágyokat. A jobbágyfelszabadítás áramlata, mint egy kelet felé törő hullám, a múlt század elején hazánk közvéleményének állóvizeit is megmozgatta. Hogyan találta a nagy európai áramlat hazánkat? Mit jelentett a magyar jobbágy számára a rendi korszak lealkonyulása?

A haladó szellemű politikusok évtizedes harcainak eredményeképpen az 1839–40-es országgyűlésen törvénybe iktatták, hogy a jobbágyok örökre megválthatják magukat a földesúri terhek alól. Nagy engedménynek tetszett ez, voltaképp azonban gyakorlati haszna kevés volt, hiszen a legtöbb jobbágynak nem volt annyija, amennyivel biztosíthatta volna magának a szabadságot. Évtizedes, kemény harcok után, már a forradalom és a szabadságharc fel-fellobbanó lángjainál mondotta ki az 1848. évi országgyűlés, hogy az úrbéri alapokon, vagyis a földesúr–jobbágyi viszony alapján kívánt robot, dézsma és más szolgáltatások örökre megszűnnek. Évszázadok gazdasági és társadalmi rendjének halálos ítéletét jelentette ez a törvény. Olyan rendét, amely felett az idő már régen eljárt ugyan, amelyet azonban maradiság és önzés fenntartott addig, amíg túl nem élte magát.

A hosszú késlekedésért igen nagy árat fizetett a nemzet. A szabadságharc lehetetlenné tette, hogy a magyar törvényhozás a régi rend helyébe újat építsen. Az önálló rendi Magyarország utolsó óráiban lázas sietséggel hozott törvényeknek sok hiányossága volt. A földesurak kárpótlását a parlament nem hárította át a jobbágyokra, viszont kívánatosnak tartotta. Minthogy azonban egyelőre nem látták módját, miképp lehetne a kárpótlást végrehajtani, megelégedtek annak kijelentésével, hogy ezt a „nemzeti közbecsület védpajzsa alá" helyezik. A jobbágytelkek tulajdonjogának elvesztése nem volt nagy veszteség a földesuraknak, de a robotmunka hirtelen kikapcsolása alapjaiban forgatta fel az egész gazdálkodási rendet.

Egy szemtanú a jobbágyfelszabadításról

Mielőtt számba vennők azokat a súlyos következményeket, amelyekkel a jobbágyfelszabadítás nagy művének elsietése és a szabadságharc vérbe fojtása a parasztságra nézve

járt, nézzük meg, miképp fogadta a jobbágyság a nagy, számára legsorsdöntőbb fordulatot? E kérdésre egy igen érdekes szemtanúnak, az aradi tizenhárom egyikének, a német származású Leiningen honvédtábornoknak feleségéhez intézett leveléből vett szemelvénnyel válaszolhatunk. Leiningen szava különös súllyal eshetik latba. Hiszen akkoriban még félig idegenként, szinte a természettudós elfogulatlanságával, részrehajlás nélkül figyelhette meg a magyarországi eseményeket. A jobbágyfelszabadítás idején éppen Törökbecsén, apósa birtokán tartózkodott. A nagy múltú, délnémet arisztokratacsalád fiatal sarja ugyanis mint császári tiszt, a törökbecsei magyar földesúr lányát vette feleségül. Feleségének, aki ekkor Pozsonyban volt, levélben számolt be a felszabadulás napjairól.

Március 31-én az egyik becsei polgártársnál gyűltek egybe a falu előkelőségei. Volt nagy ivás, felköszöntözés és barátkozás az egykori urak és egykori jobbágyok között. A földesúr a község elöljáróit polgártársainak titulálta. Április 2. volt a felszabadulás napja. Reggel 9-kor összegyűlt a község apraja-nagyja s az uradalom tisztje minden eddigi szolgálatuktól szabaddá nyilvánította a jobbágyokat. Tíz órakor ünnepi mise és prédikáció volt a templomban, ahol a pap többek között azt mondta: nincs már nemes, testvérek vagyunk, valamennyien egyenlők. Istentisztelet után a földesúri család a falu öregjeit és bölcseit fogadta, akik megköszönték uraik nagylelkűségét. Itt következik Leiningen levelének az a része, mely bennünket legjobban érdekel. Szó szerint ezt írja: „Ez alkalommal beláttam, hogy szegény parasztok nem is értik, mennyire könnyebbül sorsuk az új intézkedések alatt és úgy vettem észre, hogy egyikük sem tartotta volna igazságtalannak, ha minden úgy marad, mint régen. Ezt a túl gyors átmenetet a szolgaságból a legnagyobb politikai és személyes szabadságba a legtöbben nagy szerencsétlenségnek tartják a parasztokra nézve, kik neveletlen létökre igen furcsa dolgokat értenek szabadság alatt. Különben itt az uraságot nagyon szeretik és így bajtól nem kell tartani."[7]

Mily jellemző ez a pár sor a magát immár túlélt feudális földesúri szemléletre! Leiningen tiszta lelkű, igen jó szándékú ember volt. El lehet képzelni, hogy azok a földesurak, akik rossz szemmel nézték a jobbágyfelszabadítás nagy eseményeit, hogyan vélekedtek a szegény parasztságról. Pedig egyik-másik jobbágyfalunak az országgyűléshez intézett lelkes feliratából igenis kitűnik, hogy az egyszerű nép megértette, mit jelentenek számára az 1848-as törvények. A baranyai Kisszentmárton lakói így írtak: „Nyomorú helyzetünkben, mint égi szózat hatott reánk a márciusi események híre. Láttuk, hogy csakugyan van még az országban igazság, láttuk, hogy valahára méltányolja a Haza vagyoni és véráldozatainkat s mostohából édes gyermekeivé fogad."

Akikről megfeledkeztek 48-ban

Sokaknak öröme azonban csakhamar nyugtalanságra változott. Kiderült ugyanis, hogy a sietve hozott 1848. IX–XIII. törvénycikkek sok mindenről és sok mindenkiről megfeledkeztek. A törvény rendelkezései értelmében a telkes jobbágy a nemzedékek óta kezén levő

7 [Leiningen-Westerburg Károly levele feleségének, Törökbecse, 1848. 04. 03. Vö. Marczali 1900, 4.]

föld szabad tulajdonosává, szabad paraszttá lett. De valahogyan nem gondoltak a földesurak saját kezelésében levő, úgynevezett majorsági birtokainak szegődményeseire és a házatlan zsellérekre.

A földesúr–jobbágyi, az úgynevezett úrbéri viszony keretében élő telkes jobbágyok most földjüknek szabad tulajdonosaivá lettek, de a házatlan zsellérek és az urak földjén pénzért dolgozók a felszabadulással jóformán semmit sem nyertek. Ezeknek szabaddá nyilvánításáról nem gondoskodtak. Ekképp a magyar parasztság igen tekintélyes hányada teljes bizonytalanságban volt jövője alakulása tekintetében.

De nem határozták meg az úrbéres, jobbágyi birtok fogalmát sem pontosan, nem intézkedtek az eddig közös legelők, erdők felosztásának mikéntjéről s a jobbágyok keserves munkájával puszta, elhagyott földeken létesített szőlőkről és irtványföldekről sem. Így azután a nyugtalanság néhol, mint a felső vidékeken: valóságos forrongás, amely az előző évtizedekben a földesurak „allodizálási" (jobbágyföldelvevő) törekvései nyomán ütötte fel fejét, egyszerre megmozgatta az egész ország parasztságát.

Maguk a legtöbbet nyert jobbágyok is elégedetlenkedtek. Hiszen jól emlékeztek még, hogy apáiktól és nagyapáiktól különféle jogcímeken mennyi földet vettek el majorságaik számára az urak. Most ezeket a nemrégiben majorságivá alakult földeket szerették volna ismét úrbéressé, vagyis jobbágyföldekké s ezzel azután a törvény értelmében a maguk szabad birtokává tenni. Voltak olyan falvak, amelyeknek lakossága úgy tudta és jól tudta, hogy határukban pár évtizeddel előbb nyoma sem volt majorságoknak. A *Munkások Újságja,* Táncsics Mihály lapja joggal írt ezzel kapcsolatban „elrablott, ellopott jószágról". A megcsalatott parasztság kérvényekkel árasztotta el az országgyűlést és a minisztériumot. E kérvények egyike, amelyet éppen Táncsics nyújtott be a képviselőháznak, felpanaszolja, hogy ha hoztak is a múltban a parasztság javát szolgáló törvényeket, ezeket „elnyomóik addig idomítgatták, míg fegyver lett belőle, melynek markolatja kezökben, sértő vége feléjök van fordulva".

Még keservesebben panaszkodtak a majorsági birtokokra külön szerződéssel szegődött zsellérek. Ezekről egyszerűen megfeledkezett a törvényhozás. Nem tudták most megérteni szegények, hogy miért tesznek oly nagy különbséget köztük és az úrbéres jobbágyok között. Azok örök tulajdonba kapták az általuk megművelt földet, ők maradtak ugyanolyan sorban, mint azelőtt. Pedig jól mondták, hogy „az úrbéri földek sem hullottak az égből alá, hanem azoknak is valaha majorságiaknak kellett lenniök". A törvény megfeledkezett a XVIII. században a töröktől visszafoglalt puszta területeken telepített falvak népéről is. Ezek annak idején szerződést kötöttek földesuraikkal. A viszony, amelyben földesuraikhoz álltak, nem úrbéri természetű volt. A törvény tehát, amely csak az úrbéresekről szólt, nem vonatkozott rájuk. A zavar Erdélyben még nagyobb volt az úrbéres és nem úrbéres földek körül, mert ott sohasem volt úrbérrendezés. A sok súrlódás, egyenetlenség közepette még a földesúri földek felosztásának kommunisztikus gondolata is felmerült.

A kormány a forrongó, elégedetlenkedő parasztságot felvilágosítással igyekezett megnyugtatni. Még a nép sorsát leginkább szívén viselő Táncsics is hangoztatta a keserűségükben szélsőségek felé hajló volt jobbágyok előtt, hogy a „tulajdon szent és sérthetetlen, azt sérteni semmi szín alatt sem szabad".

Bajok a legelők, erdők és szőlők körül

Legalább ennyi bajt okozott a legelő kérdése is, amelyet eddig földesúr és jobbágyok minden falu határában közösen használtak. A szabadságharcot megelőző fél század folyamán a közös legelők nagy részét is majorsági birtokai gyarapítására foglalták le fokozatosan a földesurak. A jobbágyok igen gyakran bérbe voltak kénytelenek venni a legelőt, hogy állataik éhen ne vesszenek, holott a közös legelőre valaha, telkeik arányában, nekik is joguk volt kihajtani jószágukat. A felszabadító törvények a legelők tekintetében is fennálló, nyilvánvalóan igazságtalan rendet vették alapul. A legelőkkel is ugyanaz volt a helyzet, mint a szántóföldekkel. A földesurak a közös legelő legszebb részeit maguknak foglalták le, jobbágyaiknak csak a kiöntéses, posványos, békanyálas földek vagy a füvetlen pusztaságok maradtak. Talán a legelők elkülönítése izgatta leginkább a parasztságot. Békés megyében e kérdés körül valóságos forradalom tört ki. Az elégedetlen falusiak rárontottak a földesúri birtokokra. A forrongás elnyomására statáriális úton néhány halálos ítéletet is hoztak.

Hasonlóan alakult az erdők használata is. Még a középkorban gyökerezett meg az a szokás, hogy a jobbágyok szabadon makkoltathatták disznaikat s gyűjthettek tüzelőre fát a földesurakkal közös erdőkben. A XVIII. század óta legtöbb helyen majorsági jellegű földnek kezdték az erdőt tekinteni. Ettől kezdve a makkoltatásért és a faizásért külön terheket róttak a jobbágyokra, és a földesúr számára fát kellett vágniok és be kellett az uradalom központjába szállítaniok, úgy, ahogyan korábban már úrbéri kötelezettségeikből kifolyóan például a szénát vagy a gabonát. Az úrbériség megszűnésekor a jobbágyok arra törekedtek, hogy a közös erdőhasználat is megszűnjék és számukra megfelelő rész hasíttassék ki. Itt azonban nagy nehézséget jelentett s újabb komoly nyugtalanságra adott okot az, hogy egységes mértéket megállapítani nem lehetett. Hiszen az ország egyik részét hatalmas erdőségek borították, míg másutt, például az Alföldön mérföldekre egyetlen fát sem lehetett látni.

Nem kevesebb panaszt és keserűséget okozott a felszabadult parasztoknak a szőlők megoldatlan problémája is. A jobbágyok ugyanis nem úrbéres, hanem egyébként parlagon fekvő, rendszerint majorsági földeken saját szorgalmukból, a maguk kockázatára telepítettek szőlőket. 48-ban ezekről a szőlőkről sem emlékeztek meg, éppen azért, mert nem tartoztak az úrbéri földek közé. Itt is minden maradt a régiben. A szőlők tulajdonjoga továbbra is a földesurat illette meg, aki ezután is szedte a szőlődézsmát vagy hegyvámot. Érdekes, hogy amíg régebben a szőlőbirtok volt a legszabadabb jobbágyföld, addig most éppen ez maradt meg a legsúlyosabb feudális megkötöttségben. Pedig az ország termőföldjének nem kis hányadát tették ki a jobbágykézen lévő szőlők. A rendezés elmaradása azokat a parasztokat sújtotta a legjobban, akiknek a szőlőn kívül más földjük nem is volt. Ezek méltán tartották nagy igazságtalanságnak, hogy a jobb módú telkes jobbágyot minden tartozása alól felmentették, nekik pedig kis szőlejük, megélhetésük egyetlen alapja után is kell úrbért fizetniük. Ezt ugyan már a forradalom tüzében eltörölte a parlament s kimondta, hogy az állam mindenki, tehát nemcsak a szegények szőlejét is megváltja a föld értékében.

Idegen irányítás alatt

Közben pedig elzúgott a szabadságharc hatalmas vihara Magyarország felett, s annak a nagy átalakulásnak irányítása, amelyen a legnagyobb magyar szellemek munkáltak s amely egy százada érett, kicsúszott a nemzet vezetőinek, de kicsúszott a népnek kezéből is. Az elnyomó osztrák birodalom államférfiai adták ki a rendiség megszűnése és a jobbágyság felszabadítása nyomán bekövetkezett új társadalmi, gazdasági és jogi helyzet szabályozására szükséges rendeleteket. Hogy milyen óriási, évtizedeket igénylő feladatok vártak megoldásra a rendiség felbomlása után, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az úrbéri viszonyokra még nem is olyan régen történt hivatkozás a bíróságok előtt. 1853-ban császári nyílt parancsok jelentek meg, amelyek mindenekelőtt pótolták a 48-as törvények legfeltűnőbb hiányosságát, és korlátlan, teljes tulajdon- és rendelkezési joggal ruházták fel a jobbágyokat és zselléreket. A földesurak kárpótlására 300-tól 700 forintig terjedő összeget irányoztak elő telkenként. A zsellérek után 50 forint kárpótlás járt. A földesurak kielégítését tehát úrbéres jobbágyaik után az állam vállalta magára. A majorsági birtokokon gazdálkodó parasztok kérdését is felölelte a császári pátens. Egyik részük örök tulajdonul kapta az általa megművelt földet, másik részük bérletként művelte tovább. Az irtványok, maradványföldek, szőlők, erdők és legelők kérdése még évtizedekig foglalkoztatta a magyar törvényhozást.

Az utolsó fél évszázadban megoldott vagy megoldatlanul maradt problémák a mi nemzedékünknek is problémái még. Megbeszélésükre ezeknek a régmúltnak szentelt lapoknak a keretei túlságosan szűkek. Életünknek annyira fontos elemei, hogy külön, önálló feldolgozást érdemelnek. Befejezésül azonban vessünk még egy futó pillantást a jobbágyfelszabadítást követő idők viszonyaira.

Hogyan gazdálkodtak a szabadságharc után?

A jobbágyok felszabadítása mezőgazdasági termelésünkben nem hozott azonnal lényeges változást. Még a múlt század hatvanas éveiben is csaknem olyannak látja egy nálunk járt idegen mezőgazdaságunkat, mint amilyen a török megszállás nyomán volt. Itt, mondja, legalábbis a kisgazdaságokban, „a természet tősgyökeres eredetiségében uralkodik még. A földet többnyire úgy hagyják, amint az Isten megteremtette; nem öntöz itt az ember az eső s nem szárít a nap helyett. Ha egyszer meghúzta a barázdát jószága felett s belevetette a magvat, a természetre bíz minden mezőgazdasági munkát. Nem az ember szorgalma, hanem a természet, talaj és az éghajlat minősége dönt itt az aratás fölött. [...] Munka és tőke csak annyiban szabnak irányt a magyar mezőgazdaságnak, amennyiben nincsenek. [...] A paraszt ilyképpen vajmi keveset lendít jószágán. [...] Sekélyesen szánt, még jobb szereti a szántást el is hagyni. Isten megáldván [jó földdel és ezért] azt hiszi, hogy kizsendül a vetés munka nélkül is s ha mégannyi munkát ráfordít is földjére, csak a drága erő fecsérlése az, ha az időjárás keresztet húz számadásán. Áradás, aszály, nyirkosság, fagy és

jégverés ellen mitévő legyen az ember? Ellenükben senki sem tehetetlenebb és senki sem szenved annyit miattuk, mint a magyar ember. Másfelől meg a magyar föld minden vesződség nélkül is olyan terméseket növel, mely máshová való szorgalmas gazda reményeit is túlszárnyalják."[8] Ha az idegen szakembernek ezek a megfigyelései nem is mindenben tükrözték a való helyzetet, annak a megállapítására mindenesetre elegendők, hogy mezőgazdasági termelésünk a múlt század második felében még mindig igen kezdetleges módon folyt.

Az elproletarizálódás és kivándorlás útján

Arra a kérdésre, hogy mi lett az egykori jobbágyosztály sorsa, hogyan boldogultak a robotoló nép fiai az új világban, a történettudomány ma még nem tud megnyugtatóan pontos választ adni. Fel kellene kutatni sok-sok jobbágycsalád sorsát, szinte azt mondhatnám, be kellene nézni minden jobbágy házába s megfigyelni az úrbéres jobbágy életét a felszabadulás friss levegőjében. Országos méretű feldolgozás e kérdésben még nem áll rendelkezésünkre. Meg kell elégednünk azzal, hogy egy helytörténeti adatsorral villantsunk rá a fejlődés legfőbb vonásaira.

Ma már csak szakkörökben tudnak arról, hogy valaha – mint fentebb már volt is róla szó – hazánk lakosságának kilenctized részét népi iparosaink látták el ruhaanyaggal. A múlt század közepéig nemcsak a pórnép, hanem a szegényebb nemesség is szűrt viselt, vagy legalábbis ennek anyagául szolgáló posztóból készült ruhát. A durva szövésű, de az időjárás viszontagságaival nagyszerűen dacoló szűrposztót csapómestereink szőtték és kallómalmaink kallatták, ványolták meg. El lehet képzelni, hogy abban az időben, amikor az ország lakossága legnagyobb részének ebből a hazai posztóból készült a ruhája, hány száz és ezer csapómestert foglalkoztatott ennek a posztóféleségnek az előállítása. Különösen híresek volták a felvidéki, debreceni, az erdélyi székely és szász, Dunántúlon a veszprémi, várpalotai és tatai csapómesterek. Városnegyedek és egyes utcák nevükben (csapóutca, csapószer) még ma is őrzik emlékezetüket. Tata lakosságának például nemcsak számban, hanem anyagi jólétben is legerősebb része a többnyire nagy házú csapók voltak. Iparukat nem egyedül, nem is csak családjuk tagjaival, hanem segédjeikkel együtt űzték. Emellett kezükben volt a faluhatár jobbágyföldjeinek nagyobb része is. Ha ránk maradt történeti források világánál éveken át figyelemmel kísérjük a csapófamíliák sorsának alakulását, azt látjuk, hogy legtöbbjük egyre gyarapodott és a rendi-jobbágyi keretek között az anyagi jólét legmagasabb fokára jutott el.

Tatán a város földesurai, az Esterházy grófok 1765-ben a piaristák vezetése alatt gimnáziumot alapítottak. A gimnázium egészen a múlt század második feléig szépen virágzott. A hatvanas évektől azonban tanulóinak száma lassan fogyni kezdett, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulója táján már attól kellett tartani, hogy az iskola teljesen elnéptelenedik. A szakkörökön túl a helyi sajtó is felfigyelt az aggasztó jelenségekre.

8 [Ditz 1869, 3, 208–209.]

A hanyatlás okát az elavult nevelési rendszerben, a klasszikus oktatás túltengésében keresték. Ebben azonban nem volt igazuk, hisz ugyanekkor az ország jó néhány iskolája, ugyanilyen tanítási rendszerrel, szépen fejlődött. A bajok a város társadalmi szerkezetének megbomlásából származtak.

A múlt század második felében a szövőiparban a nagy, főképpen idegen tőkével alakuló gyárak elsorvasztották a kezdetleges eszközökkel és drágábban termelő népi ipart. A polgári öltözködés divatja amúgy is fokozatosan kiszorította a szűrviseletet; a szűrszabóknak és a csapómestereknek bealkonyult. A tatai csapók is mind kisebb számban és mind kevesebb posztóval jelentek meg az uradalom kallómalmaiban. Ennek a sorvadási folyamatnak a kezdete éppen a 48-as eseményekkel, a jobbágyfelszabadítással esett egybe. A csapók, belekerülvén a nagyipari termelés kíméletlen versenyébe, az anyagi megerősödés, a polgárosodás helyett az elszegényedés, a proletarizálódás útjára kerültek. Ennek a társadalmi süllyedésnek egyik legszembetűnőbb következménye volt, hogy amíg a század első felében a tatai gimnázium tanulóinak legnagyobb része a földet is művelő jobbágyiparosok gyerekei közül került ki, addig a század második felében az elszegényedett csapómesterek már nem gondolhattak fiaik iskoláztatására. Az egymás után felnövekvő nemzedékeket, akikre a jobbágyfelszabadítás után a magyar népi műveltség továbbfejlesztése és elmélyítése várt, a cselédházak odúi és a bányák mélye nyelte el.

A magyar jobbágyot egykori urai nem tanították meg a maga lábán állni. Az úrbéri rendszerben nem is a szolgálat terhessége volt a legsúlyosabb dolog, hanem az, hogy a parasztság anyagi erején túl, szellemi és erkölcsi erőit is gúzsba kötötte. Kiölte belőle a vállalkozó szellemet, a kezdeményezni tudást. A jobbágyok legtöbbször nem tudtak mit kezdeni szabaddá vált munkaerejükkel. Pedig új gazdaságának gondjai úgy megsokasodtak, hogy az ötvenes évek bizonytalansága után, még ha akart volna se tudott napszámba állni. Beruházásokra nem volt anyagi ereje. Tanácsadókra lett volna szüksége, akik a kezdet nehézségein átsegítik. De senki sem törődött velük. 48 előtt még a nagybirtoknak is igen sokat ártott az okszerűtlen gazdálkodás, el lehet képzelni, hogy ez most – az egykori jobbágy nem ismert más gazdálkodási rendet – mivé tette a volt úrbéresek kis- és törpebirtokát. Az itt-ott virágzó falusi kézművesipar pedig, mint a csapók esetében láttuk, belekerült a fejlődő gyáripar országos, sőt sokszor európai versenyébe, s a tőke, mire az új század beköszöntött, felmorzsolta utolsó maradványait is. Az elszegényedés óriási méreteket öltött, a proletárok száma, a rendiség utolsó súlyos öröksége, nőttön-nőtt. „A századvégén – ahogy Szabó István írja – már fenyegető földéhség, morajló parasztmozgalmak és sorvasztó kivándorlás jelezték, hogy a parasztság belsejében súlyos válság sebe nyílt meg."[9]

9 [Vö. Szabó 1940, 77.]

Hivatkozott irodalom

Ditz Henrik 1869, *A magyar mezőgazdaság.* Aigner Lajos, Pest.

Kring Miklós 1935, Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről. Adatok és problémák. *Századok,* (69) 9–10. 390–413.

Kring Miklós 1937, *A tatai csapómesterek. Helytörténeti adatok a magyar posztószövő ipar múltjából.* Budapest.

Kring Miklós 1938, *A községi közigazgatás történetéhez. Tóváros 1836–1849. évi jegyzőkönyvei alapján.* Budapest.

Marczali Henrik (ford. és szerk.) 1900, *Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója, 1848–1849.* A Budapesti Hírlap Kiadása, Budapest.

Szabó István 1940, A magyar parasztság története. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szabó István 1948, A középkorvégi parasztlázadások, 1437–1514. In: uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 31–63.

Ö. Kovács József

A „hanyatlás lassításának" kérdései 1988-ban egy somogyi tanácselnöki jelentés tükrében

A történetkutatásban megszokottá vált egy-egy történelmi időszak politikai jelzőkkel való címkézése. Az 1945 és 1990 közötti periódust a hivatalos önmeghatározás szerint kezdetben népi demokráciának, proletárdiktatúrának, majd szocializmusnak nevezték. A különböző nézőpontból megfogalmazott és többnyire utótörténeti jellemzésekben előfordul például a szocializmus, a kommunista diktatúra, a létező szocializmus kifejezés. A viták még folytatódnak és sajnálatos módon kevésbé jelennek meg azok a kortársi tapasztalatok, a mindennapi valóságot rendszerspecifikusan tükröző leírások, amelyek árnyalhatják a felülnézeti megfogalmazásokat.

Az állami erőszak egyik formájaként értelmezett „genetikailag kódolt szovjetizálás", „rendi szocializmus", „szocialista projekt" több évtizedes előzményeire és hatására ebben az esetben egy somogyi régióban ismerhetünk rá.[1] Azért is fontosak az alábbi vagy ehhez hasonló, 1988-ban már adott esetben kendőzetlenül megfogalmazható vezetői megnyilatkozások, mert sok tekintetben hiteles választ adnak az ideologikus véleményekre. Természetesen mindez csak akkor igaz, ha történetkutatóként hajlandók vagyunk tudomást venni a történeti jelenségek mennyiségi szempontjairól. A jobbágyparaszti világból átöröklődött vidék- és parasztellenességnek, a vidéki tereket csak kiaknázható erőforrásnak (lásd a szövegben olvasható „kolonialista kiszolgáltatottságban" kifejezést) tekintő állami beavatkozásnak egyik jellemzője, hogy lényegében nem vesz tudomást a helyi-regionális nézőpontokról.[2] A jelenkortörténeti kutatás egy része folytatja ezt a hagyományt, amikor a kommunista iparosítási politikáról és erőforrás-elosztási rendszerről szóló elemzéseket[3] negligálja, a „tervgazdálkodáshoz" kapcsolódó kényszerkollektivizálást és agrárváltozásokat ma is rendszerint „sikeres" szóval illetik.[4] Tiszteletben tartva, hogy bárkinek lehet átfogó véleménye egy rezsimről, de történetkutatóként még inkább tiszteletben kell tartani a tömeges kortársi tapasztalatot és a történeti forrásaink vétójogát. Találni kell egy közös alapot, ami szakszerű ábrázolásokat jelenthet. Több évszázados igény ez, de a jelenkortörténetben a különböző kötődések,

1 Danyel 1997, 68–69; Szabó 1991; Ö. Kovács 2012.

2 Horváth 2015; Horváth 2020.

3 Germuska 2004; Honvári 2006; Germuska 2012. A témánk szempontjából fontos regionalitás és társadalomföldrajz történeti kérdéseire lásd Beluszky 1992; Győri–Mike 2017.

4 Varga 2001; Varga 2003; Varga 2018.

konfliktusmezők miatt sajátos hagyománya lett annak, hogy a kutatók alapvetően csak a saját parcellájukon görnyedve foglalkoznak bizonyos kérdésekkel. Különös naiv realista szövegeket, ünnepi tanulmányokat eredményezhet az, ha a politikai diktatúra legfőbb döntéshozói által ránk hagyott, alapvetően politikai szövegek és gondolkodási horizontok alapján próbálunk bemutatni egy korszakot.[5] Természetesen van az ilyen típusú szómágiának, sajátos módszertanon alapuló publikációk sorának történeti értelmezési lehetősége: meglátásom szerint az 1960–1970-es évek hivatalos álláspontjának újratermelt múzeumi tételeiről van szó. Ha szisztematikusan megnézzük a nagyszámú, 1956 utáni publikációk főszövegeinek és lábjegyzeteinek tartalmát, az információk keletkezési helyét és az azok alapján formált írásokat, ráismerhetünk arra, hogy ezek a 'sikertörténetek' csak akkor lennének igazak, ha nem vennénk tudomást például az itt közölt tanácselnöki leírásról.

A Tabon 1985-től többször megjelenő népművelő-településtervezők egyetemi diáktábort szerveztek. 1985 novemberében megrendezték az első tabi regionális agrárkonferenciát. Egy évvel később, 1986. szeptember 15-én, Benda Kálmán történész, az egykori Tatai Népfőiskola vezetője nyitotta meg a tabi tanácstagok népfőiskoláját. A későbbiek során előadott itt Nagy Endre szociológus, Schmidt Péter jogász és Andrásfalvy Bertalan néprajzkutató. A település válsághelyzetéről az előbb említett programok szervezői 1987-ben a következőképpen írtak: „Tabnak ma tizenegy társközsége van. Volt kórháza, szülőotthona, gimnáziuma, strandja, járási hivatalai, ma ezekből nincs egy sem. Van azonban kicserélődött, s nem teljesen meggyökeresedett lakossága, későn települt ipara, »városi funkciói« városi intézmények nélkül, s vannak öregedő társközségei."[6]

Az 1988. évi „önértékelő jelentés" aláírója, Farkas István tanácselnök egy tucatnyi Koppány-völgyi település mindennapi ügyeinek ismerője és képviselője volt.[7] Más történeti önkényuralmi rendszerekhez hasonlóan, a „szocialista projekt" is végül bizonyos mértékig megteremtette 'saját', kritikai gondolkodású rétegét. Ők a rezsim kiépülésével párhuzamosan tanulták meg a támogatás-tűrés-tiltás illemóráinak leckéit. Helyi terekben és időkben élve és gondolkodva, igazolt tudás alapján szólalhattak meg a „fejlesztő programok" tapasztalatairól.

A MSZMP vezetése különböző névvel és „szolgálati használatra" szánt vizsgálatokban folyton foglalkozott a „gazdaságilag" hátrányos helyzetű térségek felmérésével. Az egyre szűkösebb állami forrásokat, egy egyre nyilvánvalóbb csődszituációban pályázati formában osztogatták. Az itt közölt történeti forrásban említett tényezőknek számos olyan összefüggése van, amelyekre itt csak utalhatunk. Egyrészt ebben az esetben is látszik, hogy a 'gazdaság' úgy önmagában nem létezik, az valójában beágyazódik az emberi kapcsolatokba. A marxista és más modernizációs ideológiák materializmusa, az újratermelt krízisek folytonosan igazolják a lokális társadalmi összefüggések fontosságát.

5 Ennek tovább élésére lásd Takács 2013.

6 Kemény–Köles 1987, 44.

7 1990 és 2002 között polgármesterként tevékenykedett tovább.

A hivatalosan csak gazdaságinak minősített szempontok valójában a szociokulturális miliőket is magukban foglalták. Az Országos Tervhivatal által irányított, a KSH, az MTA, az ágazati minisztériumok és a megyei tanácsok véleménye alapján kijelölt, legkedvezőtlenebbnek nyilvánított körzethatárokat már akkor is vitatták. Az állami pénzügyi támogatástól folyton függő települések vezetői közül sokan fel akartak iratkozni az 1986-ban összeállított 571 tételes listára. Az akkori Magyarország településeinek mintegy 19%-a számított „gazdaságilag" elmaradottnak. Baranya, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Vas, Zala megyei településekről van szó.[8]

Forrásközlésünk során elsősorban a kortársi idő- és gondolkodási horizontokat tartottuk szem előtt. Részletes lokális történeti kutatásra nem vállalkoztunk, de néhány kiegészítő információt fontosnak láttunk közölni a lábjegyzetekben is. A rendszerváltozás utáni, napjainkig húzódó folyamatokra is jellemzően Somogy megye egészéről a 2011. évi népszámlálás visszatekintő értékelésének tükrében elmondható, hogy a népességfogyás az 1980-as évektől vált látványossá. Ebben az évtizedben 4,3%-kal, 1990 és 2001 között 2,7%-kal lett kisebb a létszám, majd utána felgyorsuló csökkenés indult meg, ami az országos átlag fölöttinek számított. A megye iskolázottsági és foglalkoztatottsági mutatói is átlag alattiak voltak. Az 1980. évi adatokhoz képest a vízvezetékbe bekapcsolt lakások száma közel kétszeresére, a közüzemi szennyvízcsatorna-hálózatba bekötött ingatlanok száma több mint 3,5-szeresére növekedett. Az összkomfortos lakások száma ugyanezen idő alatt hatszoros lett. Ezzel együtt is az összkomfortosság mutatói alapján Somogy megye Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád és Békés megyékkel együtt a rangsor végén van.[9]

A dokumentumban említett társközségek népessége 1980 és 2010 között átlagosan 36%-kal csökkent.[10] Például Somogyegresen ezen időszakban felére csökkent a létszám, de Bedegkéren és Torvajon is több mint 40%-kal kevesebben éltek 2010-ben.[11]

Tabot 1984-ben városi jogú nagyközséggé, majd 1989-ben várossá nyilvánították.[12] Közben új általános iskolát és középiskolát építettek, újra elindították a gimnáziumi oktatást.

8 KNEB összefoglaló jelentés a gazdaságilag elmaradt térségek fejlesztési programjáról, 1988. július 25. MNL OL XVII-2-a. 1704. dob.

9 KSH, *Népszámlálás,* 2011. 3. Területi adatok. 11, 19, 23, 47–48.

10 Néhány település adatát nem tudtuk figyelembe venni, de az átlag akkor is életszerű.

11 KSH, *Népszámlálás,* 2011. 3. Területi adatok. 142–146.

12 Több újságcikk foglalkozott a település nehézségeivel: Rab László: Lesz-e Tabon városháza? *Népszabadság,* 1988. augusztus 31. 6; Leskó László: Növekvő munkanélküliség. Tab mégis bizakodik. *Szabad Föld,* 1991. augusztus 20. 11. Az 1990 utáni helyzetre lásd a *Beszélő* Tabtársak című cikkét. 1994. november 24.

Önértékelő jelentés[13]

A gazdaságilag elmaradott térségek fejlesztésének meggyorsítására vonatkozó társadalmi-gazdasági program végrehajtásához.

I. Általános megállapítások: Az 1985. évi tavaszi országgyűlési határozat indította el az elmaradt térségek ügyeit, tennivalóként a területi különbségek csökkentését határozta el. Az eddigi munkák során általánosságban látjuk, hogy az elmaradt térségek felzárkóztatási problémaköre nemcsak gazdasági, hanem társadalmi jellegű is, és ez a társadalmi megfogalmazás végig hiányzott a programból. A program enélkül reálisan arra jó, hogy a térségben a hanyatlást lassítsa. Ezekben a térségekben az embert is újratermelő mechanizmus nincs a helyén. (Lásd: oktatás, nem kvalifikált, alulfoglalkoztatás.)[14] E kérdés úgy is felfogható, hogy komplex módon kell a termelésfejlesztést a termelő és lakossági infrastruktúra fejlesztését térségünkön belül megoldani, erre kívánt választ adni az 1-es számú mellékletben bemutatott felzárkóztatási program is. Úgy látjuk, hogyha egyenlőtlenül fejlődik tovább e három terület, akkor újabb szűk keresztmetszetek alakulnak ki és csak a további fejlődés gátjává válnak.[15]

1985-ben egy, tudomásunk szerint az MTA területi szervei, így a Dél-dunántúli is elkezdett egy vizsgálati programot, annak felderítésére, hogy miért vannak hátrányos helyzetben az országhatár, illetve megyehatár menti területek. Én akkor egy összejövetelen kifejtettem a ránk vonatkozó sajátosságokat, mely szerint a hátrányos természeti

13 MNL OL XVII-2-a. 1704. dob. KNEB összefoglaló jelentés a gazdaságilag elmaradt térségek fejlesztési programjáról. V. 21-26/88. A forrásközlés során nem követjük az eredeti formai és betűhív jelleget.

14 A nevében is sajátos Tab Városi Jogú Nagyközségi Közös Tanács VB Pénz-, Munkaügyi és Tervosztályának vezetője a következőképpen foglalta össze az itt élők helyzetét: „Tab nagyközséghez tartozó 11 községben a lakónépesség 41,5%-a él. A községek közül az 1980. évi adatokhoz viszonyítva Bábonymegyeren 4,2%-kal, Kapolyon 7,3%-kal, Zalán 8,1%-kal, Tengődön 3,6%-kal, Bedegkéren 6,7%-kal, Somogyegresen 8,6%-kal, de valamennyi községünkben csökkent a lakónépesség. Egyedül Tab lélekszáma nőtt. A demográfiai helyzetünket összességében jellemzi, hogy a 60 évesek és idősebbek aránya a megyei 18,4%-hoz viszonyítva 19% és a munkaképes korú népesség aránya a megyei 56,7%-hoz viszonyítva 59%. Az aktív keresők közül az iparban dolgozik 47,6%, a mezőgazdaságban 24,1%, egyéb ágazatokban (kereskedelem, közlekedés, stb.) 28,3%. A mezőgazdasági nagyüzemeink kedvezőtlen termőhelyi adottságok között dolgoznak. […] Az összekötő utak hiánya miatt községeink jelentős része zsáktelepülés." Tab és társközségeinek, mint halmozottan hátrányos helyzetű települések felzárkóztatási programja. Tab, 1987. február 13. MNL OL XVII-2-a. 1704. dob. V. 21-26/88. 865/1987. 1–2.

15 Az egykori nagybirtokvilág helyzetére és az állami erőszakkal végrehajtott strukturális váltásra is jellemzően Somogyban összességében a művelési ágak szerkezeti változása 1935 és 1960 között azt mutatta, hogy a művelt terület 73,1%-ról 69,2%-ra csökkent. Ezen belül csökkent a szántó, a szőlő, a rét, a legelő, valamint a földadó alá nem eső terület aránya. Növekedett a kert és az erdőterület, a nádasoké változatlan területet képezett. Gertig 1962, 47. A marxista–leninista frazeológia szerint formált leírás szerint a „tsz-mozgalom" (értsd ezen a kényszerkollektivizálást) 1948 után „legintenzívebben fejlesztett két megyében, Somogyban és Zalában" 1956 őszén a tagok 94-92%-a elhagyta a téeszeket. A somogyi egykori nagybirtokok cselédjei és az itteni kisgazdák elfordultak a kolhoz-típusú nagybirtokoktól. Benke 1976, 94. A kényszerkollektivizálás terrorjára lásd például az 1959–1960 telén Lullán történteket. Ö. Kovács 2012, 344; Ö. Kovács 2015, 359–361.

adottságok nehezebb mezőgazdasági körülmények mellett egy olyan centralizált leosztású rendszer működött, amely a városépítésekre és Somogy esetében a Balaton-partra helyezte a kiemelt rangsort. Ebből a preferenciából adódott, hogy a további területek alulpreferáltakká váltak, ezekben a településekben – Tab kivételével – termelőszövetkezetek összevonására, iskola-körzetesítésre, Balaton partra való elvándorlásra került sor. A térségünkben települt ipari üzemek kolonialista kiszolgáltatottságban vannak a más megyékben levő gyárközpontokkal, a kvalifikáltabb munkaerő ott található. Az infrastruktúra alulfejlettsége általános, községeinkben hiányzik az ivóvíz, a közlekedés általános problémáival együtt.[16] Igen kicsi a nemlétező gazdálkodó szervek miatt a helyi érdekek érvényesítésének lehetősége is. (Pl.: elöregedő lakosság, nehezen vonható be ivóvízhálózat kiépítési társulatba.) Az elhagyott családi házak mint a társadalmi össztulajdon részei, csak tovább bonyolítják ezt a kérdést.[17]

A domborzati viszonyok, a lepusztult domboldalak fokozottabb anyagi és műszaki követelményeket támasztanak a területen működő mezőgazdasági termelőszövetkezetek felé, amelyek alig képesek a bővített újratermelésre, ennélfogva a termőföldek kizsarolása és a máról-holnapra való élés a jellemző.[18]

Hullámzó mértékben 10 évben belül valamennyi üzem gazdasági problémákkal küzdött, emiatt elvétve jutott érvényre az az alapvetően igaz megállapítás, hogy aki a földet a falvakban megműveli és ebből hasznot húz, annak erkölcsi kötelessége a falu gondjainak javítása. Mindezeket tetézi az is, hogy a Balaton hátterében egy városhiányos térséggel találkozhatunk, középfokú ellátást a 30 km-re lévő Siófok, illetve a 60

16 „Tab és Kapoly kivételével nincs vezetékes ivóvízellátás. […] A Tabon kiépült távhívásos telefonhálózat ellenére még mindig rosszak a távközlés lehetőségei, különösen a társközségi, illetve térségi kapcsolatok terén. A tanácshoz tartozó települések közül csak Tabon és Kapolyon van vezetékes vízellátás. A villamos-energia fogyasztáson belül alacsony a háztartási fogyasztás aránya, ami a lakások gyenge felszereltségével függ össze. PB-gázcsereteleppel 5 községünk nem rendelkezik." Tab és társközségeinek, mint halmozottan hátrányos helyzetű települések felzárkóztatási programja. Tab, 1987. február 13. MNL OL XVII-2-a. 1704. dob. V. 21-26/88. 865/1987. 2, 5. „A közlekedés területén a kiépített utak aránya és minősége igen alacsony szintű közigazgatási területünkön, ezért a lehetőségek keretein belül megkülönböztetett figyelmet kívánunk fordítani útjaink állagára és építésére. Az utak kiépítettsége a térségben 20,9%-ot tesz ki, ezen belül azonban Sérsekszőlős, Torvaj, Bedegkér és Lulla községben az 5%-ot sem éri el. Ezt az alacsony arányt bizonyos fokig pótolja a KM utak kiépítettsége." Uo. 4.

17 Más válságrégiókkal szemben itt a cigányság helyzete más volt: „Tabon és a társközségeinkben a cigánylakosság száma nem jelentős, munkába állításuk és tartásuk az elmúlt időszakban nem okozott különösebb problémát. A területünkön élő cigánylakosság 95%-a elhatárolta magát a hagyományos életformát folytató cigánynépességtől, életvitelük, életmódjuk és munkájuk alapján asszimilálódtak, rendezett lakáskörülmények között élnek. (A körzetben nincs szociális követelményeknek meg nem felelő telep)." Uo. 7.

18 „A termelőszövetkezetek pénzügyi alapjai nagymértékben leterheltek, a hitelfelvételi lehetőségek korlátozottak." Uo. 2. A térség négy (Tab, Kánya, Kapoly, Bedegkér) téeszének szerepét fontosnak gondolták. Az adatok azonban itt is inkább arra utalnak, hogy a melléküzemágak hangsúlyosan jelen voltak: „Meghatározó ezen termelőszövetkezetek melléküzemági tevékenysége, ahol egyenként 50–100 fő foglalkoztatását oldják meg. […] a melléküzemági fejlesztésekkel eddig is sokat tettek a nyereségnövelés érdekében, azonban ezek a tevékenységek – a Tabi Béke Termelőszövetkezet kivételével – döntően a könnyűipari ágazatban, alacsony termelékenységi szinten realizálódtak. Szükséges megteremteni a bedolgozói hálózatot, és itt is elsősorban a Siófoki Háziipari Szövetkezet kezdeményezését kell támogatni." Uo. 3–4.

km-re levő megyeközpont Kaposvár biztosít. Kevés a hatásos kapcsolat más megyében levő Tamási várossal, úgy hiszem, hogy ezt a tudományos vizsgálatot érdemes lenne szélesebb körben megvitatni.

II. A megyei tanács 35/1986. számú határozatában foglaltak szerint elkészült a felzárkóztatás helyi programja is. Ezt megelőzően a városi jogú nagyközségi pártbizottság 1986-ban az éves gazdaságpolitikai irányelvek elfogadásakor kötelezett bennünket egy bizonyos koordinatív tevékenység megkezdésére. Ez a koordinatív tevékenység nemcsak a tanácsi feladatokra terjed ki, hanem összhangot kívánt teremteni a térség termelő üzemei részéről benyújtandó pályázatokhoz, valamint a megyei elbíráló bizottságban a térségi érdekek képviseletéhez. Ennek megfelelően évente három alkalommal közösen megvizsgáltuk az eredményes pályázatok megvalósulásának helyzetét, értékeltük az egyébként elég kisszámban érkező központi munkahelyteremtő ajánlatok (BIOINNOKORD[19] által tettek) milyenségét, versenyképességét, ugyanis megbíztunk egy üzemet, ezen lehetőségek gyakorlati megvizsgálására. Sajnos a BIOINNOKORD ajánlatai olyan ipar által nem hatékony és veszteséges termelésre terjedtek ki, amelyeket, ha elfogadjuk, a nehézségeinket tovább növelik. Nem sikerült csatlakoznunk semmilyen kormányprogramban meghirdetett pályázathoz sem, pedig egy korszerű húzóágazat megjelenése segítene az elmaradottság felszámolásában (biotechnika, intermedier gyártás). Azoknak a vállalatoknak, illetve szövetkezeteknek, szerveknek a névjegyzékét, a 2-es számú melléklet tartalmazza, akikkel tárgyalásokat folytattunk. A benyújtott pályázatokat itt helyben rangsoroltuk, előzetes vitákat is folytattunk a megyei mezőgazdasági osztállyal, de általánosságban az a megállapításunk, hogy a térség túl szerény volt az ígéretekben, a saját erőben, és hiába nyújtotta be legnagyobb számú pályázatát, azok nem nyerték el az elbíráló megyei szervek támogatását.

Most szükségesnek tartjuk saját munkamódszereink, vállalkozókészségünk, új helyzetben való igazodását, az eredményesebb munka érdekében.

Látnunk kell azt is, hogy a fejlesztési eszközök hiánya mellett meglévő kis összegű vállalati amortizációs összegek nem a kevésbé hatékony, elmaradott, alulfejlett térségekben áramlanak elsősorban. Viszont a térségen belül meglévő erők önmagukban kevesek a felzárkóztatáshoz.

Tanácsunk fogadókészsége tehát önmagában nem elegendő a program teljesítéséhez. 1986-ban elfogadtunk egy olyan ötéves tervet, amelyet azóta többször át kellett dolgoznunk, ez az ötéves terv azonban még most is tudja, hogy 11 társközségünkben az alapvető infrastrukturális gondokon enyhítenünk kell.[20]

19 Biotechnológiai vállalat.

20 A VI. ötéves tervidőszakban juttatott pénzügyi források a hivatalos vélemény szerint „nem voltak elegendőek a népesség megtartásához". Ezen évek beruházásait így értékelték: „A térség termelőszövetkezetei 40 millió Ft támogatásban részesültek. 1986-ban átadásra került az új autóbusz indítófogadó állomás. Jelentős mértékben javult az utaskiszolgálás kulturáltsága. PB-gázcseretelep Kánya, Bábonymegyes, Kapoly, Torvaj és Tengőd községekben létesültek. Új 60 férőhelyes bölcsőde épült; általános iskolai tanterem, valamint könyvtár-hálózat bővítésére, óvodai férőhely fejlesztésére került sor. Kapoly községben vízmű létesült, Zala község közkifolyós vízellátásának kivitelezése pedig

Több tárgyaláson azonban kihangsúlyozták, hogy a tanácstól olyan irányú pályázatokat nem fogadnak el, amely az ötéves tervben egyébként is szerepel. (Még akkor sem, ha ez csak kis összegű pénzügyi keretszám volt.)

Ennél fogva az infrastruktúra azon területein kellett a hosszútávú tervvel összhangban elképzeléseket elővenni, amelyek talán kevésbé fontosak voltak számunkra.

A benyújtott pályázatokat öt típusba sorolhatjuk: 1.) Nagy összegű regionális gondokat megoldó ügyek: térségi szippantott szennyvíz kezelésének megoldása; regionális vízműrendszer létesítése, 10 település összekapcsolásával; földgáz-program megvalósítása; termelőszövetkezetek agrokémiai központ létesítése; Tab–Balatonendréd összekötő út; Andocs–Zics összekötő út.

Értékelés:

E programok Tab várossá válását elősegítik, a kistelepülésekre kevésbé hatnak, nagyösszegű központi forrást igényelnek, alacsony helyi hozzájárulás mellett. A pályázatok fontosságát az elbíráló szervek elismerik, de egyben eredménytelenek voltak.

A Tab–Balatonendréd összekötő út az egész térséget összekötné az M7-es Zamárdi elágazásával, és az országos közúti hálózattal való (elzárkóztatást) elzártságot feloldaná.

2.) Ebbe sorolhatók azon pályázatok, amelyek kisebb összegű támogatást igényelnek (1–5 millió Ft között). De jelentőségük túlnőtt a beruházás konkrét célján: Tabi Termelőszövetkezet gépjavító-bázis létrehozása; Tabi ÁFÉSZ-bélüzem rekonstrukciója; Siófoki Háziipari Szövetkezet bedolgozó-hálózat kiépítése; VOLÁN 13-as számú Vállalat autóbusz beszerzése; Kisbárapáti BIO-BRIKETT üzem; Szorosad Termelőszövetkezet aprómagtermelése; Kánya Termelőszövetkezet sertés-vertikum; Költségvetési Üzem Tab építőipari kapacitás bővítés.

Értékelés:

Ezen pályázatoknak olyan közös vonása van, hogy nem nagy összegű befektetés mellett munkahelyet teremtettek, de legalább ilyen fontos az is, hogy a térségben a helyi jövedelem növelésének és ezáltal az eltartóképesség növelésének fedezetét teremtik meg. Elég emlékeztetni arra, hogy az aprómag termesztés, a bedolgozó-hálózat fejlesztés, vagy a sertéstartás melléktermékeként képződő trágya gilisztákkal való feletetése mindmind a vállalkozók jövedelmét is növeli. A Tabi gépjavító bázis alkalmas lesz a nagyteljesítményű erő- és munkagépek javítása mellett arra is, hogy külön megállapodás alapján a megyei beiskolázási tabi Mezőgazdasági Gépszerelő Szakközépiskola tanulóinak gyakorlati képzése a kor igényeinek megfelelően folytatódik és ezáltal közvetett hatása lényegesen nagyobb.

Említést érdemel a bélüzem rekonstrukciója, amely környezetvédelmi szempontból fontos, de a szerződésbe kikötöttük, hogy három kistelepülés vegyesboltjának átala-

megkezdődött." Uo. 2. Tab közvetlen határában fekvő Zalára, többek között Zichy Mihály szülőhelyére, néhány paraszthéz fotójával együtt lásd Morvay 1973.

kítása az alapellátást kell hogy javítsa. A személyszállítás az aprófalvakban nagyon fontos kérdés, de a VOLÁN ebben a pályázatban egyéb gondjait is meg kívánta oldani (autóbusz-mosás), és így a jó cél csak cél maradt. A Kisbárapáti Termelőszövetkezet biobrikett gyártási elképzelése egy országos programhoz való kapcsolódást jelentene, és egyben nagy tömegben képződő mezőgazdasági hulladék (szalma, faforgács) feldolgozására irányulna, de árkérdés, és jövedelmezőségi kérdések ma még túlságosan kísérletezgetési stádiumba helyezi az egyébként nagy jelentőségű témát. (MÉM is csak óvatosan támogatja.)

3.) Kisösszegű, terven felüli infrastrukturális beruházások azonnali ügyei: Társközségek nyilvános-telefonállomásai; Kapoly, Kánya községek crossbar telefon-ellátása; Konténeres gázcsere-telepek; Nágocs orvosi rendelő átalakítása; Törökkoppány gyermekorvosi rendelő; Elmaradt térségi tanulmányterv.

Értékelés:

Ezekre a kérdésekre jellemző, hogy nem érik el az egy millió Ft-os nagyságrendet, ugyanakkor akut ügyeket oldanak meg. 1984-ben megvalósítottuk társadalmi összefogással a tabi 1000 állomásos automata crossbar központot (nem várva központi segítséget és összefogást). Most az a célunk, hogy 11 társközségünkben a műszaki lehetőségek függvényében eljuttassuk a nagyon fontos távközlési eszközt. Eddig hat községben sikerült és újabb két községben ebben az évben megvalósul a crossbar rendszerű telefonellátás.

Tanulmánytervvel az a célunk, hogy az egész Koppányvölgye térségre olyan közgazdasági elképzelések alakuljanak ki, amelyek a ritkán lakott aprófalvas alacsony jövedelmezőségű terület gazdasági átalakítását célozza. Adjon választ, hogy mi legyen a termőfölddel, (melioráció, erdősítés, vízrendezés) termálvíz-hasznosítással és a balatoni háttérlehetőséggel.[21] Vigyáznunk kell azonban arra is, [ne]hogy egy legyen a sok tanulmányból, gyakorlati megvalósítás nélkül.

4.) Helyi tanácsok által nem támogatott pályázatok: Tabi Termelőszövetkezet gumifelújító üzeme; ÁFÉSZ hálózat rekonstrukció; Bedegkéri gépjavító bázis; Kánya gépjavító bázis;

VOLÁN gépműhely bővítés; Kapoly termelőszövetkezet: Shell kút.

Értékelés:

Ezekre a pályázatokra az a jellemző, hogy a gazdálkodó szervek bizonyos fejlesztési forráshiányok megszüntetésére irányultak, a pénzhez jutás bizonyos lehetőségeként kezelték. A kapolyi termelőszövetkezet szántódi Shell kútja térségen kívül folytatja tevékenységét. A Tabi ÁFÉSZ-bélüzem rekonstrukciójához 1986-ban elnyert pályázat előfeltételeként kikötöttük három (Bábonymegyer, Kér, Sérsekszőlős) település kis-

21 „Jelentős feszültség forrása a vezetékes ivóvízellátás megoldatlansága. A települések zömében nem jók a víznyerési lehetőségek, magas a vas- és nitráttartalom." Uo. 3. o.

boltjainak korszerűsítését, és rá egy évre „elfeledkezve korábbi kötelezettségéről", próbált ezen feladatra pályázni.

A gépjavító létesítmények jövedelmezősége nehezen számítható, térségi hatásuk nem jelentős.

5.) Közvetett hatások a termelő fejlesztések megvalósításából: Tab Gépjavítóműhely – általános iskola építés; Bélfeldolgozó üzem rekonstrukció – általános isk. építés; Háziipari bedolgozó hálózat – általános iskola építés; Bedegkér Műanyag-ponyva hegesztő – vízhálózat építés.

Értékelés:

Igen helyes volt a megyei pályázati kiírásnak az a kitétele, amely öt éven keresztül évi 5%-os infrastruktúra támogatást biztosít a helyi tanácsoknak. A pénzügyi helyzet romlása ellenére ennél fogva válik lehetővé az is, hogy a tabi 8 tantermes általános iskola megépítését biztosítani tudjuk. A település lakossága évi ezer Ft. településfejlesztési hozzájárulással, a helyi vállalatok társadalmi munkával, valamint közcélú munkákkal segítik az összefogást. Olyan körülmények között tudjuk ezt végezni, amikor az általános iskolára felsőbb támogatást nem tudunk kapni. Valamennyi pályázatot záradékoltuk, előfordult, hogy támogatott pályázatokra is kinyilvánítottuk kétségeinket, és talán az is gondot okozott, hogy e tekintetben túlságosan nyíltak voltunk.

III. A gazdaságilag elmaradt térség felzárkóztatási programja hosszútávra szól. Az eddigi pályázatok összhangban vannak azokkal a programokkal, de lényeges elmozdulást, az alacsony érdekérvényesítés lehetősége, a pénzeszközök szétaprózódása, a központi szervek rásegítő akcióinak hiányában még nem tapasztaltunk. A termelő kapacitások közül a tabi Termelőszövetkezet gépjavító bázisát lehetne kiemelni, amely hosszabb távon is jelentős. A kisebb ipari fejlesztések közül a tabi Költségvetési Üzem építőipari kapacitás fejlesztését lehet kiemelni, amely azt is jelenti, hogy a térség egyetlen építőipari szervezete a „felnőtté válás" körülményei közé kerül és segíti a lakóházépítés, ipari létesítmények építését. A fejlesztések közül a háziipari bedolgozó hálózat 40–50 munkaalkalmat, a miklósi varroda pedig 60 munkaalkalmat teremt. A végrehajtott tevékenységek közül a mezőgazdasági ágazat pályázatai segítik a gazdasági szerkezet korszerűsítését, de helyesnek tartanánk, ha az ágazat elsősorban az alaptevékenységben, erdősítésben, meliorációban, élelmiszeripari tevékenység fejlesztésében szolgálná a gazdasági szerkezet korszerűsítését. A benyújtott pályázatok szolgálták a környezetvédelmi szempontokat (szennyvíztelep, kányai sertéstelep, ivóvíz-programok, biobrikett-gyártás), de ezek nem kaptak kedvező elbírálást. Ugyanakkor egy kompromisszum eredményeként támogatott bélüzemi rekonstrukció igen. Már előzőekben is említettem, hogy a gazdasági tevékenységhez hozzárendeltünk bizonyos infrastrukturális lehetőséget, amelyet külön megállapodásban rögzítettünk. Ennél fogva: a tabi „Béke" Termelőszövetkezet oktató bázisán fogadja a mezőgazdasági szakközépiskola tanulóit; a Bedegkéri Termelőszövetkezet a község vízellátását elősegítő kutat alakítja ki; A bélüzem rekonstrukciója a kistelepülések boltfelújítását szolgálja;

Több beruházás az általános iskola építését segíti elő; Ágazati követelményeknek való megfelelést mi tanácsi szervek nehezen tudjuk értékelni, azt látjuk, hogy a pályázati kiírások e követelményeknek mint célt kitűzték. A kihasználatlan ingatlan újrahasznosítása fontos követelmény, azonban helytelenítjük azt a gyakorlatot, hogy a fejlesztés költséghányadában ezzel méltánytalanul magas összeggel szerepelnek, ezáltal is biztosítva azt, hogy mennyire szükséges egy adott pályázat megvalósítása. Véleményem szerint ez az esetek többségében az elavultságot konzerválja. A mi tanácsunk mindössze a háziipari szövetkezetnek adott át épületet a bedolgozói hálózat fogadóképességéhez.

Egyéb észrevételek, javaslatok: Tudományos alapossággal meg kell vizsgálni és javaslatot tenni – kapcsolódva a határmentiség problémaköréhez – az egyes térségek jellemző gondjait, s ezáltal célirányosabb programot kialakítani; Nemcsak gazdasági, hanem nagyobb társadalmi programmá kell hogy váljon; Falukutatásnak vizsgálnia kell hogyan képes a magyar falu e térségben a helyi cselekvésre, melyek a termelésbe vonható helyi értékek; Ágazati főhatóságok munkájában nagyobb figyelmet kapjon a program teljesítése; Az illetékes megyei szervek vizsgálják felül a pályázat rendszerét és a jövő gondjai megelőzéseként elsősorban a munkahelyt teremtő és a hosszútávú programban szereplő fejlesztéseket támogassák; Helyileg a városok és városkörnyéki bizottságok alkalmasak arra, hogy koordinálói legyenek a térségben levő fejlesztési lehetőségeknek. Ez a koordinatív lehetőség nagyobb támogatásban részesüljön a megyei szakigazgatási szervek részéről; Kereskedelmi bankok váljanak gazdáivá a termelés-fejlesztési elképzeléseknek, lízinggel, beruházási hitelekkel, pályázatok előkészítésével támogassák azokat; El kell kerülni, hogy a forint szétaprózódjon, ezért kevesebb, de a térségre nagyobb hatású pályázatok elfogadása indokoltnak látszik.

Összegezve úgy látjuk, hogy az eddig elnyert 17,2 millió Forintos pályázat arányaiban nem éri el a megyén belüli térségek összességére vonatkozó részarányt, tehát ez feladatainkat is meghatározza. Még többet, még átfogóbban, még eredményesebben kell koordinálnunk ezt a munkát, hogy valójában szolgálja a társadalmi-gazdasági kibontakozást.

Az előző szervek vizsgálatai alkalmat adtak arra, hogy áttekintsük munkánk fogyatékosságait, de kérjük, hogy a szükséges gyorsított intézkedések ne várassanak magukra.

Tab, 1988. június 7.
Farkas István
tanácselnök

Források

MNL OL XVII-2-a. Központi Népi Ellenőrzési Bizottság, 1988.

Publikált forrás
KSH, Népszámlálás, 2011. 3. Területi adatok.

Hivatkozott irodalom

Beluszky Pál 1992, *Vég kiárusítás. Társadalomföldrajzi tanulmányok, 1959–1992.* MTA Regionális Kutatóközpont, Budapest–Pécs.

Benke József 1976, A szocialista agrárviszonyok kialakulása és fejlődése Somogyban (1948–1970). *Agrártörténeti Szemle,* (18.) 1. 77–114.

Danyel, Jürgen 1997, Politische Rituale als Sowjetimporte. In: Jarausch, Konrad – Siegrist, Hannes (Hrsg.): *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970.* Campus, Frankfurt am Main – New York, 67–86.

Germuska Pál 2004, *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* 1956-os Intézet, Budapest.

Germuska Pál 2012, Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1970. *Századok,* (146.) 1. 47–78.

Gertig Béla 1962, Somogy megye gazdasági földrajza. *Földrajzi Közlemények,* 1. 45–68.

Győri Róbert – Mikle György 2017, A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom,* (31.) 3. 143–165.

Honvári János 2006, *XX. századi gazdaságtörténet.* Aula Kiadó, Budapest.

Horváth Gergely Krisztián 2015, Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia,* (126.) 3. 417–433.

Horváth Gergely Krisztián 2020, A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. BTK–NEB, Budapest, 13–53.

Kemény Bertalan – Köles Sándor 1987, Helyi szocializátorok. (Elöljáróságok, tanácstagok népfőiskolája Tabon). *Kultúra és Közösség,* (14.) 3–4. 44–51.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Budapest.

Ö. Kovács József 2015, *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* Balassi–Korall Kiadó, Budapest.

Morvay Péter 1973, Zala, az alvó falu. *Honismeret,* (1.) 1–2. 15–22.

Szabó Márton 1991, A rendi „szocializmusról". In: Tóth András (szerk.): *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás.* MTA PTI, Budapest, 27–36.

Takács Róbert (szerk.) 2013, *Kérdések és válaszok a Kádár-korról*. Napvilág, Budapest.

Varga Zsuzsanna 2001, *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Napvilág, Budapest.

Varga Zsuzsa 2003, Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János et al. (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Argumentum etc., Budapest, 261–339.

Varga Zsuzsanna 2018, Új megközelítés a szocialista mezőgazdaság történetéhez. In: Juhász József – Szvák Gyula (szerk.): *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Russica Pannonicana, Budapest, 203–213.

Horváth Gergely Krisztián

Párhuzamos narratívák nemzeti látószögben[1]

Immár öt éve, hogy megjelent az idehaza mindeddig visszhangtalan maradt új német agrártörténeti szintézis. Tekintve, hogy a hazai agrártársadalom historikusai minden időben megkülönböztetett figyelmet fordítottak a németországi eredmények adaptálására, nemcsak a tradíció kötelez bennünket e vállalkozás bemutatására, hanem az a bevallottan vállalt szempont is, hogy mint tájékozódási pontot bevonjuk a Tíz nemzedék és ami utána következik… MTA BTK Lendület kutatási program részeként elgondolt vidéktörténeti szintézis szemléletének, szerkezetének kialakításába.[2]

Az első, ami a köteteket fellapozva feltűnik, az a vállalkozás hibrid szerkezete, amit nemcsak a szerkesztőbizottság és az egyes kötetek szerzőinek névsora tükröz, ti. hogy a történeti agrártársadalom kutatásának emblematikus kortárs német alakjai elsősorban a szerkesztők körében vannak jelen, míg a szerzők között több, idehaza kevéssé ismert nevet találunk, hanem a tartalomjegyzékek is. A három kötet három eltérő szerkezetű munkát rejt.

A vállalkozás a Gesellschaft für Agrargeschichte (GfA) és az ebbe beolvadó Arbeitskreis Agrargeschichte (AKA) műhelyekben zajló munka nyomán látott napvilágot. Aki mindemögött nagy és erőteljes diszciplináris pozíciókat birtokló szervezeteket vélelmezne, annak csalatkoznia kell. Míg a Német Történelmi Társulat, a Verband der Historiker und Historikerinnen Deutschland (VHD) tagjainak száma meghaladja a háromezret, addig az 1994-ben alakult és 2012-ig működő Arbeitskreis Agrargeschichte legnagyobb létszámát, kerek 150 fővel, 2011-ben érte el. A 2012-es önfeloszlatást követően a vidéktörténészek a már 1953 óta működő Gesellschaft für Agrargeschichte keretében folytatták a szakmai munkát, amelynek gondozásában jelenik meg a legfontosabb német vidéktörténeti periodika, a *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* (ZAA) is. Az AKA informálisan több szálon is kötődött a göttingeni Max-Planck-

1 A recenzeált könyvek: Stefan Brakensiek – Rolf Kießling – Werner Troßbach – Clemens Zimmermann (Hrsg.): *Grundzüge der Agrargeschichte 1–3.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2016.
1. Rolf Kießling – Frank Konersmann – Werner Troßbach: *Vom Spätmittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg (1350–1650).* Mit einem Beitrag von Dorothee Rippmann. (329 oldal.)
2. Reiner Prass: *Vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Beginn der Moderne (1650–1880).* Herausgeben und eingeleitet von Stefan Brakensiek, mit einem Beitrag von Jürgen Schlumbohm. (245 oldal.)
3. Gunter Mahlerwein: *Die Moderne (1880–2010).* Herausgeben von Clemens Zimmermann. (230 oldal.)

2 A recenzió az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomtörténeti munkacsoportjában készült.

Institut für Geschichte szervezetéhez, s e kapcsolat erősségét, egyben kontinuitását jelzi, hogy pár, az örökösödési szokásokról írt oldal erejéig a már nyugállományban levő Jürgen Schlumbohm is részese a vállalkozásnak.

A főcím, a „Grundzüge" „alapvonalakat" ígér, s az alcímből is csak a harmincéves háborúra történő utalás sejteti, hogy Európának olyan szegletéről lesz szó, ahol ez releváns. A könyvet olvasva azután kiderül, hogy alapvetően a mai Németország-központú egykori német területek agrártársadalom-története kerül kibontásra, nincs szó egyetemesebb szintézisigényről.

A három kötet hét évszázadot fog át, a 14. századi nagy pestisjárvány végétől a jelenig. Szokatlannak hat e tagolás a megszokotthoz képest, az, hogy a szerkesztők eltekintenek a feudális társadalom alapjait jelentő kora és érett középkori „alapok" bemutatásától, s rögtön az addigi legnagyobb demográfiai válságot jelentő pestis utáni újrakezdéssel indítanak. Mindez azért érdekes megoldás, mert a hasonló léptékű vállalkozásoknak elmaradhatatlan része szokott lenni az elméleti, szemléletbeli pozíciók tisztázása, a kutatás addig felhalmozott eredményeinek összegzése, s ezek mentén új kérdések megfogalmazása. Itt ilyesmit nem találunk, hanem jobbára csak a szövegben elszórva, sokszor ráadásul csak közvetetten, a fogalomhasználat utal rá, hogy egy-egy jelenséget tulajdonképpen milyen paradigma mentén értelmeznek. S mivel a szerzők szemlélete különböző, mindez természetszerűleg eltérő hangsúlyokat is eredményez. Belátható ugyanakkor, hogy ha valami előre rögzített, mechanikusan korszakokhoz rendelhető sablon szerint dolgoztak volna, az doktrinerségével inkább csak akadályát képezte volna az egyes kötetek megalkotásának. Bátorságra vall, hogy a szerkesztők nem erőlködtek az egységes hang megtalálásán, hanem vállalták a többszólamúságot, miként egy orgona eltérő hangszínt produkáló regiszterei, amelyek egyszerre bekapcsolva nem feltétlenül adnak harmonikus élményt, egymást követően viszont karakteres és hiteles hangzást produkálnak.

Míg a középkorban az agrártörténet által felölelt népességhez tartozott a társadalom legnagyobb része (még a városoké is, ami egyúttal közös halmazt képezett a vidéki népességgel), addig a jelen felé haladva az agrár- és a vidéktörténet által befogott terület mindinkább szétválik, hogy mára két egymástól teljesen különböző szegmenst alkosson. E rugalmas hozzáállás termékeny eredményt hoz, még akkor is, ha mostanra a vidéktörténet (Geschichte der ländlichen Räume, rural history, histoire rurale) bevettebb diszciplináris hívószóvá lett, mint az agrártörténet. Ennyiben a főcím félrevezető.

Tekintve, hogy Németország mint politikai egység felettébb képlékeny, nyilvánvalóan nem volt lehetséges, s emiatt nem is volt cél, hogy a területiséghez kötötten kerüljön bemutatásra az agrártársadalom története, mindez ugyanakkor jó lehetőséget biztosított, hogy regionális esettanulmányok keretében emeljék ki a területileg egy-egy korra jellemző sajátosságokat. A rendi társadalom logikájából következően a regionális tagolódás nemcsak agrártörténeti, hanem társadalomszerveződési, kulturális értelemben is önálló alakzatokat eredményezett.

A Kießling–Konersmann–Troßbach szerzőhármas által írt első kötet időhatárait két nagy demográfiai katasztrófa jelöli ki: a 14. századi pestis és a harmincéves háború utáni állapot. Szimpatikus, hogy mint a kis jégkorszak periódusa, a klímatörténetbe

ágyazott népesedéstörténetből kerül kibontásra a társadalom és a gazdaság története (gazdálkodás, a rendi társadalom uralmi struktúrái, a társadalmi változás alá soroltan az egyház, majd az egyházak, illetve a család mint mikroközösség normaközvetítő és alakító funkciói, különös tekintettel a nők helyzetére). Az eddigi esettanulmányok és regionális vizsgálatok alapján meggyőző a szerzők érvelése, hogy a nyugati német területeken a kisebb parcellaméretek és a városokkal való intenzív piaci kapcsolatok miatt korán kialakultak olyan, több bevételt lehetővé tevő kultúrák (kender, komló, szőlő, festőfüvek), amelyek lazították a földesúri függést és diverzifikált paraszti termeléshez, a különféle (házi)iparok korai falusi elterjedéséhez, majd a protoindusztrializációhoz vezettek. Ezzel szemben az északkeleti területeken a földesúri fennhatóság gyakran fejedelmi jogkörökkel is társult, megnehezítve, akár el is lehetetlenítve a paraszti boldogulás gabonatermesztésen túli módjait. A balti sávban a nagy piacokra közvetlen kijutást lehetővé tevő kikötők is abba az irányba hatottak, hogy a belső piaci kapcsolatok gyengébbek maradtak, mint a nyugati területeken.

A második kötet az időrendet tekintve erőteljesebben tagolt, de a kötet szerkezetét meghatározó, a megszokottól eltérő időhatárok itt is visszaköszönnek. Szerzője, Reiner Prass a harmincéves háború végétől körülbelül a 18. század közepéig számítja a helyreállítás, a regeneráció időszakát. Ezt követi a hozzávetőleg 1820-ig tartó időszak, amelynek fő hívószavai az agrárreform és a népnevelés (Volksaufklärung). Az erre következő, az 1880-as évekig tartó korszakot a vidéki társadalom nagymérvű gazdasági és életmódbeli-mentalitásbeli átalakulása jellemzi. Prass megállapítása, hogy az átalakulás nem folyamatszerű, hanem időnként ugrásszerű változások történnek, nem hallgatva el az ennek során bekövetkező óhatatlan konfliktusokat sem. Szimpatikus a szerző részéről, hogy mindezt egy olyan alulnézeti, regionálisan tagolt, szinte antropológiai-mikrotörténeti perspektívában ábrázolja, ami a társadalmi változásokat úgy mutatja be, mint aminek a vidéki népesség (az olyan margón levő csoportokig bezárólag, mint a napszámosok s cselédek) maga is tevékeny alakítója volt. Történetírói eljárását úgy is jellemezhetnénk, hogy a struktúra versus cselekvés mentén meghasadt társadalomtörténetben utóbbi mellett teszi le a garast. Ebből persze az is következik, hogy aki azt várná, hogy a kézikönyvektől megszokott kinyilatkoztatásszerű igazságokat olvas majd, annak csalatkoznia kell, ellenben az ideáltipikus célzattal kimunkált regionális esettanulmányok még a laikus olvasó számára is egyértelművé teszik, hogy a letűnt vidéki világok menynyire sokféle mintázatot hordoztak. Hazai szemszögből az első két kötet mint a Grundherrschaft/Gutsherrschaft átalakulási, működési formáinak legfrissebb historiográfiai összegzése miatt is értékes. S míg ezek mellett nemcsak a klímatörténet, de például a konfesszionalizáció vagy a protoindusztrializáció modellje is az értelmezési kereteket erősíti, addig feltűnő, hogy az ipari forradalom nem jelenik meg a metakereteket meghatározó tényezők között. Feltehetően nem a szerzők-szerkesztők figyelmetlensége áll ennek a hátterében, hanem az az elgondolás, hogy a német vidékek társadalomfejlődésének történetét a lehetőség szerint magukból az ezen egykoron létezett társadalmak – források és feldolgozások közvetítette – elemi építőkockáiból rekonstruálják, majd építsék újra.

A három kötetből az utolsó, Gunter Mahlerwein könyve a leglogikusabb, de legalábbis a legkevesebb szubjektív szempontot tükröző felépítésű. Mahlerwein teljesen más megközelítést követ, mint társai, mintha az vezérelné, hogy a vidéki társadalom szempontjából lényeges tényezők közül egyetlenegy se maradjon kifejtés nélkül. Az agrárgazdaságtan alapvető kategóriái: a föld, a tőke, munka, tudás, piac, agrárpolitika mentén, kronologikusan haladva előre, párhuzamosan tárgyalja az NDK és az NSZK gyakorlatait és ennek következményeit, egészen a jelenig, a német újraegyesítés utáni évtizedekig nyújtózkodva. Érdekes, nála a demográfiai szempontok nem képeznek kiindulási alapot, hanem zárásképpen, a következmények oldaláról kerülnek kifejtésre. Vezérfonalnak választott kategóriáiból az is következik, hogy ő valójában nem vidéktörténetet ír, hanem az agrárkeresők folyamatosan szűkülő társadalmi rétegének történetét ábrázolja. A német szerzőkre amúgy is jellemző rendkívüli historiográfiai tájékozottság nála szinte a pedantériáig fokozódik. Nincs olyan lokális szinten keletkezett építőkő, amit ne tudna hasznos elemként beemelni az általa emelt műbe. Szemben ugyanis az első két kötettel, ahol a regionális mintázatok nemcsak az ábrázolásban, de a konklúzióban is főszerepet kapnak, Mahlerwein folyamatosan törekszik arra, hogy valódi szintézist alkosson. Következtetései közül a modernitás kétarcúságát emelném ki, ami egyrészt a környezet elszennyezésével járt, továbbá a hagyományos kisüzemek és az ezeket működtető közösségek eltűnését hozta, másrészt az individualizáció révén az egyéni szándékok, tervek megvalósulásának korábban soha nem látott teret kínált.

A szerzők hatalmas ismeretanyagot mozgattak meg a vállalkozás elkészítéséhez. Az első kötetet 50, a másodikat 31, a harmadikat 21 oldalas irodalomjegyzék zárja. Mindhárom esetben feltűnő, hogy szakirodalomként szinte csak német nyelvű szövegekkel dolgoztak, amelyek zömmel az 1980-as éveket követően jelentek meg. Ez több dolgot is jelez. Nincs látványos szakítás a múlttal, inkább elegáns továbblépésnek mondhatnánk, ahogy egy-egy megkerülhetetlen klasszikust leszámítva a régi historiográfia alig-alig jelenik meg a vállalkozásban. Ebből az is következik, hogy az elmúlt évtizedekben olyan, a mai narratívákkal, fogalomhasználattal kompatibilis lokális vizsgálatok tömege került elvégzésre, amelyekből mint apró mozaikokból mostanra megalkothatóvá lett az új szintézis. (Óhatatlan az összehasonlítás: mi ettől igen messze vagyunk, s elsősorban nem a mostoha forrásadottságok miatt.) Adódik egy harmadik olvasat is. A mai, transznacionalitást hirdető társadalomtörténet mellett teljesen legitim szándék, ha egy – a nemzetközi vidéktörténet-írásban főszerepet játszó, annak szakirodalmát vitán felül jól ismerő – szerzőgárda úgy dönt, hogy elsőbbséget ad a szűkebb, hazai tudományosság eredményeinek, amelyeket – kimondatlanul is – kellően számosnak és stabilnak tart ahhoz, hogy alapul szolgáljanak vállalkozásukhoz. A saját fókuszból tehát egyáltalán nem következik a bezárkózás és a nemzeti szűklátókörűség.

Bartha Ákos

Egy magyarországi falukutatás nemzetközi perspektívában[1]

A gyakorta ismertnek és alaposan feltártnak gondolt magyar falukutatás historiográfiája egy újabb fontos munkával gyarapodott Lencsés Gyulának köszönhetően. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Szociológia Tanszékének adjunktusa hét év munkája nyomán jelentette meg vaskos kötetét a dudari falukutatásról. A témával foglalkozó kutatók előtt eddig sem volt titok, hogy a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (SZFMK) által a Veszprém melletti faluba szervezett 1937-es falukutatásnak prominens külföldi látogatói voltak, ám a küldöttség által készített iratanyag hosszú évtizedeken át egy angliai levéltárban lappangott. Lencsés 2013-ban talált rá erre a részletes dokumentációra a Keele University Special Collections and Archive gyűjteményében. A felfedezés öröme szívós kutatómunkára sarkallta, melynek eredménye a Gondolat Kiadó és a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára közös gondozásában 2019-ben megjelent, közel hétszáz oldalas, küllemében is impozáns kötet. A kiadó munkáját dicsérik a színes előzéklapok: elöl Buday György fametszetének egy változatát, hátul pedig Dudar korabeli földhasználati térképét csodálhatjuk meg, míg maga a kiadvány a patinás Magyarország felfedezése sorozatban látott napvilágot.

Lencsés munkája jól példázza, hogy a 20. századi magyar falukutatás egyáltalán nem provinciális vagy avítt témakör, sőt európai jelenségként, nemzetközi kontextusban kutatható (kutatandó) terület. Az 1937-es bakonyi kiszállásnak az angolok mellett német és kanadai résztvevője is akadt, aminek következtében a szerzőnek országokat, sőt kontinenseket átszelő adatgyűjtést és szakirodalmazást kellett végeznie. Ennek nyomán a keele-i archívum mellett egy kanadai múzeum és hét magyar gyűjtemény irataanyagát is bevonta a kutatásba, amellett, hogy az oral history hasznos és a témát mindig emberközelivé varázsoló módszerét sem spórolta meg.

A kötet három részből áll. Először a dudari falukutatás (nemzetközi) történetébe vezet be minket a szerző mintegy száz oldalon át, ezt követi a kötet gerince, vagyis az angolok által végül ki nem adott vagy továbbra is lappangó falumonográfia közel négyszáz oldalas rekonstrukciója, mely a fellelt dokumentációk nyomán készült el.

1 A recenzeált kötet: Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es dudari falukutatásának története és dokumentumai.* (Magyarország felfedezése sorozat). Gondolat Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest–Veszprém, 2019. (684 oldal.)

A rekonstrukció filológiai aprómunkát igényelt a szerzőtől, aki nagy alapossággal igyekezett összerakni a sokszerzős dudari mozaikot. Ezután mintegy százötven oldalon követhetjük nyomon a résztvevők közti, időben és térben egyaránt kiterjedt levelezést, melynek értelmezését gazdag jegyzetapparátus segíti. Mindez szükségszerűen sok unalmas részletet is jelent, melyek között azonban megannyi, máshonnan nem ismerhető információ bújik meg. S itt most nem a különböző intimitásokra vagy a kitűzők, plakettek és utazási kedvezmények körüli hosszas, fárasztó huzavonák kulisszatitkaira gondolok, bár utóbbiak jól érzékeltetik, micsoda energiával vetette magát munkába a fő szervező, vagyis Tomori Viola. Ezeknél sokkalta érdekesebbek azok a mélyáramok, amelyek leghitelesebben éppen az efféle, magánhasználatra szánt kortárs egodokumentumokból – levelekből, naplókból, korabeli feljegyzésekből – rekonstruálhatóak, részlegesen és a maguk életszerű kuszaságában természetesen. (Ilyen például Buday György zsidósághoz fűződő komplex viszonya a kötetben.)

Lencsésnek tehát történészi, szociológusi és filológusi erényeket is csillogtatnia kellett, amellett hogy a feldolgozott anyagok jó részét angolról magyarra fordította. Megjegyzendő, az impozáns kötet nem csak rövid angol nyelvű összefoglalót, irodalom- és forrásjegyzéket, valamint igen sok (esetenként színes) képet, de egy további kutatásokra ösztönző CD-mellékletet is tartalmaz. Ami utóbbit illeti, itt nem csupán a vonatkozó eredeti angol nyelvű iratokat, illetve az Institute of Sociology gyűjteményében fellelt szerteágazó levelezést tekinthetjük meg fakszimileként, de Veress Sándor 1937-es, gramofonra rögzített népdalgyűjtésének digitalizált változata is meghallgatható, melyet kotta- és szövegkönyv egészít ki.

Mielőtt a kötetből elénk tárulna a dudari falukutatás története, a szerző megismerteti az olvasót az angliai résztvevők tudományos hátországával, a két világháború közti brit empirikus társadalomkutatás legfontosabb intézményével, a regionális kutatásokat végző londoni Institute of Sociologyval. Mint kiderül, bár Alexander Farquharson intézetének rendezvényein olyan világhírű tudósok léptek fel, mint Arnold Toynbee, Bronislaw Malinowski vagy éppen Theodor Adorno, az Institute of Sociology „nem vagy csak nagyon kevéssé, és akkor is csak átmenetileg volt képes betagozódni az akadémiai tudományosság világába" (18.). Ez a felemásság, hasonlóképp, mint a problémák empirikus megközelítése, illetve a szintén említett „harmadikutasság" (19.), a magyar népi mozgalomhoz teheti hasonlóvá az angol vendégeket, jóllehet a korabeli tudományos életbe talán éppen az SZFMK volt leginkább integrálva a népi műhelyek közül (gondoljunk Ortutay Gyula vagy Tomori Viola pályájára). Ennél is fontosabb azonban, hogy a brit regionális kutatás holisztikus szemléletmódja, az ehhez kapcsolódó szigorú módszertan, valamint a szubszidiaritás elvén nyugvó lokális problémamegoldások élesen különböztek a magyar népiek sokszor lírai, de mindenképpen a földbirtokstruktúrát fókuszba állító és a nagypolitika megváltoztatását célzó megközelítésétől. Éppen ezért szerencsés, hogy Lencsés a párhuzamosságokat máshol is keresi, például az Erdélyi Fiatalok szükségszerűen helyi megoldásokra szorítkozó munkásságában, vagy a regionális (zempléni) falukutatást kidolgozott elméleti alapokon és meghatározott tematika mentén, a politikától lehetőleg távolságot tartva végző sárospataki faluszemináriumban.

Az 1937. szeptemberi dudari falukutatás megálmodója, fő szervezője és motorja Tomori Viola (1911–1998) volt, aki nélkül egészen bizonyosan nem valósult volna meg a magyar és külföldi társadalomtudósoknak ez az egyedi együttműködése. A kolozsvári születésű néprajzost – aki nem csak gyerekként, de 1945 után felnőttként is megtapasztalhatta a kisebbségi létet, miközben népi kötődései ellenére a '40-es évek elején felpörgő magyar állami szociálpolitikában jelentékeny szerepet vállalt – mintha még az utóbbi években új lendületet kapó nőkutatás is elfelejtette volna, jóllehet Tomori pályáján a korszak megannyi ellentmondása tanulmányozható. A fiatal néprajzkutató tudományos karrierjének felívelő szakaszában volt a '30-as években, az 1936/37-es szemesztert például ösztöndíjasként Németországban töltötte. Hogy ambíciónak nem volt híján, onnan is érzékelhető, hogy a szegedi egyetem Lélektani Intézetének huszonöt éves gyakornoka maga kereste meg a berlini egyetem ekkor már világhírű antropológiaprofesszorát, Richard Thurnwaldot (1869–1954) a magyarországi falukutatás ügyében (majd az esemény után Farquharsonékat ostromolta protekcióért és ajánlólevélért). A kiszállás előtörténetéhez tartozik egy londoni szociális munkás konferencia is, aminek nyomán egy vöröskeresztes szál is szövődött Farquharson és a magyarok között. Végül Tomori gondos előkészítésének köszönhetően érkeztek meg a külföldi falukutatók Budapestre 1937. szeptember 6-án este.

A tízfős csoportban az angolok mellett németek és egy kanadai szociális munkás is helyet kaptak, vagyis valójában nemzetközi kutatás vette kezdetét a Bakonyban, melyet tolmácsokkal együtt közel ugyanennyi magyar támogatott a helyszínen. Előtte azonban még Budapesten, a Gellért Szállóban térhettek nyugovóra a vendégek, akikhez az itt elköltött vacsora erejéig Mannheim Károly és Ortutay Gyula is csatlakozott. Másnap a csoport először a zirci apátságban tette tiszteletét, melynek okairól (udvariasság vagy ellenőrzés?) utóbb Alexander Farquharson operatív ügyeket intéző felesége, Dorothea Farquharson is eltűnődött beszámolójában. A Dudaron módosabb parasztcsaládoknál elszállásolt vendégek tíz napig kutattak a színreformátus községben. Esténként Teke László jegyző otthonában hallgattak Bartókot „jó somlói bor mellett" (81.), vagy éppen Nádasdy gróf erdejében vettek részt éjszakai pikniken, egészben sült csirkéket falatozva (kézzel, ahogyan megjegyezték utóbb). A messziről jött idegenek a kötetben közreadott előadásokat is meghallgathatták, például Kerék Mihályét vagy Viski Károlyét, de még Bobula Ida is tartott prezentációt *Nők Magyarországon* címmel. Maga Bartók személyesen ugyan nem jelent meg Dudaron, de elküldte előadásszövegét, melynek keletkezéstörténetét nagy alapossággal tisztázza a szerző.

A látogatók saját szövegeiket hazatérésük után írták meg. Előszeretettel készítettek szociografikus portrét különböző társadalmi státuszú dudari családokról, de részletesen olvashatunk tollukból a magyar szociográfiában általában szőrmentén kezelt falusi iparról, kereskedelemről és a falu hitéletéről is. Lencsés okkal emeli ki a résztvevők közül Gwendolyn Shand családtanulmányait, mivel a kanadai szociális munkás 1937-ben már ismerte az amerikás magyarok kinti életét, melyet Dudaron az „ókontriban" maradt vagy oda visszatért családtagok életével, tapasztalataival és véleményével vethetett össze. Összességében a külföldiek írásai valóban „sok tekintetben a magyar diskurzustól független nézőpontot képviselnek" (105.). Ez a nézőpont nem volt független a magyar

„behatásoktól" sem. A vendégek számára az SZFMK, illetve a felkért előadók biztosították – a szerző szavaival élve – „a tudományos fogódzókat, de az állami propaganda sem hagyja őket érintetlenül" (419.), amit a keele-i iratanyagban fellelhető magyar idegenforgalmi propagandafotók is tanúsítanak. Ugyanakkor – teszi hozzá immáron a recenzens – a szegediek perspektívája nem par excellence tudományos, hanem elsősorban „népi" alapokon nyugodott, ahogyan már a falu kiválasztása is tendenciózus módon, az agrárproblémák demonstrálásának céljából történt. Itt lehet megjegyezni, hogy bár a szervezők közül Gáspár Zoltán Rozsnyón, Tomori Viola és Buday György pedig Kolozsvárott született (miképp Veress Sándor is), egyikük sem rezonált írásaiban Trianonra (a szintén határon túli Bartókkal ellentétben). Sőt, Tomori arról értekezett előadásában, hogy „a székelyek Magyarország délkeleti csücskének színtiszta magyar lakói" (317.), ami után a megzavarodott látogatók könnyen Gyula környékén kereshették Csíkszeredát a térképen.

A szervezéstől és a látottaktól (okkal) elragadtatott vendégek körében nem is volt töretlen a bizalom a szervezők „tálalása" iránt. „Nem bízom meg teljesen a véleményükben, különösen, amit a saját országukról mondanak" (587.) – írta Gwendolyn Shand haza még Dudarról. De itthon sem bíztak sokan Tomoriban eleinte. A fő szervező levelezéséből tudható, hogy a „képviselőtől a parasztokig mindenki lebeszélte" (530.) volna először a vállalkozásról. A vendégek tájékozottsága sem volt éppen kielégítőnek mondható. Így például egyik levelükben megkérdezték, milyen szállodákban szállhatnak majd meg a faluban, melynek „banki szolgáltatásairól" (547.) is érdeklődtek. Reitzer Béla jól tapintott rá Erdei Ferencnek írt levelében (amiatt aggódván, hogy „hazaárulókká" válhatnak akciójuk nyomán), hogy az Institute of Sociology küldöttsége kissé „expedíciós attitűddel" nézi a magyar viszonyokat, így kiszámíthatatlan, „milyen reakciót vált ki belőlük egy darab vérmes magyar valóság" (578.). Persze, éppen ezért esett a választás Dudarra, ahol egy archaikus és zárt közösség életküzdelmét remélték tanulmányozni. A terepen derült csak ki, hogy ez a zártság viszonylagos, amit nem csak városi ruhák és bútorok, de az áramszolgáltatás és a rádió részleges, ám mégiscsak tudatformáló jelenléte érzékeltetett.

A behatások kapcsán említendő meg a magyar belügyminisztérium diszkrét, mégis érezhető figyelme, mely egyrészt a szegedi egyetem rektorának utolsó pillanatban érkező tiltása ellenére lehetővé tette a kutatás megtartását, sőt, a minisztérium 500 pengő támogatásban is részesítette a szervezőket, másrészt viszont Tomoriék jelentésírásra lettek kötelezve (az értelmezhetetlen birtokmegoszlási adatokat tartalmazó iratot a könyv közli), amellett, hogy a helyszínen is szemrevételezték rendezvényüket. A BM profizmusát jelzi, hogy a kiküldött osztályvezető jól beszélt angolul, vagyis szót értett a vendégekkel, akik maguk között levelezve általában ki is tértek a nyelvi viszonyokra. Innen tudható, hogy az általuk megtapasztalt angol „nyelvhatár" Zircig húzódott: a főapát helyettesének nem okozott gondot „egy szép köszöntőbeszéd" (584.) elmondása anyanyelvükön, ahogyan Budapesten a postai alkalmazott is beszélt angolul. Dudaron viszont még a helyi intelligencia is legfeljebb, ha németül tudott, s e tekintetben még a szervezők sem voltak egységesek.

A vendégek mindenesetre – az elvárásoknak megfelelően – élvezték a kulturális sokkot. A kötetet olvasva feltűnő, hogy a magyar közigazgatás sokat emlegetett paternalizmusa és a vendégek naiv és barátságos, de mégiscsak kolonialista világlátása milyen sok hasonlóságot mutat. „Legalább 100 évvel le vannak maradva hozzánk képest" (592.) – fogalmazott Gwendolyn Shand, Dorothea Farquharson szerint pedig a dudari jegyzőre a faluban mindenki úgy tekinthet, „mint a legjobb barátjára. Bizonyos értelemben ez paternalista despotizmust jelent" (149.) – tette hozzá egy meglepő fordulattal az Institute of Sociology vezetőjének felesége, aki még 1947-ben is arról írt Buday Györgynek, hogy a ledburyi „cigánykaravánok Közép-Európára emlékeztetnék Önt" (651.). De ideilleszthető egy másik angol hölgynek, egy jótékonysági szervezet munkatársának, Theodora Bremnernek a megjegyzése, miszerint „a parasztok egyáltalán nem voltak kellemetlen illatúak" (165.) Dudaron. Ez az attitűd ugyanakkor nem jelenti szükségszerűen az érdemi munka elmaradását. Szintén Bremner tárta fel Reitzer Bélával közösen készített bábainterjújában, hogy az 1924-es influenzába „67-en haltak bele" (247.) a faluban, miközben a csecsemőmortalitás terén – az országos trendeknek megfelelően – komoly javulás volt regisztrálható. S végső soron ennek a paternalista szemléletnek voltak köszönhetőek a közel egy évtizeddel későbbi ruhaküldemények is, melyekkel Farquharsonék segítették a nekik 1937-ben szállást adó dudari családot a világégés után.

Összességében Lencsés Gyula munkája – mely 2019-ben elnyerte az év levéltári monográfiája díját – jó szívvel ajánlható mindenkinek, aki érdeklődik a két világháború közti falukutatás, tágabb értelemben véve a magyar szellemi élet nemzetközi összefüggései iránt. A Tomori Viola fáradhatatlan szervezésének köszönhetően megvalósuló nemzetközi terepmunka minden felemlegetett nehézség és felemásság ellenére sikeres volt, s a siker immáron kézzelfogható. Bár maga a kötetrekonstrukció jellegéből fakadóan töredezett és helyenként esetleges, mindez semmit nem von le a szerző érdemeiből, aki talán egy Tomori Viola-életrajz irányába építhetné tovább vonatkozó kutatásait legkézenfekvőbb módon. S hogy miben vonható meg a dudari falukutatás mérlege? Ehhez a Gáspár Zoltánhoz hasonlóan a második világháborúban elpusztított Reitzer Béla egyik levelét idézem: „volt valami európai levegője a dolognak" (607.). S ez nem csekélység.

Ö. Kovács József

Kinek a történetei? Politika- és gazdaságtörténeti tanulmányok finn és magyar vidékekről[1]

A tudományos kutatás és múltábrázolás többségi hagyománya szerint arra törekszünk, hogy a történeti valóságot jól megfogalmazott kérdések és módszertani tudatosság, valamint különböző források feltárása és elemzése alapján életszerűen bemutassuk. Az is fontos, hogy új eredményeket hozó szövegeink révén érthetővé tegyük a társadalom tagjainak az egykori történéseket. Ha a társadalomban jelen lévő csoportok súlyának megfelelő szempontokat követve nem vagyunk képesek megnevezni, leírni a történelem- és társadalomformáló tényezők kortársi összefüggéseit és hatását, akkor nem végeztük el a munkánkat. A kötetet most is az előbbi kritériumok alapján olvastam el.

A vidéki életvilágok történetével foglalkozva elsősorban az érdekelt, hogy egyrészt a finnországi kutatások milyen hasznosítható, új ismereteket nyújtanak, másrészt a magyar szerzők milyen módon reprezentálják a magyarországi eredményeket. Nem vagyok Finnország történetének szakértője, a történeti összehasonlítás módszertana és eredményei viszont mindig foglalkoztattak. A kötet tanulmányait nem célom és nem is lehet minden elemében bemutatni. Olvasás közbeni töprengések eredményeit tudom itt összefoglalni.

Egy, a Jyväskylä-i Egyetem Történeti és Néprajzi Intézetének 2017. évi konferenciája alapján összeállított kötetről van szó. A szerkesztők fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy az otthoni perspektíváktól eltávolodva, elsősorban az agrártermelés, a földbirtoklás és az állami beavatkozás történetének tükrében értékeljék a „fejlődő periférián" elhelyezkedő, a reformokban sikeres Finnország és a modernizációban, a nagybirtokosok politikai befolyása miatt is megkésett Magyarország gazdasági fejlettségét. Szerintük ez utóbbira vonatkozna Tóth Tibor[2] (*A forgotten agricultural modernization program from the 1930s,* 69–78), Marchut Réka[3] (*Land reforms in the Little Entente States after the First*

1 A recenzeált kötet: Zsuzsanna Varga – Anssi Halmesvirta (ed.): *Agriculture and Rural Life in Finland and Hungary.* The Finnish Museum of Agriculture, Sarka, 2018. (182 oldal.)

2 Az ismert politikai és gazdasági következmények és jelenségek, válságok felvázolása alapján az újítási, telepítési összefüggéseket és ezek elhalasztását tárgyalja, utalva az alacsony agrártermelési színvonalra is. A névazonosság miatt meg kell említeni, hogy a szerző nyilvánvalóan nem az ismert gazdaságtörténész Tóth Tibor (1941–2011).

3 A föld- és nemzetiségi kérdés összetett voltának különböző historiográfiai tényezőit is tárgyalja. Az első világháború utáni gazdasági nacionalizmusok kortársi és utótörténeti képeit árnyalt módon foglalja össze.

World War and their anti-Hungarian aspects, 97–112) és Pap István[4] (*"Hungarian peasantry" = "Hungarian people". The populist thinkers' concept of the Hungarian nation,* 57–68) tanulmánya. A két világháború közötti időszakot illetően fontosnak tartották kiemelni a parasztság szerepének és a politikai legitimációnak az összefüggését. Sajátos módon az 1945 utáni történeti kérdések tárgyalásakor ez a szempont már nem vetődik fel a szerkesztői összefoglalóban. Lényegében a több mint hetvenéves MKP–MDP–MSZMP hivatalos retorikát követve, a magyarországi 1945. tavaszi földelkobzások, földosztások új kutatási eredményeinek említése nélkül ebben a kötetben is tovább él a földreform politikai mítosza. Holott igen tanulságos lett volna annak történetét összevetni Erkki Laitinen (*Resettlement measures in Finland following the Second World War,* 139–158) tanulmányával. A szovjet típusú kényszermigráció és földpolitika összekapcsolódása, állami szabályozás és társadalmi gyakorlat számos eleme kínálta a mennyiségi és minőségi információk összehasonlítási lehetőségét. A szerző a 420 ezer embert és több százezer hektár művelhető területet és jóvátételt érintő kényszermigráció történetét tárgyalja. Majd megismerhetjük, hogy a finn állam milyen hatékony, valódi vidékfejlesztést folytatott. A kiérlelt tanulmány táblázati adatai, más írások statisztikai adatközléseihez hasonlóan, sajnos nem közlik a százalékokat, így olvasói feladat azok esetleges kiszámítása.

Visszatérve a kötet fő üzeneteit és szerkezetét konstruáló szerkesztői bevezetőhöz, a célkitűzések között alapvetően a jól ismert gazdasági növekedés, társadalmi haladás, centrum és periféria kategóriákat használó felvetéseket találhatunk. Az egyes, egykori konferenciatanulmányok vázlatos ismertetése (és a tanulmányok olvasása) során szembesülhetünk néhány sajátossággal. Egyrészt nincs utalás legalább egy-két olyan Európa-történeti összefoglalóra, amely Finnország és Magyarország tablóképen betöltött helyét kijelölné az itteni témák tükrében.[5] Másrészt minimálisan is tisztázni kellett volna a használt fogalmak nyilvánvalóan eltérő tartalmi jelentését. Így például a tanulmányokban lépten-nyomon előforduló „szövetkezet" történeti időhöz kötöttsége nem világos, egybemosódik a valódi, saját kezdeményezésű, a magántulajdont erősítő (finn) formáció a szovjet típusú kényszerszövetkezettel. Az olvasó a szerkesztői bevezetésben azzal a tézisszerű megállapítással találkozhat, hogy Kádár Jánosék sikeresen végrehajtották a kollektivizálást és utána hatalmas összegeket fektettek a mezőgazdaságba, hogy javítsák az életszínvonalat. Mindezek akkor történtek, amikor már a lecserélt lovak helyébe lépő traktorok, kombájnok használata általános lett. Az előbbi meglátások, Varga Zsuzsanna által formált szerkesztői állítások után saját tanulmányában, egyes részelemekben valamelyest árnyaltabb képet mutatva, ismét megjelennek (*The twentieth century rural development in Hungary in statistics and beyond,* 31–56). Azt olvashatjuk, hogy a szovjet típusú nagyüzemi agrárvilág nem egy organikus fejlődés révén jött létre, ami tradicionális értékek nagy veszteségeit is eredményezte. Ugyanakkor itt is válasz nélkül maradhat az olvasó: hogyan történt a strukturális váltás? Sajátos módon, a történetek szereplői és a történeti ábrázolás nézőpontjai közül elsősorban ismét a politikai döntéshozók jelennek

4 A politika- és eszmetörténeti tanulmány az ún. népi írók parasztságra vonatkozó különböző elgondolásait kategorizálja, majd a végén, konkretizálás nélkül, kitekint a napjainkig húzódó egyes nézetekre.

5 Mary Fulbrook, Hartmut Kaelble munkái után jelent meg, később angolul is, Tomka 2009.

meg, nevezetesen az 1956 után színre lépő „agrárlobbi". Számos más, tömeges tapasztalattörténeti szempontot, megéléstörténetet kellene és lehetne idézni, de itt is csak a volt miniszteri interjúra találunk utalást. A szűken értelmezett agrártermelési mutatók mellé más összefüggések (környezeti hatások, a hagyományos paraszti normákkal ellentétes önkizsákmányolás, társadalmi ár stb.) hangsúlyosan nem vagy egyáltalán nem emelődnek be a leírásba. Téves módon és magyarázat nélkül az állami erőszak kérdése kifejezett módon akkor vetődik fel, amikor a szerző szerint a rendszerváltás során erőszakkal felszámolták a téeszeket. Húsz évvel ezelőtt Varga Zsuzsanna a 20. századi Magyarország legnagyobb társadalmi tömbjének erőszakos felszámolását illetően, az 1956 és 1967 közötti időszakot ábrázolva, könyvének címében a „paraszti érdekérvényesítés" kifejezést tartotta fontosnak hangsúlyosan szerepeltetni.[6] Ez már akkor is történelmietlen beállítás volt. Egykori írása lábjegyzeteinek levéltári forrásait újra olvasva egy másik történeti valóság képe rajzolódik ki, amelynek mára már jelentős történeti szakirodalma lett. Szerintem a mostani, rendszerváltozásra utaló tézis is árnyalásra szorul. Mint általában a politikai diktatúrákban keletkező dokumentumok esetében, itt is inkább az a fontos információ, ami nincs kimondva a szövegekben. Nézőpont- és léptékváltás kutatói igénye mellett juthatunk új, közhasznú ismeretekhez, különben csak megjelenítjük a politikai döntéshozók gondolkodási horizontját.

Az összehasonlításra hivatkozó kötet olvasása közben alapvetően az olvasónak kell elvégeznie a történeti összehasonlítást. A tanulmányok sajátos sorrendjében keveredik a tematikai és kronológiai szempont. Mindezt tekintetbe véve említem meg a további tanulmányokat.

Jari Ojala és Ilkka Nummela (*Feeding economic growth*. *Agriculture,* 9–30) több évszázadot átfogó, 2006-ban másutt már közölt tanulmányukban a zord időjárási körülmények között formálódó termelékenység és a gazdaságok számának összefüggésein keresztül tárja elénk a finn jóléti állam történetét. Kitérnek az agrártermelés környezetvédelmi szempontjaira is, ami azért is fontos, hogy a szovjet tömbön belüli és kívüli országok környezettörténetének, az iparosított mezőgazdaság lényeges mennyiségi és minőségi kérdéseinek összevetése még kevésbé kutatott. Jorma Wilmi (*From slash-and-burn harvest to common raw water source*. *Cooperatives as a resource in Finnish countryside from the beginning of the twentieth century to the present time,* 97–112) a magántulajdont és a nemzeti identitást erősítő szövetkezés történetét írta meg. Ezt magyarországi szempontból is fontos írásnak tartom, mert a szerző a szövetkezeti modell történetiségét szemléletesen mutatja be. Megnevezi azokat a finnországi és külföldi körülményeket, amelyek a szövetkezetek révén erősítették a vidéket, és az 1950-es évekig kellő rugalmassággal reagáltak a kihívásokra. Az átstrukturálódás során mindinkább a szolgáltatásban nőtt meg a szerepük. Tanulságosak a szerzői kérdésfelvetések és válaszok, például arra nézve, hogy szerinte a finnek – úgymond a vállalkozásokkal szemben – miért részesítik előnyben a munkát.

A kötet ezen témáit illetően említem meg Pilvi Hämeenaho néprajzkutató (*Idyllic living in rural surroundings. Perceptions of Finnish rural residents of their home environment,* 167–177) írását, aki 14 női interjú alapján leírta a vidéki lét ön- és részben idegen

6 Varga 2001.

meghatározásait. Ezek szerint az ott élők meghatározó tapasztalata az, hogy a vidék főként a megművelt földet jelenti. Olyan lakóhelyet és környezetet, ami biztosítja a természetközelséget és a helyi fogyasztást. Ezzel kapcsolatban is, de még inkább a magyarországi, fentiekkel ellentétes tapasztalattörténetről olvashatunk Tóth Judittól (*Elimination of the farmer elite in Hungary in the 1950s*, 127–138). A szerző a politikai kriminalizálás, a gazdaelit kiiktatásának történetét tárgyalja.

Porkoláb Péter néprajzkutató (*Changes in values in rural Hungary in the 20th and 21st centuries,* 159–166) írásának címe sokat ígérő. Finnországi PhD-disszertációjára alapozva vállalkozott mondanivalója kifejtésére. Magyarországon Tiszadob története állt érdeklődése középpontjában. Írásának első oldalán, lényegében szó szerint azt olvashatjuk, hogy amikor a mezőgazdasági szövetkezetek szervezése befejeződött, akkor Tiszadob szövetkezeti községgé vált, ami azt jelentette, hogy a falu organikus kapcsolatban élt a téesszel. Vajon a külföldi olvasó tisztában van azzal, hogy az említett történések mikor voltak? Biztosan tudják, hogy mit jelentett konkrétan az „mgtsz" Magyarországon? Kik és milyen körülmények között hozták – többnyire papíron – létre? A helynévmutató alapján megnéztem két kötetben, hogy milyen információkat találunk erről a községről.[7] A más korszakra talán érvényes organikus kapcsolattal ellentétesen levéltári forrásaink Tiszadobot és a 10–20 kilométerre fekvő környékbeli falvak közül Prügyöt, Taktakenézt, Tiszalúcot az előbbi szerzői beállítással szemben egészen más összefüggésben említik 1949 és 1960 között. Nem tudhatjuk, hogy Porkoláb Péter milyen történeti források, köztük interjúk alapján formált képet ilyen vakmerően a 20. és 21. századi falusi életről, de az életszerűséget nélkülöző ábrázolás biztosan nem teremtett jó alapot egy finn–magyar összehasonlításhoz. A szerző alig használ lábjegyzeteket, így rendszerint nem lehet tudni, hogy túláltalánosító megállapításait melyik időszakra és térre érti. A munkavégzés joggal került érdeklődésének középpontjába, de a kalákára vonatkozóan nem tudjuk, hogy Tiszadob vagy a falusi társadalom esetében melyek voltak a fő, nyilvánvalóan az iparosítással összefüggő munkaformák. Hogy ennek milyen hatása volt más értékekre, az sem derül ki. Olykor idillivé vált leírásában végül azzal szembesülhet az olvasó, hogy Tiszadobon az utóbbi 30 évben számolódott fel a hagyományos paraszti társadalom. Ez a tézis még bizonyításra vár Tiszadob esetében. Alapos reáltörténeti ismeretek és konkrét történeti források nélküli kijelentésekkel nem érdemes vitatkozni, hiszen a vitánál fontosabb az igazság. Mindenesetre a néprajzos szerző véleménye szemben áll más alapvető néprajzi kutatásokkal is, legyen szó például Balogh Balázs tápi és Nagy Netta homokhátsági műveiről.[8]

Meg kell említeni az egész kötetre érvényes még fájdalmasabb hiányt, ami azért is tanulságos, mert a kötet szerzői között két néprajzkutató is van. Fél Edit és Hofer Tamás 2010-ig csak angolul olvasható művére egyszer sem utalnak.[9] Ha Európában, az USA-ban vagy Ausztráliában joggal klasszikusként hivatkoznak a Heves megyei Átány-kutatásra, akkor az miként eshetett ki a szerzők horizontjából? Az említett köteten túli olyan

7 Ö. Kovács 2012 és Ö. Kovács 2015.

8 Balogh 2002 és Balogh 2009; Nagy 2013.

9 Fél–Hofer 1969 és Fél–Hofer 2010.

művek soráról van itt szó, amelyek a kényszerkollektivizálás előtti, a világon páratlan teljességében megjelenített állapotrajzot nyújtanak. Ha valaki meg akarja ismerni és érteni a szovjet tömbön belüli vidéktörténet ('transznacionális' jellegével együtt) lényegét, akkor vegye kézbe a műveket, majd máig nyúlóan tájékozódjon az átányi valóságról.

A sematikus, néhány gazdasági mutató és a birtokstruktúra összevetése nem elégséges egy-egy történeti korszak bemutatásához. Kérdésként vethető fel az is, hogy Holger Fischer 1989-ben németül publikált (*The non-agricultural activities of the agricultural production cooperatives and state-owned farms in socialist Hungary 1967–1989,* 113–126), minimálisan aktualizált írása a „kisegítő"[10] gazdaságokról milyen tudományos eredménynek minősül.[11] Ha már fontosnak tűnt egy, a nagyrészt hivatalos beszédmódnak megfelelő és a kirakatot bemutató 1980-as évekbeli szöveg ismételt megjelentetése, akkor miért nem inkább Juhász Pál terepmunkán alapuló tanulmányai közül válogattak?[12]

A szovjet hegemónián kívüli Finnország története régóta foglalkoztatta a kutatókat. Egy ilyen, országok közötti tudományos vállalkozás esetében konkrétan mérlegre kellett volna tenni a korábbi tudománytörténeti előzményeket. A finn „peasant state", „jóléti állami" támogatási rendszerében a településpolitikai hangsúlyt többek között arra helyezték, hogy miként tudják növelni az agrártermelők bevételeit.[13] A magyar szerzők közül Andorka Rudolfék 1986. évi, az időfelhasználásra vonatkozó, magyar–lengyel–finn összehasonlításra támaszkodó elemzése ebben a tekintetben is figyelmet érdemlő.[14] Hasonlóképpen fontos lett volna hasznosítani Csite András elemzését is.[15]

A következő tanulságot kell megfogalmaznom. A kötet akkor lehetett volna egy történeti összehasonlítás alapja, ha a szerkesztők irányításával a résztvevőket rávették volna egy módszertani és historiográfiai értékelésen alapuló koherens munkára.[16] Ha már a tanulmányok ilyen esetleges módon kerültek egymás mellé, akkor is lehetett volna lehetőség arra, hogy az átfogóbb finn megközelítés tematikus rendjéhez csatlakoztak volna a magyar szerzők. Befektetés, mások műveinek megismerése nélkül nincs alapkutatási eredmény, nincs méltányos historiográfiai tabló. Ha külföldiek előtt lépünk fel, különösen kényesen vigyázni kell arra, hogy más nyelven mit és miként közvetítünk. Magyar szempontból ezt a munkát többségében nem sikerült elvégezni.

10 Hosszabb magyarázatra lenne érdemes, hogy amit hivatalosan kisegítőnek mondtak, valójában az volt a főüzem.

11 Sokkal fontosabb információkat találunk az 1980-as években publikált, a szerző tanulmányában nem hivatkozott szerzőktől, mint például Pető–Szakács. Szakács, adott keretek között strukturált publikációi eleve nélkülözhetetlenek.

12 Juhász 2006.

13 Granberg 1995. Lásd még Granberg–Kovách–Tovey 2001.

14 Andorka–Harcsa 1986.

15 Csite 1990.

16 Ehhez el kell dönteni, hogy például a Harmut Kaelble által ajánlott történeti összehasonlítási irányok közül melyiket választjuk. Vö. Kaelble 1999. A munka számos meglátása megjelenik a szerkesztők által hivatkozott kötetben is: Haupt–Kocka 2009.

Hivatkozott irodalom

Andorka, Rudolf – Harcsa, István 1986, Economic development and the use of time in Hungary, Poland and Finland. In: Dagfinn Aas et. al. (eds.): *Time use studies. Dimensions and applications*. Central Statistical Office of Finland, Helsinki, 7–35.

Balogh Balázs 2002, *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balogh Balázs 2009, Egy férfigeneráció sorsa Tápon a téeszesítéstől napjainkig. In: Berta Péter – Hoppál Mihály (szerk.) *ETHNO-LORE. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXVI.* MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 289–325.

Csite András 1990, *Természet, régió, vidék. Politikai hálózatok és a finn vidék az 1990-es években*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

Fél Edit – Hofer Tamás 1969, *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*. Corvina Press, Budapest.

Fél Edit – Hofer Tamás 2010, *„Mi korrekt parasztok…" Hagyományos élet Átányon.* Korall, Budapest.

Granberg, Leo 1995, A Break in Agricultural Policy. From Peasant Values to Welfare Rationality. In: Granberg, Leo – Jouko, Nikula (eds.): *The peasant state: the state and rural questions in 20th century Finland.* Lapin yliopisto, Rovaniemi, 71–87.

Granberg, Leo – Kovách, Imre – Tovey, Hillary (eds.) 2001, *Europe's green ring.* Ashgate, Aldershot etc.

Haupt, Gerhard-Heinz – Kocka, Jürgen (eds.) 2009, *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives.* New York, Oxford.

Juhász Pál 2006, *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum Könyvkiadó – Jelenkutató Alapítvány, Budapest.

Kaelble, Hartmut 1999, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.* Campus, Frankfurt/Main, New York.

Nagy Netta 2013, *A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapok a beszolgáltatás éveiben.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Budapest.

Ö. Kovács József 2015, *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* Balassi Kiadó–Korall, Budapest.

Pető Iván – Szakács Sándor 1985, *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* KJK, Budapest.

Tomka Béla 2009, *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest.

Varga Zsuzsanna 2001, *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Napvilág, Budapest.

Buzgó Gábor

A regionális kutatások eredményeinek felhasználása (lehetőségek és korlátok) a mikroszintű vizsgálatokban[1]

A *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések* című kötet kapcsán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a Demeter Gábor, Jakobi Ákos, Pénzes János, Radics Zsolt és Szilágyi Zsolt által alkalmazott módszerek hogyan használhatók fel mikroszintű, egy-egy település gazdasági és társadalmi viszonyait a kutatás középpontjába állító vizsgálatokban. A kötet célja, hogy kvantitatív módszereket alkalmazva feltérképezze, lehatárolja a történeti Magyarország fejlettségbeli területi egyenlőtlenségeit, törésvonalait és hasonlósági régióit. A szerzők által folytatott vizsgálatok egy része a régióképzésre irányult, amely területen az eddigi, főként vertikális irányú kutatásokhoz képest mindenképpen újat hozott ez a kötet, hiszen a hazai történészek körében a földrajzi módszereket alkalmazó horizontális kutatások ritkábban fordultak elő. A kötetben közölt tanulmányok a GIS és a többváltozós statisztika integrálásával reflektálnak történeti problémákra, amely módszer lehetővé teszi a regionális-komparatív szemlélet érvényesítését,[2] és megvalósítják a földrajztudomány és a történettudomány közötti tudástranszfert. A szerzők egy része, Jakobi Ákos, Pénzes János és Radics Zsolt nem a történettudomány, hanem a földrajztudomány szakembere, munkásságuk mégis jelentősen hozzájárul a különböző történeti jelenségek megértéséhez, hozzátéve, hogy Demeter Gábor és Szilágyi Zsolt kutatásai is erős földrajzi szemlélettel rendelkeznek.

A kötetben alkalmazott módszerek nagy előnye, hogy lehetővé teszik a léptékváltást, ugyanis települési vagy járási szinten elérhető adatokból indultak ki, ezáltal szélesre nyitva az értelmezés lehetőségét. Demeter Gábor, Pénzes János és Szilágyi Zsolt területi fejlettségre vonatkozó kutatásai három különböző módszertannal és vizualizációs technikával hasonló eredményre jutottak, ami alapján megfogalmazható, hogy körülbelül hat eltérő, fejlettséget reprezentáló változó alkalmazásával már kirajzolódnak a főbb törésvonalak a Kárpát-medencében. A tanulmányokban alkalmazott, a földrajztudománytól kölcsönzött módszerek elsősorban a „helyi energiát" mérték, ezáltal a településszinten meghatározott fejlettségi mutatóknak köszönhetően a fejlett és periferikus

1 A recenzeált kötet: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, 2018. (338 oldal.)

2 Demeter 2018a, 15.

régiókat a legkisebb értelmezhető entitástól kiindulva lehetett lehatárolni, így az egyes regionális különbségek nem előre meghatározott területegységek keretében váltak láthatóvá. Mindez pedig jelentősen árnyalhatja például a trianoni államhatár által erősen érintett vonzásközpontok és vonzáskörzetek kapcsolatát, így más megvilágításba helyezhetik akár a határmentiség kérdését, amelyet eddig a szakirodalom egyértelműen negatívan értékelt. A kötet egyik fontos eredménye, hogy a Kárpát-medencén belüli fejlettségi törésvonalak lehatárolásával Trianonnak egy alternatív értelmezési lehetőséget tudott adni, hiszen a határ egy része bizonyosan olyan területen került kijelölésre, melyen már 1910-ben is törésvonal húzódott (ilyen például a Magyarország és Románia között megvont 1920 utáni államhatár), vagyis az nem az új államhatár következménye, emellett a történeti Magyarország legfejlettebb területei maradtak meg a trianoni országterületen. A fejlettségre vonatkozó kutatások nemcsak egy 1910-re vonatkozó állóképet közöltek, hanem felvázolták az 1930-as évekre jellemző helyzetet is, igaz, ebben az esetben járásszintű adatokat alkalmazva. Ennek eredményeként láthatóvá vált, hogy az új államhatárok rövid távon még nem érintették negatívan a határ menti térségeket, az inkább egy hosszabb távú folyamat eredménye. Manapság például a magyar–román államhatár mentén fekvő térségeket egyértelműen a periferikus területekhez sorolják a recens földrajztudományi kutatások, az ehhez vezető folyamatok megértéséhez azonban még további komparatív vizsgálatokra van szükség. A kötet megjelenése óta Demeter Gábor[3] és Pénzes János[4] egy-egy tanulmányban már elemzés alá vonta a trianoni államhatár hosszabb távú hatását, összevetve a területi fejlettség 1910-es és az ezredforduló utáni állapotát.

A kötet területi fejlettséggel kapcsolatos eredményei azáltal hasznosíthatók a mikroszintű, egy-egy település társadalmi problémáira fókuszáló kutatásokban, hogy segítik az adott települést elhelyezni annak szűkebb és tágabb környezetében, ezáltal újabb kontextust adnak a lokális vizsgálatoknak. A különböző statisztikai mutatók segítik jellemezni az adott közösséget, amelyekkel például további történeti demográfiai kutatást lehet elvégezni helyi szintre vonatkozóan. Azonban itt meg kell említeni, hogy a fejlettségi mutatóknak tulajdonított jelentést árnyalhatja a helyi szintű vizsgálat, ugyanis ugyanannak a változónak többféle interpretációja is lehet különböző tájegységenként, vagy akár településen belül is. Ez a fajta módszertani probléma Demeter Gábor esetében meg is jelenik a Sátoraljaújhelyre vonatkozó kutatás megemlítésével, mely szerint a lokális társadalom kapcsán sem egyértelmű a keresők/eltartottak arányának mint fejlettségi mutatónak a megítélése.[5]

A kötetben a fejlettség mellett a fejlődés dinamikája is vizsgálat alá került. A hasonlósági régiók lehatárolásával a fejlettségi régiók esetében kapott eredményeket lehetett árnyalni, hiszen két térség lehetett hasonló fejlettségi szinten, de gazdasági és társadalmi karakterük ettől még eltérően alakulhatott. Demeter Gábor vizsgálatában a hasonlósági régiók esetében 15 500 poligon keletkezett, amelyek vonalai számos köz-

3 Demeter 2020.
4 Pénzes 2020.
5 Demeter 2018b, 147.

igazgatási határt és tájhatárt átvágtak, lehetővé téve ezzel mikrorégiók képzését, bár ezek inkább a történeti Magyarország peremterületein voltak sűrűbbek.[6] A statisztikai alapon történő mikrorégió-képzés egy újabb szempontot adhat a településtörténettel foglalkozó kutatásoknak, ugyanis így vizsgálat alá lehet venni, hogy az adott térség milyen demográfiai, gazdasági, kulturális sajátosságokkal bírt.

A következőkben néhány olyan módszertani problémára szeretnék rávilágítani, ami korlátozza a kötet eredményeinek felhasználását a helyi szintű kutatásokban. A trianoni Magyarország területére vonatkozó életminőséget Szilágyi Zsolt vizsgálta 1910-re és 1930-ra egyaránt. Az életminőség három komponensből tevődött össze, ezek az élettartam, az iskolázottság és az életszínvonal (FHTT, amelyet a földadó, a házadó, a társulati adó és a tantiéme adó összege alkotott, ami megegyezett a községi pótadó kivetésének alapjául szolgáló állami adók összegével).[7] Az FHTT-vel kapcsolatos kutatás fontos hozadéka az 1910 és 1930 közötti időszakban a földadó és a házadó állami adóbevételekben betöltött szerepváltozásának kimutatása, ugyanis az 1910-es években még a földadó dominált, amelynek a helyét 1930-ra a házadó vette át. A két adónem szerepének megváltozására természetesen hathatott a világgazdasági válság, azonban az átalakulás jól jelzi a 20. század első harmadában lejátszódó gazdasági és társadalmi változások folyamatát, a polgáriasodó társadalom átalakuló vagyonszerkezetét és jövedelmi viszonyait.[8]

Az életminőség vizsgálata mindkét időmetszetre járási szinten aggregált adatokkal történt, viszont azok nagy része településszintre is visszabontható. Ennek köszönhetően arra is alkalom nyílik, hogy az életminőség egyes alkotóelemeit településszinten vizsgálni lehessen, egyúttal rávilágíthatunk az azok összeállításával kapcsolatos módszertani problémákra. Az FHTT alkotóelemei közül egyet emelnék ki, ez pedig a földadó, amellyel kapcsolatban helyi szinten számos módszertani probléma merülhet fel. Mindezt a Székelyhídi járás példáján szeretném bemutatni, amelyhez 1920 után Álmosd, Bagamér, Hosszúpályi, Kokad, Monostorpályi, Nagyléta, Újléta és Vértes községek tartoztak. Ebben a járásban a 20. század első harmadában gyakori eset volt a szomszédos települések közötti mezőgazdasági határban lévő dűlők átcsatolása. Az 1908-as, járásonkénti egy főre jutó földadó úgy lett meghatározva, hogy a járáson belül található települések aranykoronában kifejezett kataszteri tiszta jövedelméből 20%-os adókulccsal számolva előbb megállapításra került a fizetendő adó koronában mérhető értéke, majd mindez pengőre lett átszámolva, hogy összehasonlítható legyen az 1934-es adatokkal. Az 1908-as, egy főre jutó földadó esetében a Székelyhídi járáson belül nagymértékben szórtak az egyes településekre vonatkozó adatok, a járási átlag ugyan 4,99 P/fő, azonban ezt Újléta 1,84 P/fő értéke erősen lehúzta, és ezzel magának a járásnak is csökkent az egy főre jutó befizetett földadója. Az egyes települések kataszteri tiszta jövedelmét befolyásolja a mezőgazdasági határ területének változása (növekedés/csökkenés), ami megnehezíti az egy főre jutó földadó településszintű becslését, hiszen lehetséges,

6 Demeter 2018b, 177.
7 Szilágyi 2018a, 279.
8 Szilágyi 2018a, 289.

hogy az adott település lélekszáma a két vizsgált időmetszet között nem változott jelentősen, de a község mezőgazdasági határának csökkenésével az egy főre jutó földadó is csökkenő tendenciát mutat, holott lehet, hogy csak annyi történt, hogy a helyi lakosság földadójának egy részét azon község adójához számították, amelyhez az adott dűlőket átcsatolták. Szintén nehezítheti az egy főre eső földadó megállapítását, ha az adott község területén nagyobb kiterjedésű nagybirtok volt, hiszen az több száz, több ezer katasztrális holdra is kiterjedhetett, amely után nem a helyi lakosság, hanem a birtok tulajdonosa adózott. Erre a kötetben a Demeter Gábor által elvégzett jövedelem/fő vizsgálat is utalt, amelyben nem vált külön a kisbirtok és a nagybirtok, így a nagybirtok dominálta területek is bekerültek a kedvező adottságú térségek közé, noha a jövedelem és a birtoktest nagy része nem a termelők kezén volt.[9] Tehát a helyi földadó vizsgálata során le kellene választani a település határából a nagybirtokot, hogy közelebb kerülhessünk az egy főre eső földadó lokális megállapításához. Az egyes dűlők más településhez való csatolását a járási szintű vizsgálat eltakarja, vagyis az csak a településszintű kutatásokat zavarja, amennyiben az átcsatolás nem másik járáshoz tartozó településhez történt, mert akkor a járásszintű vizsgálatot is torzítja. A kisbirtokra és a nagybirtokra vonatkozó egy főre jutó földadó különválasztására viszont mindenképpen szükség lenne a mezoszintű vizsgálat esetén is. Emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a trianoni határváltozással az államhatár mentén fekvő településekhez tartozó dűlők kiterjedése változhatott, ugyanis az új államhatárt nem minden esetben húzták meg pontosan a település határán, hanem előfordult, hogy az leszakított belőle egy darabot, ilyen volt például a Székelyhídi járásban Bagamér község, amelynek egy jelentős része Romániához került, az elcsatolt területről adót már nem szedhetett be sem a magyar állam, sem a helyi elöljáróság. Nagyléta mezőgazdasági határában a 20. század első harmadában két nagybirtok is feküdt, az egyik a Székely László és Izsó Imre tulajdonában lévő, a falu belterületétől északra fekvő dűlőkben, a másik a belterülettől délre fekvő uradalom volt, és birtokosának gróf Keglevich Istvánné Zichy Klára számított.[10] A Nagyléta északi határában fekvő dűlőkből a település határbejárási jegyzőkönyve szerint többször is csatoltak át területeket a szomszédos Újléta és Bagamér községekhez, amely ellen a nagylétai elöljáróság fel is szólalt. „Nagyléta községet a rendszeres átcsatolásokkal teljesen elsorvasztják, fejlődésében nemcsak, hogy meggátolják, hanem egyenesen visszafejlesztik. A Bagamérhoz való mértani átcsatolás már harmadszor megismétlődő eset. Előzőleg már két ízben lett határa megcsonkítva, még pedig első ízben akkor, amikor Újléta község a világra lett hívva, másodszor amikor Újlétának életképessé tétele végett az első ízben elvett 2300 kat. hold földhöz újabb 1700 kat. hold területet vettek el tőle. […] Akkor a csőd szélén álló Újléta megmentéséről, most a szintén csőd szélén álló Bagamér megmentéséről van szó. […] Halálos beteget és életképtelen községeket úgy megmenteni, hogy egy egészséges fejlődésre képes és fejlődni akaró községet csonkítanak meg nem lehet. Bagamér az átcsatolás után is a tönk szélén álló község

9 Demeter 2018a, 36.

10 MNL HBML VI. 181/eee. 5. kötet. 274. sz. birtokív Székely László és Izsó Imre; MNL HBML VI. 181/eee. 13. kötet. 1348. sz. birtokív gróf Keglevich Istvánné Zichy Klára.

marad épp úgy, mint Újléta."[11] Nagyléta északi határában a nagybirtok egy része került át a szomszédos településekhez, mindez valószínűleg a határváltozással szerencsétlenül járt Bagamér, valamint a kis mezőgazdasági határrésszel és rossz minőségű földterülettel rendelkező Újléta költségvetésén akart javítani, ami viszont a szomszédos falvak között feszültséget gerjesztett. A világgazdasági válság mellett ezek az események is hozzájárulhattak ahhoz, hogy 1908/1910-hez képest 1933/1934-re csökkent Nagylétának a kataszteri tiszta jövedelme és ezzel együtt az egy főre jutó földadó értéke is. Szilágyi Zsolt mezoszintű vizsgálata, az FHTT szétbontása és a földadó településszintű vizsgálata, valamint az ezek közben felmerülő módszertani problémák összességében hozzájárultak a helyi konfliktus értelmezéséhez. Emellett a lokális vizsgálat jelzi az alkalmazott módszer korlátjait.

A kötetben a három fejlettségi vizsgálat közül kettőben a fejlettség egyik változóját a migrációs ráta alkotta. A vándormozgalom vizsgálatához szükség van a vándorlási egyenleg rátájának kiszámítására, amelyhez segítséget nyújt a *Magyar Statisztikai Közlemények* Új Sorozatának 46. kötete, amely az 1901 és 1910 közötti időszakra vonatkozóan közölte a településszintű népmozgalmi adatokat, az élveszületések és halálozások számát, a természetes és a tényleges szaporodás értékeit. Ezekből az adatokból utólagosan meghatározható a települések vándorlási egyenlege.[12] A későbbi időszakra vonatkozóan a természetes és tényleges szaporodás meghatározásához szükséges élveszületési és halálozási adatokat a Klinger András szerkesztésében megjelent, *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968.* című kötet tartalmazza. A vándorlási egyenleg meghatározásával kapcsolatban szintén módszertani problémát vethet fel az egyes települések közigazgatási határának változása. Ha például egy község közigazgatási határából valamely szomszédos településhez átkerült egy olyan mezőgazdasági határrész, amelyen jelentős számú külterületi népesség élt, akkor a kibocsátó település számára mindez vándorlási veszteségként könyvelhető el, míg a másik településnek vándorlási nyereséget jelent. Bár nem a századfordulóra vonatkozóan, de Nagyléta és a vele szomszédos Újléta község esetében erre is volt példa. Nagyléta község közigazgatási határa 1930 és 1941 között több mint 2400 kat. holddal csökkent, az átcsatolás a nagylétai határbejárási jegyzőkönyv szerint 1940-ben következett be, és a terület Újlétához került.[13] Az érintett terület magába foglalta a Liget tanyák elnevezésű külterületet, amelyen az 1930-as népszámlálás szerint körülbelül 600 személy lakott.[14] Az 1941-es népszámlálás szerint Nagyléta lélekszáma csökkent 1930-hoz képest, vagyis demográfiai fogyás érzékelhető a községben, emellett pedig a település vándorlási egyenlege az 1930-as –4%-hoz képest –12%-ra változott. Ehhez képest Újléta község lélekszáma tíz év alatt duplájára növekedett, és a vándorlási egyenleg rátája több mint +60%-ot mutatott.[15] Mindez azonban valószínűleg nagyobbrészt annak köszönhető, hogy 1940-ben Nagylétától Újlétához

11 MNL HBML V. 653/b 1. kötet. 224–225.
12 Szilágyi 2018b, 85.
13 MNL HBML VI. 181/eee 1. kötet.
14 MSK Ús. 83. kötet. 327.
15 KSH 1976, 79–80.

jelentősebb számú külterületi népesség került át, vagyis valós vándorlás nem történt, a vándorlási egyenleg mégis ezt érzékeli. Nagyléta esetében tehát a vándorlási egyenleg az 1930-as évekre torzított adatot közöl, ez a módszertani probléma a meglévő forrásadottságok mellett nehezen küszöbölhető ki. A példa alapján az látszik, hogy a migrációs ráta több időmetszetben történő komparatív elemzése nehézségekbe ütközhet, hiszen az egyes települések mezőgazdasági határa az évtizedek alatt számos alkalommal változhatott, amely az egy főre jutó földadó mellett a lélekszámra is hatással lehetett. Mindez természetesen inkább az azonos mikrorégióba tartozó települések egymáshoz képest mutatott fejlettségének meghatározása során jelenthet problémát, fejlettségi régiók vizsgálata esetén ez a fajta módszertani probléma talán kevésbé torzítja az adatokat.

Források

MNL HBML V. 653/b 1. kötet. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára. Megyei Városok és Községek. Nagyléta nagyközség iratai. Önkormányzati iratok. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1927–1933.

MNL HBML VI. 181/eee. 1. kötet. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára. A közigazgatás területi szakszervei. Pénzügyi igazgatás szakszervei. A Magyar Királyi Állami 12. Földmérési Felügyelőség Debrecen iratai. Nagyléta. Határleírás 1887–1940.

MNL HBML VI. 181/eee. 5. kötet. 274. sz. birtokív Székely László és Izsó Imre. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára. A közigazgatás területi szakszervei. Pénzügyi igazgatás szakszervei. A Magyar Királyi Állami 12. Földmérési Felügyelőség Debrecen iratai. Nagyléta. Kataszteri birtokívek. Székely László és Izsó Imre birtokíve.

MNL HBML VI. 181/eee. 13. kötet. 1348. sz. birtokív gróf Keglevich Istvánné Zichy Klára. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára. A közigazgatás területi szakszervei. Pénzügyi igazgatás szakszervei. A Magyar Királyi Állami 12. Földmérési Felügyelőség Debrecen iratai. Nagyléta. Kataszteri birtokívek. Gróf Keglevich Istvánné Zichy Klára birtokíve.

MSK Ús. 83. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83. kötet)

KSH 1976. Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976.

Hivatkozott irodalom

Demeter Gábor 2018a, Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövedelmek és adóterhek területi mintázata és változása a dualizmus kori Magyarország területén. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, 15–46.

Demeter Gábor 2018b, Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, 145–194.

Demeter Gábor 2020, Estimating Regional Inequalities in the Carpathian Basin – Historical Origins and Recent Outcomes (1880–1910). *Regional Statistics,* (10.) 1. 23–59.

Pénzes János 2020, The impact of the Trianon Peace Treaty on the border zones – an attempt to analyse the historic territorial development pattern and its changes in Hungary. *Regional Statistics,* (10.) 1. 60–81.

Szilágyi Zsolt 2018a, Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, 255–334.

Szilágyi Zsolt 2018b, Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. *Századok,* (152.) 1. 85–126.

Csikós Gábor

„Emlékedet megőrzi más tudat."

Belső közelítéssel a vidéktörténethez[1]

A vidéktörténettel, a paraszti társadalommal kapcsolatos megnövekedett érdeklődést jelzi, hogy Csíki Tamás 2018-as kötetére, nem sokkal a megjelenése után két recenzió is reagált. Ritter György *Parasztébredés*[2] címmel az ujkor.hu-n, Biczó Gábor pedig az *Ethnographiá*ban írt recenziót a kötetről,[3] amelyek az *Eltűnt falusi világok*at hiánypótló kötetként értékelik. Egyetérthetünk ezzel a meglátással, hiszen a kötet valóban létező hiányt igyekszik betölteni akkor, amikor belső nézőpontból mutatja be a tradicionális paraszti világot. Duby nyomán szokás ugyan azt mondani, hogy a parasztok a történeti forrásokban nem beszélnek, de éppen Csíki Tamás könyve az, amelyik bizonyítja: beszélnek, csak éppen olyan halkan, hogy több mint egy évtizedes munka szükséges hangjuk hallhatóvá erősítéséhez. És akkor még nem említettük a különböző városi és állami hatásokat. Ezek nemzeti vagy éppen osztályszempontú ízlésükhöz igazítva torzították – sokszor a felismerhetetlenségig – a paraszti a hangokat, amelyek megtisztításához az emberrel foglalkozó tudományterületek széles skáláját használja a szerző. A szakirodalmi bevezető sorra veszi a pszichológia, a szociológia, az etnográfia, a nyelvfilozófia és természetesen a történelem – különösen az oral history – témában releváns hozadékait.

Csíki Tamás hagyja beszélni a hallgatag parasztokat. Talán ezért is a könyv egyik legfőbb olvasata számomra az egyéniség dicsérete. Az osztályharcos megközelítés hajlamos homogén tömbként ábrázolni a parasztságot, holott ez a külsőleg egységes kép egyéniségek mozaikdarabjaiból áll össze. A paraszti egyéniség közvetíti a strukturális változások során megélt társadalmi tapasztalatokat, illetve feltárja, hogy a 19. századdal kezdődő felbomlás időszakában milyen cselekvési és tapasztalati horizontot rajzolnak ki az egyes életutak. Az idézett élettörténetek mind felfoghatók egyfajta individualizációs folyamatként, amelyek kibontják az egyes ember lehetőségeit. A kötet azonban nem pusztán életutak gyűjteménye: az életpályák kölcsönhatásban vannak a paraszti társadalom egészével, lehetőséget biztosítanak a helyi társadalom által fontosnak tartott motívumok megrajzolására. Így kiemelt szerepet kap a család, a háztartás, rokonsági rendszerek; férfiak és nők helyzete, gazdálkodási és vagyonosodási stratégiák, a társadalmi mobilitás, a folyamatosságok és töréspontok a feudalizmus időszakához képest,

1 A recenzeált kötet: Csíki Tamás: *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben.* L'Harmattan. Budapest, 2018. (276 oldal.)

2 http://ujkor.hu/content/parasztebredes-konyvismerteto (letöltés ideje: 2021. március 01.).

3 Biczó 2019.

de akár a történelmi múlt emlékezete is. A struktúrák szívós tovább élését mutatja, hogy némelyik eleme még azután is fennmaradt, hogy az állam az erőszakos téeszesítéssel felszámolta a hagyományos parasztvilágot. A háztájihoz kapcsolódó (105. oldal) szokások ironikusan mutatják meg, hogy ezek a megélések miként hatnak ellen a nagypolitika által hirdetett modernizációs narratíváknak. A falusi világok eltűnése tehát még a radikális társadalomátalakító projektek során sem egyik napról a másikra következik be, pontosabb a folyamatot elhalványulásként, lassú eltűnésként értelmezni.

Igaz, hogy Csíki Tamás egyéni életutakat mutat be kötetében, de léptéke törekszik az egészleges megragadására. Ahogy Erdei Ferenc írja: „paraszt: több ez mint rend, osztály, vagy nép [...] közös sors ez."[4] Ez a közös paraszti sors országos merítésből, ám a területi különbségekre való odafigyeléssel (pl. 102. oldal, a csere eltérései). Kérdésként merül fel ugyanakkor, hogy egy-egy jelenség illusztrálására miért bizonyos szövegek kerültek a gyűjteménybe. A 80. oldal fejtegetései kapcsán, amely a szegények iránt megnyilvánuló részvéttelenséget tárgyalja, olvasmányaim alapján ellenpontként mutatkoznak egy jászdózsai gazdának az 1970-es években rögzített szavai: „Egyszer azt mongya nekem egyik cseléd, Bugyi Béla vót hogy mindig jöttek hozzánk. Keresztapámnak hitt, mer bérmakeresztapja vótam: – Keresztapám! Azér tartunk itt két ökröt, hogy másnak dogozik mindig? Haragudott a cseléd, mer mindig kellett valakinek segíteni. Vót hat ökör, meg négy ökör, mikor ezek a húzatások vótak (a tüzes gépet arrébb vontatni!). Mindig jöttek. Ha valaki épített, akkor avvót, hogy valaki igás gyűjjön, azt adunk ökröt neki. Erre mondta nekem a cseléd, hogy mindig megy az ökör. Hun vájkot hordani valakinek, hun ide, hun oda. Vagy vót neki egy fordulója. De én nem kértem pénzt senkitül. Mégis kizsákmányolók lettünk. De én mondtam is az elnöknek, kérdezzék meg a cselédet, kizsákmányoló vótam-e? Kérdezzék meg!"[5] Szintén a Jászságot hoznám ellenpéldaként a történelem iránt megmutatkozó érdektelenségre. A múlt iránti vonzalom tájegységenként nagy különbözőségeket mutathat. Ahogyan Benda Kálmán fogalmazott: „Azt a falut, vagy azt a tájat, amely a maga ügyeit a maga kezében tartotta, érdekli a saját múltja. A zsellérnek, a béresnek nincs történelmi tudata, a jász parasztnak van."[6] Ezek az ellenvetések arra kívánják felhívni a figyelmet, hogy talán érdemes volna a paraszti közléseket külön szöveggyűjteményben is kiadni, helyet adva a vélemények ütközésének, a tipikus és az atipikus bemutatásának, akár régiós bontásban is.

Visszatérve az egyéniségre: a kötet egy másik olvasatban is az egyéniség fontosságáról beszél, mégpedig a tudomány szemszögéből. A második fejezet az etnográfia szerepével és pozíciójával foglalkozik különböző történeti korszakokban. Számomra az egyik konklúzió, hogy az állami intézmények sosem voltak képesek a parasztság mentalitásának megragadására, ehhez mindig egyes kutatók erőfeszítése és lelkülete szükségeltetett; és nem csak Magyarország esetében. Csíki Tamás is utal a kapcsolatok fontosságára, arra, hogy Malinowski nem alkalmazott tolmácsot, hanem maga beszélgetett a bennszülöttekkel. De példaként hozható Fél Edit is, aki bensőséges viszonyt alakított

4 Erdei é. n., 14.
5 Szabó 1978, 160.
6 Benda 1993.

ki az átányi „korrekt" parasztokkal, igaz, ebben közrejátszhatott a történelmi helyzet: a diktatúra egy táborba sodorta a parasztságot és az őket kérdező városi etnográfusokat. A könyv egyik figyelmeztetése az, hogy kulcsfontosságú az attitűd a kutató és kutatásának tárgya között. Ahogy Huizinga megfogalmazta: „Voltaire-ből hiányzik a múlt iránti tisztelet és szeretet, alapállása gúnyos: el sem képzelhető rosszabb alapállás egy történész számára."[7]

Csíki Tamás könyve nem ezen az úton indul, hanem saját közléseken keresztül tárja fel a falusi világokat. Magának a kötetnek a címlapja is ezt a kutatási hozzáállást demonstrálja, jó példáját adva a könyv formai és tartalmi elemei egységének. A címlapon szereplő 1958-as debreceni fénykép előterében két férfialak. Közülük a fehér ruhás az ismertebb: ő Gunda Béla (1911–1994), a világhírű etnográfus, mögötte tanítványai, akik egy kopottas öltözetű, fehér bajszú ember szavait jegyzetelik. Ő Rostás Béla cigány mesemondó. Az elsőre akár kihallgatásnak is tűnő jelenetet egészen más értelmezési keretbe helyezik Gunda Bélának a kép elkészülése előtt két évvel lejegyzett sorai: „Rostás Bélától való gyűjtés során figyeltem meg azt is, hogy a magnetofonba sohasem mesélt olyan szépen, mint a nagyszámú hallgatóság előtt. [...] Igen tanulságosan mondotta egyszer: – Két embernek, meg a gépnek nem tudok mesélni!"[8]

Hivatkozott irodalom

Benda Kálmán 1993, A jász parasztnak van történelmi tudata. *Jászkunság,* 1993. 1. 29–33.

Biczó Gábor 2019, Csíki Tamás: Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben. Specimina Ethnographica I., Sorozatszerkesztő: Keményfi Róbert. L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2018. 276 p. *Ethnographia*, 2019. (130) 2. 338–339.

Erdei Ferenc é. n., *Parasztok.* Athenaeum, Budapest.

Gunda Béla 1956, Cigány gyógyítók és mesemondók. *Alföld,* 5. 159–166.

Huizinga, Johan 2015, Természetkép és történelemkép a 18. században. In: uő: *Hogyan határozza meg a történelem a jelent? Válogatott írások (1915–1943).* Typotex, Budapest, 85–113.

Ritter György 2019, Parasztébredés: Csíki Tamás: Eltűnt falusi világok – A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetben. Budapest, L' Harmattan, 2018. Újkor.hu. A velünk élő történelem. http://ujkor.hu/content/parasztebredes-konyvismerteto (2019).

Szabó László 1978, A redempció hatása a Jászság kultúrájára. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv.* Szolnok, 147–166.

7 Huizinga 2015.

8 Gunda 1956, 163.

Szulovszky János

A népi jogélet kutatása Magyarországon – és ami mögötte van

Bognár Szabina arra vállalkozott, hogy egy sajátosan interdiszciplináris téma, a népi jogélet kutatásának a hazai tudománytörténetét megrajzolja.[1] Mint a Bevezetésben írja, a problémakör terminológiai bizonytalanságai ellenére azért választotta e meghatározást a 2010-ben megvédett, hasonló című PhD-disszertációjából kinőtt könyve címéül, mert a bemutatásra kerülő kutatások „sokféleségét ez, az intézményesült tudományterülethez nem kapcsolódó, ily módon semleges meghatározás tükrözi leginkább". (14.) „Vállalt tehát az a fogalmi bizonytalanság, amit a cím takar, és a mögöttes tartalom, azaz, hogy mi is az a népi jog, mit értünk nép, illetve mit jog alatt, mi a kutatások tulajdonképpeni tárgya, csak az egyes kutatások ismertetésekor, a kutatók révén tisztulnak valamelyest. A fogalmi bizonytalanság és az ebből is fakadó definíciós kényszer – nem egyedülálló példaként utalhatunk Tárkány Szűcs Ernő mind ez idáig egyik legteljesebb, kimerítő meghatározására – karakteres jellemzője az itt bemutatott kutatásoknak. Talán a népi jog területét jellemző, oly sokat emlegetett interdiszciplinaritás működésképtelenségét jelzi, hogy nem alakult ki a Dundes-ék [Alan Dundes és Alison Dundes Rendeln – Sz. J.] által a beavatott jogászok és néprajzosok közötti boldog kapcsolatként körülírt konszenzus, a jog, a néprajz és – tegyük hozzá – a szociológia zökkenőmentes együttműködése hazánkban" – szögezi le később. (15.) A szerző elméleti és módszertani problémák iránti érzékenységéről tanúskodik a bevezető fejezet további része is, midőn a félmúlt, illetve napjaink különböző indíttatású jogi néprajzi kutatásait tekinti át és értékeli.

A könyve lapjain kibontakozó kutatástörténet alapvetően egyéni tudományos teljesítmények egymást követő bemutatásából áll össze. Ennek során hangsúlyosan törekszik arra, hogy elemezze a politika és a tudomány meglehetősen bonyolult, s időről időre módosuló kapcsolatát. Ez a szempont az eddigi kutatástörténeti áttekintésekben meglehetősen elsikkadt.

A népi jogélet kutatása Magyarországon a 20. század elején indult meg az egységes polgári törvénykönyv létrehozásának munkálatai közben. Az 1900-ra elkészített első, egységes magánjogi törvényjavaslat körül élénk vita kerekedett, főként az öröklési jog kapcsán. Mivel a javasolt egyenlő öröklés elve a földbirtok esetében óhatatlanul elaprózódáshoz vezetett volna, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a megoldás keresése

1 A recenzeált kötet: Bognár Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon.* [Néprajzi Értekezések 5.] Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2016. (275 oldal.)

jegyében minisztériuma egyik fiatal munkatársát, Mattyasovszky Miklóst (1875–1939) 1901-ben Németországba küldte az ottani tapasztalatok tanulmányozására. Hazatérve a német minta alapján a hazai öröklési szokások megismerése érdekében egy öt pontból álló kérdőívet küldött szét a közjegyzőkhöz. Mivel csak kevesen küldték vissza a válaszaikat, Darányi elérte az igazságügyi miniszternél, hogy hivatalosan kérje a közjegyzők közreműködését. Az így beérkezett 624 jelentés, illetve a tanulmányútja tapasztalatai alapján írta meg Mattyasovszky 1904-ben a *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás* című művét. Azonban nemcsak az agrártárcánál, hanem az Igazságügyi Minisztériumban is észlelték a megoldásra váró problémát, ezért – Mattyasovszky megbízásával lényegében egy időben – felkérték az Országos Magyar Gazdasági Egyesületet (OMGE), hogy a törvénytervezet öröklési szabályait véleményezze. Az egyesület véleményét – ugyancsak az élő jogszokások feltárására irányuló kutatómunka alapján – az agrárpolitikus Baross János (1875–1926) fogalmazta meg, amely 1905-ben látott napvilágot. Amint Bognár Szabina rámutat, a „századfordulóról származó két gyűjtés jelentősége, hogy hazánk akkori egész területére vonatkozóan tartalmaznak – máshonnan nem pótolható – adatokat a falusi-paraszti öröklési rendszerekről". (44.)

Több évtizedes történészi-levéltárosi múlttal a háta mögött, 1917. március 28-án a Magyar Néprajzi Társaság választmányi ülésén Tagányi Károly (1858–1924) előadást tartott a hazai élő jogszokásokról. A magyar néprajz vándorapostola, Herrmann Antal ezt az eseményt korszakalkotó jelentőségűnek nevezte a magyar néprajztudomány fejlődése szempontjából. Bognár Szabina alapvetően egyetért e minősítéssel, de még ennél is nagyobb horderejűnek tartja. Úgy véli, Tagányi életművének, illetve az azon belül megfogalmazott jogszokásgyűjtő programjának sokkal inkább a hazai társadalomkutatás több területe számára kiemelkedő a jelentősége, még ha ezt eddig csak kevesen is ismerték fel, és még nem is aknázták ki kellően ezt a forrásbázist. Hangsúlyozza, hogy az 1919-ben önálló kiadványként is napvilágot látott dolgozata „Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* című opusához mérhető, fontos pillére a hazai népi jogélet kutatásának. Tagányi személyében a magyarországi jogi néprajz első, tudományos igényű hírmondóját tisztelhetjük, jogszokásgyűjtő programját pedig az egyik legfontosabb, máig mértékadó kiindulópontnak tekinthetjük". (30.)

Noha a kortársai pozitívan fogadták Tagányi programját, mégsem érte el azt a hatást, hogy követői legyenek, s nagyszabású terve megvalósítása érdekében felvegyék a munkát. Sajátos módon, bár az anyaggyűjtés nem indult be, új kutatási programok azonban megfogalmazást nyertek. A miskolci jogakadémia két világháború közötti dékánja, Bruckner Győző (1877–1962) 1926-ban adta közre *A magyar jogtörténet-írás folklore-isztikus* hiányai című tanulmányát, amelyben Eberhard von Künssberg *Rechtgeschichte und Volkskunde* című dolgozatától ihletve felhívta a figyelmet a jogtörténetírás szolgálatába állítható „jogi vonatkozású néphagyományok" – népmesék, -mondák, közmondások, népszokások, babonák, gyermekjátékok, továbbá család-, dűlő- és helységnevek – jogtörténeti szempontú elemzésének fontosságára. „Bruckner kizárólag (jog)történeti irányultságú programja még Tagányi kezdeményezésénél is kevesebb visszhangot kapott, hatása csak évekkel később, a tanítványi köréhez tartozó Vladár Gábor munkásságában érhető tetten" – állapítja meg Bognár Szabina. (69.)

A könyv következő, Szendrey Ákos (1902–1965) kapcsolódó munkásságát bemutató fejezetéből kiderül, hogy Tagányi azért mégiscsak követőre talált. A fiatal etnográfus – Tagányi munkáját kiegészítve – 1929-ben először a közigazgatás népi intézményeiről és tisztségviselőiről (pajtabíró, csűrbíró, szürübíró, fűbíró, határbíró stb.) közölt összegző tanulmányt. Künssberg idézett cikke őt is programadásra inspirálta: *Néprajz és jogtörténet* című írása 1936-ban látott napvilágot. Bognár nemcsak megismétli Szendrey munkásságának közelmúltban megfogalmazott értékeléseit, hogy például az ő interpretálásában a nép jogszokásainak gyűjtése gyakorlatilag egy érdekes, adatgazdag tárrá redukálódott, hanem árnyalja is azokat. Erényeként kiemeli azt, hogy „műveibe jogtörténeti szakmunkák eredményeit is integrálta. Bár ezeket hivatkozások nélkül tette, jogtörténeti tájékozódása – melynek nyomait recenziókban is fellelhetjük – a jogban kialakított fogalmi rendszerek értelmező átvételével egy világos, jól átlátható logikai rendben adta közre a népi büntető szokásokra vonatkozó adatait". (75.)

A népi jogélet kutatása az 1930-as évek végén programszerűen is megindult. Ennek fontos momentuma volt, hogy Györffy István (1884–1939) budapesti néprajzi tanszékéhez kapcsolódva 1939 januárjában létrejött az Országos Táj- és Népkutató Intézet. Ennek keretén belül Györffy támogatásával egy kutatócsoport alakult – kezdetben még csak két fiatal jogász, Papp László (1903–1973) és Bónis György (1914–1985) részvételével. Mindketten programadó cikkekben is megfogalmazták célkitűzéseiket. A Györffy vezette munkacsoport hamarosan kibővült Fél Edit (1910–1988) és Szendrey Ákos, illetve némileg később Viski Károly (1883–1945) és Hofer J. Miklós táblabíró bekapcsolódásával. Kidolgoztak egy munkatervet, és egy, az egész országra kiterjedő kutatás alapjául szolgáló kérdőívet. Ehhez Györffy az Igazságügyi Minisztérium támogatását kérte, amely előbb a gyűjtők szervezésével csak kívülről segítette a kezdeményezést, a szakmai irányítást a néprajzi intézet végezte. Györffy 1939 októberében bekövetkezett halálával azonban elkerülhetetlenül lezárult az általa kezdeményezett népi jogélet gyűjtésének első szakasza. A Táj- és Népkutató Intézet vezetését Eckhardt Sándor vette át. A könyv adós marad a kiváltó ok(ok) megválaszolásával, hogy esetleg volt-e valamilyen konfliktus az új vezető és a kutatócsoport között, csupán tényszerűen azt rögzíti, hogy az új felállást követően Papp és Bónis „visszavonultak", s jogi pályán helyezkedtek el. A tervezett kérdőíves gyűjtés ügyének koordinálását és szakmai gondozását végül az Igazságügyi Minisztérium vette át – nemcsak az említett vezetőváltás miatt, hanem azért, mert 1939 végére a népi jogélet kutatása kormányprogrammá vált. Ez azzal járt együtt, hogy a kutatási célok más elemei kerültek előtérbe. Mint Bognár Szabina írja, a „hivatalos álláspont képviselői, Antal István államtitkár, Vladár Gábor és Hofer J. Miklós a jogpolitikai, jogalkotói szempontok fontosságát emelték ki; további célként pedig a 'magyarságtudomány birtokállományának' gazdagítása szerepelt". (93.) Noha egy minisztérium tekintélye állt már az első, még 1939 júliusában a népi jogéletről kiküldött kérdőívek kitöltése szorgalmazása mögött, az ügy iránti érdeklődés és támogatás szerény mértéke miatt 1940 júliusában egy újabb, majd pedig 1942-ben ismételten köriratot adott ki az igazságügyi miniszter annak érdekében, hogy ösztönözze a kitöltést. 1939 júliusától 1943 júniusáig így is csak 82 gyűjtőtől, összesen 113 elkülöníthető részre oszló 95 darab jelentés érkezett be az Igazságügyi Minisztériumba.

Az igazságügy-miniszter Papp Lászlót bízta meg értékelő összegzés megírásával. Tanulságos, hogy Papp csupán 11 gyűjtőt talált azonnal alkalmasnak, további harmincháromról vélekedett úgy, hogy továbbképzéssel és begyakorlással alkalmassá válhatnak ilyen munkára.

A Táj- és Népkutató Intézet megalapításától kezdve kutatótáborokat szervezett a népi jogélet feltárása érdekében. E „gyűjtőutak – annak ellenére, hogy alig tesznek róluk említést a falukutatást és a népi szociográfia történetét áttekintő művek – integráns részei voltak a korszak falukutató mozgalmának". (98.) Papp László 1939 nyarán Kiskunhalason, a rá következő évben a Tiszaháton folytatott egy kutatócsoporttal terepmunkát – az utóbbi azonban a háború miatt félbemaradt. Fél Edit a Komárom megyei Martoson, Bónis György a Garam mentén végzett kutatásokat. Bónis, miután a kolozsvári egyetemen kapott tanári állást, jogtörténeti szemináriuma keretében a népi jogélet kutatásának valóságos kutatóbázisát hozta létre. 1947-ben Egerben a Magyar Katolikus Jog- és Államtudományi Kar Szociográfiai Intézetében alakult ki az igazgató Csizmadia Andor körül népi jogszokásokkal foglalkozó műhely. Gyűjtőmunkájuk eredményei azonban már nem jelenhettek meg, mivel a kommunista párt hatalomra jutása után 1949-ben felszámolták az egri jogakadémiát. A munkaközösség feloszlott, a diákok más egyetemeken fejezték be tanulmányaikat.

A politikai fordulat évét, 1948-at követően gyökeres fordulat állt be a népi jogéletkutatás megítélésben is: a kiépülő pártállam nemhogy nem támogatta, hanem egyenesen nemkívánatosnak minősült: az ún. történeti jogi iskolát az „álhistorizmus" címkéjével bélyegezték meg. A népi jogéletkutatással kapcsolatban a marxista ideológiakritika kifejtésére Kulcsár Kálmán (1928–2010) vállalkozott. Sokatmondó Bognár Szabina megjegyzése, miszerint amikor Kulcsár az egri jogakadémián folytatta tanulmányait,[2] „joghallgatóként bekapcsolódott a Csizmadia Andor vezette népi jogéletkutatásba is". (128.) Tehát tudta, miről van szó. Talán ezért is esett rá a választás, hogy 1955-ben ő fogalmazza meg a hivatalos álláspontot jelentő megsemmisítő véleményt – aligha véletlen egybeesés: ekkoriban a „defensor dogmatis"-ként[3] emlegetett Szabó Imre, a marxista jogtudomány befolyásos professzora mellett aspiráns. Eme ominózus ideológiakritika jelen könyvben megfogalmazott kritikája szerint Kulcsár írásának „legnagyobb hiányossága az volt, hogy nem látta, vagy ha látta, nem láttathatta, hogy a bírálat kereszttüzében álló – Györffy kezdeményezte – program lényegében a nácizmus fenyegető térnyerésével szemben fogalmazódott meg". (129.) Amikor később, 1961-ben egy tanulmányában újra foglalkozott a népi jogéletkutatás mozgalmával, akkor pedig hungarocentrikusnak, nacionalistának bélyegezte azt. Jóllehet írása tartalmazott megszívlelhető megállapításokat is, azonban „a pozíció, amiből megfogalmazta álláspontját, nemcsak a mondanivalót determinálta, de a felvetett kérdésekről való érdemi vita lehető-

2 A *Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002* című kiadvány 2. kötete (Bp., 2003) a 756. oldalon Kulcsár Kálmán tanulmányai kapcsán csupán csak azt írja, hogy 1950-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett jogi diplomát, amely után 1950 és 1953 között ügyészként dolgozott.

3 „Defensor dogmatis: a dogma védelmezője. A cím kétféleképpen érthető: a (szocialista) jog dogmatikájának, illetve a (Marxra mutogató) szocialista dogmáknak a védelmezőjeként." Bognár Szabina, 128. o. 469. jegyzet.

ségét is kizárta". (130.) Ehhez képest az 1970-es években publikált dolgozatai a korábbi negligáló álláspontjának a megváltozásáról tanúskodnak. Ez minden bizonnyal összefügg azzal, hogy Kulcsár szerepet játszott abban, hogy a marxista szociológia részeként Magyarországon is megindultak a jogszociológiai vizsgálatok. E megközelítés (f)elismerte, hogy az esetleges helytelen kiindulópontok nem lehetnek akadályai annak, hogy a jogi néphagyományok elemzésével foglalkozzanak. Miután a népi jogélet kutatását fokozatosan beillesztette a hazai jogszociológia történetébe, Kulcsár már nem gátlója, hanem támogatója lett e problémakör kutatásának, legalábbis meghatározó szerepe volt abban, hogy Tárkány Szűcs Ernő magisztrális munkája, a *Magyar jogi népszokások* 1981-ben megjelenhessen, méghozzá egyenesen a Társadalomtudományi Könyvtár sorozatban. A már az ún. rendszerváltás után, 1997-ben közreadott jogszociológiai tankönyvében pedig már odáig ment, hogy „a jogi népszokások kutatását már a »legsajátságosabb magyar jogszociológiai kísérletként«" jellemezte. (133.) Nem véletlenül idézi Bognár Szabina Paládi-Kovács Attila erre reflektáló véleményét, aki 2003-ban határozottan „jogba ütköző kisajátítási kísérletnek" nevezte a néprajzi eredményeknek a „szociológia vérszegény hazai történetébe" történő átemelését.

Noha a címében Magyarországra redukálja a szerző a népi jogélet kutatásáról szóló áttekintését, csak egyetérthetünk vele, hogy magától értetődő természetességgel külön fejezetet szentel az erdélyi Imreh István (1919–2003) munkásságának is, mondván: „remekmívű forrásközlései, s az azokhoz írott európai kitekintésű tanulmányai jelentik azt az alapot, mely révén a legrövidebb áttekintésekben is szerepelnie kell nevének és legfontosabb munkáinak (A székely falutörvények, 1947; A rendtartó székely falu, 1973; A törvényhozó székely falu, 1983). [...] Mindenekelőtt ő volt Tagányi programjának legautentikusabb folytatója". (139.) Bognár Szabina értékelése szerint Imreh István példaértékű munkáiból az az általános tanulság vonható le, hogy alapvetően fontos a vizsgálati egység helyes megválasztása, illetve a lokális szabályozások komplex bemutatása. Vagyis sokkal inkább a kisebb léptékű, egy-egy közösség jogéletének a feltérképezését célul tűző kutatások lehetnek szakmailag sikeresek, mint a vágyálom kategóriájába tartozó országos kutatások. Imreh István művei mellett ezért tekinti a népi jogélet kutatása terén mérföldkőnek Fél Edit martosi és Tárkány Szűcs Ernő mártélyi vizsgálatait.

Tizenhat évesen már terepkutatást végzett a népi jogéletről a Baranya megyei Czúnban, majd szülővárosában, Hódmezővásárhelyen, illetve a szomszédos Mártélyon Tárkány Szűcs Ernő (1921–1984). A gimnázium után Kolozsvárt lett joghallgató, de néprajzot, szociológiát és történelmet is hallgatott. 1942–1944 között Bónis György tanársegédeként részt vett a Kalotaszeg népi jogéletét feltárni szándékozó kutatócsoportban, de feladatot vállalt a Venczel József vezette bálványosváraljai kutatásban is. 1944-ben látott napvilágot Mártély népi jogéletét bemutató kötete, amely nem elégedett meg csupán a népi jogszokások közlésével, hanem azokat összevetette az élő tételes magánjoggal, a magánjogi törvényjavaslat szabályaival, valamint a régi joggal. Akár kedvezett ehhez a társadalmi-politikai környezet, akár ellenszélben kellett dolgozni, szabad idejének jelentős részét egész életében a népi jogélet kutatásának szentelte. „Tanulmányaival lépésenként haladva egy jól körülírható programot valósított meg, mely fokozatosan előbb nemzetközi, majd hazai szakmai ismertséget hozott számára.

Már neves szakemberként került 1975-ben a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjához, ahol tudományos főmunkatársként teljesedett ki a tevékenysége". (156–157.) Fő műve, a *Magyar jogi népszokások* 1981-ben jelent meg. E munkáját benyújtotta kandidátusi disszertáció gyanánt, azonban tekintélyes bírálói egyetértettek abban, hogy magisztrális munkája alapján ehelyett inkább a tudomány doktora cím megadását kezdeményezzék. E „jogi népszokások korpuszaként" emlegetett mű hatalmas mennyiségű anyagot dolgozott fel, úgy, hogy a téma sokfélesége nem ment a minőség rovására, s minden részterület összegzése Tárkány Szűcs lenyűgöző tájékozottságáról és olvasottságáról tanúskodik. Még megérte, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság 1983 novemberében megítélte számára a történelemtudományok (néprajz) doktora fokozatot, amely a korábbi évek vele szembeni méltatlan eljárásaiért valamelyest kárpótolta.

A *Magyar jogi népszokások* nemcsak szerzője, hanem e sajátos interdiszciplináris kutatási terület számára is meghozta az elfogadottságot. Ezzel együtt, egy emberöltőnyi időnek kellett eltelnie, míg e nagy hatású életműre addig „magánzóként" reflektáló szakemberekből – a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kara kebelén belül – megalakult a Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport. A szerző – amint az Nagy Janka Teodóra Előszavából kiderül – e szerveződésnek alapító tagja és tudományos titkára. Ebbéli érintettsége miatt különösen tisztelni való az a visszafogottság, ahogy e szakmai kollektíváról szót ejt: „A jövőbeli kutatások egyik fő kérdése … az, mennyiben sikerül megvalósítani ezt a számtalan lehetőséget magában rejtő 'vonzó' együttműködést, valamint létrejön-e egy, a Györffy István által életre hívott munkacsoporthoz mérhető felkészültségű kutatói közösség". (182.) E kutatócsoportnak, illetve e könyv kéziratának a megszületése még közel esett egymáshoz. A recenzensnek már módja van némileg nagyobb időtávból mérlegre tenni a teljesítményüket: közös projektjeik, rendszeres konferenciáik és sorra megjelenő kiadványaik megalapozzák annak *reményét,* hogy egy jövőben megírásra kerülő tudománytörténet a népi jogélet kutatásának a második fénykoráról beszélhessen majd a Kutatócsoport munkásságát értékelve.

Összegzésében Bognár Szabina nem csupán megismétli fontosabb megállapításait, hanem rámutat áttekintése hiányaira is. Például arra, hogy nem került sor minden kapcsolódó kutatás bemutatására, csupán az általa legfontosabbnak ítélt munkákra fókuszált. Rámutat, hogy a vajdasági, elsősorban Csányi József és Penavin Olga neveivel fémjelzett kutatások részletes ismertetése külön tanulmányt érdemelne, s kimaradt áttekintéséből az „egyházjogi népszokások kutatása, melynek programját Erdő Péter fogalmazta meg hazánkban". (179.) Elismeri, hogy az 1948 utáni korszak ábrázolása csupán a főbb tendenciákat jelzi, s noha minden eddigi feldolgozásnál részletesebb, még így is nagyon vázlatos: „mindenképp szükséges lenne további források bevonásával, interjúk készítésével árnyalni és egyúttal pontosítani az általam felvázoltakat". (181.) Kétségtelen, s ezt a felhasznált levéltári, kézirattári és adattári források jegyzéke is megerősíti (221–222.), hogy az utóbbi 50-60 év megírásánál csupán a Tárkány Szűcs életművét bemutató fejezethez nézett át primer forrásokat, azonban az általa forgatott

szakirodalom – a könyv 48 oldalon sorolja fel – arról tanúskodik, hogy a szerző alaposan ismeri elemzése tárgyát.

A kötet mellékletben közöl néhány fontos dokumentumot is. Ezeket célszerű lett volna keletkezésük időrendjében közreadni. Jóllehet a könyv különböző pontjain megtalálható, hol őrzik e dokumentumokat, érdemes lett volna a betűhív közlése után is megadni ezt az adatot. Továbbá: indokolt lett volna az igazságügyi miniszternek nemcsak azt az első két felhívását publikálni, amelyekben szorgalmazta a járásbíróságok munkatársainak a közreműködését a Táj- és Népkutató Intézet népi jogélet kutatócsoportja által összeállított kérdőív kitöltésében, hanem az 1942-ben kiküldött harmadikat is.

Összességében Bognár Szabina könyve alapos munka, jó tájékoztatást nyújt vállalt témájáról. S ahogy az már a számvetésekkel lenni szokott, nem mentes a megszívlelendő tanulságoktól. Például nemcsak a népi jogélet kutatóinak érdemes elgondolkodni a megfelelő lépték, a reálisan kellő alapossággal feldolgozható vizsgálati egység helyes megválasztásáról: a lokális mélyfúrások vagy egy kisebb, jól körülhatárolható térségre vonatkozó kutatások inkább hozhatnak szakmai sikereket, mint az országos szintet célzó próbálkozások. Ráadásul a makroszintű elemzések elvégzése aligha valósulhat meg egy jó szakmai közösség összefogása nélkül. Napjainkban, amikor a szakmai és személyi feltételeket tekintve reális az esély, hogy a népi jogélet kutatásában a létrejött tudományos műhely révén nagyot lehessen előrelépni, csak szurkolhatunk, hogy a politika ne akarjon se rátelepedni, se ne szándékozzon ellehetetleníteni a kutatásokat, csak engedje, hogy a tudósok azzal foglalkozzanak, amihez a legjobban értenek. A tudománnyal.

Horváth Gergely Krisztián

Magyar tenger – egy gyarmatosítás története[1]

A Balatonra gondolva a természeti szépségek mellett vélhetően mindenkinek a tömegturizmus az egyik első dolog, ami eszébe jut. Feltehetően nem tévedek, ha úgy vélem, hogy a ma élők többsége, köztük jómagam is, a 'régi Balaton' megszűnését és a nyaranta megjelenő turistahadat a Kádár-kor örökségének tartja. Schleicher Vera monográfiájában meggyőző érvek mentén, s nem utolsósorban a teljeskörűen feltárt szakirodalom és a nyomtatott forrásbázis alapján bontja ki, hogy a tó, illetve a helybeliek *versus* a nyaralók és turisták küzdelme már a két világháború közötti időszakban eldőlt – az utóbbiak javára. Mindaz, amit ma megtapasztalhatunk, csak méreteiben és kiterjedtségében mutat új vonásokat, a lokális életvilágokat a piac, a fejlődés és a nemzeteszme nevében gyarmatosító strukturális keretek lassan egy évszázada adottak.

A kötet hét nagy fejezetből áll. A fogalmakat, időhatárokat és a problematika diszciplináris helyzetét tárgyaló bevezetőt követően tematikus rendben következnek az egyes részek, amelyek továbbfordított prizmaként, mindig egy következő látószögben és fénytörésben láttatják a Balaton-problematikát. Úttörő, nagy jelentőségű e munka. A néprajzi táj- és kultúraszemlélet nem tudott mit kezdeni a Dunántúlt kettémetsző tóval, aminek így – Jankó János és Lóczy Lajos klasszikus munkáin túl – a behatóbb vizsgálata is elmaradt. Amennyire sok, közhelyszámba menő tudásunk van a Balatonról, mindmáig senki sem vállalkozott arra, hogy a tavat történeti megközelítésben a környezetével együtt lássa és láttassa, egyszerre fókuszálva a népi és a fürdőkultúrára.

Szimpatikus, ahogy a nyitó oldalakon a kutatás történetére visszatekintő szerző az úttörés nehézségeit, a kerülő utak, az egy-egy értelmezési paradigma menet közben kiderülő korlátai kapcsán elszenvedett kudarcokat is megosztja az olvasóval, jelezve, hogy a tudományos munka sohasem lineáris felhalmozás, hanem egy, a kutatót is formáló érési folyamat. A szerző a tíz évre nyúló kutatás kezdetén még az etnográfia kultúraszemléletével közelített a térséghez, de a források interpretálásakor ehhez hasonlóan terméketlennek bizonyult a polgárosodás és a modernizációs-paradigma is, hogy Schleicher azután a turizmusantropológia szempontrendszerében találja meg azokat a fogódzókat, amelyekkel értelmezhetővé vált számára a Balaton-térség kulturális jelenségegyüttese.

A monográfia egyik erénye a fogalmi érzékenység. Mi számít Balatonnak, hol húzódnak, miként változnak a „térség" határai? Beszélhetünk-e sajátos balatoni kultúráról?

1 A recenzeált kötet: Schleicher Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között.* L'Harmattan, Budapest, 2018. (386 oldal.)

Ebből mi az etnográfusi értelemben vett népi s mennyi az iparrá erősödő folklórtermék? A kulturális határok és a balatoni identitás mennyiben fedik egymást? Az intézményesülő fürdőélet aktorai miként konstruálták meg/újra a Balatonhoz kötődő jelentésrétegeket? Miként viszonyult egymáshoz az őslakosság és az állandó lakosság, s milyen a viszonyuk a vendégként érkezőkhöz? Szezonálisan hogyan változott a tó funkciója, a nyári medencétől a válság- és veszélyhelyzetekben előtérbe kerülő, a villák, nyaralók kínálta menedékig? A fogalmak finom distinkciói mentén megfogalmazott kérdések sora még hosszan folytatható lenne.

Izgalmas az is, ahogy Schleicher Vera kutatása idő- és térbeli keretei mellett érvel. Kiindulópontként 1822-t teszi meg, zárásként pedig 1960-at. Előbbi dátum az első balatoni fürdő megnyitása Füreden, utóbbi pedig a kollektivizálással hagyományos földművelési életformájától megfosztott őslakosság törekvése új keresetmódokra. Innentől számítható, hogy a parti települések lakossága tömegesen fordult a turizmus mint megélhetési forrás irányába. Érdemes rápillantanunk az általa javasolt, társadalomtörténeti szempontú korszakolásra. 1. Az 1822–1861 közötti időszakban a helyieknek a gyakorlatban még korlátlan vízjoga volt, a fürdőzők még nem veszélyeztették a községek életvilágait. 2. Az 1861–1909 közötti időszak dátumai a déli és az északi parti vasút átadását fémjelezik. Ettől fogva a déli oldalon fokozatosan új megállók keletkeztek, ugyanakkor a vasút vitathatatlan szerepe mellett a környékbeli lokálpatrióta érdekek is erősen meghatározták, hogy mely települések mikor indultak el a fürdővé válás útján. Ekkor vált jellemzővé, hogy a nyaralók érdekeit a megalakuló fürdőegyesületek kezdték képviselni az őslakossággal szemben, kiépítve a későbbi tömegturizmus alapjait. Egy másik lényeges ismérve ezen időszaknak, hogy 1862-től nagybérleti rendszerben történt a halászat: innentől a hagyományos halászbokrok kezdtek kiszorulni, s a balatoni hal mind keresetmódként, mind élelemként kezdte jelentőségét elveszíteni. A következő két évtizedben a filoxéra miatt a táj egésze kapott új hasznosulási karaktert, 1890-re kipusztultak a szőlők, s az új szőlők már jórészt a betelepülő villatulajdonosok telepítései. 3. Az átmeneti időszakot jelentő 1910-es évek után 4. erős strukturális változásokat hozott az 1920–1944 közötti negyedszázad. Trianon következményeként megindult a belső tájak felfedezése, erős állami szerepvállalás mellett. A Balatonnál 1921 és 1927 között a villák száma megkétszereződött, „egyre hangsúlyosabbá vált a keresztény középosztály törekvése a Balaton-térséggel kapcsolatos döntések kisajátítására". (88.) Állandósultak a konfliktusok a fürdőtelepek és az anyatelepülések között, megindult a part menti telepek közigazgatási leválása a községekről, aminek következtében az őslakosság gyakran teljesen elveszítette kijárási lehetőségét s a tóhoz fűződő vízjogát. A dekonjunktúra miatt tovább csökkent a szőlősgazdák és a halásztelepek száma, ami az eladásra kínált telkek számának növekedését eredményezte. Az állandó lakosokon belül megnőtt a betelepülők aránya. 5. 1944 és 1948 között az államosítások nyomán megszűntek a nagybirtokok és megindult a villák tulajdonviszonyainak átrendeződése, felszámolták a fürdőegyesületeket. Ettől fogva a tóval kapcsolatos döntéshozatali szintek még távolabb kerültek a tótól. 6. 1948 és 1960 között többirányú változások figyelhetők meg. Egyrészt a környező majorok lakossága megjelent a fürdőtelepeken, másrészt megindult a deklasszált s a nyaralóban védelmet találó egzisztenciák asszimilálódása a helyi

társadalmakba. Egyszerre érvényesült a tömegturizmus állami politikája és a kollektivizálás miatti elvándorlás. 1960-ra a nyaralóvendégek száma már harmincszorosa volt az őslakosságénak.

Schleicher Vera egyik központi kérdése, hogy a Balaton-térség létezett-e mint kulturális tér? – tudniillik a néprajzban az a kép rögzült, hogy a part menti településeknek sem a tóval, sem pedig egymással nem volt szorosabb kapcsolata. Schleicher történeti példák sokaságával cáfolja mindkét állítást, szintetizálva a forrásokban s az irodalomban sporadikusan felbukkanó adatokat. A tóval összefüggő, az etnográfia által feltárt keresetmódok mellett a szerző a helynevekben rögzült tájhasználati módokat is kibontja. Ennek jelentőségét érzékelteti, hogy csak a Tihanyi-félsziget körül 64 hálóhúzó hely maradt fenn a helynevekben. „A fenti haszonvételek és a Balatonnal [...] kapcsolatos ismeretek összessége olyan rendszert alkotott, amely annak ellenére tette az őslakosság hagyományos életvilágának részévé a Balatont, hogy annak közjogi értelemben csak mintegy 10%-ban volt tulajdonosa." (238.)

A szerzőnek a történeti időben ható strukturális erők iránti érzékenységét jelzi, ahogy az egyes parti sávok funkcionális átalakulását a késő rendi birtokviszonyokból vezeti le. A telekkonjunktúrára gyorsabban reagáló világi, s a visszafogottabb egyházi nagybirtokos érdekek és a közbirtokosságok ambivalens, önvédelemmel keveredő piaci nyitása mellett legalább ennyire meghatározó volt, hogy a part menti település maga rendelkezett-e vízjoggal, vagy más birtokolta a tulajdonjogokat a parti sávban. Jellemző, hogy az üdülőtelepek fokozatosan lefűződtek a falusias karakterű anyatelepülésekről, sőt nemritkán térségi központtá is váltak. Mára a tóparti települések egyharmada városi rangot szerzett, s lakosságuk is ennek megfelelően növekedett. Sűrűn adatolva kerül az is bemutatásra, ahogy mindeközben – lényegében már a 19. század második felétől – a balatoni fejlesztések, jövőstratégiák centruma Budapest volt. Ez még akkor is így volt, ha egy-egy part menti sávban egy-egy regionálisan közelebb eső nagyváros középosztálya – akár externeus potentátként vagy egyenesen virilisként, miként 1945 után egy-egy befolyásos elvtárs – szintén dominálhatta a parti fejlesztéseket. A fejlesztések formájában történő behatolás folyamatos konfliktust generált az őslakókkal. A „fejlesztések", amelyek a régi lakosság szemszögéből okkal értelmeződtek a hódítás újabb lépcsőfokaiként, jellemzően a helyi fürdőegyesületek égisze alatt történtek. Ezek irányát mutatja, hogy beruházások a nyaralótulajdonosok érdekei mentén artikulálódtak, a lokalitások esetleges sajátos szempontjairól (pl. nádhaszonvétel, állatitatás és -úsztatás, rétek védelme, új intézmények helyének kijelölése) nem vettek tudomást. Voltak persze üdítő kivételek is, ahol a helyi közösségbe valóban integrálódtak a nyaralótulajdonosok (Boglár, Zánka, Csopak), de – amellett, hogy más települések is említhetők lennének – e hányad kisebbnek tűnik. Ezek a példák azt is jól modellezik, hogy a nagypolitika irányában kapcsolatokat mozgósítani tudó érdekkijárás mennyire meghatározó volt már ekkoriban is a fejlesztési prioritások kijelölésekor s a források mozgósításakor.

Schleicher arra is felhívja a figyelmet, hogy a rendi örökség: a mágnás/polgári/paraszti csoport-hovatartozás, a felekezeti törésvonal (keresztény vs. zsidó) a fürdőtelepek közötti megosztottságban is leképeződött. A máből visszatekintve az is feltűnő, hogy azon kevés településnek, amely nem fejlesztett strandot vagy nem élt szobakiadással,

az osztályrésze hosszú távon nem a hanyatlás, hanem érintetlensége miatt az exkluzivitás lett (Paloznak, Tihany).

A kulturális kapcsolatoknak ugyanakkor a két világháború közötti időszakban már egyértelműen hangsúlyos része, ha nem a legfontosabb eleme volt a szobakiadás, ami a tisztaszobájukat kiadó falusi gazdákat juttatta tekintélyes bevételhez, egyúttal folyamatos átjárási felületet képezett a falusi és a városi, a paraszti és a polgári kultúra között. A turizmusipar intézményesülése önálló keresetet jelentett az ebben alkalmazottként elhelyezkedő falusiak számára is, ami a cselédsorból való kiemelkedés lehetőségét is jelenthette. Mindez felgyorsult a kollektivizálás után, de mint a szerző rámutat, „ez az életformaváltás valójában nem a turizmussal való azonosulást jelentette, hanem a paraszti életformával való szakítást". (318.)

A szerző kultúrharcként definiálja azt a jelenségegyüttest, amelynek „elvétve ki is mondott alapvetés[e] az volt, hogy a Balaton-térségben csak egyetlen érvényes kultúra létezik: a nyaralók által képviselt civilizációs-modernizációs kísérlet, amelyet képviselői a 19. században *Balatonkultusznak* neveztek el". (292.) Ezzel összefüggésben folyamatos volt az a vád, hogy a helyi népesség „nem ismeri fel saját érdekeit" (296.), amikor nem kívánja életét a turizmusnak alárendelni. „A turizmus szereplőit a vélt »kultúrfölény« mentesítette a helyiek kultúrájának és a lokális környezetre vonatkozó tudásának megismerése alól, így ezek a szempontok a legkevésbé sem érvényesültek a döntésekben." (324.) Máig ható érvénnyel szimbolizálja mindezt az az 1937-ben készült szoborpár, amelyet a kultuszminisztérium adományozott a „balatoni népnek". A szoborpár „nemcsak a tényleges és érdemi állami támogatások hiányának volt a szimbóluma, hanem a helyi kultúráról való felületes és anakronisztikus képeknek, képzeteknek és elvárásoknak is. A szobrok egyike – a szigonyos halász – olyan tevékenység heroizálására vállalkozott, ami nemcsak tiltott volt már az 1888-as halászati törvény óta, de életterei, környezeti feltételei is folyamatosan szűkültek be, éppen a turizmusnak köszönhetően." (320.)

Nem ünneprontásként, de meg kell jegyezni, hogy amennyire jól felépített és kidolgozott a monográfia, a kiadói munka annál több kívánnivalót hagy maga után. A kötet kemény táblát érdemelt volna. Ennél komolyabb probléma, hogy a borítón és a címlapon szereplő alcím sem egyezik: előbbin a nyitódátum 1821, a másikon 1822 szerepel. A meglehetős gyakoriságú kisebb elütések után vannak oldalak, ahol számtalan hiba sűrűsödik, mintha nem is látta volna olvasószerkesztő az adott részt.

Az eddig érintett témák mellett még számtalan kérdés s rengeteg tovább gondolásra érdemes adat kerül tárgyalásra a kötetben. Külön is felhívnám a figyelmet az önállóan is olvasható, informatív lábjegyzetekre. Itt emelném ki azt is, hogy a szerző számos interjút is készített, amelyekből a kinyerhető tudástöbbletet szervesen beépítette a monográfiába. Schleicher Vera vállalkozása egyszerre hiánypótló munka és a történeti humán tudományok megjelenítette interdiszciplinaritás immár megkerülhetetlen és példaértékű szintézise.

Ritter György
Az ellenállás melankóliája[1]

Sára Sándor *Feldobott kő* (1968) című filmje az ’50-es évek eleji vidéki világot vitte filmvászonra. Egyik ikonikus jelenetében a rendező alteregóját, Pásztor Balázst (Balázsovits Lajos), a fiatal földmérőt és a kommunizmusban feltétlenül hívő görög menekültet, Iliászt (Todor Todorov) pusztai házuk előtt asszonycsődület várja. A tüntető társaság számonkéri a két férfit: „az éjjel elvitték a férfiakat, csak akkor engedik vissza őket, ha odaadjuk a földet” – mondja az egyik. A két férfi hiába szabadkozik, hogy megpróbálnak utánanézni az ügynek, az elkeseredett és dühös asszonyok sárral és ürülékkel dobálják meg őket. A filmjelenet sűrítve fikcionalizált egy elhallgatott történelmi momentumot, s majdnem 50 évet kellett várni arra, hogy ezen esemény a (film által létrehozott) kulturális emlékezetből – még ha átvitt értelemben is – történeti szakmonográfia tárgya legyen.

Farkas Gyöngyi kötete ugyanis többé-kevésbé arról az eseménysorról szól, amelyet Sára filmje már a ’60-as évek végén felvillantott, vagyis a kollektivizálási hullámok ellen fellobbanó asszonyokhoz köthető demonstrációkról. Ám hogy ezek „falunyi” mértéket öltöttek volna, az merőben új keretet szab a kommunista diktatúrával szembekerülő parasztság magatartásához. Hiszen a jelenség nemcsak szociológiai, antropológiai, de politikatörténeti kérdéseket is felvet. Egyrészt, hogy mennyiben határozták meg az 1945-ös földosztás juttatásai a „lázadók” körét, másrészt milyen összetételű volt a községek valós társadalma. A „művészi” választ láthatjuk a fentebb idézett filmből, amelynek tragikus kimenetele, drámai fokozása és sűrítése nem csak a parasztság felbomlását, de a politikai rendszer kiüresedését és a társadalmi apátiát is érzékeltette. Azt az apátiát és beletörődést, amelyről a kutatók úgy gondolták, hogy kiragadta a falusi társadalom kezéből a lázadás és ellenállás eszközét. Oláh Sándor – Farkas által is idézett (12.) – „csendes csatatér” ontológiáját e könyv oldalai árnyalják, ahogy azt is, hogy az apátiát és a nyílt összetűzést e korszakban csak egy hajszál választotta el.

A parasztság felszámolása a paraszti kisüzem bedarálásának eszközével a vidéki társadalmi autonómia megszüntetését is jelentette. Átfogóan erről szól inkább ez a könyv, mint azokról a ma már talán közhelyszámba menő megállapításokról, melyek azt érzékeltetik, hogy a diktatúrák nem tudták a társadalmat teljesen uralni – s amely a kötet felütésében is helyet kap. (11.) Farkas horizontális keretét szinte már-már „mezo”-szintű terület adja. Valamennyi esettanulmánya Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei községekre koncentrál, de vertikális keretében olykor majd egy fél évtizedet is elmozdul, amikor a

1 A recenzeált kötet: Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak – Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Korall, Budapest, 2016. (408 oldal.)

kollektivizálási hullámok különböző időszakában veszi górcső alá a zúgolódó falvakat. Bevallottan ez volt a szerző célja is. Ahogy a bevezetőben is leszögezi, mikrotörténetet írt egy adott forrásbázisból (rendőrségi iratok), és hatásmechanizmusa a politikai propaganda és a manipulációs technikából kibontott, történetíró dekódolással kinyomozott rejtett történeti valóság. (15.) Az olvasó rögtön rázhatja a fejét, elvont történeti esszé kerül majd elé, ám Farkas gyorsan eloszlat minden kétséget, s valóban átgondolt, reprezentatív argumentumokat kapunk a szöveg közel 380 oldalán. A szerző narratívája spirálisan érvelve szűkíti le témakörét az átfogó történelmi kérdésektől a forrásbázis bemutatásán át a mikroperspektíváig.

A kötet szerkezete öt nagy fejezetre oszlik, de két különálló rész különböztethető meg benne: egy általános vázlata a paraszti ellenállás formáinak (I.) és az esetek elemzése (II–V.). A fejezeteket bevezetés és összefoglalás keretezi. Az összesen 404 oldalas könyvben a 39 fotó közül jó néhány korabeli, a tüntetésekről készült felvétel, illetve dokumentum (irat) látható, amellyel Farkas szintén hitelesíti a felvázolt narratíváját. Ezt hivatott erősíteni a precíz és tovább gondolásra alkalmas bibliográfia is.

A „Lázadó falvak" mélységét és újítását nem csak tartalma, de formája is hozza, hiszen nem csak a szabadságukért tüntető parasztokról (különösen nőkről) szól, de szétfeszíti a történeti monográfiák időbeli kötöttségét is. Természetesen a tudományosság mércéjében nem esik csorba, hiszen vizsgálati keretét témaválasztásának forrásbázisában adja meg, nevezetesen az említett állambiztonsági forrástípusban keletkezett rendőrségi iratokban, melyek boncolgatásához nem a behatárolt történeti analízist, hanem az irodalomhoz sokkalta közelebb álló szövegelemzést választotta a szerző. Mint ahogy említettem, félő volt, hogy ebben túlcsordul modora, de valójában szabad mozgásteret hagyott magának, s olvasmányos stílusú, sűrű leírásban egyszerre képes megközelíteni a hatalom és az ellene lázadók kétélű tapasztalatát, valamint képes egy narratívába foglalni a jelenségek átfogó viszonyrendszerét. Oknyomozásának intuíciói sem esszéisztikus, sem ideológiai vonalba nem mozdulnak el. Az pedig, hogy Farkas Gyöngyi alig talált arra utaló jelet, hogy a tanácsi vagy a pártszervek foglalkoztak volna e lázadásokkal, jól mutatja, elemzésében szükség volt intuíciók használatára. Vagyis azzal, hogy a szerzőnek szinte csak egy forrástípus állt a rendelkezésére, valójában lehetősége nyílt arra, hogy történészi attitűdjét, szerzőiségének magas szintű elemzőképességét vigye bele a műbe, amely szövegének egyik fő hatásmechanizmusa is.[2] Ez azért is van így, mert a folyamatos „függő beszédben" keletkezett forrásokat (*eredetük* miatt) csak aprólékos analizálással és ismeretekkel lehet megszabadítani a hatalmi struktúra sallangjaitól (általánosító szint). Le is szögezi Farkas, hogy kötetében az ellentmondások, a manipulációs technikák, a rendelkezésre álló források alapján a „legvalószínűbb történetet" (*kikövetkeztethetőség,* vagy *elgondolhatóság* szintjén) tárja az olvasója elé.

A szerző abból a(z általam közhelynek minősített) feltevésből indult ki, hogy a totális diktatúrák nem képesek a társadalom minden szegletét maguk alá hajtani, s a lenyomott vagy jogfosztott rétegek is szűk mozgástérben, de némi függetlenséget meg-

2 A nyomozás mint történeti módszer kereteit és lehetőségeit elegánsan kezelte Farkas. Ennek jellemzőit a mikrotörténet metszéspontjáról lásd: K. Horváth 2003.

őriztek. Szakirodalmi összefoglalójában James C. Scott, Christine Tully, Nagy Netta, Ö. Kovács József munkáit idézi legtöbbet. Főleg Tully ellenállás-tipológiáját használja, amikor azt írja le, hogy a *kollektív* cselekvés fajtáinak *relatív, proaktív* és *kompetitív* fajtáit különbözteti meg, melyek közül az elsőhöz csatolja témáját, hiszen a tüntetéseken részt vett emberek egy „eredeti" állapot visszaállítását követelték, ugyanis a kollektivizálás által veszélyeztetve érezték önállóságukat, egzisztenciájukat. (19–20.)

Ezen alulnézethez szinte hozzátartozik a mikrotörténet-írás módszertana: ez esetben a tüntetések hátterének, lefolyásának és következményének feltárása. A szerző kitér a megmozdulások jellegére, azok szereplőire, szervezőire, egyesek sorsát tovább is követi, másoknál megelégszik a rendőrségi iratok nyújtotta információkkal. A kötet témája szinte „igényli" a terepmunkát, a szerző ezt a határt viszont nem lépte át. Ez a kötet közepénél még hiányérzetként jelenhet meg az olvasóban, ám a végére szinte teljesen feledteti. Farkas ugyanis az „ott" és az „akkor" tapasztalati állapotát fejti fel, arra a pillanatra kíváncsi, amely az ellenállást szülte, s a hatalom által adott kriminalizálási válaszokat, a központi hatalom kölcsönhatásait eredményezte, amelyet visszaemlékezésekből nem lenne érdemes (és talán nem is lehetne) kibontani.

Emellett a szerző több más kérdésre is keresi a választ, amely a tüntetések létrejöttét boncolgatja egészen attól a momentumtól kezdve, hogy a rejtett ellenállás milyen mikrotársadalmi közegből csapott át a kollektív akcióba, s ezeknek milyen kommunikációs, szervezői aktusai voltak, valamint, hogy erre hogyan válaszolt a helyi hatalom.

A monográfia első része pont emiatt a paraszti társadalom ellenállási formáit foglalja össze a „hosszú ötvenes években": illegális védekezési módszereket, szimbolikus cselekedeteket, s a hatalmi agitációs tipológiákat. A könyv részeinek az a legnagyobb értéke, hogy tipológiát nyújt az említett szimbolikus cselekedetektől (téesztáblák eltávolítása), a vagyoni megosztásokon keresztül az ingóságok rejtegetéséig. Ez a történeti ív világosan és vázlatosan írja le az „ipari szorítás" és a parasztellenes uszítás közötti bináris oppozíciót, amely ellen a földművesek családi munkamegosztással, a téeszszervezési kiskapukkal védekeztek. (25–26.) Fontos megállapítás, hogy míg az '50-es évek első felében lezajlott téeszszervezéseket gazdaságpolitikai erővel érvényesítették, addig az 1959-ben induló kampányt minden korábbinál eltérőbb, koncentráltabb „küldő" kampánnyal hajtották végre. (29.) E kampánynak eleme volt az őszi és tavaszi intenzitás, a súlyponti községek lerohanása. Az ellenállás is „hirtelen" ingereket hozott: bujkálás, halogatás, időhúzás, a téesz-szervező agitátorok fenyegetőzései, vagy éppen a szervezés után az állatok elbújtatása, a leltározó bizottság elüldözése, a belépési nyilatkozat visszakövetelése. (30–42.)[3] A gondolatébresztő és bátran hivatkozható vázlat szintén továbbgondolásra érdemes, hiszen egyértelműen kitűnik belőle az a folyamat, amely a korszakban folyamatosan egymás ellen állította a társadalmi kategóriákat és megteremtette a „buta paraszt" karakterét. Nem csoda, hogy a paraszti társadalomban mintakövetéssé vált a fennálló „törvények" kikerülése. Ez a mintakövetés vezetett a tüntetésekhez is, amely sok helyütt jó eszköznek látszott a téeszek ellen, hiszen az emberek ezeket

3 Farkas itt egy somogyi település, Pusztakovácsi példáját hozza fel, de sajnos nem hivatkozta le az esetet, pedig a dunántúli kollektivizálás példájához jó irányzék lehetne.

máshonnan hallották vissza. Nem csoda, hogy a rendőrség erőszakos fellépésére a lakosokat mozgósította társaik védelmére, amely ezzel egyszerre vált a kollektivizálás elleni tömegdemonstrációvá.

A közös fellépést az is indukálta, hogy a földműves társadalom minden tagját érintette a kollektivizálás. Farkas vázlata tehát kimerítő. Felvetéseinek további boncolgatása éppen ott érdemes, amellyel a szerző is foglalkozik kötetének különböző részeiben, de legfőképpen a tüntetések életrajzi bemutatásánál. Nevezetesen, az 1945 utáni vidéki miliő társadalmi kaleidoszkópjához tartozik a „földreformban" birtokot szerzett újparaszti réteg boldogulása, gazdaságtörténete, amely hol emelkedésként, hol felmorzsolódásként jelenik meg. A „Lázadó falvak" elégedetlenkedői között szép számban találunk önállóvá vált, emelkedett egykori cselédet, valamint a patrónus-kliens viszonyban maradt földműveseket is. Érdemes lett volna e réteg történetét is felvillantani. A könyv bevezető részében felvázolt ellenállási fázisoknál (tömeges távolmaradás-aláírásgyűjtés-tömegtüntetés) és a „Két közelkép" epizódnál (42–50.) ez értékes háttéradalék lett volna, ráadásul nem egy község nemzetiségi színezettel is rendelkezett (pl. Nagybörzsöny), vagy pedig – Oláh János példáján keresztül (Zsáka) – egykori cselédből lett hétholdas gazdálkodó szólalt fel a szervezés ellen. Az eset szinte kiált az analízisért, érdemes lenne feltárni azt, hogy az 1945-ös „földreform" kommunista propagandájaként előnyben részesített társadalmi réteg milyen mintázatok és tapasztalatok mentén jutott el odáig, hogy a rendszer kegyeltjéből a rendszer ellen forduljon. (46–50.) A vidéki társadalom emelkedéstörténetei közül hiányzik azon réteg történetének frissebb elemzése, amely a „földreform" során földtulajdonhoz jutott, és tapasztalati hiánya ellenére képes volt eredményesen gazdálkodni földjén, nem hagyta el azt az ipar kedvéért, hanem kiállt tulajdona mellett. A „Két közelkép" fejezet hozzájuk visz közelebb, de sok „hogyan" kérdésre nem válaszol.

Ami Farkas Gyöngyit különösen érdekli és többször ki is tér rá, az főleg a női szerepek megjelenése a tüntetéseken. Szépen, adagolva merül el a témában, lassan csöpögtetve annak jellegzetességeit a tiszagyulaházai esettől (39.) a bökönyi lázadásig. A szerző írásán érezni, hogy szívügyének érzi a témát. Egyedi elemzési módszerét a „Rémhírek" és „Röplapok és falfirkák" fejezetekben mutatja meg először, ahol – a címből is adódóan – tapasztalati típusú forrásokról, a propaganda elemzéséről és annak hatalmi kezeléséről ír. Farkas elemzésének hatásmechanizmusa, hogy pontról pontra szedi szét a jelenségeket az empirikus vonaltól eljutva a tudati szintekig. Nem csak az agitátorok inzultusai, de az őket ért verbális figyelmeztetések is szerepet kapnak e helyütt (röplapokat terjesztenek a terror ellen). Farkas szövegébe egyaránt „belefér" a parasztok által vasvillával megkergetett szervező alakja és a diákcsínyt elkövető gimnazista röplapjai. (50–83.) Az empirikus aktusokat a verbális szöveganalízissel váltja fel a szerző, amikor a névtelen levelekről és szimbolikus eseményekről (83–107.) értekezik, de elemzési váltása szintén lényegre törő.

A kötet esettanulmányai a vázolt ellenállási tipológiát igazolják mikrokörnyezetben. Az 1951 telén szövetkezeti községgé alakuló Tyukodon és az ahhoz közeli Porcsalmán az agitátorok elvonulása után a létrejött téeszek bomlásnak indultak. (113.) A hatalmi mechanizmus megyei, járási és helyi képviselőinek erőszakos beavatkozása

ellenére, a lokális gazdatársadalom és a faluközösségek képesek voltak az ellenállásra. Farkas feltárása alapján egy olyan társadalmi dinamika jelenik meg a falusiak képében, amely fellép értékrendszerének megszüntetése ellen, s ezen önszerveződésével megvédi magát. Bár a lázadók felét inkább „kisbirtokosként" írja le (112–113.), a szerző itt is adós marad azzal a folyamattal, hogyan telítődött ez a társadalom téeszellenessé, s megelégszik a sajátos falulégkör rögzítésével. Éppen emiatt nem is tudja a szerző megválaszolni azokat a kérdéseket, hogy vajon a lázadók csoportja hogyan választotta vezetőit. (130.) Farkas tág perspektívájú elemzési attitűdje megbicsaklik ezen részben, s egyfajta kirakós játékhoz hasonló „nyomozást" olvashatunk tőle a két település tüntetéseiről, a hatalom reakciójáról, a kriminalizálásáról és a felső vezetés narratívájáról. (131–192.) Nem véletlen a hangsúlyeltolódás. A szerző ezeket az egységeket használja fel arra, ami kötetének célja: a rendszert meglepő ellenállásnak a rendszer általi „megmagyarázását". Megjegyzésként idekívánkozik, hogy az elemzések mellé talán odafért volna egy kisebb eszmefuttatás arról, hogy vajon a tájegység lakóinak mentalitására mennyire volt jellemző az elégedetlenkedés, hiszen az 1948-as pócspetri gyilkosság is mintha előzménye lett volna ezen eseményeknek. A könyv koncepciójába ez azonban nem illett bele, annak ellenére, hogy Farkas időben nagyobb ugrásokat is megenged magának.

A harmadik fejezet – e nyomozati stílussal megedződve – pont az 1953-as kilépési rendelet farvize mentén megmozduló tömegek sorozatát írja le. (193.) Farkas a 46 ezer téesztag nagy részének kilépését mutatja be Aporliget, Nyírbátor, Nyírcsászári, Nyírvasvári, Biri és Barabás községeken keresztül. Azért ezeket, mert itt rendeltek el nyomozást, míg máshol csak regisztrálták a demonstrációkat. A viszonylag nagyszámú megmozdulás oka, hogy az emberek úgy vélték, ellenállásuk ezúttal nem ütközik a központi hatalom akaratával, hiszen Nagy Imre azon rendelete után vagyunk, amely engedélyezte a téeszekből való kilépéseket. (196.) Farkas elemzése megmutatja, hogy a társadalmi megmozdulás milyen nagyszámú volt a hatalom kis torzulása, engedékenysége következtében, de azt is, hogy a hatalom milyen új ellenségképet talált „harcához". E részt olvasva szinte bevezetőt kapunk abba, hogy az 1959 és 1962 közötti kollektivizálási hullámban a hatalmi terror miért mutatta meg magát minél nagyobb erőben. Farkas ennek felvázolására egy belső fejezetet nyit („Közelképek" címmel: 205–238.), amely sokkal jobban kapcsolódik az átfogó falusi ellenállásokat bemutató vázlatához, mint esettanulmányaihoz. Legfőképpen azért, mert a szervezkedéseket a téeszekben kialakult brigádokból vezeti le, vagyis a tüntető közösségek már a megmozdulás előtt is léteztek. Farkas ezen közelképeiben (az előbb vázolt szervezkedés – tüntetés – hatalom válasza) arra az interakcióra koncentrál, amelyben a hatalom és a tüntető tömeg mind verbálisan, mind fizikálisan összecsap. A rendkívül élvezetesen megírt elemzésekből azonban kár, hogy kimaradnak a sorsalakok utóéletei (ilyen például a Szalma-ügy kifutása: 237–238.).

Farkas Gyöngyi könyvének utolsó két fejezetére tartogatta a leggazdagabb példáit. Ekkor viszont az olvasó is fel van vértezve az elemzési módok tapasztalataival. A nyírcsaholyi (239–284.) és a bökönyi tüntetések (285–377.) fő szereplői a nők lettek, s Farkas utolsó fejezeteiben e jellegzetességet ragadja meg: a társadalmi jelenség vizsgálatát. A nők csapata itt nem magányos, elkeseredettségében lázongó csapat, mint a

Sára-filmben, hanem aktív, a hatalom természetét kiismerő közösség, amelyet Farkas könnyed eleganciával („…próbálok hihető történetet létrehozni" – 242.) igazol forrásaiból. Nevezetesen, hogy szándékosan léptek ki a hatalom elé, hiszen feltételezték, hogy a nőket gyávaság lenne bántani. Kár, hogy ennek előzményei, az 1956-os nagyecsedi, tiborszállási nőtüntetések csak lábjegyzetet értek (248 o. 35. lábjegyzet) a szövegben, miközben a szerző megjegyzi, hogy a forradalom eseményei mintául szolgáltak. (256.) A bökönyi események ráadásul az agitátorok érkezése előtt kezdődnek, míg a korábbi esetek már a kollektivizálás után történtek. Farkas ezzel is kilép a saját maga által felállított keretből, hiszen egy olyan pozíciót mutat be, ahol a falu lakói már ismerhették az események előmenetelét. A szerző rámutat a község vezetésének lavírozó magatartására, a bökönyi tanácselnök kettős arcára, amely egyfelől meg akart felelni a hatalom elvárásainak, másfelől a helyieknek is. Ugyanakkor bemutatja, hogy a kollektivizálás elszenvedői milyen szorongással telve figyelték az eseményeket. Elemzéséhez Nyírcsaholynál antropológiai (263.) és irodalmi módszereket is bevet (266.), míg a bökönyi eseményeknél szintén strukturalista antropológiát használ. A két eset különbsége a megtorlásban van: Nyírcsaholynál olyanok kapják a büntetést, akik nem is voltak jelen a tüntetésen, míg Bökönynél a Kádár-korszak „buta paraszt" sallangjával „választják ki" a bűnbakot.

Bár a feltárt események monografikus ábrázolása is ritka történészi teljesítménynek mondható, a „prímet" e műben mégis a mikrotörténeti, szemléletes ábrázolás, az elemzési dinamika, Farkas Gyöngyi szerzői, oknyomozó-történészi stílusa, interpretációja és az alakok drámai ábrázolása viszi. Ez utóbbi legfőképpen a motivációk, az egyéni és hatalmi döntési mechanizmusok és sorsok megragadásában a legmélyebb: annak bemutatása, hogy hogyan jut el az egyéni cselekvés a kollektív akaratig, és hogy a hatalom mennyire nem veszi tudomásul a valós helyzetet. Bár a paraszti ellenállás formáinak több válfaja is megjelenik a kötetben, mindenképpen tovább gondolandók e formák generatív változatai a téeszkultúra világában, nemcsak a téeszneurózis metszetében, hanem a '60-as évek aktív munkavilágában.

A „Lázadó falvak" homogén forrásbázisát heterogén megközelítése teszi értékessé. Módszere az állambiztonsági iratok feltárásánál és értelmezésénél adhat példamutató, gazdag adalékot és megközelítési gyakorlatot. Emellett azonban fontos módszertanról is van szó, hiszen történeti munkákban a „narratíva" mint fikció – Farkas szavai szerint a *hihető történet létrehozása* – ritkán kerül ennyire leplezetlenül az olvasó elé. Standeisky Éva irodalmi elitjének kutatásai[4] óta talán senki nem vállalta fel még tudományos szinten, hogy történeti módszertanoktól ennyire szabadon el tudott volna távolodni úgy, hogy sem a *public history,* sem pedig az *emlékezetpolitikai attitűdök* felé egy millimétert sem mozdult el. Sajnos manapság rengeteg ellenpéldával találkozunk. A „Lázadó falvak" tehát fontos történeti és történetszemléleti dimenzióváltást is nyújt arról az elnyomott, melankolikus hangról, amelynek sűrített lenyomatát az említett Sára-film már régen beemelte a kulturális emlékezetbe, de tudományos helyét formai és tartalmi szempontból csak most érte el.

4 Standeisky 1996.

Hivatkozott irodalom

K. Horváth Zsolt 2003, Az ötök jele – Nyom, nyomozás, értelemképzés a microstoria látószögéből. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Hermész Kör – Osiris, Budapest, 96–119.

Standeisky Éva 1996, *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 1956-os Intézet, Budapest.

Ö. Kovács József

„Titkos kártalanítás" az államosított téeszekben[1]

Aki a vidékkutatás jelenkortörténetével foglalkozik, már évtizedek óta tudhatja, hogy az erdélyi alapkutatások és elemzések nélkül eleve csonka marad a tudásunk, ezért azokra mindig érdemes figyelemmel lenni. Az idősebb kutatói generáció sorából számomra főként Oláh Sándor, Gagyi József és Pozsony Ferenc módszertani szempontból is fontos írásai mindig összehasonlítási alapot jelentettek. Munkáikat olvasva jól érzékelhető, hogy mennyire „benne élnek" saját környezetükben, amely tapasztalat nélkülözhetetlen szellemi tőkét, tudást jelent a forrásgyűjtésben és az interjúzásban. Talán azt lehet mondani, hogy az interjúzásnak lényegében egy módszertani alapja van, a bizalom. Ez különösen döntő az egykori kommunista diktatúra államaiban és társadalmaiban, ahol a bizalmi tőkét látványosan roncsolták. A hivatalos írott dokumentumok eleve egy olyan kódolt és hamis információhalmazt képeznek, amelyek csak tudatos dekódolás és a szóbeli források kiegészítése révén lesznek beszédesek. A diktatúra köztudottan nagy kihívást jelentett a kortársak számára, hiszen egyrészt azt valamiképpen túl kellett élni, másrészt a történtekről nem lehetett és nem volt tanácsos beszélni. A titkok társadalmát, a titkos emberi együttélési formákat kell feltárnunk és megértenünk. A lopás nyilvánvalóan nem csupán a zsarnokságokban jelent tabutémát, amelynek elemző leírására Gagyi József ebben a könyvében bővebben is vállalkozott. Néprajzosok, történeti és kulturális antropológusok, társadalomkutató történészek és szociológusok és bárki más érdeklődő számára világos a szerzői célkitűzés: „Írásom arra a feltételezésre épül, azt igyekszik bemutatni, értelmezni, hogy a lopásnak mint közösségben/közösség előtt történő, morálisan megítélhető társadalmi cselekvésnek van egy olyan fajtája, amelyet nem tartanak bűnnek, nem tiltanak, hanem megengednek az emberi közösségek, és amelynek nem társadalomromboló, hanem közösségépítő hatása van." A „közösségépítés" előbb említett jelenségét a diktatúra abszurditásai közé is sorolhatjuk. Valójában itt, a virágzó vicckultúrához hasonlóan, a mindenkori politikai hatalom társadalmi korlátairól is szó van.

A szerző eddigi munkáját is meghatározta saját tapasztalata, valamint amit az 1931-ben született és 2014-ben elhunyt Balogh Pál és a vele egyidős, 2018-ban elhunyt Sztrátya Domokos hosszú évek alatt neki elmondott. A könyv tehát alapvetően szóbeli történeti forrásokon alapszik, hiszen az említetteken kívül másokkal való beszélgetés is szőtte a történetkutatói szöveget. Olyan információk ezek, amelyek hivatalos források-

1 A recenzeált kötet: Gagyi József: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2018. (278 oldal.)

ból csak utalásszerűen gyűjthetők ki. Gagyi József tudatosan épít a klasszikus társadalomkutatói elméletekre és reáltörténeteket ábrázoló művek (Émile Durkheimtől Max Weberig, Erdei Ferenctől Tárkány Szűcs Ernőig) értelmezéseire és az összehasonlítás alapját jelentő jelenségek további vizsgálatára. Fő témája a „lopás társadalmi rítusának", „társadalmi drámájának", a bűnelkövetés természetrajzának minél pontosabb, árnyaltabb bemutatása.

Beszélgetőtársai elismerik, hogy bűnt követtek el. A lopás azonban éppen a miliők feltárása révén válik történeti jelenséggé, társadalomszabályozó tényezővé. Az erőszakos kollektivizálás következtében a legalapvetőbb hatások közé tartozott a földtulajdon elvesztése és a birtoklás radikális átrendeződése, a továbbra is agrárvilágban élők társadalmi viselkedésének, életmódjának, értékrendjének, közösségi moráljának látványos megváltozása. Ennek a furcsa szónak, a paraszttalanítás folyamatának „belülről" való ábrázolása adja a kötet egyik fő eredményét. A fogalomhasználatot illetően vetem fel a könyvben végig használt „szocializmus" kifejezést, ami adott esetben megtévesztő lehet azok számára, akik ennek különböző jelentéstartalmát nem különítik el. Így például az eszmetörténetit, a politikai mozgalmat, magát a rezsimet és a társadalmi gyakorlatot. A politikai döntéshozók is folyton „proletárdiktatúrára" hivatkoztak, ennek és a tömeges társadalmi tapasztalat alapján is indokolt a kommunista diktatúra kifejezés. Ugyanakkor persze az említett társadalmi gyakorlatot általában és konkrétan az itt tárgyalt szerzés/lopás mindennapi formáit sok kortárs érzékelhette „szocializmusként".

A lopásnak volt egy legitimáló, szakrális eleme is. Ennek lényege úgy nevezhető meg, hogy minden cselekedetet keretezett az az elképzelés, az a hit, az a transzcendens vonatkozás, hogy „ha újra a saját földünkön gazdálkodhatnánk, akkor". A gazdag szerzői értelmezések sorából azt is kiemelném, miszerint a kortársi értelmezés szerint igazából a lopást „eredeti szerzésnek" tekintették. Az Állam volt a kezdeményező, hiszen erőszakosságával „erkölcstelenné" tette, szétdúlta a „rendes családok" közösségi életét.

A mondanivaló kifejtése kilenc fejezetre tagolódik: konkrét történetek a lopásról; az erőszakos kollektivizálás székelyföldi történései; a lopás mint kooperációs forma; lopásdinamika, „a lopás a kollektívvel kezdődött" kijelentés elemzése; a „szocialista tulajdon" kategóriájának, jelenségének vizsgálata; a lopás tagadhatatlanul pozitív szerepe; rituális lopás; a lopás vizsgálata a reciprocitás szempontjából; végül a lopás és a paraszttalanítás összefüggései („loptak, és közben megszűntek parasztnak lenni").

Az erőszak fokozza a hallgatás kultúrájának terjedését. Ezért is nő meg a szóbeliség szerepe. A szerző az alapvető információkat a „beszélőembertől" kapta. Gagyi József a következőképpen jellemzi őt: „a közösségben a rituális alkalmak, a rituális beszéd specialistája, a rituális (de nem csak) rend ismerője, kialakítója, fenntartója." Ezen meghatározás szerint a nyilván más falvakban is előforduló hasonló értékrendű emberek számára még dominánsak a hagyományos – második világháború előtti szociográfiában, főként Erdei Ferenc által összefoglalt – paraszti értékek (föld, munka, szabadság).

A székelyföldi történetek hallgatása és értelmezése lényegében egybevág a szovjetizált országok hivatalos dokumentumainak dekódolás utáni információival. Ahogy Balogh Pál szavait a szerző összegzi: „a lopást a kollektív kezdetén meg kellett tanulni." Szó szoros értelemben erre rákényszerültek az éhezés állandó fenyegetése miatt, másrészt a

társadalmi igazodás révén. A brutális tulajdonfosztás után a lopás, a csererendszer, a reciprocitás mentén szerveződő társadalmi rend sajátos hagyománya is volt. Még valamire érdemes itt utalni. Erdélyben a kortársak és a kutatók a magyarországi téesz esetében rendszerint a „kollektív" kifejezést használják. Hosszú ideje azt gondolom, hogy a kommunista diktatúra ezen kifejezése máig tévedésben tart bennünket. A szocializmus, kommunizmus eszméjéhez még mindig kötődő kutatókon és a kortársak többségén kívül már közhelynek számít, hogy éppen a kommunista párt irányításával felszámolt egykori szövetkezetek helyébe lépő sajátos üzemformában már nem az egyéni magántulajdont védték, erősítették. Másrészt, nem véletlenül viccelődtek azzal, hogy a téesszel csak két gond van: nem termel és nem szövetkezet. Továbbra is keresve a megfelelő megoldást, meglátásom szerint a szakirodalomban eddig használt téesz kifejezés helyett sokkal életszerűbb lenne az államosított téesz. Gondoljuk meg, hogy ezzel szemben mennyire torzító a „mezőgazdaság szocialista átszervezése", „szövetkezetesítés"; de még a „téeszesítés" sem fejezi ki a hagyományos paraszti társadalom felszámolásának egyéni és kollektív traumáit. Visszatérve a székelyföldi jelenségekhez, a történéseket életszerűen érzékeltető kollektív kifejezés megfelelőnek tűnik.

Akik a lopás műben kifejtett gyakorlatát ismerték, annak résztvevői voltak, tisztában voltak azzal a morális elvvel, hogy az állami erőszakkal szemben a saját közösség fontos, hiszen az igazság az ő oldalukon áll. Ugyanakkor, ahogy a szerző Fél Edit és Hofer Tamás átányi klasszikus művéből az arányokra és mértékekre vonatkozóan is kifejti: normának számított a kollektivizált vidéken az, hogy „sokszor kell lopni keveset". Oláh Sándor műveiből is tudhatjuk, hogy az informalitások, az erőforrások racionalizálásában, elhallgatásban, retusálásban különböző módon, de a helyi és megyei szereplők, kliensek és patrónusok mindannyian részt vettek. A rendszerszinten kozmetikázott jelentések világáról, a felsőbb szintű döntéshozók hasonló „elnéző" magatartásáról, a ritualizált hamisításról szintén az általánosság szintjén beszélhetünk a szovjetizált országokban.

A kollektivizált falubeliek, az ott maradtak szemében a lopás valójában kiegészítés, szerzés volt. Számomra a mű egyik legfontosabb elemző része az, amikor a „titkos kártalanításról" esik szó. Azért is, mert lépten-nyomon beleütközünk a hasonló kortársi értelmezésekbe. Székelyföldön ezt többnyire úgy fogalmazták meg, hogy az állam „levetkőztette" a parasztságot (137.). A szerző itt igen érzékletes és elméleti kereteket is felvázolva érinti a tulajdon kategóriájának birtoklásra, használatra és rendelkezésre vonatkozó összetevőit. Azt mondhatnánk, hogy az állam nagy kockázatot vállalt, hiszen az erőszakkal minden tekintetben magára húzta a felelősséget. Bár ilyen módon rendelkezett a tulajdonnal, de a használatban a társadalom tagjaival kompromisszumokra kényszerült. A szerző a jobbágyfalvi Sztrátya Domokostól hallotta a „fizetéskiegészítésre" vonatkozó új értelmezést, aki elmesélte, hogy a kommunista hatalom által üldözött, börtönbe is juttatott idős katolikus pap vonakodva, de neki végül kifejtette a véleményét. Sztrátya Domokos így idézte fel a pap szavait: „Ez lopás, hogy valakit bécsapjon. S ott az állam hivatalosan úgy megkárosította az embereket, valósággal kirabolta, senki nem kárpótolta az embereket, de ő magát se tudja kárpótolni másként, csak titokban, mert ha észreveszik, bezárják a tömlecbe. Ezt úgy lehet megnevezni, hogy titkos

kártalanítás, ha onnan valamit elvesz, ahol magának is része van. Ez titkos kártalanítás! Tehát azt nem is lehet bűnnek számítani, azt mondja." (142–143.)

Egykor jogtörténészektől tanulva a leckét, a fenti életszerű értelmezéshez azt tudom hozzátenni, hogy ezen kortársi bölcsesség alapján még több értelmet nyer az állami erőszak jogi értelmezése. A kommunista diktatúra „földreformjai", „földfelajánlásai" valójában földelkobzások, jogfosztások voltak. A kortársak igazságérzetének megfelelően alapul vehetjük a polgári kori jogértelmezéseket. Eszerint, kárpótlás nélkül, „tilos erőhatalommal, jogtalan vagyonelkobzás" ment végbe. Hogy mindezt mennyire csak a politikai szempontok határozták meg, azt az is igazolja, hogy például 1945-ben a magánvállalkozások követelései harmadik személlyel szemben az államra átszálltak, a terheket azonban az állam nem vállalta.[2]

Ha elméleteken, doktrínákon, saját rögeszméken túl vagyunk, és érdekel bennünket az, hogy a történésekről, állami beavatkozásokról miként vélekednek a társadalom tagjai, akkor a kiváló erdélyi kutatói hagyományt folytató Gagyi József ezen műve igen fontos. Mikrotörténetei és általánosításra is alkalmas értelmezései alapján eljutunk a politikatörténészek és társadalomkutatók közötti rendszerint terméketlen viták egyik lényeges pontjához: a kortársak többségi véleménye, reakciója, alkalmazkodó ellenállása, mindennapi viselkedése döntő történelemformáló tényező. A paraszt- és vidékellenes politikából következő társadalmi lázbetegségek eleven mutatói a kiürült tereknek, ahogy a szerző is gyakran írja, a Nagy Eltűnésnek.

2 Beliznay Kinga – Horváth Attila – Zlinszky János: A magyar magánjog története. In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest, 1997. 197–198.

Horváth Gergely Krisztián

Bukógát. Egy hivatásrend felszámolása a kommunizmusban[1]

Rendhagyó módon, az 1940-ben született Friedler József 80. születésnapjára jelent meg a sólyi Friedler-malom 20. századi történetét bemutató kötet. A munka nemcsak azért érdemel figyelmet, mert ritka, hogy valakit családja ilyen ajándékkal lepjen meg, hanem mert a Friedler család történetén keresztül – ismételten – hiteles képet kapunk arról, hogy egy-egy család kitartó munkája révén mekkora érték teremtődött a háborút megelőzően, s mi minden ment veszendőbe a kommunisták által végrehajtott államosítást követően.

A szép kiállítású, színes, műnyomó papírra nyomott s nem utolsósorban: jól szerkesztett kötetet Wöller István malomkutató és Balázs György néprajzkutató bevezetői nyitják. Az egy évezredet felölelő áttekintések óhatatlanul vázlatosak, de mivel két szakember tollából születtek, az általuk kiemelt sarokpontok mégis fontosak, mert a malmok közvetítette magyar gazdaság- és társadalomtörténet lényeges momentumait jelenítik meg. A szerkezetük miatt folyamatosan megújuló vízimalmok évszázadok alatt felhalmozott tudást közvetítettek, ráadásul aminek a régiek nem is voltak tudatában: ökológiailag fenntartható módon. Ezt a szerves, szolid építkezést zúzta szét az államosítás: „a malomfőt fel kellett a tulajdonosoknak számolni, a zsilipet, vízikereket a vízfolyásból kiemelni. A gépeket, hengerszékeket vagy elvitték, vagy a legtöbbjét helyben összetörték". (21.)

A könyv több szempontból is figyelemre méltó. Alapját a szerkesztő, Friedler Magdolna által édesapjával, Friedler Józseffel készített interjú képezi, aki kristálytisztán emlékezik nemcsak gyerekkorára, de malmuk működésére is. Feltehetően e könyv az egyik olyan utolsó egodokumentum, amelyben a jelenből még a háborút megelőző viszonyokra emlékezik vissza valaki.

A sólyi malom 1908-ban került a dédapa, a bakonyszentkirályi születésű Friedler Mihály tulajdonába, aki ezt megelőzően közel két évtizeden át bérelte azt. A '20-as években az alulcsapós kerékmeghajtást turbinára cserélték, akkor még volt olyan gyár Szombathelyen, amelyik ezzel foglalkozott. A szomszédos falvak mellett még Zirc környékéről is jártak hozzájuk őrletni, elsősorban az itt készült liszt kiváló minősége és a pontos vámolás miatt. Néprajzi és gazdaságantropológiai szemszögből is értékes források

1 A recenzeált kötet: Friedler József: *„A malomnak nincsen köve..." A sólyi Friedler malom emlékképekben.* (Sajtó alá rendezte és szerkesztette Friedler Magdolna.) K. n. (magánkiadás). Veszprém, 2020. (112 oldal.)

azon részek, amelyekben az őrletőkkel való kapcsolatról, a malomról mint egy állattartó gazdaság központjáról és a vámként beszedett liszt által lehetővé tett több lábon állásról, veszprémi boltjukról vagy éppen a téli pálinkafőzésről vall Friedler József. Télen a Bakony falvaiba külön fuvarokat is indítottak, hogy a lisztszűkébe került lakosok vásárolhassanak. Ezen egyszerre kemény, de a kedélyességet sem nélkülöző utak emléke hasonló hangulatot közvetít, mint amit Eötvös Károlynál olvashatunk *A balatoni utazás*ban. Ez a világ tört darabjaira az államosítással, amelyről a Nagy Imre földművelésügyi miniszter által aláírt okirat adott hírt. A második generációt képviselő id. Friedler József kis ideig alkalmazottként még maradhatott a saját malmában, de 1952-ben ez is megszűnt, s lakásukat is el kellett hagyniuk egy cselédlakásért. Ugyanőt 1957-ben (!) mint kulákot (!) Márianosztrára hurcolták, ahonnan csak 1961-ben szabadult. Ezt követően – miután a népi demokráciában munkát sehol nem talált – hamarosan el is hunyt.

Eltekintve a konkrét családtörténettől, s kicsit külső, társadalomtörténészi szemmel tekintve a Friedler család történetére, feltűnő, hogy itt egy katolikus német iparos történetét olvashatjuk. Ez a csoport önálló szociológiai alakzatot képezett a polgári kori Magyarországon, amely magas örökösszámmal, a környező agrármiliőhöz képest pedig magasabb vagyoni hányaddal rendelkezett. A vagyon elaprózódása ellen erőteljes tőkefelhalmozással (materiális és tudás értelemben egyaránt) védekezett.[2] Szerencsére nem egyedülálló ez az esettanulmánynak is beillő vállalkozás. Egy németbólyi asztalosüzem tulajdonosainak a polgárosodásparadigmába illesztett, generációk szerint elkülönülő stratégiáit Kovács Katalin mutatja be, s hasonlót kíséreltem meg magam is a mosonszentpéteri kereskedő Kögl család esetében, amely írások jó lehetőséget kínálnak, hogy most a Friedler család története mellé illesztve őket, modellé formálva emeljük ki a sikeres vidéki katolikus német vállalkozók jellegzetességeit.[3] Szembetűnő, hogy a vállalkozást indító generáció tagja saját nevére mint még a közösség számára ismeretlen brandre tekint, amit azután a szorgalom, a megbízhatóság, a becsületes munka s az ennek nyomában kivívott bizalom révén olyan márkává épít, amely átvitt és piaci értelemben is hitelképessé teszi, egyben tekintélyt kölcsönöz személyének. Az üzletvitelben egyszerre óvatos, de mer is kockáztatni. Van kellő forgótőkéje, illetve bevételei több lábon állnak, ami védelmet nyújt a konjunkturális ingadozások ellen. Házassága révén még stabilabbá teszi a vállalkozását. A vállalkozói mentalitás meglétét jelzi, hogy a kis megrendeléseket is megbecsüli, ellenben ha az üzem modernizálásáról van szó, akkor – nem kis kockázatot vállalva, sőt, akár előre menekülve – komoly összegeket hajlandó invesztálni a kor szintjén álló technológia megvásárlására. Vállalkozását racionálisan vezeti, és üzeme mindennapjaiban egyaránt jelen van mind a menedzseri, mind a kétkezi munkához társított munkafázisokban. Kiadásait és bevételeit aprólékosan könyveli, életvitele puritán, de ez nem vezet kivonuláshoz, épp ellenkezőleg: a közösség életében tudatosan részt vesz (pl. olvasókör szervezése). Pályáján a magán- és közérdek összhangban áll: munkásait, cselédjeit megbecsüli. Takarékossága, az, hogy csak a szükséges

2 Tóth 1989, 53–54.

3 Kovács 1990; Horváth 2000.

mértékben reprezentál, a kívülállóknak is imponáló. Még saját házába is csak mint tőkébe fektet be, ellenben az öltözködésében igényes és a tanulást megbecsüli. A második generáció azután tovább szélesíti a kitaposott ösvényt, és a család mind jövedelmét, mind az utódok pályára állítását tekintve a középosztály tagja lesz és a regionálisan jegyzett középvállalkozók közé emelkedik.

A magyarországi németség társadalomszövete a kitelepítéssel, majd nyomában az államosítással s végül a kollektivizálással – ma már látszik – helyrehozhatatlanul roncsolódott. A Friedler-kötet, jóllehet nem tudományos céllal készült, de éppen ezért még hitelesebben jeleníti meg azt a letűnt világot, amelyben a hazai németség elévülhetetlen érdemeket szerzett a vidéki Magyarország polgárosodásában.

Hivatkozott irodalom

Horváth Gergely Krisztián 2000, A parasztpolgárosodás két lehetséges útja. (18–20. század) II. *Szociológiai Figyelő,* 1–2. 188–203.

Kovács Katalin 1990, Polgárok egy sváb faluban: A két világháború közötti Németbóly társadalmának alapvonásai. *Tér és Társadalom,* 1. 33–76.

Tóth Zoltán 1989, *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kimmel Máté

20. századi történések és tapasztalatok egy lokális közösségben[1]

Az alábbiakban recenzált kötet olyan időintervallumban tárja elénk egy helyi közösség történetét, amikor a vidéki társadalom tagjainak a legtöbb radikális változásra kellett reagálnia. A könyv Csepreg történetét elemzi 1900 és 1960 között, de ahogyan a bevezetésében Jobst Ágnes maga is írja, munkája valójában az egész 20. századi Magyarországról szól.

A szerző az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkatársa, valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös Vidéktörténeti Témacsoportjának kutatója, aki Csepreg története mellett főképp az 1950-es évekbeli koncepciós perekkel és az 1956-os forradalommal foglalkozik. Jobst Ágnest családja köti a településhez, az itt ismertetett könyvet pedig említett célkitűzései mellett az eddig megszületett, a község történetét az első világháborúig feldolgozó munkák folytatásának is szánja. Jobst fontosabb megállapításait tézisszerűen ismertetem.

A háború előtti Csepreget a vidéki agrártársadalomra jellemző hagyományos paraszti értékrend mellett a kezdődő polgárosodás és egyfajta lokálpatriotizmus, a község fejlesztésére irányuló, főleg alulról szerveződő törekvés jellemzi. A Vörös Hadsereg 1945. március 29-én érte el Csepreget, érkezésüket pedig a kelet felől menekülők tömege előzte meg, akik a község házaiban és kertjeiben tanyáztak. A könyv másfél oldalon idézi Dr. Sárospataky János orvos visszaemlékezésének részleteit. Az orvos családjával és ismerőseivel az apácazárdában vészelte át a megszállást, amelyet hadikórháznak tettek meg. A szovjet katonaság lefoglalta és szállásként, étkezőként használatba vette Csepreg valamennyi középületét. A hadsereg ellátását a lakosság beszolgáltatási kötelezettségei mellett gyakran önkényes fosztogatásokból oldották meg a megszállók, ami miatt a helyiek többször is panaszt tettek a katonai parancsnokságnál. A háború utáni szovjetizálást előkészítő intézkedések Csepregen is azonnal megkezdődtek. 1945. április 10-én megalakult a kommunista párt helyi szervezete, 25-én pedig létrejött a Nemzeti Bizottság, valamint az állami tisztviselők, kereskedelmi vállalatok és szakszervezeti munkatársak 1939 utáni politikai tevékenységét vizsgáló ellenőrző bizottság. A háború után újjászervezett rendőrség befolyásolásáért heves harc bontakozott ki a pártok között. 1945. május 5-én az állomány 95%-a még pártonkívüli volt, tíz nappal később pedig már több-

1 A recenzeált kötet: Jobst Ágnes: *Csepreg a 20. századi történelem viharában. 1900–1960.* Szülőföld Kiadó, Szombathely, 2020. (232 oldal.)

ségbe kerültek a kommunista párttagok. A politikai rendőrség kezdetben egy szociáldemokrata, majd három kommunista párttaggal kezdte meg működését a járásban. A soproni törvényszék iratai már ebből az időszakból is számos rendőri túlkapásról tesznek tanúságot. Csepreg új vezetői hatpontos lokálpatrióta programot hirdettek és bizakodva tekintettek a jövőbe. A szovjet megszállás és a kiépülő diktatúra azonban nem sokáig engedett teret a helyi kezdeményezéseknek, mivel az akadályozta volna a centralizált állami hatalomgyakorlást. Csepregen nem volt népszerű a kommunista párt a háború utáni első két választás eredményeinek tükrében. 1945-ben a kisgazdapárt, 1947-ben pedig a Dunántúlra koncentráló, a kisgazdákhoz hasonló társadalmi programot hirdető Demokrata Néppárt kapta a szavazatok nagy többségét, míg a kommunisták mindössze 10, majd 22%-ot tudtak elérni. 1949-ben már csak a Népfrontra lehetett szavazni, alternatíva híján a lakosság a szavazás kerülésével mutatta ki ellenérzését. A községet a „klerikális reakció" befolyása alatt álló kommunistaellenes településként jellemezte egy Vas megyéről írt összefoglaló, mivel ott az MDP-tagok száma rendkívül alacsony, és a kollektivizálás nagy fokú ellenállásba ütközött. Ezért is történhetett, hogy 1950-ben megszüntették a Csepregi járást, és településeit a környező járásokba olvasztották.

A község elveszítette önállóságát és teljes egészében a diktatúra döntései határozták meg további sorsát, amely a társadalmi és helyi adottságok figyelembevétele nélkül igyekezett kormányozni a kijelölt ideológia mentén. Az állampolgároknak csak az alkalmazkodás, vagy az elkeseredett ellenállás különféle módjai maradtak, amelyet azonban a hatalom kegyetlenül megtorolt. Agrárjellegéből adódóan a csepregi társadalom számára a legnagyobb csapást a mezőgazdaság radikális átszervezése okozta. A földosztás következtében az uradalmi földek az újonnan létrehozott „Vörösmező" és „Vörösgárda" termelőszövetkezetekhez kerültek, ezekbe azonban a folyamatos agitáció ellenére a földhöz juttatott gazdák mindössze 18%-a lépett be. A politikai rendőrség jelentései arról tanúskodnak, hogy a helyiek szerint a termelőszövetkezet dolgozói cselédsorban élnek, éheznek és inkább másokhoz járnak napszámba. Mivel a birtokrendszer átstrukturálása és az agitáció nem hozta meg a várt eredményt, a diktatórikus hatalom újabb erőszakhoz folyamodott. Folyamatosan emelték az önálló parasztság beszolgáltatási kötelezettségeit, a tagosítások során földjeiket rendre rosszabb minőségűekre cserélték, és hamarosan megkezdődött a „kuláknak" minősített gazdák üldözése. Mindezek ellenére Csepregen is az egyéni gazdák alkották a helyi társadalom gerincét még 1950-ben is.

A könyv kiemelkedő része és egyben legrészletesebben elénk tárt mondanivalója a társadalom hatalommal szembeni ellenállásának módjait taglalja. Ehhez mintegy felvezetésül szolgálnak azok a válogatott helyi történetek, amelyeknek következtében a lakosság olyannyira kilátástalannak ítélte meg helyzetét, hogy emiatt egyéb, a szerző által ismertetett okok mellett vállalták a diktatúrával való szembenállás kockázatát. Főleg az ÁVH iratanyaga alapján Jobst Ágnes rekonstruálja és elénk tárja ezeket a történeteket. Kiemel és egészében idéz például egy 1956-os kibővített tanácsülési jegyzőkönyvet, ami a korabeli miliőt kiválóan tükröző történeti forrás. Az ülésen a lakosság jelenléte mellett a „kulákkérdést" tárgyalták. A tanúk rendre megvédték a megvádolt személyeket és a hatalom fogalomtárát ügyesen használva érveltek a vádak ellen. Konrád Alajos tanácselnök az ülés egy pontján közbe is szólt, hogy „bátran vessék fel a rossz tulajdonságokat is".

A radikális átalakítások a helyi ipart sem kímélték, bezárt a téglagyár és a malom, a cipőgyár minden eszközével együtt az állam tulajdonába került. 1948. december 1. és 1950. január 26. között 49 fő beszüntette, 44 fő szüneteltette ipari tevékenységét. Az egyházzal való leszámolás során a csepregi iskolát is államosították. A hitoktatás fakultatívvá tétele után az 1946-ban feloszlatott KALOT tagjai aláírásgyűjtésbe kezdtek a döntés ellen, 1952-ben pedig egy asszonyokból álló küldöttség kereste fel a párttitkárt az egyházat ért sérelmek miatt. Az ÁVH erre vonatkozó jelentése „fasiszta megmozdulásként" értékelte az utóbbi kezdeményezést.

Csepreg földrajzi elhelyezkedéséből adódóan belekerült az 1952-ben létesített nyugati határövezetbe. A helyieknek igazolványt kellett készíttetniük, amely azonban csak a lakhely szerinti megye határövezetében való tartózkodásra adott jogosítványt. Négy családnak külön engedélyt kellett kérnie, hogy Győr-Sopron megyébe átnyúló földjeiket művelni tudják, a szintén Győr-Sopron megyei Szakony község lakosai pedig ezentúl nem őröltethették gabonájukat a csepregi malomban. Rokonok, látogatók csak engedéllyel, rendőri ellenőrzés mellett léphettek be a területre. A lakosságot ért megpróbáltatások megismerését követően elérkezünk a könyv legérdekesebb részéhez és fő mondanivalójához, amely a társadalom ellenállásával foglalkozik, és amelynek különleges példája a „csepregi fegyveres összeesküvés" története.[2] Az idézett névvel ellátott perben 1951 és 1953 között két hullámban 53 embert ítéltek el. Az ÁVH jelentései szerint 1950. augusztus 20-án a rendszerrel elégedetlen csepregi lakosok egy szervezett csoportja a laktanya határvadászainak lefegyverzését követően a nyugati határon segítséget kért volna az amerikaiaktól egy felkelés véghezviteléhez. Az ÁVH 1951 márciusában lecsapott a szervezkedésre. Majoros István rádióműszerészt, az „összeesküvés" megszervezőjét harmincadik születésnapjáról vitték el, később kivégezték. Az ügy jelentőségét és veszélyességét a rendőrség igyekezett a valóságosnál jóval nagyobbnak bemutatni, így az később még néhány nemkívánatos személy eltávolításának alapjául is szolgált. A hatóság kezdetben 4 kézigránát, 11 puska és egy géppisztoly birtoklásával vádolta az érintetteket, az elsőfokú bírósági ítéletben azonban már 550 puskáról írtak. Visszaemlékezések alapján az ellenállás valójában kimerült az összejöveteleken folyt beszélgetésekben. 1953-ban újabb letartóztatásokat hajtottak végre, az ekkor készült vallatási jegyzőkönyvek alapján a könyv itt némi betekintést nyújt az ÁVH vallatási módszereibe. Az 1956-os forradalom Csepregen más településekhez mérten békésen ment végbe. A Népfront ülésén a diktatúra funkcionáriusait kitiltották a településről, október 26-án az utcára vonult tömeg a szovjetek kivonulását, a tanácsi és pártvezetők leváltását követelte. Érdekes megfigyelni, hogy a forradalom napjaiban a diktatúra mely döntéseihez kapcsolható helyi végrehajtókat keresték fel és igyekeztek felelősségre vonni. A begyűjtési előadót és feleségét például pokróccal letakarva mentették ki Csepregről egy határőr kocsiban.

2 A szerző korábbi tanulmánya a témában: Egy szervezkedés koreográfiája: a csepregi „fegyveres összeesküvés". In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 1.* (Magyar vidék a 20. században 2.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2018. 411–440.

Jobst Ágnes felteszi a kérdést, hogy a megtorlásokat ismerve a lakosok honnan merítettek bátorságot a hatalommal való szembeszállásra. A könyvben idézett források alapján sokan úgy gondolhatták, hogy a kommunisták ugyanúgy eltűnnek, ahogyan a nyilasok, a tanácsköztársaság, vagy akár egykor a törökök. Többek között azért is bíztak ebben, mert a hazai és a nyugati propaganda állandó felfokozott háborús hangulatkeltése miatt az amerikaiak közelgő bevonulását várták.

Az ellenállás egyik kevésbé feltűnő formája volt a hagyományos értékek mellett való kiállás is. Továbbra is fontosak voltak a lakosság körében például az egyházi ünnepek, az újonnan bevezetett kötelező ünnepségeket pedig lehetőleg kerülték. Külön fejezetet kapott Fekete Péter csepregi káplán életútja, akire egyházi és a községben betöltött vezető szerepe miatt figyelt fel a hatalom. Az 1950–1951-es „összeesküvésben" nem kívánt részt venni, de egyes szervezkedők hozzá fordultak tanácsért, ezért a perben, mint a szervezkedés eszmei vezetőjét, őt is elítélték. 1956-ig ült börtönben, és ezután is szigorúan ellenőrizték, haláláig megfigyelték. Csepregre nem térhetett vissza, mivel kitiltották Vas megyéből, így 1970-ben bekövetkezett haláláig Fehértón látta el egyházi feladatait.

A könyvben feltárt időintervallumot a szerző az agrártársadalom életében is cezúrát jelentő eseménnyel, a kényszerkollektivizálás befejezésével zárja. Csepreget 1959-ben szállták meg a téesztagság előnyeit hirdető agitátorok. A média önkéntes belépésekről adott hírt, miközben a katonai ügyészség az állampolgárok tettleges bántalmazása miatt vonta felelősségre a helyi rendőrőrsöt és vezetőjét. Kellőképpen szemlélteti az érintettek ellenérzését, hogy az újonnan létrehozott termelőszövetkezetek alakuló ülését nem tudták időben megtartani, mert azon a tagok nem jelentek meg.

A könyv fejezetei egyrészt kronologikus sorrendben követik egymást, ugyanakkor főleg társadalomtörténeti események szerint rendeződnek. Az első három fejezet 42 oldalon dolgozza fel az 1900 és 1945 közötti időszakot. Az 1945 és 1960 közötti időszak 115 oldalt tesz ki, öt fejezetre osztva. A rövidebb időintervallum nagyobb terjedelemben való feldolgozását a könyv társadalomtörténeti megközelítése indokolja, ugyanis a helyi közösséget érintő legtöbb jelentős esemény ekkor történt. Jobst Ágnes gyakran részleteket is idéz az általa felhasznált forrásokból, melyek nemcsak színesebbé teszik a szöveget, de olykor önmagukban többet mondanak a korszakról, mint ahogyan az egyéb módon leírható lenne. Ezen források többsége az ÁBTL, illetve a Vas Megyei Levéltár és a Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár politikai rendőrségtől származó irataanyagából származik. A könyv tehát elsősorban nem a korabeli Csepreg átfogó leírását tárja elénk, hanem azokat a válogatott helyi eseményeket, amelyek az akkori Magyarország egy kistelepülésén az életet, az emberek tapasztalatát leginkább bemutatják. Ezek a történetek azért fontosak, mert a korszakra nagy általánosságban is jellemzőek (például a „kulákok" vagy a vallásosság üldözése). A szerző különös figyelmet szentel a kommunista diktatúrával való szembenállás helyi megnyilvánulásainak, ezzel bizonyítva, hogy a vidéki agrárnépesség nem tűrte tétlenül a meghurcoltatásokat. A történeteket Jobst Ágnes úgy írta meg, hogy a szöveg tudományos jellegét megőrizve, azok egyúttal átélhetők legyenek.

Ritter György

Egy alapkutatás irányába[1]

Máig él bennem, mikor először találkoztam a szovjet elhurcolások nyilvános emlékezetével. Választások hevében, 1994 áprilisában került sor a méltán híres *Kerekek és lépések* című sorozat *A nyugati Zemplén*ben című epizódjának sugárzására a Magyar Televízióban. Ezen epizód vége felé a gönci természetjárót, Kiss Jenőt interjúvolta meg a stáb a hegységben utolsóként megmaradt potácsházakról (hamuégetők szállása). Majd hirtelen a szerkesztő-riporter, Gyenes Károly azt kérdezte tőle, hogy meséljen „egy másik, nagy útjáról". Ekkor a túravezető előadta, hogy 18 éves korában elhurcolták a szovjetek, 8 évig a Gulagon[2] raboskodott, többek közt Vorkután. Ezen jelenet nemcsak azért volt megdöbbentő, mert hangulatváltása, időzítése szokatlan volt a sorozatban, hanem azért is, mert azt is megmutatta, hogy mennyire általánosan (akár az ország különböző pontjain) jellemző volt a Szovjetunióba történt elhurcolás. Még Kiss is azt mondta sorsáról, hogy „aki nem tud felejteni, az nem tud megélni". Ő sem tudott felejteni, mert 2002-ben mégis megjelentette visszaemlékező írását.[3] Pedig a felejtés elvárt követelmény volt 45 évig, annak ellenére, hogy 1994-re már több kötet és dokumentumfilm is foglalkozott a második világháború után lezajlott szovjet kényszermunkára és Gulagra hurcolásokról.

E rabszolgamunkáról szóló tudományos diskurzus nem a történészi attitűdből, hanem az eseményt a rendszerváltás idején kulturális traumává emelő emlékezetkultúrából nőtt ki. Ugyanis az 1980-as évekbeli szamizdat és félhivatalos munkákban jelent meg a Szovjetunióból való deportálásokra utaló „malenkij robot" kifejezés is, amelynek emocionális, pontatlan definíciója a mai napig rányomja bélyegét a hazai kutatásra.[4] A politikai változások során rengeteg feldolgozás igyekezett a közbeszéd részévé tenni az eseményt, sikeresen. Kétségkívül a téma tudományos kutatásának eddig két nagy időszaka volt, az első az előbb említett *rendszerváltás korszaka,* a másik pedig a 2010-es évek közepén elnyúlt *GULAG/GUPVI emlékév.* Ezen periódusokban sok kötet, visszaemlékezés látott napvilágot, de sajnos a történeti eseményre túlságosan rányomta bélyegét az emlékezetkultúrában megjelenő „verseny" jelleg, amelynek alapja az volt, hogy az elhurcolás bemutatását a holokauszttal szemben vagy politikai érdekek mentén pozicio-

1 A recenzeált kötet: Stark Tamás: *„...Akkor azt mondták kicsi robot" – A polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok* tükrében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017. (495 oldal.)

2 Gulag, vagyis *Glavnoje upravlenyije lagerej = '(Büntető)táborok Főigazgatósága'.*

3 Kis 2007.

4 Holczer 1997.

nálták.[5] Éppen ezért nemcsak az alapfogalmak tisztázása maradt el a szovjet deportálás eseményével kapcsolatban, hanem egy tisztességes alapkutatás is. S bár kitűnő regionális szintű munkák születtek, többségük megmaradt a memoárirodalom vagy az „oral history" módszertannál. Bognár Zalán kutatásainak nagy ívű összefoglalója ugyan kísérletet tesz egy efféle alapszintézisre.[6] Sok szempontból Stark gyűjteményének társkönyveként is tekinthető Bognár munkája, hiszen megannyi forrás közlése mellett – Starkhoz hasonlóan – megkísérli településenként összehasonlítani az elhurcoltak számát. Ám leginkább az áldozati szereplők élményeinek feldolgozásánál marad meg a kötet. A szakirodalmi hiátusnak csak egyik oka a témát nyomó emlékezetkultúrára jellemző terhelés, a másik a kardinális forrásokat rejtő, korábban szovjet, ma orosz levéltárak zártsága, melyeknek egykori részleges feloldása a '90-es években még átfogó munkákat eredményezett,[7] mára jószerivel lehetetlenné tette a vizsgálódást. Ezért is fájó, hogy az említett emlékév keretén belül nem került sor a nagy részben orosz levéltári forrásokat feldolgozó, a téma vizsgálatához megkerülhetetlen Pavel Poljan[8] műveinek magyar nyelvre fordítására, amely több keretből is kimozdítaná az egy helyben topogó magyar kutatást is. Az már más kérdés, hogy a '90-es évek lehetőségeit korábban kihasználó nyugati történészek olyan alapmunkákat tettek le az asztalra, melyek tematikusan foglalták össze egy-egy régió vagy önazonos népcsoport sorsát. Példaértékűnek tartom az erdélyi szászok elhurcolásáról készített alapkutatás három kötetét,[9] közülük az első a tudományos összefoglaló tanulmányokat,[10] a második a történeti, kortárs forrásokat,[11] a harmadik pedig az interjúktól a memoárokon át az irodalmi alkotásokig terjed, vagyis a deportálás antropológiai lenyomatait tartalmazza.[12]

Ha ezt a hiányt nem is tudja, de legalább részben megpróbálja orvosolni Stark Tamás dokumentumkötete, ami megkísérli, hogy átfogó képet nyújtson erről az eseményről. Fő forrása – amelyre egész gyűjteménye épül – a *Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának* 347 doboznyi állaga.[13] A szerző kronologikus sorrendben haladva 276 iratot közöl az 1944. december 31. és 1949. szeptember 12. közötti időszakból. Válogatása heterogén, hiszen hivatalos iratok, hivatalos szervek feljegyzései, egodokumentumok (levelek) is helyet kapnak benne, utóbbiak közül nem ritka a tisztázat és a fotós iratközlés is.

A válogatást közel 60 oldalas „Bevezető" tanulmány előzi meg, amely több alfejezetre oszlik. Az „előhang" felvázolja a kötet célját, historiográfiai áttekintéssel jelöli ki a gyűjtemény helyét a szakirodalomban. Ezután részletesen bemutatja a *Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának* szervtörténetét (35–36.), s jellemzéséből helyesen azt sem hagyja ki, hogy a szerv kifejezetten segítőkészen kezelte a hozzá beömlő, eltűnt

5 Erről lásd Zombory 2019, 231–244.
6 Bognár 2018.
7 Czéh 2003; Varga 2009.
8 Poljan 2004; Poljan 2005.
9 Weber–Weber-Schlenther–Sill–Kneer Band 1–3. 1993.
10 Weber–Weber-Schlenther–Sill–Kneer Band 1. 1993
11 Weber–Weber-Schlenther–Sill–Kneer Band 2. 1993.
12 Weber–Weber-Schlenther–Sill–Kneer Band 3. 1993.
13 Törzsszáma: MNL OL XIX-J-1-y.

személyekről szóló kérvények sokaságát. (37.) Stark ezután a szovjet kényszermunkarendszer kialakulásáról, történetéről ír *(Kényszermunkatáborok a Szovjetunióban)*: a trockiji, 1919. április 15-i „alapító" dekrétumtól kezdve[14] a táborok 1920-as megalakulásán át 1928-ig, amikor is a rabszolgaerő lesz túlsúlyban a lágerrendszerben, és 1930-ra megalakul a Gulag, valamint 1939-re létrejön a külföldről internált civilek új táborrendszere. Stark történeti vázlata átláthatóbb a szakirodalomban is olvasható, bizonytalan eredetű összefoglalóknál,[15] s csak a legfontosabb részletekre hagyatkozik.[16] Mégis kiemeli azt az epizódot, amely szerint Varga Jenő emigráns kommunista nevéhez köthető a Gulag-rendszer kialakítása. (49.)

Ezt a fejezetet az elhurcolások fajtáinak bemutatása követi. *A polgári lakosság elhurcolása* és *Az elítéltek* epizódja a GUPVI-ba[17] és a Gulagra deportált személyzetet veszi górcső alá, részletesen kitér arra, hogy a Szovjetunió a hadijog mely részét tartotta szem előtt a második világháború alatt. Különválasztja a harcok alatt, majd a hadseregek megszállt területeiről elhurcoltak kategóriáját is. Spektruma Székelyföldtől a Marcali járásig (Somogy megye) terjed, és néha olyan kontrasztok kerülnek egymás mellé, mint az ózdi és dorogi bányászok elhurcolása. (53.) Külön bekezdésben foglalkozik a kötet a zsidók robotra szállításával, majd rátér az etnikai jellegű jogfosztások fajtáira: a *kárpátaljai magyarokra,* illetve a *német származásúként elhurcoltakra* is. Stark itt nagy lélegzettel, Szlovákiától Beregig, Erdélytől Baranyáig foglalja össze a mozgósítást. Utóbbi esetben csak megjegyzésszerűen szögezi le, hogy a magyar hatóságoknak felelőssége volt a deportáltak kiválasztásában. (60.) A szerző azt sem említi, hogy a zempléni területeket megszállt román alakulatokból álló Vörös Hadseregnek milyen szerepe volt a folyamatokban. Viszont ügyes narratív átfedéssel, az erdélyi közszolgák deportálásával vezeti át szövegét a tömegesen elhurcoltak történetéről a „hadbíróság" és az „ítélet" által Gulagra deportáltak sokaságának heterogén felvázolására, külön kiemelve a politikai, egyházi személyek és a leventék történetét. (66.)

Ezután *A táborvilág* részben kísérletet tesz a szerző a kényszermunka rövid rekonstruálására. Stark itt a visszaemlékezések, interjúk fabuláit vázolja fel. Részletei olyan gondolatébresztő összehasonlításokat tartalmaznak, amelyek kétségtelenül a Gulag-irodalom strukturalista elemzését vetik fel. S talán itt látszik a legjobban az alapkutatás hiánya. A szerző mégis remek vázlatot készített a témáról. Nagy kár, hogy erről bibliográfiát nem közölt.

A „Bevezető" utolsó két fejezete közül az első a visszatérések viszontagságait *(Küzdelem a túlélők visszaszállításáért),* a második pedig az elhurcoltak mennyiségi adatait igyekszik felvázolni *(A hadifogságba esettek és elhurcoltak sorsa számokban)*. Ez utóbbi 9

14 Stark e helyütt tévesen hivatkozta az irodalmat: a szakirodalom szerint a dekrétum 1919. április 5. helyett 15-én kelt. Vö. Czéh 2003, 42.

15 Lásd Bank 2017, 52–80.

16 Kimaradt a kötetből a propagandafilmek említése. Ennek legismertebb példája a Szoloveckij-szigeteken alapított átnevelőtáborokról készült hétrészes propaganda-dokumentumfilm: Alexander Cserkaszov: Соловки (Szolovki), 1927–1928. Gyártó: Sovkino.

17 GUPVI, vagyis *Glavnoje Upravlenyije po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih.* Magyarul: *Hadifogoly- és Internálótáborok Igazgatósága.*

oldal azért is értékes, mert megkísérli a hiteles becslések alapján összeállítani az elhurcoltak számáról a sajtóban és tudományos művekben is megtalálható hiperbolikus túlzásokat.[18] Mivel az elhurcolások egy folyamat részeit képezik, Stark sem tud pontos számokat adni, de koordinátái hitelesen vázolják fel a tömegek méreteit és ezzel az olvasó viszonylag helyes adatokhoz juthat, miközben rájöhet arra is, hogy a publicisztikákban miért találhatóak egymástól magasan eltérő adatok.

Stark Tamás művét gondosan válogatott forrásgyűjteménynek tartom, amely ugyan nem helyettesíti az alapkutatást, de látva az utóbbi évek szakirodalmát, kijelenthető, hogy talán a legeredményesebb mérföldkő azon a hosszú úton, amelynek végén a téma részletes tudományos vizsgálata elkészülhet és e történelmi esemény kutatása kiléphet az emlékezetkultúra elnagyoltságából. A recenzió további részében éppen ezért, kiemelve a források jellegét és a bevezető tanulmány állításait, arra próbálok kísérletet tenni, hogy hogyan lenne érdemes tovább gondolni ezen időszak vizsgálatát.

Témáját Stark is a személyes kútfők felől közelítette meg: a kérvények, levelek és fellebbezvények ugyanúgy magukon viselik a források szubjektív jellegét, mint az interjúkötetek visszaemlékezései. Sem Stark, sem pedig a téma egyik legtöbbet idézett magyar kutatója, Bognár Zalán (még) nem lép ki a nemzeti történetírás rámájából (még a kárpátaljai események elemzésekor sem), hogy megpróbálja a szovjet deportálást transznacionális történeti eseménynek értelmezni. A polgári lakosság és a hadimunkára szállított katonakorú férfiak elhurcolása főleg a frontmozgásokhoz és az utána létrejövő katonai igazgatáshoz köthető. Ebből a szempontból saját fronttörténettel van dolgunk, amely csak látszólag hadtörténeti sajátosság, valójában egy olyan *exlex* állapot, amelyben egy lokális tér (esetenként kultúrtáj) jelentős manifesztáción megy keresztül. A front részben vagy egészben nemcsak társadalmi viszonyrendszereket, egyes régiók közigazgatását szünteti meg, hanem a harcok és az elhurcolások miatt elsöprő erejű élményeket is jelent. E fronttörténeteknek ugyanúgy tartalmazniuk kellene a kiürítési mozgásokat, a megszállók viselkedését (amelybe a jóvátételi közmunkák és deportálások beletartoznak), mint a hadtörténeti jellegzetességeket. Mivel a front – nevével együtt – folyamatosan váltakozó, politikai határokat nem figyelembe vevő háborús állapotot takar, ezért alkalmas lenne a *transznacionális* definíció. Ez a szovjet deportálások alkalmával többször is megjelenik, hiszen az elhurcolások Ausztriától kezdve egészen Ukrajnáig terjedtek – s még ha nem is azonos időpontokban – hasonló tematikák szerint. Az ilyen szempontú vizsgálatok egyelőre főleg a női erőszak felől kaptak teret a hazai szakirodalomban.[19] Pedig a fronttörténetbe belehelyezett szovjet kényszermunkára deportálás *mezo*szintű vizsgálata különböző mintázatokat eredményezhetne és rávilágítana azokra a témát boncoló nagyobb kérdésekre, hogy egyes régióban miért csak férfiak, máshol pedig miért férfiak és nők kerültek tömeges elhurcolásra. A döntési mechanizmusokra és azok lokális eltéréseire nem ad megnyugtató választ se a szakirodalom, se Stark kötete. Bár újabban a kérdés boncolgatására tettek már kísérletet disz-

18 Bognár Zalán 900 ezer hadifogollyal számol a szovjet táborokban. Vö. Bank–Bognár–Tóth 2016, 213–214.

19 Pető 2018, 25–26; Kunt 2019.

szertációkból született vizsgálódások és nagy ívű szintézisek is,[20] a publikált szakirodalmat még mindig a mikroszintű (településeket érintő) közlések jellemzik.

Hasonlóan vitatható a „malenkij robot" kifejezés használata is. Stark bevezetőjében leszögezi a kommunista időszakról: „Civilek tömeges elhurcolásáról és a lágerekben végzett munkáról nem volt szabad írni." (27.) Természetesen nem vonható kétségbe az, hogy a szovjet hadsereg 1945-ös megszállásáról csak „felszabadulásként" lehetett értekezni 1945 és 1990 között, és a szovjet deportálás tabutémának számított. Ha néhány országos jellegű történeti kötet meg is jelent, amelyben utaltak erre, bizonyosan magára vonta a cenzúra figyelmét.[21] Azonban nem történt még meg a lokális, helytörténeti jellegű irodalom vizsgálata sem. Bár e könyvek olvasottsága szűknek mondható, mégis néhányukban olyan megjegyzések, mondatok találhatók, melyek reflexivitásukon túl, szárazan bevallják az esemény létezését. Például Csávoly község 1969-ben megjelent krónikájában (amelyet a *Népművelési Intézet* is lektorált) azt írja Mándics Mihály az 1947-es kitelepítésénél, hogy a Németországba szállítandó németek közül korábban „néhányat a Szovjetunióba internáltak".[22] Hasonlóan – már-már szemtelenül – önreflexív módon fogalmaz 1969-ben (!) Császártöltés (igaz, magánkiadású) monográfusa, Bánáti Miklós tanító a szovjet deportálásról: „1945 elején az I. N. Kormány a közigazgatás közreműködésével községünk német lakói sorából 2 csoportban munkásokat rendelt kivinni a Szovjetunióba. A munkások feladata ott a német fasiszta seregek által végbevitt pusztítások helyreállítása volt. A munkásokat 5 évre vitték el. Császártöltés mintegy 400 személyt adott erre a célra. A Dombasz vidéki bányák környékén nyertek munkabeosztást." Bánáti ezután a németek 1948-as elűzéséről ír, amelyhez hozzáteszi, hogy „szerintem teljesen igazságtalan és indokolatlanul elrendelt". További bekezdéseiben arról értekezik, hogy azért nem tudott a baloldali eszme Császártöltésen hódítani, mert „a hazai svábságnak a Szovjetunió újjáépítésére történt igénybevétele miatt [...] az itt elhintett párteszmék nem tudtak kibontakozni. Ugyanis azok hordozóit is többségükben az említett munkára vezényelték ki." Vagyis érzékelteti, hogy a közösség a kommunisták bűneinek tartja a deportálást, amely halálos áldozatokat is követelt: „A Szovjetunióba hurcolt hűségesek pedig, sajnos, többségükben a hitleri törekvések áldozataiként életükkel fizettek." A szerző nem hagyja ki, hogy a „munkásmozgalmi", „hazafias" szervezeteket is bemutassa, ám ezt a következő körítéssel teszi, miután az előző szavakkal jellemezte a „felszabadulást": „Munkám mindkét lektorának óhaja szerint községünk lakosságának hazafias ellenállásáról még az alábbiakat közlöm..."[23] Vagyis Bánáti tulajdonképpen egy metatextust hozott létre, amelyet történeti munkába ágyazott. Szókimondó vita volt közte és a könyv lektorai közt, akik a belső oldal szerint Dr. Benda Kálmán, a történettudomány kandidátusa és Solymosi Tamás kalocsai tanár voltak. E beszédmód is jól mutatja az alsóbb szintű történeti irodalom szókimondási lehetőségeit.

20 Márkus 2020; Bognár 2019.
21 Karsai–Somlyai 1970.
22 Mándics 1969, 68.
23 Bánáti 1969, 209.

Hasonló példa, hogy a magát többször kommunistának nevező Veres Péter 1965-ös visszaemlékezésében, az *Ország útjában*[24] kendőzetlenül, de megértően ír a balmazújvárosiakat ért szovjet elhurcolásról. Ez a rész azért is figyelemre méltó, mert az alsóbb szintű szovjet parancsnokokat és a közigazgatás helyi vezetőit okolja az elhurcolásokért, továbbá beszámol arról, hogy az oroszok összefogdosták az embereket, hogy meglegyen a kényszermunkások létszáma. Veres még azt is elmondja, hogy az ukrajnai táborokban több „lágernyavaja" volt, s rokonai elsősorban neki rótták fel az elhurcolás körülményeit. Ezen írás is a kivételek egyikének számít.

Puskás Attila Bonyhádról írt, 1972-ben megjelent tanulmánya az 1944/1945-ös történelmi fordulatot vette górcső alá; 1944. december 28-án a szovjetek által megszállt kisvárosban a katonai parancsnokság felszólította a községi elöljáróságot, hogy népmozgalmi adatokból nyerjék ki a megfelelő életkorúakat, akiknek németes hangzású nevük van. Puskás a „németek hadi munkaszolgálataként" írta le az eseményt. Őket 1945 januárjában helyreállítási munkákra a Szovjetunióba szállították. Puskás az esettel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a helyi hatóságok rendkívül hanyagul jártak el",[25] majd részletesen bemutat egy nagyobb ívű „hitelt érdemlően nem bizonyítható helyen készült" névjegyzék alapján történt munkára vezénylést, e jegyzéken „voltak zsidók, vitathatatlanul magyar származásúak, szláv nevűek, olyanok is, akik a menekülés folytán telepedtek le Szekszárdon".[26] Puskás tanulmánya még az elején leszögezi – a kommunista diktatúra krédóját is a szovjet deportálásról –, hogy a „szovjet hadparancsnokság a jaltai egyezmény alapján igénybe vette a német lakosságnak egy részét a háború pusztításainak helyreállítására. Ez a háború velejárója és a németek háborús felelősségének következménye volt." A 15 évvel később megjelent *Tanulmányok Bonyhád történetéből* című kötetben szereplő László Péter: *Népességcsere Bonyhádon* 1944–1948 című tanulmánya ugyanezt leírta, felhíva már a figyelmet az elhurcolások igazságtalanságára: „Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a kiválogatásnál nem tettek különbséget a háborús bűnös és a vétlen németek között."[27]

A németek 1946 és 1948 közötti elűzésére rímeltette szövegét Balogh Sándor külpolitikával foglalkozó történész, aki 1982-es könyvében úgy fogalmaz, hogy a „német nemzetiségű lakosság kitelepítése tulajdonképpen 1945 februárjában kezdődött meg Magyarországról, amikor a szovjet katonai hatóságok a Tiszántúlon élő németek egy részét deportálták. De közülük elsősorban a nőket 1945 nyarán hazaengedték."[28] Balogh az 1969-ben, a magyar és a szovjet külügyminisztérium által közösen szerkesztett dokumentumkötetre hivatkozott. Ebben az 1945. augusztus 22-én keltezett, 58. számú iratban az olvasható, hogy a magyar külügy Vorosilov marsalltól többek között azt az ígéretet kapta, hogy a magyar hadifoglyokat és „a deportált német származásúnak minősített foglyokat, különösen asszonyokat és leányokat ugyancsak hazabocsátják".

24 Veres [1965] 1973, 770, 815–818.
25 Puskás 1972, 155–156.
26 Puskás 1972, 156.
27 László 1987, 169.
28 Balogh 1982, 79.

Kiemelendő, hogy az elhurcolást „deportálásnak" nevezi az irat, s a '60-as évek végi publikálásával, az államszocializmus minisztériuma – még ha elejtett mondatként is – lényegében elismeri az esemény létét és jellegét.[29] Itt érdemes hozzátenni, hogy a szakirodalom rendszeresen kihagyja Örkény István *Lágerek népe* című könyvét, amely az egész hadifogoly-helyzet egyik kulturális közbeszédbe beemelt s komoly vitát kiváltó kortárs kötete volt.

Az előbbi idézetekből is látni, hogy kizárólag a német nemzetiségűek deportálásáról lehetett az államszocialista időszakban írni, főleg politikai és történelmi stigmatizációjuk miatt. Az 1980-as évekig jószerivel a második világháborút okozó bűnös nemzetként jelentek meg a közbeszédben a németek, ezért úgy tűnik, elhurcolásukat is bátrabban közölték nyomtatásban.

A nyugat-európai szakirodalomban évtizedek óta, nálunk az utóbbi években terjedtek el azok a történelmi elemzések, amelyek a diktatúra nyelvhasználatát elemzik. Ezen nyelvhasználat bizonyos aspektusai olyan tudatos propagandát is jelentettek, amellyel az olvasó akár közvetett, akár közvetlen élményei alapján visszacsatolásokat tehetett, és ezáltal az elvárt államszocialista értékrend szerint értelmezhette az olvasottakat. A „malenkij robot" elnevezés véleményem szerint ilyen. Ugyanis Somlyai Magda történész több ismeretterjesztő könyvében[30] – amely a „felszabadulásról" szólt – használta ezt a kifejezést akkor, amikor a szovjet katonák az újjáépítési közmunkákra vitték az embereket. A Stark által is említett, Somlyai által szerkesztett kétkötetes, *Sorsforduló* című gyűjtemény betiltása után nem mert írni a szovjet deportálásról, de tudta nagyon jól, hogy milyen események zajlottak. A „malenkij robot"-tal kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a magyar nép ezzel fizette meg a felszabadulását: „közmunka – kicsit boszszús, kicsit tréfás korabeli elnevezéssel, a szovjet katonákat idézve: a »málinki robot« – révén a magyar nép részese lehetett a fasizmus elleni harcnak."[31] Véleményem szerint ez a mondat visszacsatolóan hathatott olvasójára a kommunista időszakban, s még igazolta is a deportálás és a szenvedés „szükségszerűségét".

Valószínűsíthető, hogy a „malenkij robot" kifejezést mint a szovjet deportálás (idézőjeles) kifejezését először az emigráns történész, Gosztonyi Péter használta 1964-ben.[32] Franz Kogelfranz kötetében 1985-ben jelent meg szamizdat módon, majd hivatalosan Gulyás János – Gulyás Gyula: *Malenkij robot* (1987–1989) filmjében használják először a Gulagra hurcolt (tehát ítéleten alapuló) dudari leventék riportfilmjében. Ezt azért tartom fontosnak megemlíteni, mert Stark historiográfiájából hiányoznak azon riportfilmalkotások – az előbbi mellett Sára Sándor művei[33] –, amelyek jelentősen

29 58. irat: *Részlet Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya minisztertanácsának jegyzőkönyvéből, 1945. augusztus 22.* Asztavin, Sz. T. – Bjelov, G. A. – Grilov, A. N. – Iljicsov, L. F. – Harlamov, M. A. – Balassa László – Ember Győző – Erdélyi Károly – Otta István – Vass Henrik (szerk.) 1969, 102.

30 Somlyai 1975, 55; Somlyai 1985, 131.

31 Somlyai 1975, 55.

32 Gosztonyi 1964, 533.

33 Sára Sándor: *Csonka Bereg I–II.* 1987. Gyártó: Objektív Filmstúdió. Sára Sándor: *Magyar Nők a Gulágon I–III.* 1992. Gyártó: Objektív Filmstúdió. Sára Sándor: *Nehézsorsúak I–XIV.* 2003–2004. Gyártó: Magyar Történeti Film Alapítvány – Történeti Interjúk Tára – Objektív Filmstúdió.

hozzájárultak ahhoz, hogy a deportálások az említett kulturális közbeszédbe bekerüljenek a '90-es évek fordulóján.

Emellett szintén érdemes lenne történeti perspektívából nyelvi vizsgálat alá vetni a korabeli szóhasználatot. A Belügyminisztérium Népgondozó Hivatalának iratai[34] és az Országos Földbirtokrendező Tanács[35] 1945 és 1948 közötti iratai közt több olyan igénylés található, melyeket egymástól távol és függetlenül adtak be a kérelmezők, és *ukrán munkaszolgálat* vagy *ukrán polgári munkaszolgálat*ként nevezik meg rajta deportálásukat. Ezen egymástól független szóhasználat alapján arra lehet következtetni, hogy a szovjet deportálásnak a kortársak között is volt használt meghatározása, vagyis a történelmi esemény teljes tabusítása legfeljebb 1948 után indult meg. Alapja az lehetett, hogy a GUPVI-táborokba, ha rákérdeztek „milyen néven" hozták őket oda, akkor az volt a válasz, hogy „internált munkásként" lett átadva a Vörös Hadseregnek.[36]

A Stark által válogatott iratok követhető narratívát adnak ki. Régiónként változik az elszállítások módja, egyes helyeken az *esetlegesség* motiválta az elhurcolásokat. Erre példa a nagykárolyi kiskorú leventék elhurcolása (4. irat, vagy 37. irat). Máshol viszont érezhető, hogy a szovjetek célja az adott régióból a *katonakorú férfiak* elszállítása (5., 33. irat) volt. Stark ezekkel a kontrasztokkal oppozíciókat állít fel, melyek a korabeli társadalomban is zavart okoztak. Ilyen az egyházi jelentés, amely a *zsidók felelősségét* is felveti (9. irat) mint az esemény okozóit. Ugyan az iratok a térben ugrálnak, de több *regionális összefoglaló* dokumentum is helyet kapott a gyűjteményben. Például a zempléni és szabolcsi esetekről olvasható (17. és 18. irat) ilyen anyag, de sajnos ezekből nem tudjuk meg, hogy milyen irányai voltak a transzportoknak. Pedig néhány szakirodalom pár jellemző útvonalat már felvázolt, de ezek feltérképezése még szintén a jövő kutatóinak a feladata. Az országos szervekhez beérkező jelentések és a miniszteri szóbeli jegyzékek közlése inkább az Ideiglenes Nemzeti Kormány mozgásterének korlátozottságát jelenítik meg (18–32. irat). A s*egélykérő hangvételű kérvények* főleg az elhurcoltak rossz körülményeire utalnak. Stark válogatásába olyan dokumentumok is bekerültek (pl. 35–44. irat), amelyek arról tanúskodnak, hogy azonos jogállásúak (akár egész falvak) vagy hasonló társadalmi rétegek közösségei léptek fel a kiszabadítások érdekében (pl. 39. irat: Antifasiszta írók, tudósok, művészek, politikusok levele a gödöllői internálótáborról). Elgondolkodtatók azon források is, amelyek más kötetben bemutatott interjús sorsokat jellemeznek. A dunakanyarbeli deportálás motivációja a német származás volt. Berkenye az egyik legérintettebb települése volt ennek, ezért az elöljáróság kérelme (47. irat) és az élettörténetét többször elbeszélő Haffner Anna[37] édesapjának segélykérő levele

34 A nagymarosi Zoller Rezső 1946. január 14-én beadott kérvénye alapján mentesítését kérte a németeket ért vagyonelkobzások rá eső rendelkezései alól, mert „magam mindez ideig Ukrajnában voltam munkaszolgálaton mint polgári deportált" (sic). XIX-B-3, 16. doboz. 21152/1946. február 1. Új eljárás iránti kérelem kiegészítése.

35 XIX-K-11-d-133.d-151.649/1948 III. 17. *Braun György gyulai lakos panasza.* Panaszadó közli, hogy egykori lakóhelyén, Eleken elkobozták tanyáját, amíg őt „Ukrajnába jóvátétel munkaszolgálatra kiszállítottak".

36 Lásd: *Krebsz György naplója,* 1945–1947: 1946. április 2-i bejegyzés. Vö. Paulisineczné Willem 2014, 41.

37 Ritter 2017.

(267. irat) szinte kiegészítik egymást. A lányt később Németországba szállították, mert németnek nyilvánították, és ott szülte meg a szovjet lágerben fogant gyermekét. Mikor hazatért, a családot kitelepítették a házából a szomszéd községbe. Sorsát nem idézi a szerkesztő, ellenben Ludwig Andor postafelügyelő esetét igen, akinek interjúja már megjelent (ezt idézi is a szöveg a 140. hivatkozásban) és e helyütt felesége kérvénye került a kötetbe (92. irat). Stark gazdagon közli az orosz fél által rögzített, foglyokról szóló adatlapokat (51–56. irat) és külön kiemeli a *munkaszolgálatról* vagy koncentrációs táborokból hazatérő *zsidók* elhurcolásait (pl. 99. irat, 108/b. irat, 241. irat). Szintén nagyobb kört tesz ki a *bányászok* deportálásának dokumentuma (121–122. irat, 141. irat, 146. irat), illetve az 1945 folyamán feljelentés során letartóztatottaké (208. irat). A gyűjtemény utolsó részében a foglyok és deportáltak hazahozatalával kapcsolatos iratokat (és további kérvényeket) közli a kötet (pl. 235. irat, 261. irat), egyfajta lezárásként.

Összefoglalóan elmondható, hogy az *...Akkor aszt mondták kicsi robot* dokumentumgyűjtemény az utóbbi évek legfontosabb előrelépése a hazai, szovjet deportálás forrásait közreadó munkáknak. Gyűjteménye az egyik legnagyobb forrásbázis leggondosabb kiválogatása és közreadása. Minimálisan ismétlődnek benne a korábban publikált szövegek, s emiatt olyan átfogó képet kaphatunk, amellyel a mikrotörténeti szálak tovább gondolhatók. Egyben cáfolja is azokat a hangokat, amelyek emlékezetpolitikai dimenzióba terelik a kutatás és a feltártás mozzanatait. Az utóbbi időben Stark Tamás több publicisztikában is cáfolta ennek a diskurzusnak káros és mindenféle tudományos módszertantól mentes frázisait. Sajnálatos, hogy a szovjet deportálás emlékezetkultúrájára az utóbbi időkben olyan nyelvi ködösítés vagy elfedés telepedett rá, mint amilyen a kommunista diktatúrában volt jellemző.[38] Stark műve az egyik olyan fékezőpapucs, amely gátat vethet az ezen a vakvágányon szaladó szerelvénynek. Látva ezt, bízhatunk abban, hogy talán jó irányba tartunk a téma – már biztos megkésett – alapkutatása felé.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-B-3, Belügyminisztérium – Népgondozó Hivatal iratai
XIX-K-11-d = Országos Földhivatal, Nagybirtoktelepítési Osztály iratai

38 Stark 2019.

Hivatkozott irodalom

Asztavin, Sz. T. – Bjelov, G. A. – Grilov, A. N. – Iljicsov, L. F. – Harlamov, M. A. – Balassa László – Ember Győző – Erdélyi Károly – Otta István – Vass Henrik (szerk.): 1969, *Magyar–szovjet kapcsolatok 1945–1948, Dokumentumok.* A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjetunió Külügyminisztériuma, Budapest.

Bánáti Miklós 1969, *Huszonkét évtized az új hazában – Császártöltés község történelmi adattára 1744–1964*. Magánkiadás, Kecskemét.

Bank Barbara – Bognár Zoltán – Tóth Gábor 2016, *Magyarok a szovjet fogságban – Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként vagy politikai rabként elhurcoltakról*. NEB Hivatala, Budapest.

Bank Barbara 2017, *Recsk – A magyar internálótáborok* története *1945–1953*. Athenaeum Kiadó, Budapest.

Bognár Zalán 2018, *„Málenkij robot" – A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Gulagkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó, Budapest.

Czéh Zoltán 2003, *A Gulag mint gazdasági jelenség*. Magyar Ruszisztikai Könyvek XI. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest.

Gosztonyi Péter 1964, Budapest ostroma. *Új Látóhatár,* (7.) 1–6. 519–535.

Karsai Elek – Somlyai Magda 1970, *Sorsforduló I–II. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944 szeptember–1945 április*. Budapest.

Kis Jenő 2007, *9 év a Gulágon: nagy utazásom története.* Líceum Kiadó, Eger.

Kunt Gergely 2019, *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban.* Osiris, Budapest.

László Péter 1987, Népességcsere Bonyhádon 1944–1948. In: Bábel Ernő – László Péter*: Tanulmányok Bonyhád történetéből.* Bonyhád Város Tanácsa és a Tolna Megyei Lapkiadó Vállalat, Bonyhád.

Mándics Mihály 1969, *Fejezetek Csávoly község krónikájából 1944–1964.* Csávolyi Községi Tanács, Csávoly.

Márkus Beáta 2020, *„Csak egy csepp vér" – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról.* Kronosz Kiadó, Pécs.

Örkény István 1981, *Lágerek népe.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Paulisineczné Willem (szerk.) 2014, *Zebegényiek kényszermunkán a Szovjetunióban 1945–47-ben*. Sonnenblumen Hagyományőrző Alapítvány, Zebegény.

Pető Andrea 2018, *Elmondani az elmondhatatlant – a nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Dr. Puskás Attila 1972, Történelmi fordulat Tolna megyében 1944-1945-ben, In: Dr. Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből IV.* Tolnai Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 55–372.

Poljan, Pavel 2004, *Against their will. The history and geography of forced migrations in the USSR*. Central European University Press, Budapest – New York.

Poljan, Pavel 2005, „Westarbeiter". Internierung, Deportation und Ausbeutung deutscher Zivilisten aus Europa in der UdSSR. In: Eimermacher, Karl – Volpert, Astrid (szerk.): *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg*. Fink Verlag, München, 1261–1297.

Ritter György 2017, „Fejlapot kaptam, nyemcinek lettem nyilvánítva..." A Dunakanyarból 1945-ben német származásúként szovjet munkatáborokba deportáltak emlékezete az „oral history" források tükrében. In: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 1. – Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 229–272.

Somlyai Magda 1975, *Nagy csaták után. Az élet kezdete Magyarországon 1944–1945*. (Népszerű történelem) Kossuth, Budapest.

Stark Tamás 2019, *Gulag emléknap, mindenki felelős, csak az oroszok nem. HVG*, november 19. https://hvg.hu/itthon/20191125_Gulagemleknap_mindenki_felelos_csak_az_oroszok_nem (utolsó letöltés: 2020. 12. 13.).

Varga Éva Mária 2003, *Magyarok Szovjet hadifogságban (1941–1956) – Az oroszországi levéltári források tükrében.* Magyar Ruszisztikai Könyvek XXIII., Russica Pannonicana, Budapest.

Veres Péter [1965] 1973, Az ország útján. In: Domonkos Mátyás (vál.): *Veres Péter Válogatott művei.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 603–880.

Zombory Máté 2019, *Traumatársadalom – Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. L'Harmattan, Budapest.

Csikós Gábor

Kilátni a várkastélyból?[1]

A szerkesztőnégyes eltérő tudomány- és művészeti területek képviselőiből áll, akiknek szakmai szemlélete különböző módokon formálta kötetté egy nyírségi lány 1940 és 1946 között írt naplóját. Kántás Balázs és Szabó Piroska irodalomtudományi, Szerényi Ildikó levéltártudományi, Kunt Gergely pedig társadalomtörténeti háttérrel közelít, amely tény már önmagában hordozza az interdiszciplináris megközelítés ígéretét. A könyv – mely külalakjában a füzetekbe írt naplót idézi meg – alapos szerkesztői munka után látott napvilágot: a szövegen túl bőséges képanyaggal is rendelkezik, melybe a kézírásról készült másolat ugyanúgy beleértendő, mint a naplóíró tárgyi környezetét dokumentáló fényképek. A szerkesztők sokszor azonosították a napló mellékszereplőit, aprólékos munkájuknak a bőséges lábjegyzet és a kísérő tanulmány is mentója.

Kérdés, hogy olvasóként miként közelíthetünk a szerkesztői munka végtermékéhez, egy fiatal lány saját használatra szánt naplójának könyvvé formált változatához. A pszichológiai út tűnhet a leginkább magától értetődőnek. Ha ebből a szempontból tekintünk rá, akkor szinte azonnal a szemünkbe ötlik Erikson fejlődéselmélete, s különösen annak a tizenéves korra szabott feladata: az identitásformálás. Ez a szerepek próbálgatásán keresztül valósul meg, s nincs ez másként jelen esetben sem. A naplóíró előbb akart szerelmes lenni, és majd csak hónapokkal később választott tárgyat érzéseinek. Ezen érzések mellett aztán makacsul ki is tartott éveken át, miközben a Jávor Pál-i magaslatokba emelkedő katonatisztnek, Gencsy Tibornak feltehetően még csak eszébe se nagyon jutott; sem a doni pergőtűzben, sem később, amikor nyugdíjas éveiben az erdőben hódolt hobbijának, a vadászatnak.

A naplóíró mindennapjaira szerelmes rajongása mellett a betegség gyakorol a legnagyobb hatást. Nem csak osztálytársai és fivére, de saját érintettsége miatt is. Megindítóan vall a szülei részéről megtapasztalt érdektelenségről, illetve saját küszködéséről. Sántaságából fakadó marginalizáltsága, érzelmi életének sok esetben modoros taglalása óhatatlanul is a Kosztolányi-regény Pacsirtáját idézheti az olvasóban. Ez a számos esetben terjengős olvasmány akkor válik pszichológiailag igazán érdekessé, a szentimentális sorok akkor fordulnak drámaivá, amikor Bicskey Erzsébet meglehetősen eseménytelen magánéletébe elemi erővel tör be a háború előbb a menekülés, majd pedig a nemi erőszak

1 A recenzeált kötet: Kántás Balázs – Kunt Gergely – Szabó Piroska – Szerényi Ildikó (szerk.): *„Belső várkastély" Bicskey Erzsébet, egy fiatal lány naplója 1940–1946.* Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. Nyíregyháza, 2019. (276 oldal.)

képében. Ahogy a kísérő tanulmányban arra a szerkesztők is utalnak: a „kamasznaplóból világháborús krízisnapló lesz".

A napló másik megközelítési módja társadalomtörténeti. Bizonyos mértékben csalódni fog az olvasó, ha a háborús mindennapok jobb megismerésének vágyával lapozza fel a könyvet. Igaz ugyan, hogy a napló forrás lehet egy tanítói családból származó lány mentalitására, így hivatkozható például olvasmányain keresztül a műveltség változó tartalma, ahogy az irodalmi olvasmányait magánéletére vonatkoztatja (Tatjánának Anyeginhez írt levelét parafrazeálja). Mégis, a polgármesteri beköszöntő ígérete – az 1940-es évek Nyíregyházájának megismerése – csak alig, legfeljebb nagyon érintőlegesen valósul meg. Belekerülnek a szövegbe ugyan világháborús események, de azok értelmezése kizárólag magánélményeken keresztül történik, a tágabb környezet tapasztalatai már homályban maradnak. Erzsébet éli az életét, Nyíregyházára, a nagyvárosba utazik dolgozni; munkatársaival kapcsolatos érzéseiről ír, de ez jellemzően csepp ahhoz a tengerhez képest, amit a szerelmes szerepének elárasztó próbálgatása jelent. Jellemző például, hogy a délvidéki hadműveletekkel kapcsolatos újságcikket a naplóíró kivágta az újságból, mert azokban rajongásának tárgya is részt vett. Ahogy maga is megfogalmazta: „Már megtörtént a háború legnagyobb eseménye, a partraszállás. Mussolini lemondott. Nagy események játszódnak le napjainkban, és én mégis én maradok. Egyéni sorsom érdekel. Mióta nem írtam, azóta sok minden történt. Az egyszerű, matrózruhás kisleányból egyszeriben nagyleány lett." (131.)

Kérdés, hogy a napló egészében való közlése indokolt volt-e. Nem túl személyes-e? És vajon az ott leírtak (elég) érdekesek-e? „A történelem demokratikus korszakába érkezett, ami egyszerűen azt jelenti (a jelentés egyszerű, de rekonstruálása bonyolult), hogy a történésznek mindenféle emberekkel és mindenféle eseményekkel foglalkoznia kell" – foglalja össze Tocqueville intelmeit John Lukacs.[2] Felvethető ugyanakkor: van-e a személyességnek olyan foka, ahonnan az adott írás értéke már nem annyira társadalomtörténeti vonatkozásában, hanem más területek (pszichológia, irodalom) szempontjából lehet értékes és érdekes? Megragadhatjuk-e az egyedi révén az általánost? Kiláthatunk-e ebből a belső várkastélyból a társadalomtörténeti környezetre?

A naplóban ilyen nézőpontból is vannak ugyan érdekes mentalitástörténeti adalékok, így például az, amikor Erzsébet honleányi elhivatásból levelezőpartnere lesz egy fronton harcoló katonának, ám ezek súlya a szöveg egészéhez képest csekély. A napló vitathatatlan és világszinten is a ritkaságok közé tartozó erősségei közé tartozik a háborús nemi erőszak megjelenítése, amelyet a szakirodalomban jellemzően közvetett források, statisztikák alapján, esetleg visszaemlékezések formájában mutatnak be.[3] Nem véletlen, hogy a napló ezen részei kerültek felhasználásra Kunt Gergely *Kipontozva...* című munkájában is.[4]

Azoknak az olvasóknak azonban, akik a romantikus lányregényekkel kapcsolatban eddig csekély edzettséget szereztek, komoly kihívást jelenthet a naplóíró lelki vívódásai-

2 Lukacs 1999, 11.
3 Sántha 2017; Pető 2018.
4 Kunt 2019.

nak befogadása, ami tulajdonképpen egyoldalú rajongás, és néhány jelentéktelen találkozásnak óriás jelentőségűvé növesztett emléke körül zajlik. Azt gondolom, a szerkesztők is érzékelhették mindezt, hiszen a napló és írója történetét bemutatni hivatott *Napló társadalomtörténeti kontextusban* című harmincoldalas tanulmányuk harmada tulajdonképpen nem is Erzsébetről szól, hanem annak apjának, Eleknek az élettörténetével, dínárhamisítási ügyével foglalkozik.

Mivel a 20. század jó forrásadottságokkal rendelkezik, sőt sok esetben azoknak a bőségből fakadó áttekinthetetlensége jelenti a legnagyobb történetírói kihívást, így talán a kutatókra is igazak az irányelvek, amelyet Örkény István Egyperceseinek Használati utasításában fogalmaz meg. Vagyis, az archívumok mélyéről hozott, kiadvánnyá formált források lehetőleg minél kevesebb törmeléket tartalmazzanak, tegyék lehetővé a megismerést, az egyediben törekedjenek az általános megragadására. Ennél a forrásközlésnél ez fordítva történt: bár egyedinek látszó dokumentumról van szó, de annak nagy részében általános pszichés tendenciák mutatkoznak csupán, jó, de korántsem művészi színvonalon megírva. Ez az öndokumentáció érdekes lehet egy pszichológusnak, de kevés újdonságot és releváns ismeretet ígér a társadalomtörténetnek.

Hivatkozott irodalom

Kunt Gergely 2019, *Kipontozva… Nemi erőszak második világháborús naplókban.* Osiris Kiadó, Budapest.

Lukacs, John 1999, *Évek.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Pető Andrea 2018, *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt.* Jaffa Kiadó, Budapest.

Sántha, István 2017, A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben (előtanulmány). In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA BTK – NEB, Budapest, 119–154.

Szerzőink

Alabán Péter (PhD) történész, igazgató, Ózdi Szakképzési Centrum
Bán Gergely Károly történész, doktorandusz, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Bartha Ákos (PhD) történész, OTKA-posztdoktor, BTK Történettudományi Intézet
Buzgó Gábor történész, doktorandusz, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Csikós Gábor (PhD) történész–pszichológus, BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoport
Gárdonyi Máté (PhD) katolikus pap, történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar
Hegedűs István történész–levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Horváth Gergely Krisztián (PhD) társadalomtörténész, BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoport
Kimmel Máté történelem MA szakos hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Koloh Gábor (PhD) történész, tudományos munkatárs, ELTE Bölcsészettudományi Kar
Ö. Kovács József (DSc) történész–levéltáros, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Lencsés Gyula (PhD) szociológus–matematikus, Szegedi Tudományegyetem
Rigó-Ditzendy Orsolya doktorjelölt, BCE Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola, stratégiai tanácsadó (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal)
Ritter György történész, doktorjelölt, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Schlett András (PhD) közgazdász, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Szulovszky János (PhD) történész–etnográfus, BTK Történettudományi Intézet

Contents

Methodologies

Gyula Lencsés
The psychologist sociographer.
Youth career of Viola Tomori 7

Studies

Máté Gárdonyi
The view of countryside of the Catholic Lower Priesthood in the late 18th century 57
István Hegedűs
Burdens of serfs and taxation on Andrássy estates after the Urbarial Patent 71
Gábor Koloh
The image of countryside in Descriptio by Miklós Skerlecz 85
János Szulovszky
The transition of traditional peasant society in Hungary (focus on the significance of the 1880s) 99
András Schlett
The export capacity of Hungarian agriculture and food industry between the two world wars 133
Gergely Károly Bán
Interior and what is behind it.
An empirical study of the „outskirts issue" in the light of the settlement network in 1930 151
Orsolya Rigó-Ditzendy
Parallel realities.
The fate of lands in a Great Plain village after the regime change 173
Péter Alabán
Sustainable development and a livable scape in the northern part of Borsod-Abaúj-Zemplén County.
Kissikátor after the regime change 193

Original sources

Miklós Komjáthy
Study on the history of Hungarian peasantry 211

József Ö. Kovács
Issues of "slowing down the decline" in 1988.
A report by a council-president in Somogy 239

Book reviews

Gergely Krisztián Horváth
Parallel narratives in a national perspective 251
Ákos Bartha
A village research in Hungary from an international perspective 255
József Ö. Kovács
Whose stories? Studies in political and economic history of rurality in Finland and Hungary 261
Gábor Buzgó
Using the results of regional research in micro-level studies (opportunities and limitations) 267
Gábor Csikós
"Your memory will be preserved by other minds."
Internal approach in rural history 275
János Szulovszky
Researching folk law practices in Hungary – and beyond 279
Gergely Krisztián Horváth
Hungarian Sea – the history of colonialization 287
György Ritter
The melancholy of resistance 291
Ö. Kovács József
"Secret compensation" in nationalized cooperatives 299
Gergely Krisztián Horváth
Floodway. Eliminating a vocation in communism 303
Máté Kimmel
20th century events and experiences in a local community 307
György Ritter
Towards a fundamental research 311
Gábor Csikós
Is there a look from the castle? 323

Authors 327

Sorozatunk harmadik kötetének tanulmányai a vidéki társadalmat ért makroszintű, strukturális hatások és ezek lokális megjelenési formái köré szerveződnek. A szerteágazó tematika időben is tág időszakot fog át: a kötet írásai a 18. századtól a közelmúltig terjedően engednek bepillantást egy-egy közösség életébe. A tanulmányok időrendi íve magába foglalja az Andrássy-birtokok jobbágyterheinek alakulását, a római katolikus alsópapság vidékképét, a 19. század második felének piaci átalakulását. A két háború közti időszakra vonatkozóan bemutatja a mezőgazdasági exportpiacok, a külterületi népesség és a központi település viszonyát. A közelmúlt társadalomtörténeti eseményei közül a rendszerváltozás és földprivatizáció is megjelenik egyfajta „alulnézetben", miként egy északborsodi, a hanyatlást az ezredfordulón sikerrel megállító falu példája is.
Két, az adott kor hazai viszonyai iránt nyitott, nagy formátumú személyiség munkássága is terítékre kerül: a 18–19. század fordulóján alkotó Skerlecz Miklós és az 1930-as években fiatalon üstökösként felvillanó, de az 1945 utáni fordulattal parkolópályára került Tomori Viola gondolatrendszeréről is olvasható eszme- és társadalomtörténeti elemzés. A kötet második részében, a Forrásközlés rovatban Komjáthy Miklósnak egy, a magyar parasztság történetéről írott elfeledett dolgozatát és egy somogyi járási székhely tanácselnökének települése kilátástalan helyzetéről írott beszámolóját tesszük közzé az 1980-as évekből. A Vidéktörténet 3. kötetét az elmúlt évek hazai és nemzetközi vidéktörténeti munkáiból merített recenziók zárják.

9 789634 162605

Ára: 2990 Ft